

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

НИКОЛАЙ ЭРДМАН. Ўзимни ўлдираман. <i>Драма</i>	3
ЯВУЗ БАҲОДИРҲУҒЛИ. Хоразм ўт ичида. <i>Роман</i>	63
НОДИРА СОДИҚОВА. Икки ҳикоя.....	115

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

АЛЕН БОСКЕ. Бахт ҳаққи гапирмоқ керак.....	56
--	----

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ЕЛИЗАВЕТА СТИРСКАЯ. Шоир ва раққоса.....	128
--	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

А.КАШТАНОВ. Инсоннинг ўз-ўзи билан кураши.....	142
--	-----

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

СЕН-ЖОН ПЕРС. Шоирлар олим-у, олимлар — шоир.....	153
---	-----

Март 2003

АДАБИЙ ТАНҚИД

ФАРҲОД ҲАМРОЕВ. Гул лабида бахт шабнами.....156
МУҲАММАДЖОН МАҲМУД. Навоийшунослиқда ёр муаммоси.....162

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

НУРБОЙ АБДУЛ ҲАКИМ. Орифлар султониинг издоши.....167

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

МОРИС ДРЮОН. Шато-Ғайяр асираси. Роман.....171

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амр Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болшев
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Оринов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепбергён Қайипбергенов
Баҳром Қурбонов
Саядахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 03. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теришга берилди 01.02.2003 й. Босишга рухсат этилди 17.03.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2500 нусха. К-9819 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Николай ЭРДМАН

Ўзимни ўлдираман

Драма

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Подсекальников Семён Семёнович.
 Мария Лукьяновна — унинг хотини.
 Серафима Ильинична — Подсекальниковнинг қайнонаси.
 Александр Петрович Калабушкин — уларнинг қўшниси.
 Маргарита Ивановна Пересветова.
 Аристарх Доминикович Гранд — Скубик.
 Егорушка (Егор Тимофеевич).
 Никифор Арсентьевич Пугачев — савдо ходими.
 Виктор Викторович — ёзувчи.
 Ҳазрат Елпидий — дин пешвоси.
 Клеопатра Максимовна.
 Раиса Филипповна.
 Кампир.
 Кар-соқов йигит.
 Зинка Падеспань.
 Груня.
 Лўдилар хори.
 Чевар аёл (Модистка).
 Машиначи хотин.
 Икки шубҳали нусха.
 Икки ўғил бола.

Қодир
 МИРМУҲАМЕДОВ
 таржимаси

Николай Робертович Эрдман (1900-1970) таниқли рус драматурги ва атоқли киносценарийчи. У "Мандат" ва "Ўзимни ўлдираман" номли комедияларнинг, "Шўх йигитлар", "Волга-Волга", "Довюррак кишилар" ҳамда яна бир қатор машҳур фильмлар сценарийларининг муаллифи. Н.Эрдманнинг ижодий тақдири кўп жиҳатдан машҳур рус ёзувчиси "Уста ва Маргарита" романининг муаллифи М.А.Булгаковнинг тақдирига ўхшаб кетади. Унинг 1930 йилда Мейерхольд театрида сахнага қўйиш учун тайёрланган "Ўзимни ўлдираман" комедиясини Л.М.Каганович бошчилигида келиб кўрган давлат комиссияси пьеса премьерасини тақиқлайди. Бундан олдин мазкур пьеса учун кескин курашлар бўлган эди. Станиславский бу ҳақда Сталинга мактуб ҳам ёзган эди. Аммо "халқлар отаси" ўзининг севиқли "мушук-сичқон" ўйинини қилиб, пьесанинг қўйилишига тил учида розилик беради-ю, лекин ўз жавоби охирида пьесанинг муҳлиси эмаслигини қистириб ўтади. Оқибат, пьеса Мейерхольд театрида ҳам, МХАТда ҳам охириги бош репетициядан кейин сахнадан олиб ташланади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

Уч эркак
 Черковда муножот ўқувчилар хори.
 Машъала кўтарганлар.
 Дьякон (с ў ф и).
 Икки эркак.
 Эркаклар.
 Аёллар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Семён Семёновичнинг квартирасида бир хона. Тун. Икки кишилик каравотда эр-хотин Подсекальниковлар — Семён Семёнович билан Мария Лукьяновналар ухлаб ётишипти.

Семён Семёнович. Маша, Маша деяпман. Маша, ухляяпсанми? Хей, Маша!

Мария Лукьяновна (*чинқириб юборади*). Ааааа...

Семён Семёнович. Нима бўлди, нима бўлди сенга — ахир бу менман.

Мария Лукьяновна. Нима дейсан, Семён?

Семён Семёнович. Маша, сендан сўрамоқчийдим... Маша, Маша... Яна ухляяпсанми? Маша!

Мария Лукьяновна (*чинқиради*). Ааааа...

Семён Семёнович. Нима бўлди, нега бақирасан?.. Бу менман.

Мария Лукьяновна. Сенмисан, Семён!

Семён Семёнович. Ҳа-да, менман.

Мария Лукьяновна. Нима дейсан, Семён?

Семён Семёнович. Маша, сендан бир нарса сўрамоқчийдим...

Мария Лукьяновна. Сўрайвер... Бўлақол, Семён... Сеня!

Семён Семёнович. Маша, сендан сўрамоқчи эдим... мабодо тушликда еганимиз ўпка-жигар колбасасидан қолмаганмиди?

Мария Лукьяновна. Нима?

Семён Семёнович. Тушликдаги ўпка-жигар колбасасидан қолмаганмиди, деяпман.

Мария Лукьяновна. Уффф... Бунчалик бетамизлигингни билмаган эдим, Семён. Ишдан итдай чарчаб келган хотинингни ярим кечада уйғотиб, гаплашгани топганинг ўпка-жигар колбасаси бўлдими?.. Сендан ҳеч буни қутмаган эдим. Ахир бу ғирт лоқайдлик, ўтакетган бепарволик-ку!.. Ҳар куни эртадан-кечгача худди чумолидай, худди молдай иштаб, итдай ҳориб

Шу-шу бўлди-ю, Н.Эрдман пьеса ёзмай қўйди. Лекин у кенг жамоатчилик назаридан четда қолмади. У ўз ижодини бошқа соҳада давом эттира бошлади. У интермедиялар, жуда кўп кинофильмлар, мультфильмлар учун сценарийлар ёзди.

У 1933 йили ҳибсга олинади ва НКВД (Ички ишлар халқ комиссарлиги) қошидаги Махсус кенгаш қарори билан, олдин Енисейска, сўнг Томска сургун қилинади. Н.Эрдманнинг сургун муддати 1936 йилда тугайди. Аммо унга СССРнинг энг йирик тўққизта шаҳаридан бошқа жойлардагина истиқомат қилишга рухсат берилади.

Шу билан бирга, унинг номи "Шўх йигитлар", "Волга-Волга" фильмларининг титрларидан олиб ташланади. Гарчи Эрдман пьесаларини саҳналаштириш тақиқланган бўлса ҳам, у "Мандат" ва "Ўзимни ўлдираман" комедияларининг муаллифи сифатида театр осмонида мудом порлоқ юлдуз бўлиб чақнаб турди.

Н.Эрдман XX съезддан кейин Хрущёв даврида "илиқлик" бошланганда, "Ўзимни ўлдираман" комедиясининг саҳнага қайтишини интизорлик билан кутган эди. Бу пайтда пьесани чоп этишга, саҳнага қўйишга уринишлар кўп бўлди.

келадиган хотинингни, жилакурса, кечаси тинч қўйиш ўрнига, каравотда ҳам асабини бузганинг нимаси. Ҳозир сен Семён, ўша байталмон ўпка-жигар колбасасини эслаб, қалбимда уйғонган барча нозик ҳиссиётларни барбод қилдинг, ҳа, ҳа, барбод қилдинг. Наҳотки, Сеня, фаросатинг етмаса; ўзинг ухламаганга яраша, хотинингнинг уйқусини бузмасанг-чи... Сеня, кимга гапиряпман? Эшитяпсанми? Нима бало, ухлаб қолдингми, дейман? Сеня!

Семён Семёнович. Ааааа...

Мария Лукьяновна. Нима қилди, нима қилди — бу менман.

Семён Семёнович. Ҳа, сенмисан, Маша?

Мария Лукьяновна. Ҳа-да, менман.

Семён Семёнович. Нима дейсан, Маша?

Мария Лукьяновна. Айтмоқчиманки, ўзинг ухламаганга яраша, хотинингнинг уйқусини бузмагин-да.

Семён Семёнович. Гапимни эшит, Маша.

Мария Лукьяновна. Йўқ, сен гапимни эшит. Нимага овқат вақтида қорнингни тўйгазиб олмадинг. Ахир ойижоним билан икковимиз ой чиқсаям, кун чиқсаям сенга чиқсин деб, атайлаб яхши кўрган овқатларингни пишириб беряпмиз, овқат сузганда, ҳаммадан кўпроқ сенга сузаяпмиз, шекилли?

Семён Семёнович. Хўш, нега ойижонинг билан икковинглар менга овқат сузасизлар? Сизлар анойи эмассизлар: буни бекорга қилмайсизлар. Мана, кўриб қўйинглар, Семён Семёнович ҳеч ерда ишламаса ҳам, овқатни кўпини унга тиқиштиряпмиз, деб ҳаммага кўз-кўз қилмоқчи бўласизлар. Ҳа, аллақачон тушуниб олганман ниятингларни: сизлар мени камситиш мақсадида кўпроқ овқат тиқиштиряпсизлар, чунки сизлар...

Мария Лукьяновна. Менга қара, Сеня.

Семён Семёнович. Йўқ, энди сен менга қара. Сен билан эр-хотин бўлиб, кечалари бир каравотда, бир кўрпа остида, биронта ҳам тувохсиз очликдан сирилиб, бир ёстиқда бошимни бошингга, юзимни юзингга қўйиб ётсаму сен мендан колбасангни аяйсан-а.

Мария Лукьяновна. Вой, тавба, қачон аядим сендан, жонгинам? Вой, ош бўлсин, тасаддуқ, кўнглинг тусаган бўлса, еявермайсанми, ўргулай. Ҳозир олиб келиб бераман. Оббо, яна нима бўлди чирокқа? Шунча тузатамиз, шунча ҳақ тўлаймиз-у, нуқул ўчиб қолаверади. *(Каравотдан тушади. Шам ёқади. Қўлида шам билан яланг оёқ эшик томон юради.)* Э худойим, нималар бўляпти ўзи? Ахир бунақада қандай кун кечириб бўлади? *(Нариги хонага чиқиб кетади.)*

Лекин афсус: Сталин тақиқи мансабдор шахсларга ҳануз ўзининг сирли таъсир кучини ўтказиб келарди. Н.Эрдман 1970 йилда дунёдан кўз юмди. Агар ўша 1930 йилда "Ўзимни ўлдираман" пьесасининг премьерасига ижозат берилганда эди, муқаррар, театрлар унинг яна кўп ажойиб пьесалари билан ўз репертуарларини бойитган бўлардилар.

Афсус, у бошқа биронта ҳам пьеса устида қалам сурмади. 1985 йилдан кейин "Мандат" ва "Ўзимни ўлдираман" комедиялари Европа ва Американинг, шунингдек, Русиянинг ва ҳамдўстлик мамлакатларининг бир қатор театрларида намойиш қилина бошланди. Бизнинг республикамиз Ўзбекистонда ҳам "Ўзимни ўлдираман" комедияси Аббор Ҳидояттов номли театрда Баҳодир Йўлдошев бошчилигида "Ал-видо, ҳаёт!" номи билан 1988 йилда сахналаштирилди. Бугунги кунда Николай Эрдман пьесаларининг жуда кўп театрларда сахналаштирилиши, китоб сифатида чоп этилиши ижод аҳлининг узокни кўрмайдиган, ношуд ва муваққат мансабдорлар устидан охир-оқибат ғалаба қозонажигидан далолатдир.

Қоронғи. Семён Семёнович икки кишилик каравотда жим ётипти. М а р и я
Л у к ъ я н о в н а хонага қайтиб киради. Унинг бир қўлида шам, иккинчи қўлида
талинка. Талинкада колбаса билан нон.

Сенечка, колбасани оқ нонга қўйиб берайми ё қора нонгами?

Семён Семёнович. Менга аҳамияти йўқ рангнинг, чунки ҳеч
нима емайман.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Вой, нимага энди?

Семён Семёнович. Майли, ўша ўпка-жигар колбасангнинг жатига
ўлсам ўлиб кета қолай, лекин барибир уни емайман.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Вой, нега емайсан?

Семён Семёнович. Негаки, колбасани нонга қанақа қилиб
суртишингни биламан. Сен олдин кириш сўз айтиб қулоғимни қоматта кел-
тирасан-да, кейин нонга колбаса суртасан. Обдон таъбимни тирриқ қилиб
булиб, кейин суртасан.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Биласанми, Семён, сен...

Семён Семёнович. Биламан. Ёт.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Нима?

Семён Семёнович. Ёт ўрнингга деялман.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Олдин колбасани нонга қўйиб берай,
кейин ётаман.

Семён Семёнович. Йўқ, қўймайсан.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Қўяман, дедимми, қўяман.

Семён Семёнович. Вей, бу уйда қайси биримиз эр? Сенми ё
менми? Ниятнинг нима ўзи, ҳой Мария? Мени маош олмаётганимни пеш қилиб
ҳар мақомга йўрғалатмоқчимисан? Ундан кўра, сен, Мария, бунақа туриш-
турмушимиз менга қанчалик зиён етказётганини ўйласанг-чи. Мана, мени
не аҳволга солиб қўйдинг. Бир кўр. *(Каравотда туриб ўтиради. Кўрпани очиб
ташлаб, бир оёғини иккинчи оёғи устида чалиштириб қўяди-да, кафтининг қир-
раси билан тиззасидан пастроққа уради, шунда оёғи "дик" этиб сакрайди.)*
Кўрдингми?

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Нима бу, Сеня?

Семён Семёнович. Асаб. *(Яна ётиб, устига кўрпа тортади.)*

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Йўқ, Семён, бунақа найрангбозлик билан
кун кечириб бўлмайди. Бунақа найрангбозлик билан циркда томоша кўрса-
тиш мумкин.

Семён Семёнович. Нега энди кун кечириб бўлмас экан? Нима,
сенингча, мен ўлишим керакми? А? Ўлишимни истайсанми? А? Сен, Мария,
менга очигини айт, нима истайсан мендан? Сен жоним узиладиган пайтгни
кутаман. Шу кетишда бўлса, ниятингга етасан ҳам. Сенга, Мария, ушбу тор
оилавий мажлисимизда дангал юзингга айтаман: сен — аблаҳсан.

Шамдон Мария Лукьяновнанинг қўлидан ерга тушиб синади. Хона яна зим-зиё
қоронғи. Пауза. Шу қоронғида хонага С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а киради.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а *(чинқиради)*. Аааа...

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой, кўрқма, кўрқма, бу — менман.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Сизмидингиз, ойижон?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ҳа, ҳа, менман.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Ҳа, тинчликми, ойижон?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Бир нарсга ҳайронман, Маша, нимага
энди уйдаги нарсалар келиб-келиб нукул ярим кечада тарақлаб қулайди? А?
Бунақада икковларинг бутун уйни уйғотворасизлар-у. Маша? Маша, дейман!
Маша, нима, йиғлаясанми? Семён Семёнович, нималар бўляпти ўзи бу ерда?
Семён Семёнович! Маша! Сенга гапирялман, Маша. Нега овозинг чиқмаяп-
ти?! Нега гапирмайсан? Мария!

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Жўрттага.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ё худоё тавба, бу қанақа янгилик
бўлди яна? А?

Мария Лукьяновна. Семён Семёнович гапирсин. Мендан ҳеч нима сўраманг.

Серафима Ильинична. Семён Семёнович! Ҳой, Семён Семёнович! Вой, нимага индамайсиз, Семён Семёнович?

Мария Лукьяновна. Шунақа суллоҳ бўлиб кетган у, ойижон.

Серафима Ильинична. Гапирсангиз-чи, Семён Семёнович, ё пантомима ўйинини кўрсатяписизми? А? Семён Семёнович!

Мария Лукьяновна. Сеня!.. Семён!..

Серафима Ильинична. Семён Семёнович!

Мария Лукьяновна. Ўлиб қолган бўлса-я, ойижон?

Серафима Ильинична. Нафасингни иссиқ қил-е, Мария! Нега ўларкан? Гапирсангиз-чи, Семён Семёнович!

Мария Лукьяновна. Ўзим бориб қарайман, ойижон.

Коронгида Мария Лукьяновнанинг оҳиста юргани эшитилади.

Сеня!.. Сеня. Семён... Ойижон!

Серафима Ильинична. Нима бўпти?

Мария Лукьяновна. Шамни ёқинг.

Серафима Ильинична. Вой, ўлмасам, нима қипти унга?

Мария Лукьяновна. Шамни ёқинг деяпман сизга.

Серафима Ильинична. Қани шам? Қаерга қўйгансан байтал-монни?

Мария Лукьяновна. Ерда ётипти, ойижон, ерда. Тимирскилаб кўринг, топасиз. Сеня, жонгинам, ўтинам сендан, айланай, мени кўрқит-ма... Сеня!.. Ойижон, мунча имиллайсиз?

Серафима Ильинична. Эмаклаб қидиряпман, Мана, эмаклаб.

Мария Лукьяновна. Сиз, ойижон, бошқа ёқда эмакляпсиз. Фикуснинг олдида эмакланг, фикуснинг олдида эмакланг, фикуснинг.

Сукунат. Нимадир “гурс” этиб қулайди.

Вой ўлмасам, нима бўлди?

Серафима Ильинична. Фикус, Машенька, фикус ағдарилиб тушди!

Мария Лукьяновна. Бунақада жинни бўлиб қоламан, билиб қўйинг.

Серафима Ильинична. Шошма, Машенька, сабр қил, ҳали жавон олдини пайпаслаб кўрганим йўқ. Ё Биби Марьям, манайкан!

Мария Лукьяновна. Ёқинг тезроқ, ёқинг!

Серафима Ильинична. Вой, мунча бесабрсан, қизим? Мана, ҳозир. *(Гугурт чақади.)*

Мария Лукьяновна. Бир зум ҳам сабр қилишга ҳолим йўқ, ойижон, чунки бу ерда фалокат юз бераётганга ўхшайди.

Серафима Ильинична *(қўлида шам билан югуриб боради)*. Вой, ўлмасам, нима бўпти унга? А?

Мария Лукьяновна *(кўрпани кўтаради)*. Кўрдингизми?

Серафима Ильинична. Йўқ.

Мария Лукьяновна. Мен ҳам кўряпман йўқлигини.

Серафима Ильинична. Қани у?

Мария Лукьяновна. У йўқ, ойижон. Тўшагям совуб қолипти.

Сеня!.. Сеня!.. Кетиб қопти!

Серафима Ильинична. Вой, нега кетади?

Мария Лукьяновна. Вой, мен қасқдан билай? *(Хонанинг у ёғидан бу ёғига зир югуради.)* Сеня!.. Сеня!..

Серафима Ильинична *(қўлида шам билан бориб қўлини хонага мўралайди)*. Семён Семёнович?

М а р и я Л у к ь я н о в н а (*каравот олдига югуриб боради*). Шам беринг! Шамни оқкелинг бу ёққа! (*Онасининг қўлидан шамни юлиб олиб, уни полга қўяди, ўзи тиззалаб туриб, каравот тагига мўралайди.*) Ё қудратингдан, девор тагига бориб қолипти-я. (*Эмаклар каравот тагига кира бошлайди.*)

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой, нима қиляпсан, Маша? Қаёққа? Жинни бўлма!

М а р и я Л у к ь я н о в н а (*каравот остидан*). Кўчага чиқаман, ойи, кўчага.

(*Қўлида аёллар ботинкаси билан каравот остидан чиқади.*) Мана, ботинкамни топдим. (*Кия бошлайди.*) Юбкамни беринг, ойи!

Серафима Ильинична югуриб бориб жавонни очади.

Шамни, шамни қолдиринг!

Серафима Ильинична каравот олдига югуриб келиб, шамни қолдиради ва яна жавон томон чопади.

Тўхтанг, ўзим оламан. (*Девордаги миҳга илинган юбкасини олади.*)

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Қаёққа борасан, Машенька, шу бемаҳалда?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Уни қайтаришим керак, қайтармасам бўлмайди. Аҳволи жудаям, жудаям ёмон. Боя каравотдаям кўрсатди менга кассалининг аломатини.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ё Биби Марьям!

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Тагин ўзини бир бало қилиб қўйса-я?! Куриб кетсин ўша ўпка-жигар колбасасиям!

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Нега олдинроқ ўйламадинг шуни, қизим? Ҳай, бўла қол, кий тезроқ оёғингга! Кий!

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Кофтамни, кофтамни беринг!

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой, худога шукур-е.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Ҳа, нима бўлди?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ишғони шу ердайкан. Ана. Демак, ўзиям шу ерда.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Борди-ю, ишғонсиз чиқиб кетган бўлса-чи? Кайфияти жудаям ёмон эди, жудаям...

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Одам боласи ишғонсиз ҳеч қаёққа кетолмайди...

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Вой ойижон-е, бўлмаса, қани у?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Билишимча, у ҳожатга чиққан.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Ана ўша ерда ўзини бир нима қилиб қўяди.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Бе, қўйсанг-чи! Қанақасига?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Шунақасига. "Пақ" этадию тап-тайёр-да.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ё муаззама Биби Марьям!

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Энди нима қиламиз? А? Бирдан у ўзини...

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Секин! Эшитяпсанми?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Йўқ!.. Сиз-чи?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Менам ҳеч нима эшитмаяпман.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Э худойим, бу қандай даҳшат, қандай даҳшат! Ойижон, мен бориб эшикни тақиллатаман. Бўлганча бўлар. (*Хонадан чиқади.*)

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а (*девордаги иконага юзланиб, чўқина бошлайди*). О, муқаддас Биби Марьям, ўз зурриётинг Исо алайҳиссаломга илтижо қил, куёвимнинг жонини омон сақласин. (*Чўқинади, эшик томонга қараб қўйиб, яна чўқинади, тиз чўқади.*) Бизлардан раҳму шафқатингни дариф тутма, о, саодатли биби Марьям...

М а р и я Л у к ь я н о в н а югуриб киради.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Эшик ичидан илтакланган, очмаяпти.

Серафима Ильинична. Ўзинг у билан гаплашдингми?

Мария Лукьяновна. Гаплашдим.

Серафима Ильинична. Хўш, нима деяпти?

Мария Лукьяновна. Саволимга жавоб бермади, ҳатто “чурқ” этиб ҳам товуш чиқармади.

Серафима Ильинична. Энди нима қилдик, а? Машенька!

Мария Лукьяновна. Ҳозир бориб Александр Петровични уйғотаман, ҳожатхона эшигини бузиб бўлсаям очсин.

Серафима Ильинична. Александр Петровични безовта қилиш яхшимас.

Мария Лукьяновна. Нега энди?

Серафима Ильинична. Негаки у азадор. Бир ҳафта бўлди хотинини дафн қилганига.

Мария Лукьяновна. Қайтага яхши-ку, демак у дардимни тушунади, менга ҳамдард бўлади. *(Эшик олдига югуриб боради.)*

Серафима Ильинична. Ишқилиб, Машенька, охири бахайр бўлсин-да.

Мария Лукьяновна. Барибир, бизга битта эркак зарур. Эркаксиз ўзимиз эптолмаймиз. *(Эшикни тақиллатади.)* Ойижон, борди-ю, тагин, ҳалиги...

Серафима Ильинична. Нима?

Мария Лукьяновна. Нима, нима... мен қаяқдан билай. *(Онанинг олдига югуриб келади.)* Сиз, ойижон, бориб кулоқ солиб кўрсангиз бўларди, шояд бирдан фимиллагани эшитилса.

Серафима Ильинична чиқиб кетади.

(Эшик олдига бориб тақиллатади.) Александр Петрович!.. Ўртоқ Калабушкин! Ҳо, ўртоқ Калабушкин!

Александр Петрович *(уйқусираган овозда)*. Ким у?

Мария Лукьяновна. Мени андишасиз деб ўйламанг, ўртоқ Калабушкин, бу менман.

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Нима?

Мария Лукьяновна. Бу мен — Подсекальниковаман.

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Ким?

Мария Лукьяновна. Подсекальниковаман, Мария Лукьяновнаман. Салом!

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Нима?

Мария Лукьяновна. Сиз менга жудаям зарурсиз, ўртоқ Калабушкин.

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Қай маънода?

Мария Лукьяновна. Эркак сифатида.

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. И-и, нима деяпсиз, Мария Лукьяновна! Секинроқ!

Мария Лукьяновна. Тўғри, ўртоқ Калабушкин, ҳозир сизнинг кўнглингизга бунақа нарса сифмайди, албатта, лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, ўртоқ Калабушкин, мен ёлғизман, мутлақо яккаю ёлғизман. Нима қилай ахир, ўртоқ Калабушкин?

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Баданингизга совуқ сув пурканг, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Нима дедингиз?.. Ўртоқ Калабушкин!.. Ҳой, ўртоқ Калабушкин!

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Секинроқ-е, жин урсин!

Мария Лукьяновна. Бўлмасам, эшикни бузишимга тўғри келади, ўртоқ Калабушкин.

Александр Петрович *(эшик орқасида)*. Худо хайрингизни берсин! Гапимга кулоқ солинг! Шошмай туринг! Тўхтанг, ахир!

Эшик тарақлаб ланг очилади. Остонада тунги кўйлак кийган барзанги аёл пайдо бўлади. Бу — Маргарита Ивановна.

Маргарита Ивановна. Ким экан ўша эшик бузадиган? Ҳа-а, хонимчанинг вақтичоғлик қилгилари келиб қопти-да! Вой яшшамагур беҳаё-е! Гапим қаттиқ ботган бўлса, кечирасиз.

Мария Лукьяновна. Ие, бу қанақаси? Мен тушунмай қолдим... Александр Петрович!

Маргарита Ивановна. Сиз нега Александр Петровичга суйкалмоқчи бўляпсиз, а? Биз бу ерда марҳумага аза тутиб, раҳматликни хотирлаб ўтирсагу сиз шундай нозик пайтда эшикни бузиб кирмоқчи бўляпсиз?

Мария Лукьяновна. Вой, мен бошқа эшикни назарда тутган эдим... Нима, мен ўғри, безориманмики, кўшнимнинг эшигини бузсам.

Маргарита Ивановна. Замоनावий хонимчалар ўғри, безориларданам бешбадтар, э худо, ўзинг кечир, кўзлари олазарак бўлиб, омонатроқ ётган нарса кўришса, дарров ўмаришади. Вой, сендақа...

Александр Петрович (эшикдан бошини чиқариб). Маргарита Ивановна!

Маргарита Ивановна. Нима дейсан?

Александр Петрович. Сиз агар, Маргарита Ивановна, бу аёлни урмоқчи бўлсангиз, шаптингиздан қайтинг, чунки сиз бу уйда пропискада йўқсиз. (Бошини яширади.)

Мария Лукьяновна. Лекин, кечирасиз... гуноҳим нима ўзи?

Маргарита Ивановна. Нимага бўлмаса бировнинг эрига шилқимлик қиляпсиз?

Мария Лукьяновна (ўзини оқлашга уруниб). Азбаройи худо, сиз мени нотўғри тушунибсиз. Ахир менинг ўз эрим бор.

Маргарита Ивановна. Буни тушуниш қийин эмас — ўзимниям эрим бор.

Мария Лукьяновна. Тушунсангиз-чи ахир, у ўзини отмоқчи!

Александр Петрович (бошини эшикдан чиқариб). Ким ўзини отмоқчи?

Мария Лукьяновна. Семён Семёнович.

Александр Петрович. Қаерда отмоқчи?

Мария Лукьяновна. Кўнглингизга келмасин-у, Александр Петрович, ҳожатхонада.

Александр Петрович ғойиб бўлади.

Маргарита Ивановна. Кечирасиз, одамам келиб-келиб, ўзини ҳожатхонада отарканми?

Мария Лукьяновна. Танбал бўлгандан кейин, бошқа қаёққаям борарди?

Эшик очилиб Александр Петрович отилиб чиқади. У эгнига кўйлак, шим, сарпойчан оёғига туфли кийган.

Александр Петрович. Бунақа экан, нима қилиб қўл қовуштириб ўтирибсиз? Ахир бирон чора топиш керак-ку, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Мен ҳам чора излаб келувдим-да олдингизга, Александр Петрович. Сиз жанговар одамсиз — тирнинг мудирисиз, илтимос, ойим билан менга, ҳожатхона эшигини бузишга ёрдам берсангиз.

Александр Петрович. Нимага дарров айта қолмадингиз шунингизни?

Маргарита Ивановна. Нима қилиб турибсизлар?

Александр Петрович. Юринг, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Кўрқяпман, эшикни бузаётганимизда, бирдан бизга қаратиб ўқ узса-я...

Александр Петрович. Биз оёқ учида, ўғринча борамиз-да, бараварига ташланамиз, Мария Лукьяновна. Фақат секин... Мана бундай, оёқ учида.

Александр Петрович туфлисини ечиб, оёқ учида эшик томон юради. Мария Лукьяновна билан Маргарита Ивановна унга эргашади.

Тсс...

Мария Лукьяновна. Тсс... (Эшик олдига яқинлашади.)

Шундоққина эшик олдида тўсатдан “А-а” деган чинқирик эшитилади.

Ҳаммалари (орқага ташланиб). Вой!

Хонага Серафима Ильинична югуриб киради.

Серафима Ильинична. Борманглар у ёққа! Борманглар!

Маргарита Лукьяновна. Вой шўрим!

Александр Петрович. Нима бўлди?

Серафима Ильинична. Етти ушлаб тушимизга кирмаган гаплар. Хожатхонадаги одам Семён Семёнович эмас, нариги томонда турувчи Володьканинг бувиси экан.

Мария Лукьяновна. Вой, нима деяпсиз, ойижон?

Серафима Ильинична. Улай агар! Ўз кўзим билан кўрдим. Ҳозир чиқди. Мен аҳмоқ бўлсам, шунча вақтдан бери эшик тагида ичкарига қулоқ солиб турибман-а. Туф-е, қуриб кетсин!

Александр Петрович. Хато қилиб қўйибмиз-у, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Нималар деяпсиз ўзи, ойижон? Ҳаммасига сиз айбдорсиз. Айтувдим-у сизга, кўчага чиқиб кетган деб. Ўтинаман, Александр Петрович, кўчага чопиб чиқайлик.

Серафима Ильинична. Нима қилади у кўчада ишгончанг?

Александр Петрович. Дарвоқе, уйнинг ҳаммаёғини қидириб чиқдингларми?

Мария Лукьяновна. Ҳеч ер қолмади.

Серафима Ильинична. Ўчоқбошидан бошқа.

Мария Лукьяновна. Ҳа-я, ростданам, ўчоқбошига кирмовдик. Чопдик ўчоқбошига, ўртоқ Калабушкин.

Эшик томон отилишади, Маргарита Ивановна улар орқасидан югуради.

Александр Петрович. Йўқ, сиз шу ерда қолинг, Маргарита Ивановна, биз икковимиз.

Югуриб чиқиб кетишади.

Маргарита Ивановна. Жа ишқивоз-да Александр Петрович жуфт бўлиб жуфлакни ростлашга. Бир зумда эси оғиб жинни бўлади-қолади. Юринг, биз ҳам борамиз.

Серафима Ильинична (унинг орқасидан югураркан). Йўқ, нима хожати бор! Менга қаранг! Тўхтанг! Тўхтасангиз-чи ахир!

Шу пайт ўчоқбоши томондан Александр Петровичнинг “Тўхта!” деб қичқиргани, кейин эшикнинг тарақлаб ёпилгани, ундан кейин Семён Семёновичнинг гайритабий чинқириви ва бир одамнинг “гурс” этиб ерга қулагани эшитилади. Шундан сўнг ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит бўлиб қолади.

Маргарита Ивановна. Ё қудратингдан! Тагин нима бўлди?

Серафима Ильинична. Базм тугади! Томоша тамом! Ўзини отди у, бунга имоним комил.

Маргарита Ивановна. Биз нима қилдик энди? А?
 Серафима Ильинична. Ҳозир мен “дод” солиб чинқираман, ё
 бирон нима қиламан...
 Маргарита Ивановна. Вой, ўлмасам, унақа қилманг!
 Серафима Ильинична. Қўрқиб кетяпман!
 Маргарита Ивановна. Менам қўрқиб кетяпман!
 Серафима Ильинична. Вой, келишяпти!
 Маргарита Ивановна. Вой, қани?
 Серафима Ильинична. Вой, опкелишяпти!
 Маргарита Ивановна. Нима опкелишяпти?
 Серафима Ильинична. Вой, уни опкелишяпти!
 Маргарита Ивановна. Вой, шу ёққа опкелишяпти!
 Серафима Ильинична. Ҳа, ростданам, опкелишяпти!
 Маргарита Ивановна. Вой!
 Серафима Ильинична. Опкелишяпти!
 Маргарита Ивановна. Опкелишяпти!
 Серафима Ильинична. Вой, бир нима бўлади! Бир нима
 бўлади!

Александр Петрович қўрқиб ўтақаси ёрилган Семён
 Семёновични деярли судраб киради.

Семён Семёнович. Нима бўлди ўзи? Нима бўлди?
 Александр Петрович. Тинчланинг, Семён Семёнович.
 Семён Семёнович. Ие, нега мени ушлаб турибсиз-а? Сиз ўзи
 нега мени... Қўйворинг! Қўйворинг мени! Қўйворинг, деяпман!
 Серафима Ильинична. Қўйворманг!
 Маргарита Ивановна. Қўйворманг! Маҳкам ушланг уни!
 Серафима Ильинична. Маша қани? Қани менинг Машенькам?
 Александр Петрович. Машангиз ўчоқбошида чўзилиб ётипти.
 Серафима Ильинична. Вой, нега чўзилади?
 Александр Петрович. Хушидан кетиб ётипти.
 Серафима Ильинична. Вой, бу нима кўргулик? Ё азиз
 авлиёлар, ўзингиз мадад беринг! *(Югуриб чиқиб кетади, унинг орқасидан Мар-
 гарита Ивановна ҳам югуради.)*
 Семён Семёнович. Кечирасиз! Нега киссамга қўл тикяпсиз? Нима
 керак сизга ўзи? Утинаман, мени ўз ҳолимга қўйинг!
 Александр Петрович. Яхши. Лекин олдин сиз менга анави
 нарсангизни берасиз.
 Семён Семёнович. Нарсамни? Қанақа нарсамни айтяпсиз? Йўқ,
 менда ҳеч қандай нарса йўқ. Тушуняпсизми, йўқ!
 Александр Петрович. Ўзим кўрдим-ку, уни оғзингизга
 тикаётган эдингиз.
 Семён Семёнович. Ёлғон айтасиз, ҳеч нима тикқанам йўқ
 оғзимга. Қўйворинг мени, қўйворинг, деяпман!
 Александр Петрович. Ҳа, яхши, Семён Семёнович, сизни
 қўйвораман. Лекин то гапимни тўла-тўқис эшитиб бўлмагунингизча, ўзин-
 гизни бир нима қилиб қўймасликка сўз берасиз менга. Дўст сифатида илти-
 мос қиламан сиздан, Семён Семёнович, гапимни охиригача эшитинг, худо
 хайрингизни берсин, хўп денг.
 Семён Семёнович. Хўп, гапиринг. Кулоғим сизда.
 Александр Петрович. О, кам бўлманг. Марҳамат, ўтиринг,
 Семён Семёнович. *(Семён Семёновични ўтқазиб, ўзи унинг қаришида виқор би-
 лан туради.)* Гражданин Подсекальников! Мен ҳозир. *(Дераза олдида югуриб
 бориб, дарпардани икки ёнга суради.)*

Ғира-шира тонг шуъласи кўрпаси очилиб ётган каравотни, синган фикусни,
 умуман, хонадаги бутун тартибсизликни ёритади.

Гражданин Подсекальников! Ҳаёт нақадар гўзал!

Семён Семёнович. Гузал бўлса менга нима?

Александр Петрович. Ие, у нима деганингиз? Гражданин Подсекальников, сиз қаерда яшаяпсиз ўзи? Сиз йигирманчи асрда яшаяпсиз! Маърифат асрида! Электр асрида яшаяпсиз!

Семён Семёнович. Электр ҳақини тўламадинг, деб чироқни ўчириб қўйишганда-чи? Унда қайси аср бўлади, сизнингча? Тош асрими?

Александр Петрович. Э, асти сўраманг, гражданин Подсекальников, тош асридан ҳам бешбадтари бўлади. Мана, неча кундан бери ибтидоий одамларнинг ёрида яшаяпкандаймиз. Хунобинг чиқиб, яшагинг ҳам келмайди. Тфу, нима деб алжияпман? Нега яшагимиз келмас экан? Жудаям келади! Сиз мени гапимдан адаштирманг, Семён Семёнович! Гражданин Подсекальников! Ҳаёт нақадар гўзал!

Семён Семёнович. Бу ҳақда мен ҳатто газеталардаям ўқиганман. Лекин бунга раддия айтишса керак деб ўйлайман.

Александр Петрович. Э, бекор қиласиз ўйлаб. Сиз ўйламанг! Ишланг!

Семён Семёнович. Ишсизларга рухсат йўқ ишланг!

Александр Петрович. Сиз ҳалиям рухсат кутиб ётибсизми? Ҳаёт учун курашиш керак, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Нима мени курашмаяпти, деб ўйлайсизми, ўртоқ Калабушкин? Мана, марҳамат, кўриб қўйинг. *(Ёстиқ тағидан бир китобча олади.)*

Александр Петрович. Нима бу?

Семён Семёнович. Бурама басни чалиш учун қўлланма.

Александр Петрович. Нима? Нимани чалиш, дедингиз?

Семён Семёнович. Бурама бас. Бу музыка. Пуфлаб чалинадиган карнай. Ўн иккита дарс давомида уни чалишни ўрганиб олса бўларкан. Ана унда, олтин конини очдим деб ҳисоблайверинг. Мен ҳатто сметасини ҳам тузиб қўйганман. *(Бир варақ қоғозни ёйиб кўрсатади.)* Ҳар ойда, тахминан, йигирматадан концерт бераман. Ҳар бир концерт учун беш ярим сўмдан оладиган бўлсам, йилига нақд бир минг уч юз йигирма сўмдан ҳамёнга тушиб туришти-да. Кўриб турибсизки, ўртоқ Калабушкин, карнай чалишим учун ҳамма нарса муҳайё. Истак бор, смета тайёр, қўлланма ҳам бор, фақат карнай етишмайди, холос.

Александр Петрович. Ҳаммада ҳам бирон нима етишмайди, гражданин Подсекальников. Илож қанча, лекин барибир, яшаш керак.

Семён Семёнович. Шак-шубҳасиз, ўртоқ Калабушкин.

Александр Петрович. Рози бўлдингиз-а?

Семён Семёнович. Розиман, ўртоқ Калабушкин.

Александр Петрович. Демак, кўндирдим, сизни! Раҳмат! Ура! Қани, тўшпончани беринг энди, гражданин Подсекальников.

Семён Семёнович. Қанақа тўшпонча? Нима деяпсиз ўзи?

Александр Петрович. Ие, яна бошляпсизми? Ўз кўзим билан кўрдим, уни сиз оғзингизга тикаётгандингиз.

Семён Семёнович. Мен-а?

Александр Петрович. Сиз!

Семён Семёнович. Ё тавба! Оғзимга тикқанмишман. Нима қиламан уни оғзимга тикиб?

Александр Петрович. Нима, мени аҳмоқ қилмоқчимисиз? Ҳамма биледи-ку ўзингизни отмоқчи бўлганингизни.

Семён Семёнович. Ким ўзини отмоқчи экан?

Александр Петрович. Ким бўларди — сиз-да!

Семён Семёнович. Мен-а?

Александр Петрович. Сиз!

Семён Семёнович. Ё кудратингдан! Шошманг-шошманг. Шахсан мен-а?

Александр Петрович. Шахсан сиз, гражданин Подсекальников.

Семён Семёнович. Марҳамат қилиб менга айтинг-чи, нима сабабдан мен ўзимни отарканман?

Александр Петрович. Нима, сабабини ўзингиз билмайсизми?

Семён Семёнович. Нимага деб сўраяпман сиздан.

Александр Петрович. Нимагаки, бир йилдан бери ҳеч ерда ишламайсиз, шунинг учун, бировга қарам бўлиб ўтиришга виждонингиз йўл қўймаган. Ахир, бу тентаклик эмасми, Семён Семёнович?

Семён Семёнович. Тухтанг, нима деяпсиз ўзи? Ким айтди буни?

Александр Петрович. Қўнглингиз тўқ бўлсин, бегона эмас. Мария Лукьяновна айтдилар.

Семён Семёнович. Вой! Кетинг! Мени холи қолдиринг. Даф бўлинг деяпман сизга!

Александр Петрович. Олдин тўпшончани чўзинг, кейин кетаман.

Семён Семёнович. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, ўртоқ Калабушкин, қаёқдан олишим мумкин тўпшончани?

Александр Петрович. Бизнинг давримизда тўпшонча топиш муаммо эмас. Ана, қўшнимиз Панфилич тўпшончани устарага айирбошляпти. Қани, берақолинг тўпшончани, Семён Семёнович!

Семён Семёнович. Бермайман!

Александр Петрович. Унда, мени кечирасиз-у, ўзингиздан кўринг. Жисмоний куч қўллашга мажбурман. *(Унинг қўлидан ушлайди.)* Барибир мендан қочиб қутулолмайсиз энди.

Семён Семёнович. Шунақа денг? Ундай бўлса, билиб олинг, ўртоқ Калабушкин. Агар ҳозироқ бу ердан гумдон бўлмасангиз, шу заҳотиёқ сизнинг кўз олдингизда ўзимни отаман.

Александр Петрович. Отолмайсиз!

Семён Семёнович. Ишонмайсизми ҳали? Яхши! Учгача санаيمان. Бир!

Александр Петрович. Вой, ростга ўхшайди!

Семён Семёнович. Икки!

Александр Петрович. Бўлди, қорамни ўчирдим. *(Ўқдай отилиб чиқиб кетади.)*

Семён Семёнович. Уч! *(Чўнтагидан бир бўлак ўпка-жигар колбасасини чиқаради.)* Оббо! Тезроқ буни бирон ерга қўйиш керак. Талинка қардайкин? *(Колбасани талинкага қўяди.)* Ана, бўлди. Чўнтагимда нима бўлганини ўлгандаям билишга олмайди. Ҳаф саними, Мария. Шошмай тур ҳали. *(Стал олдига югуриб бориб, ғаладонларини тита бошлайди.)* Сенга қарам бўлиб яшашдан виждоним қандай қийналаётганини мана энди кўрасан. Мана энди исботлайман сенга! Шошмай тур! Мана экан! *(Устара олади.)* Швед пўлатидан ясалган. Отамерос. Э, бўлганича бўлди, барибир энди соқолимни олиш насиб қилмайди бу дунёда. *(Югуриб чиқиб кетади.)*

Александр Петрович ўз хонасидан чиқади. Ҳоққоши томондан
Серафима Ильинична билан Маргарита Ивановна беҳуш
Мария Лукьяновнани судраб киришади.

Серафима Ильинична. Вой, нима қиляпсиз? Нима қиляпсиз, айланай? Оёғидан кўтариб олсангиз-чи, Маргарита Ивановна!

Маргарита Ивановна. Эҳтиёт бўлинг, секинроқ!

Александр Петрович. Нима қиляпсизлар, эсингизни едингизми? Нега ахир ўликни судрагандай судраб келяпсиз шўрликни? Ўтқизинг, ўтқизинг деяпман уни.

Серафима Ильинична. Ана, энди ёқасини ечинг.

Александр Петрович. Жоним билан.

Мария Лукьяновна. Кимсиз?

Александр Петрович. Бегона одам йўқ, уялманг, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. У қарда? Нима бўлди унга? Ўлдими, ўртоқ Калабушкин?

Александр Петрович. Ўлишга-ку ҳали ўлгани йўқ, Мария Лукьяновна, лекин гапнинг пўскалласини айтадиган бўлсам — ҳозирлик кўряпти.

Мария Лукьяновна. Вой, чопдик унинг олдида!

Александр Петрович. Боришни хаёлингизга ҳам келтирманг, Мария Лукьяновна, бутун ишни расво қиласиз. Унинг ўзи айтди менга. Агар деди, остона ҳатлаб уйимга қадам қўйгудек бўлсангиз, шу заҳоти, кўз олдингизда ўзимни ўзим отаман, деди.

Серафима Ильинична. Сиз-чи? Сиз нима дедингиз?

Александр Петрович. Мен ундоғам деб кўрдим, бундоғам деб кўрдим, ялиндим, худонинг зорини қилиб ёлбордим — ҳеч гап кор қилмади.

Маргарита Ивановна. Бунақа пайтда ялиниш эмас, букориш керак. Ҳозироқ бориб милицияга хабар қилинг, уни қамоққа олиб, суд қилишсин.

Александр Петрович. Унақа қонун йўқ, Маргарита Ивановна. Суд одамни яшашга ҳукм қила олмайди. Ўлимга ҳукм қилиши мумкин, лекин яшашга эмас.

Серафима Ильинична. Бўлмаса, уни кутқариш учун бирон йўл топиш керак.

Александр Петрович. Йўл бор, Серафима Ильинична, йўл — труба.

Серафима Ильинична. Вой, ўлмасам, қанақа труба?

Александр Петрович. Яъни карнай, Серафима Ильинична. Шунақа гажак карнай бор, уни бурама бас дейишади. Семён Семёновични фақат шу карнай кутқариб қолиши мумкин.

Мария Лукьяновна. Кечирасиз, нима кераги бор унга карнайнинг?

Александр Петрович. Пул топиш учун керак, Мария Лукьяновна. Агар эрингизга ўша карнайни топиб берсак, у ўзини отмайди — мен бунга кафолат бераман.

Серафима Ильинична. Қанча тураркан ўша байталмон карнай?

Александр Петрович. Чамаси, шу беш юз сўм атрофида бўлса кераг-ов.

Мария Лукьяновна. Беш юз сўм? Агар беш юз сўм пулимиз бўлса, у карнайсизам ўзини отмайди.

Александр Петрович. Бу гапингиз ҳам тўғри, Мария Лукьяновна.

Маргарита Ивановна. Музикачиларимга айтай, бўлмаса, ижарага битта карнай топиб беришсин.

Серафима Ильинична. Ие, сизни музикачиларингиз ҳам борми?

Александр Петрович. Улар Маргарита Ивановна билан бир ресторанда ишлашади, жуда катта оркестр, симфония.

Маргарита Ивановна. Учга эркин санъаткор бор.

Серафима Ильинична. Вой, бир гаплашинг ўшалар билан, Маргарита Ивановна.

Мария Лукьяновна. Илгимос қилиб кўринг улардан.

Серафима Ильинична. Пайсалга солмай ҳозир бориш керак.

Мария Лукьяновна. Бирга борамиз, Маргарита Ивановна. Кийина қолинг тезроқ!

Маргарита Ивановна билан Мария Лукьяновна

Александр Петровичнинг хонасига кириб кетадилар.

Серафима Ильинична. Ишқилиб, то карнай келгунча ўзини бир нима қилиб қўймасин-да...

Александр Петрович. Сиз шу ерда қоляпсиз-ку, демак сиз, Серафима Ильинична, унинг хаёлини чалгитиб туришингиз керак то карнай келгунча.

Серафима Ильинична. Нима билан чалгитаман?

Александр Петрович. Сизга шунинг таклиф қилишим мумкин, Серафима Ильинична: ҳозир унинг хонасига суллоҳлик билан бостириб кирасиз-да, гўё ҳеч гапдан хабарингиз йўқдай у билан чақчақлаша бошлайсиз.

Серафима Ильинична. Қизиқсиз-а, нима деб чақчақлашаман?

Александр Петрович. Қандайдир мавжум нарсалар тўғрисида ҳикоя қилинг унга. Масалан, яшаш лаззати, қизиқ ҳодисалар тўғрисида сўзланг. Умуман ҳазил-мутойиба, аския жуда қўл келади бундай пайтда.

Серафима Ильинична. Мен унақа гапларни билмайман, ўртоқ Калабушкин.

Александр Петрович. “Билмайман” дейсиз-а. Ичингиздан тўқиб чиқаринг! Ахир куёвингизнинг ҳаёти қил учида турипти-я, Серафима Ильинична, бу ҳазилакам гап эмас. Унга латифалар ё бўлмаса кулгили воқеалардан айтиб беринг, ишқилиб, хаёлидан чалғиса, ниятини фаромуш қилса бўлгани; унгача бизлар ҳам қарнайни етказиб келармиз — қарабсизки, одам-зоднинг ҳалоскори бўлиб турибмиз-да. Қани, кира қолинг, ҳеч қўрқмай, дангал гап бошлайверинг. *(Ўз хонасига кириб кетади.)*

Серафима Ильинична эшик олдида бориб тўхтади.

Серафима Ильинична. Эй худоёим, нимани гапираман унга. Э, таваккал. *(Ўз хонасига кириб кетади.)*

Семён Семёнович киради. Атрофга олазарак бўлиб қарайди. Чўнтагидан тўппонча чиқаради. Стол ортига ўтиради. Сиеҳдон қопқоғини очади. Ёзиш учун дафтардан бир варақ қоғоз йиртиб олади.

Семён Семёнович *(ёзади)*. Менинг ўлимимда...

Серафима Ильинична ўз хонасидан чиқади.

Серафима Ильинична. Қаёқдан кун чиқди? Яхши ётиб турдингизми, Семён Семёнович? Вой, мен сизга бир қизиқ воқеани айтиб берай: эшитсангиз, кула-кула ичагингиз узилади. Немислар ҳақида эшитмовдингизми?

Семён Семёнович. Йўқ, Нимаиди?

Серафима Ильинична. Немислар битта мопсни тириклайин еб юборишипти.

Семён Семёнович. Қанақа немислар?

Серафима Ильинична. Қанақалиги эсимда йўғ-у, лекин еб юборишгани аниқ. Буни раҳматлик эрим гапириб берган эди бир вақтлар. Уруш бошланмасдан олдин, подшо замонида. Ушанда, Семён Семёнович, бизлар роса қотиб-қотиб кулган эдик. *(Пауза.)* Мопс дегани бу — ит, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Хўш, нима бўпти?

Серафима Ильинична. Ахир мопсни еб бўлмайди-ку.

Семён Семёнович. Хўш, нима бўпти?

Серафима Ильинична. Лекин немислар еб қўйишипти.

Семён Семёнович. Ҳай, нима бўпти?

Серафима Ильинична. Вассалом.

Семён Семёнович. Нима — вассалом?

Серафима Ильинична. Э худоёим, яна нимани гапирай, бу шўртумшукқа! Кейин яна битта шунга ўшаган қизиқ воқеа бўлган эди.

Семён Семёнович. Сиз, Серафима Ильинична, чиқиб кетсангиз яхши бўларди.

Серафима Ильинична. Эшитсангиз, кула-кула ўласиз, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Халақит қилманг, кўряписиз-ку, мен бандман.

Серафима Ильинична. Йўқ, сиз бир эшитинг-а, Семён Семёнович. Бу воқеа подшога тож кийдириш маросимида бўлган эди...

Семён Семёнович “дик” этиб ўрнидан туради, ручка, қоғоз, сиёҳдонни қўлига олади.

Тўхтанг, тўхтанг, қаёққа, Семён Семёнович? (Унинг орқасидан югуради.)
Саодатли Александр саройи майдонидаги...

Семён Семёнович қўшни хонага қочиб кириб кетади.

Серафима Ильинична (эшик олдида). Кулмади-я. Қаёқдан топдим энди кулгили латифани? Шўрим қурисин! (Унинг орқасидан югуриб кириб кетади.)

Александр Петровичнинг хонасидан Александр Петрович, Мария Лукьяновна ва Маргарита Ивановналар чиқишади.

Александр Петрович. Кетдик, кетдик тезроқ, Маргарита Ивановна!

Мария Лукьяновна. Сеняни ёлғиз ташлаб кетсак қандоқ бўларкин-а?

Александр Петрович. Хавотир олманг, Мария Лукьяновна, Сенянгиз қайнонаси билан қоляпти. Мен Серафима Ильиничнага нима қилишни ўргатиб қўйганман. (Югуриб чиқиб кетишади.)

Қўшни хонадан Семён Семёнович қўлида сиёҳдон, ручка, қоғоз билан отилиб чиқади.

Семён Семёнович (эшик томонга қичқиради). Агар яна ўша мопсдан гап очиб бошимни қотирадиган бўлсангиз, қайнонам эканлигингизга қарамай, терингизни шилиб оламан. Юрманг орқамдан. Қари овсар! (Эшикни “қарс” этиб ёпади. Стол олдида келади. Қоғозни ёйиб унга бояги жумланинг охирини ёзади.) Ҳеч ким айбдор эмас, Подсекальников.

Парда.

ИККИНЧИ ПАРДА

Биринчи пардалаги хона. Ҳамма нарса тартибга келтирилган. Семён Семёнович бўйнига каттакон бурама карнай илиб табуреткада ўтирипти. Унинг олдида сабоқ китоби очиб қўйилган. Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична чеккароқда, стулларда ўтиришипти.

Семён Семёнович (ўқийди). Биринчи боб. Сарлавҳа: “Қандай чалиш керак?” “Бурама басни чалиш учун учта бармоқ комбинацияси қўлланилади. Биринчи бармоқ биринчи тугмага, иккинчи бармоқ иккинчи тугмага, учинчи бармоқ учинчи тугмага қўйилади”. Мана. “Карнай пуфланганда си нотаси вужудга келади”. (Пуфлайди. Яна пуфлайди.) Ие, бу қанақа найранг-бозлик бўлди? Ҳаво чиқаришга чиқардик, аммо товуш чиқмади-ку.

Серафима Ильинична. Бу ёғига эҳтиёт бўласан энди, Мария. Агар эрингнинг бурама карнайдан ҳам ҳафсаласи пир бўлса борми...

Семён Семёнович. Тўхта, тўхта, тўхта. Э, гап бу ёқда экан. Мана, ҳаво чиқариш ҳақида махсус боб. (Уқийди.) “Қандай пуфлаш керак”. Мен-ким, дунёга донғи кетган товуш санъаткори Теодор Гуго Шульд, ҳавони тўғри чиқаришнинг энг осон ва энг арзон усулини таклиф қиламан. Газетанинг кечаги сонидан бир парчасини йиртиб олиб, уни тилингиз устига қўйинг”.

Серафима Ильинична. Тил устига?

Семён Семёнович. Ҳа, Серафима Ильинична, тил устига. Қани, бу ёққа олиб келинг-чи, кечаги газетани.

Серафима Ильинична физиллаб бориб газетани олиб келади.

Йиртинг.

Мария Лукьяновна. Кичикроқ, кичикроқ, ойижон!..

Семён Семёнович. Қани, тилимга қўйинг тезроқ, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Хўш, қалай, ёрдами борми, Семён Семёнович?

Семён Семёнович (*оғзида газета парчаси билан*). Э-и уё-и-и ў-и. Ў-и, ў-и, е-я-а...

Мария Лукьяновна. Нима?

Семён Семёнович. А-о!

Мария Лукьяновна. Нима, нима?

Семён Семёнович. А-о, де-я-а.

Мария Лукьяновна. Нималар деяпсан ўзи, Сенечка? Ўлай агар, биронта гапинга тушунган бўлсам.

Семён Семёнович (*оғзидаги қоғоз парчасини туфлаб ташлайди*). Аҳмоқсан, деяпман. Тушундингми энди? У ёғини ўқинглар, деб тўққиз пулдек тушунтириб айтдим-ку сизларга. Газетанинг кечаги сонидан бир парчасини йиртиб олиб, уни тил устига қўйинг. У ёғида нима дейилган?

Мария Лукьяновна. У ёғими, Сенечка? Ҳозир ўқийман. (*Ўқийди.*) Кейин газета парчасини туфлаб ташланг. Шу тупуриш пайтида оғзингиз қандай ҳолатда бўлганини эслаб қолишга урининг. Мана шу ҳолатни қайд этган ҳолда, яъни қандай тупирган бўлсангиз, шундай “пуфланг”. Бўлди.

Семён Семёнович. Тинчлик сақлансин, диққат! (*Газета четидан бир парча йиртиб олади.*) Четроққа бориб туринг, Серафима Ильинична. (*Қоғозни тили устига қўяди. Туфлайди. Карнайни пуфлай бошлайди.*) Ие, нима жин урди? Ёрингам демайди-ю!

Серафима Ильинична. Базм тугади! (*Хафсаласи тир бўла бошлайди.*)

Семён Семёнович яна туфлаб, яна чала бошлайди.

Мария Лукьяновна. Э, худо! Агар борлигинг рост бўлса, эримнинг карнайига товуш ато эт!

Худди шу пайт карнайнинг “ғат-ғат”и бутун хонани ларзага келтиради.

Серафима Ильинична. Айтмовдимми сенга худо бор деб. Мана сенга исботи.

Семён Семёнович. Бўлди, Мария, ариза бериб ишдан бўшайвер. Бас, етар шунча ишлаганинг.

Мария Лукьяновна. Вой, нега энди?

Серафима Ильинична. Ие, қандай кун кўрамиз? Тишимизнинг кирини сўриб ўтираммизми?

Семён Семёнович. Мен ҳаммасини олдиндан режалаб, ҳисоблаб қўйганман. Ҳар ойда, тахминан, йигирматадан концерт бераман — донаси беш ярим сўмдан. Бир йилда ҳаммаси бўлиб... Ҳозир айтаман... (*Ҳунтақларини ковлай бошлайди.*) Ҳаммасини ёзиб, жамлаб қўйган эдим. (*Ҳунтақидан хат чиқарди.*) Мана, эшитинглар. (*Қоғозни ёйиб ўқийди.*) “Менинг ўлим...” (*Пауза.*) Йўқ, бу эмас. (*Қоғозни ҳунтақига солиб, бошқасини чиқаради.*) Мана экан. Мана. Ҳаммаси ёзилган. “Менинг маошим йилига бир минг уч юз йигирма сўмни ташкил қилади”. Сиз бўлсангиз, қандоқ кун кечирамиз, дейсиз.

Серафима Ильинична. Ахир ҳали чалишни ўрганганингиз ҳам йўқ-ку, Семён Семёнович!

Семён Семёнович. Чалишни ўраниш, Серафима Ильинична, энди мен учун “туф” деб тупуришдай гап. (*Тилига қоғоз парчасини қўйиб туфлайди. Карнайни пуфлайди.*)

Карнай ғатиллайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Эшитдингизми? Мана, карнайнинг шарофати билан, Серафима Ильинична, яна аввалги фаровон ҳаётимиз қайтиб келади. Бир тасаввур қилиб кўргин-а, Машенька, кулинг ўргилсин ҳаёт бошланади. Концертдан мўмайгина маош билан қайтасан, оила аъзоларинг даврасида юмшоқ кушеткада ўтириб оёғингни чўзасан: “Хўш, пол артадиганлар келдими бугун?” “Вой, бўлмасам-чи, Семён Семёнович, келишди, чиннидай қилиб артиб кетишди”. “Ҳа, яхши. Кани, менга гоголь-моголь олиб келинглр-чи”. Мана буни ҳаёт деса бўлади. Дарвоқе, айтиб кўяй, бугундан эътиборан ҳар куни тушликнинг учинчисига юқорида номини тилга олганим гоголь-моголь берасизлар менга. Гоголь-моголь, биринчидан, кўкракни юмшатади, иккинчидан, менга ёқади ўша номи зикр этилган гоголь-моголь. Тушунарлими?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Тушунарлику-я, Сенечка, лекин жуда қиммат-да тухум.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Ким учун қиммат? Кейин, унинг мендан бошқа яна кимга дахли бор? Ким бундан буён пул ишлаб келади — сенми ё менми?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Гап шундаки...

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Сиз, Серафима Ильинична, менинг мунтазам машгулот ўтказишимга доим халал берганингиз-берган. Мен билан гап талашгандан кўра, жим ўтириб, музыка эшитсангиз яхши бўларди, Серафима Ильинична. *(Карнайни нуфлайди.)* Умуман, мен ижод қилаётган пайтда, ҳаминқадар тинчлик сақланса дердим. *(Ўқийди.)* “Гамма. Гамма музиканинг киндиги. Сиз мазкур киндикни ҳазм қилгач, музикачи бўлиб дунёга келасиз”. Ана, бўлди. Ҳозир батамом ўрганиб оламан. “Гаммани тўғри ўзиштиришингиз учун, менким дунёга машҳур товуш санъаткори Теодор Гуго Шульц, сизга энг арзон усулни тавсия қиламан. Сиз энг арзон ро... *(саҳифа varaқлайди)*.. яъ сотиб олинг”. Нима? Рояль?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а в а М а р и я Л у к ь я н о в н а *(бараваар)*. Яна қанақа рояль?

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Шошманглр. Сабр қилинглр. Хато босилган шекили. “Энг арзон усулни тавсия қиламан. Сиз энг арзон ро... *(Варақлар бир-бирига ётишиб қолмадимикин, деб бармоғини хўлаб varaқлайди.)* ...яъ сотиб олинг”. Бу қанақаси бўлди. Кечирасиз. Нима кераги бор роялнинг? *(Ўқийди.)* “Китоб охиридаги изоҳда гаммани қандай ижро этиш йўли кўрсатилган. Олдин гаммани роялда чалиб, сўнг унга тақлид қилган ҳолда карнайни чаласиз”. Ахир бу нима деган гап-а, ўртоқлар, қанақа майнавозчилик бу? Демак, бу турган гапки... Бундан чиқди... Вой, палид-е... Тагин бу кишим — товуш санъаткори эмиш. Йўқ, Теодор, сен санъаткор эмас, нобакорсан. Минг лаънат сенгаям... ўша киндик-миндигингтаям. *(Сабоқ китобини йиртиб ташлайди.)* Маша! Машенька! Серафима Ильинична! Ахир роялни бигимга сотиб оламани?! Мени не кўйга солиб қўйди! Мени нима қилиб қўйди у касофат! Мен уни халоскорим деб ўйлаган эдим. Мен шу карнай орқали ҳалигдан ўз истиқболимни мушоҳада қила бошлаган эдим!

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Тинчланинг. Кўйинг, куюнманг, Семён Семёнович.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Энди қандай кун кечирамиз, Серафима Ильинична? Энди ким пул ишлаб келади, Машенька?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Кўй, Сенечка, ҳеч ҳам бунинг ташвишини қилма, яна ўзим ишлайвераман.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Шунча вақтдан бери Машанинг маошига яшаб келган эдик, бундан буёғигаям яшайверамиз.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Ие, ҳали биз Машанинг маошига яшаганмидик, сизнингча? Бундан чиқди, *(кесатиқ оҳанда)* биз қисир сгир эканмиз-да, Серафима Ильинична? Йўқ, сиз бир нарсани унутибсиз, Серафима Ильинична: агар Маша маош олиб келган экан, рўзгорда ҳамма нарса бут бўлганидан шундай қилган. Хўш, рўзгорни ким бут қилиб қўйган, ким манави чашкаларни солиб олиб келган ўзи, Серафима Ильинична? Мен сотиб олиб келганман. Манави ликопчаларни ким олиб келган, Серафима Ильинична? Мен олиб келганман. Агар шу ликопчалар синиб-нетиб қолгудек бўлса, янги ликопчалар сотиб олишга пулинг етадими, Мария?

Мария Лукьяновна. Етади, Сенечка, етади.

Семён Семёнович. Етадими?

Мария Лукьяновна. Етади.

Семён Семёнович (*битта ликопчани ерга отиб синдиради*). Ҳай, кўрамиз. Манави чашкалар синиб битгандан кейин, янги чашкалар сотиб олишга пулинг етармикин, Мария?

Мария Лукьяновна. Етади, Сенечка, етади.

Семён Семёнович. Етадими? (*Чашкани ерга уриб синдиради.*) Ҳай, кўрамиз. Манави ваза синса, янгисини сотиб олишга қурбинг етадими, Мария?

Серафима Ильинична. Етмайди, деб айт.

Мария Лукьяновна. Етмайди, Сенечка.

Семён Семёнович. Аҳа, демак етмайди дегин? Ундай бўлса, жўнанглар бу ердан. Ҳозироқ қорангизни ўчиринг! Барибир, уч кишига етмайди Машанинг маоши.

Мария Лукьяновна. Йўқ, ўлдирсанг ҳам кетмайман!

Семён Семёнович. Кетмайсанми?

Мария Лукьяновна. Кетмайман!

Семён Семёнович. Кўрамиз кетмаганингни. (*Вазани уриб синдиради.*)

Мария Лукьяновна. Нима, Сенечка, ҳаммасини уриб синдири-моқчимисан?

Семён Семёнович. Синдираман!

Мария Лукьяновна. Синдирасан-а, синдирасан!

Семён Семёнович. Синдираман!

Мария Лукьяновна. Ҳай, кўрамиз. (*Тошойнани синдиради.*)

Семён Семёнович. Ие... ҳали менинг... оила бошлигининг кўзи олдида-я?!.. Буни қандай тушуниш керак-а?! Ё тавба! Худо ҳаққи, мени ёлғиз қолдиришлар. Ўтиниб сўрайман сизлардан. Худо хайрингизни берсин, мени холи қўйинглар. Илтимос.

Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична бошқа хонага чиқиб кетишади.

(*Эшикни ичидан илгаклаб олади.*) Ҳаммаси синди, барбод бўлди... чашкалар... ликопчалар... ҳаёт... инсон ҳаёти... барбод бўлди, лекин аза тутиб йиғлайдиган ҳеч ким йўқ. Бутун дунё! ... Коинот!.. Башарият!.. Тобут... ва тобут орқасидан кетаётган иккитагина одам. Бутун башарият шулардан иборат. (*Стул олдига яқинлашади.*) Шунчадан бери Машанинг маошига яшаб келдик, яна яшай-верамиз энди. (*Стул галадонини очади.*) Бир кунимиз ўтар. (*Галадондан тўппонча олади.*) Ё ўтмасмикин? (*Чунтагидан бир варақ қоғоз олиб, стол устига қўяди.*) Ё ўтармикин? (*Дик этиб туриб кетади.*) Йўқ, кечирасиз, бу аҳволда яшай олмаймиз. (*Тўппончани ўз чеккасига тирайди.*) Мана сента Сеня, гоголь-моголь. (*Кўзини чирт юмади.*)

Худди шу пайт эшик қаттиқ тақиллай бошлайди.

(*Тўппончани орқасига яшириб.*) Ким у? Ким?

Эшик ланг очилиб, хонага Аристарх Домникович
Гранд-Скубиккиради.

Аристарх Домникович. Маъзур кўрасиз, балки ишингизга халал бергандирман? Агар сиз, кечирасиз, бирон иш қилаётган бўлсангиз, худо ҳаққи, менга эътибор берманг. Бемалол, давом эттираверинг.

Семён Семёнович (*тўппончани орқасига яширганча*). Парво қилманг. Мен шошпаганим йўқ. Сиз... ўзингиздан сўрасак... Хизмат?

Аристарх Домникович. Ижзатингиз билан, биринчи навбатда ким билан ширин суҳбат қилиш шарафига муяссар бўлганимни билсам!

Семён Семёнович. Ким билан бўларди... Ҳалиги... Подсекальников билан.

Аристарх Доминикович. Бағоят хурсандман. Ижозатингиз билан яна бир савол: сиз эмасмисиз ўша ўзини отмоқчи бўлган Подсекальников?

Семён Семёнович. Ким айтди? Йўқ, у эмасман. Мана, худо ҳаққи, у эмасман.

Аристарх Доминикович. Наҳотки, у эмассиз? Қизиқ бўлди-ку. Мана, адресингиз ҳам... *(Столда ётган хатни кўриб қолади.)* Тўхтанг-чи. *(Хатни қўлига олади.)* Мана, бу ерга ҳам ёзиб қўйилипти. *(Ўқийди.)* “Менинг ўлимимда ҳеч ким айбдор эмас”. Имзо ҳам бор — “Подсекальников”. Сизмисиз ўша Подсекальников?

Семён Семёнович. Ҳа, мен! Нима бўпти?

Аристарх Доминикович. Ана, кўрдингизми? Яхши эмас, яхши эмас, гражданин Подсекальников. “Ҳеч ким айбдор эмас” дебсиз. Ўзингиз марҳамат қилиб айтинг-чи, бундан ким манфаат кўради? Ҳеч ким! Аксинча, сиз, гражданин Подсекальников, одамларни гуноҳкор қилишингиз, айблашингиз лозим. Сиз ўзингизни отмоқчисиз. Жуда соз. Муваффақият тилайман. Отаверинг, ош бўлсин. Лекин жамоатчи сифатида отинг ўзингизни, яъни айтмоқчиманки, ўзингизни отишингиз жамиятта бирон фойда келтирсин. Шуни унутмангки, гражданин Подсекальников, сиз ёлғиз эмассиз дунёда. Атрофингизга бир назар ташланг. Бизнинг интеллигенцияга бир қаранг. Нималарни кўряпсиз? Жуда кўп нарсаларни. Нималарни эшитяпсиз? Ҳеч нимани. Нима учун ҳеч нима эшитмаяпсиз? Чунки интеллигенция сукутда. Нима учун сукутда? Лекин борди-ю, ўлик тилга кирадиган бўлса, уни жим бўлишга мажбур этолмайсиз, гражданин Подсекальников... Ҳозирги пайтда, гражданин Подсекальников, тирик одамнинг дилида бўлган гапни фақат ўлик одам дангал айта олиши мумкин. Бинобарин, мен бу ерга марҳум ҳузурига келгандек келдим, гражданин Подсекальников. Мен сизнинг ҳузурингизга интеллигенция-миз номидан келдим.

Семён Семёнович. Ҳа, хурсандман танишганимдан. Марҳамат, ўтиринг.

Аристарх Доминикович. Сиз ҳаёт билан видолашяпсиз, гражданин Подсекальников, бу нуқтаи назардан тўғри қилияпсиз, дарҳақиқат, яшаб бўлмайдиган бунақада. Лекин мана шу яшаб бўлмалигига кимдир сабабчи-ку, ахир. Модомики, бу ҳақда мен гапиролмас эканман, сиз, гражданин Подсекальников, фемалол гапирингиз мумкин, чунки энди сиз ҳеч нима йўқотмайсиз. Энди сиз ҳеч нимадан қўрқмайсиз. Энди сиз озодсиз, гражданин Подсекальников. Шунга кўра, гражданин Подсекальников, менга дадиллик билан, виждонан, очиқчасига айтинг-чи: кимни айблаяпсиз ўз ўлимингизда?

Семён Семёнович. Менми?

Аристарх Доминикович. Ҳа, сиз.

Семён Семёнович. Теодор Гуго Шульцни.

Аристарх Доминикович *(ўйлаб қолади)*. Йўқ, танимас эканман. Назаримда, ажнабий ўртоқлардан бўлса керак. Ҳа, шубҳасиз, у ҳам айбдор. Лекин фақат угина эмас, гражданин Подсекальников. Сиз биргина уни айблаб тўғри қилмаяпсиз. Ҳаммани айбланг. Назаримда нима учун ўзингизни отаётганингиз сабабини унчалик тушуниб етмаган кўринасиз. Рухсат этсангиз, сизга бунини тушунтириб берсам.

Семён Семёнович. Кулоғим сизда! Тушунтираверинг!

Аристарх Доминикович. Сиз ҳақиқат учун қурбон бўлмоқчисиз, гражданин Подсекальников. Лекин ҳақиқатнинг кутишга вақти йўқ, гражданин Подсекальников, отингизни қамчиланг, қурбон бўлинг тезроқ! Ҳозирнинг ўзида манави хатингизни йиртиб ташланг-да, бошқасини ёзинг. Дилингиздаги бор гапнинг ҳаммасини самимият билан очиқ ёзинг. Яшашингизга тўғаноқ бўлганларнинг ҳаммасини самимият билан айбланг. Хатингизда биз — зиёлиларни ҳимоя қилинг ва ҳокимият олдида шундай шафқатсиз савол қўйинг: нима сабабдан, энг фаросатли, ўта холис ва заковатли одам-

лигига ҳеч қандай шак-шубҳа бўлмаган инсон — Аристарх Доминикович Гранд-Скубик улкан қурилиш ишига жалб қилинмаган?

Семён Семёнович. Ким дедингиз?

Аристарх Доминикович. Аристарх Доминикович Гранд-Скубик. Фамилия ўртасида чизикча бор.

Семён Семёнович. У ким бўлди?

Аристарх Доминикович. Камина... Хўш, нимага келиб тўхтаган эдик?.. *(Эслайди.)* Ҳа... Шундай қилиб, гражданин Подсекальников, сиз мана шу хатни ёзиб бўлиб ўзингизни отасиз, ана унда қаҳрамон сифатида отан бўласиз. Сиз отан ўқнинг овози бутун Россия узра гумбурлаб аксадо беради. У гафлагда ётган виждонни уйғотади. У жамиятнинг бош кўтариши учун сигнал вазифасини ўтайди. Ана унда биз ҳақимизда яна гагира бошлайдилар. Сизнинг ўлимингиз сиёсий мунозаралар учун энг яхши мавзу бўлади. Номингиз шиорга айланади! Бугун Россия зиёлилари тобутингиз тепасига тўпланадилар, гражданин Подсекальников. Сизни гулчамбарларга кўмиб ташлашади.

Семён Семёнович. О, баччагар-е! Мана буни ҳаёт деса бўлади!

Аристарх Доминикович. Мен ўзим ҳам, гражданин Подсекальников, отсам бўлардию ўзимни, лекин, шукрки, иложим йўқ. Принцип юзасидан бундай қилолмайман. Ахир кимдир курашини ҳам керак-ку! *(Соатига қарайди.)* Демак, келишдик. Сиз ўлим олдидан ёзадиган хатингизни конспектини тузасиз... ёки, яхшиси, ўзим уни ёзиб бера қолай, сиз фақат имзо чекиб, кейин ўзингизни ота қоларсиз?

Семён Семёнович. Йўқ, нега энди, ўзим ёзаман.

Аристарх Доминикович. Сиз Пожарскийсиз! Сиз Мининсиз, гражданин Подсекальников. Сиз буюк инсонсиз! Рухсат этинг, рус интеллигенцияси номидан сизни кучоқлаб бағримга босай! *(Кучоқлайди.)* Мен ҳатто онам ўлганида ҳам, бечора онажоним ўлганида ҳам йиғламаган эдим, гражданин Подсекальников. Лекин ҳозир, ҳозир... *(хўнераб йиғлаб чиқиб кетади.)*

Семён Семёнович *(ёлғиз)*. Майли, ҳамма учун жафо чексам чека қолай. Устига оқ жул ёпилган чиройли олгар кўшилган аравада тобут... Э, бўлди, жафо чекканим бўлсин. Қоғоз қани? *(Қидиради.)* Қаерда қоғоз? Ҳозир ҳаммага бир-бир айб қўйиб чиқаман. *(Қидиради.)* Қўлимга тушдинлар-у. Энди додингизни худога айтинг, тасаддуқлар. Ҳозир мен бутун ҳақиқатни ёзиб юзингизга соламан: ўпка-жигар колбасаси ҳақида ҳам, товуш санъаткори ҳақида ҳам ёзаман. Қалашиб ётипти менда бунақа ҳақиқат. *(Қоғоз қидиради.)* Тавба, бу қанақаси? Қандай кунга қолдик ўзи-а? Ҳақиқат бор, аммо ҳақиқатни ёзиш учун қоғоз йўқ. *(Эшик олдида бориб уни очади.)* Кетяпман.

Ичкаридан Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична отилиб чиқишади.

Мария Лукьяновна. Қаёққа?

Семён Семёнович. Қоғозга. Қоғоз йўқ ҳақиқатни ёзиш учун. Шляпам билан бир сўм пул беринг, Серафима Ильинична. Дарвоқе, Маша, сенга айтиб қўймоқчи эдим. Сал у ёқ-бу ёгинга қарасанг бўларди. Бу қанақа юриш? Яхшимас ахир. Ҳузуримга одамлар келиб туришипти! Интеллигентлар. Вазият талаби бу, Маша.

Мария Лукьяновна. Нима қилишим керак, сенингча, Сенечка?

Семён Семёнович. Биронта брошка тақиб ол, ё ҳар эҳтимолга қарши, бошингни ювиб юр. Унутма, сен ҳам Подсекальников фамилиясини олгансан. Ҳарқолда, бу ўртамизда қандайдир мулоқот борлигидан далолат беради.

Серафима Ильинична куёвига шляпа узатади, бир сўм пул беради.

Ҳа, бўпти, энди сизлар ошхонага киринглар.

Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична чиқиб кетишади.

(Шляпани кияди. Тошойнанинг ерда ётган синигини олиб ўзига қарай бошлайди.) Ҳақиқатан ҳам анча ўхшаб кетарканман Пожарскийга. Минингям ўхшашлигим бор. Лекин Мининдан кўра Пожарскийга кўпроқ ўхшайман.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а (эшикдан бошини суқиб). Сизни бир хоним сўраб келипти, Семён Семёнович.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Айтинг, кирсин.

Хонага Клеопатра Максимовна киради.

Клеопатра Максимовна. Гражданин Подсекальников сиз бўласизми?

Семён Семёнович. Ҳа, мадам, шахсан ўзимман.

Клеопатра Максимовна. Унда, танишинг мен билан. (Қўл узатади.) Клеопатра Максимовна. Лекин сиз соддагина қилиб Капочка дейшингиз мумкин.

Семён Семёнович. Ё тантрим!

Клеопатра Максимовна. Мана, иккаловимиз танишиб ҳам олдик. Энди мен сиздан арзимас бир нарсани илгимос қилмоқчиман.

Семён Семёнович. О, бажонидил. Марҳамат, тортинманг! Кулоғим сизда!

Клеопатра Максимовна. Гражданин Подсекальников, сиз барибир ўзингизни отасиз. Ўтинаман сиздан, ўзингизни мен туфайли отинг.

Семён Семёнович. Ие, нега энди сиз туфайли?

Клеопатра Максимовна. Хўп дея қолинг энди, Подсекальников, худбинлик қилманг, менинг жатимга отақолинг ўзингизни.

Семён Семёнович. Афсуски, иложим йўқ. Бошқаларга сўз бериб қўйдим.

Клеопатра Максимовна. Кимга сўз бердингиз? Раиса Филипповнагадир-да? Вой, нега ундай қилдингиз? Қизиқ экансиз-у, месье Подсекальников. Агар сиз ўша мегажин туфайли ўзингизни отсангиз, унда Олег Леонидович мендан воз кечади. Яхшиси, сиз мен туфайли ўзингизни отинг, шунда Олег Леонидович анави мегажиндан юз ўтиради. Негаки, Олег Леонидович — гўзаллик шайдоси, Раиса Филипповна бўлса — уччига чиққан... мочағар. Буни мен сизга романтик сифатида айтганман. Раиса Филипповна, ҳирсининг зўрлигидан ҳатто стаканни кемиради. У Олег Леонидовичга аъзои баданини ўпгиришни хоҳлайди. Кейин, ўзининг ҳам бирдан-бир орзуси Олег Леонидовичнинг баданини бошдан-оёқ ўпиб чиқяш. Қўйиб берсанг, Олег Леонидовични баданини ўпаверса, ўпаверса, ўпаверса. Мен бўлсам, аксинча, Олег Леонидовичнинг қалбини ёқтираман. Жону дилим — унинг қалби, қалби, қалби. Ундан кейин — жисми, яъни бадани!.. Сиз ана шу қалбга ҳомилийлик қилинг, гражданин Подсекальников, ўзингизни мен туфайли отақолинг. Муҳаббатни фафлатдан уйғотинг! Романтикани тикланг! Ана шунда минглаб қизлар тобутингиз атрофига жам бўлишади, минглаб йигитлар сизни ўз нафис елкаларида кўтариб олиб кетишади, минглаб чиройли аёллар...

Семён Семёнович. Устига оқ тул ёпилган чиройли аёллар...

Клеопатра Максимовна. Нима деддингиз?

Семён Семёнович. Узр, маҳдиё бўлиб қолибман, Клеопатра Максимовна.

Клеопатра Максимовна. А? Дарров-а? Сиз жудаям эҳтиросли телба экансиз, месье Подсекальников. Йўқ, йўқ, йўқ, ўпманг мени, ўтинаман сиздан.

Семён Семёнович. Гапимга ишонинг ахир!

Клеопатра Максимовна. Ишонаман, ишонаман. Лекин билиб қўйинг, бу гаплардан кейин сиз албатта Раиса Фидипповнадан воз кечишингиз шарт.

Семён Семёнович. Мен ҳеч қанақа Раиса Филипповнани билмайман, кўрмаганман ҳам.

Клеопатра Максимовна. Вой, кўрмаганман денг? Илгари кўрмаган бўлсангиз, энди кўрасиз. Ҳали замон гириллаб келиб қолса ҳам ажаб

эмас. Кела солиб, ҳамма менинг қорнимдан ҳайратда, деб ҳикоя қила бошлайди албатта. У ҳар доим, ҳамма ерда қорнини мақтагани-мақтаган. Лекин гапи тўғри эмас, месье Подсекальников, қорни — ҳамма қоринларга ўхшаган хашаки бир қорин. Гапимга ишонинг. Қолаверса, қорин юз эмас, ҳар доим кўздан яширинган бўлади. Лекин, мана юз... бошқа гап. Яқинроқ келинг. Сездингизми?

Семён Семёнович. Йўқ.

Клеопатра Максимовна. Вой, нега энди? Агар менинг жудаям хушрўй эканлигим бу ерда яхши сезилмаётган бўлса, месье Подсекальников, унда ҳозирок меникига борайлик, у ерда дарров бунга ишонч ҳосил қиласиз. Каравотим тепасида фотографиям осилган. Кўрсангиз, жинни бўлиб қоласиз. Кўрасиз-у ўша заҳоти: “О Клеопатра Максимовна, сиз ҳақиқий соҳибжамолсиз!” дейсиз, албатта.

Семён Семёнович. Йўғ-е, унчалик эмасдир-ов!

Клеопатра Максимовна. Гапимга ишонаверинг. Сиз учун бу худди томдан тараша тушгандай бўлади. Қани, бўла қолинг. Юринг, месье Подсекальников. Ўша ерда, кофе ичиб ўтириб ёзасиз хатингизни.

Семён Семёнович. Ёзасиз? Нимани ёзаман?

Клеопатра Максимовна. Кўнглингиз ҳис қилаётган ҳамма нарсани: ўз ҳусну тароватим билан сизни хароб қилганим борми, менинг севгимга сазовор бўлишдан умидингизни узганингиз борми, бунинг оқибатида ҳаттоки ўз жонингизга қасд қилмоқчи бўлганингиз борми — ҳаммасини ёзасиз. Қизиқ, нега энди бу нарсаларни сизга мен ўргатишим керак: ахир ўзингиз гўзаллик шайдосисиз-ку. Бунинг устида романтиксиз, шундай эмасми?

Семён Семёнович. Ҳа! Кўпдан бери!

Клеопатра Максимовна. Ана, кўрдингизми, қани, юра қолинг, юра қолинг тезроқ, месье Подсекальников!

Хонага Мария Лукьяновна киради. Унинг қўлида тоғорада сув, совун, мочалка.

Барибирам ҳозир бу ердан кетишингизга тўғри келади. Ана, пол ювишадиганга ўхшайди.

Мария Лукьяновна. Янглишдингиз: пол эмас, бош юваман.

Клеопатра Максимовна. Мен сиз билан гаплашаётганим йўқ, тасаддиқ. Ким ўзи бу сурбет аёл?

Семён Семёнович. У... У...

Мария Лукьяновна нариги хонага ўтиб кетади.

Ошпазим, Клеопатра Максимовна, ошпазим!

Серафима Ильинична киради. Унинг қўлида супурги ва хокандоз.

Серафима Ильинична. Қаёққа кетяпсизлар? Ҳозир самовар қайнайди. Балки чой ичгилари келяпгандир хонимчанинг?

Семён Семёнович. Э, жин урсин. Менга қаранг, Сима? Сиз хонамни супуриб-сидириб, йиғиштириб қўйинг. Мен бу хоним билан кофе ичгани кетяпман. *(Тушунтира бошлайди.)* Бу... ойи... ҳм... ошпаз хотиннинг ойиси, Клеопатра Максимовна! Ўшанинг ойиси! Қани, кетдик.

Кетишади. Серафима Ильинична полни супуриб бўлиб чиқиб кетади. Хонага Егорушка киради. Атрофга аланглайди. Ҳеч ким йўқ. Кўшни хонадан сувнинг шалолагани, Мария Лукьяновнанинг пишқиргани эшитилади. Егорушка эшик олдида оёқ учида бориб, кулф тешигидан ичкарига мўралайди.

Серафима Ильинична *(қайтиб киради)*. Ҳой, яхши йигит,

‘нима қилиб бу ерда порнография билан шуғулланыпсиз? Уялмайсизми? Ич-карида аёл киши бошини, ё бўлмаса унданам бошқа жойларини ювяпкан бўлса-ю, сиз тешиқдан мўралаб уни томоша қилияпсиз-а.

Е г о р у ш к а. Мен унга, Серафима Ильинична, илмий нуқтаи назардан қарадим. Бундай нуқтада ҳеч қандай порнография бўлиши мумкин эмас.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Нима, бундай нуқтадан бошқача кўринади, сизнингча?

Е г о р у ш к а. Наинки бошқача, муғлақо тескари бўлиб кўринади. Буни бир неча марта шахсан ўзимда синаб кўрганман. Мана, масалан, хиёбондан кетяпман, денг. Рўпарамдан бир хонимча келяпти. Турган гап, у хонимча қадди-қомату ҳусн-таровату бўйу-бастаи бобида кетворган: хуллас, қулинг ўргилсин бир жононки, гўзаллигидан кўзинг қамашиб кетади. Кейин кўзларингни чирт юмиб оласан-у, аста қизишиб, тугай бошлайсан. Лекин шу заҳоти эс-ҳушингни йигиб, қани, Серафима Ильинична, бу ойимчага бир илмий нуқтаи назардан қараб кўрай-чи, дейсану қарайсан. Қарасанг, аёл киши кўзингга шунақанги мараз бир махлуқ бўлиб кўринади, уни қандай таърифлашга тилим ҳам бормайди. Ҳозир мен дунёда ҳеч нимага ҳавас қилмайдиган бўлганман. Мен ҳамма нарсага ҳам шу нуқтаи назардан қарай олишим мумкин. Агар хоҳласангиз, Серафима Ильинична, сизга ҳам шу нуқтаи назардан бир разм солиб қўяман.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой, ўлмасам, худо сақласин!

Е г о р у ш к а. Барибир, қарайман!

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой дод!

М а р и я Л у к ь я н о в н а (*киради*). Ҳа, нима бўлди?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Егорка бир нуқта кашф қилипти!

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Нима деяпсиз, ойижон, қанақа нуқта?

Е г о р у ш к а. Илмий нуқта, Мария Лукьяновна! Салом!

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Иш билан келувдингизми, ё ўзингизми?

Е г о р у ш к а. Мен вергул масаласида келувдим олдингизга, Мария Лукьяновна.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Яна қанақа вергул?

Е г о р у ш к а. Мен, Мария Лукьяновна, курьерликни ташлаб ёзувчиликка ўтяпман! Газетага битта мақола ёзувдим, фақат вергулни қаерга қўйишда оқсаб қоляпман.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. О, табриклайман! Тўй қачон, Егорушка?

Е г о р у ш к а. Тўйнинг бунга нима дахли бор, Мария Лукьяновна?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Баски ёзувчи бўлибсиз, демак севиб қолгансиз. Демак, илҳом парийингиз пайдо бўлган, Егорушка.

Е г о р у ш к а. Тоқдингиз, Мария Лукьяновна, пайдо бўлди.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Хўш, ким экан ўша пари? Исми нима, а, Егорушка?

Е г о р у ш к а. Парингиз исмими?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Ҳа.

Е г о р у ш к а. Александр Петрович Калабушкин.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой тавба! Нима бало, жинни-минни бўлганмисан?

Е г о р у ш к а. Рост айтасиз, Серафима Ильинична, телба бўлиб қолдим. Мен ёзувчи бўлишни ҳеч қачон хаёлимга ҳам келтирмаган эдим, лекин уни — Александр Петровични кўрдим-у — ёзувчи бўлдим-қолдим. У мени шунақанги илҳомлантиряптики, Мария Лукьяновна, қўлим ўзидан-ўзи ручкага ташланиб, хоҳласам-хоҳламасам, ёзиб ётипти, ёзиб ётипти, ёзиб ётипти.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Нимаси билан илҳомлантиряпти у сени, Егорушка?

Е г о р у ш к а. Шаҳватпарастлиги билан, Серафима Ильинична. Газетага-ям шу ҳақда ёздим.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Хўш, нималар деб ёздингиз, Егорушка?

Е г о р у ш к а. Агар кейин вергуллари кўйиб берсангиз, сизга ўқиб беришим мумкин. Мақолам бундай бошланади. (*Ўқийди*.) “Гражданин газета редакторига. Олимлар ойда доғ борлигини исботлашган. Маданият ва истиро-

ҳат боғидаги торозу, куч ўлчагич ва тирнинг мудирин Александр Петрович Калабушкин жинсий алоқа бобида шундай доғ ҳисобланади. Кучўлчагич билан торозунинг бу гапимизга дахли йўқ. Қолаверса, кучўлчагичнинг курьерлар учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ, чунки биз, курьерлар, ўз кучимизни граждандлар урушида меҳнаткаш халқ озодлиги учун курашиб синовдан ўтказганмиз, лекин тир масаласига келсак, у ёпиқ, ёз бўйи бир марта ҳам очилмади. Тир ёпиқ, аммо курьерлар отишни хоҳлайдилар! Қолбуки, Александр Петрович Калабушкин ҳар куни кечқурун иш жойида кўринмай, вақтини ресторанда, (шаҳвоний Дон Жуан нусха) сифатида ўтказди Маргарита Ивановна Пересветова билан. Талаб шуки, редактор ўзининг темир панжаси билан Калабушкиннинг жинсий ахлоқсизлигини илдири-пилдизи билан юлиб ташласин! Имзо чекилди: “Ўттиз беш минг курьер”.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Наҳотки, чинданам ўттиз беш мингта курьер имзо чеккан бўлса?

Е г о р у ш к а. Йўқ, бир ўзим қўл қўйдим.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Нега энди ўттиз беш минг курьер учун сиз қўл қўйдингиз?

Е г о р у ш к а. “Ўттиз беш минг курьер” бу — менинг адабий тахаллусим, Серафима Ильинична.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Эсингизни еб қўйибсиз, Егор Тимофеевич. Уялмадингизми? Ҳеч нарсдан-ҳеч нарса йўқ бир одамни бадном қилиш-сиз-ку.

Хонага Александр Петрович билан Маргарита Ивановна югуриб киришади.

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. Мария Лукьяновна, ёстикдошингиз шу ердами?

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Жуда вақтида келдингиз. Кела қолинг, ўртоқ Калабушкин. Мана, Егор келган экан. Ўзингиз гаплани қолинг у билан.

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. Хўш? Нима гапингиз бор эди, Егор Тимофеевич.

Е г о р у ш к а. Гапми? Гап бундай, ўртоқ Калабушкин. “Вақтини ресторанда, шаҳвоний нусха сифатида ўтказди” жумласида, сизнингча, вергул қаерга қўйилади?

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. “Шаҳвоний” сўздан олдин.

Е г о р у ш к а. “Шаҳвоний” сўздан олдин. Хўп, мерси сизга. Редакцияга чопдим. *(Югуриб чиқиб кетади.)*

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Нима қилиб қўйдингиз? Нима қилиб қўйдингиз? Ҳозир сиз бир саводсиз одамни саводхон қилдингиз. Лекин бу билан нима орттирддингиз? Сиз бу билан, Александр Петрович, ўз бошингизга бало орттирддингиз. Наҳотки, ўша шаҳвоний нусханинг кимлигини билмангиз?

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. Йўқ, билмайман, ким экан?

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Ўзингиз?

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. Мен-а?

М а р г а р и т а И в а н о в н а. Ўзингни гўлликка солмай қўя қол. Тўғриси айтавер, қайси мочағар билан ўтирган эдинг?

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. Сен биландир-да, Маргарита Ивановна.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Сиз билан, сиз билан.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а. Ҳа, ҳаммасини аниқ ёзган. Сиз ҳақингизда ҳам, Маргарита Ивановна, тир тўғрисидаям.

А л е к с а н д р П е т р о в и ч. Орқасидан югуринглар! Қайтаринглар уни! Тир албатта очилади деб айтинглар унга — милтиқларни тузатдик! Энди тирни очамиз! Бўла қолинглар, югуринглар, бўлмаса кетиб қолади.

М а р и я Л у к ъ я н о в н а билан С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а югуриб чиқиб кетишади.

Александр Петрович Энди нима қилдик?

Маргарита Ивановна. Ҳеч ташвиш қилма. Кифтини келтирамиз. Сени хафа қилдириб қўймайман.

Александр Петрович билан Маргарита Ивановна
Калабушкиннинг хонасига кириб кетадилар.

Савдо ходими Никифор Арсентьевич Пугачёв киради.

Пугачёв. Ана холос — ҳеч зог йўқ-ку.

Ёзувчи Виктор Викторович киради.

Виктор Викторович. Гражданин Подсекальников — сиз бўласизми?

Пугачёв. Йўқ, ўзим уни кузаяпман.

Виктор Викторович. Шундай денг. Ҳа-а...

Ҳазрат Елпидий киради.

Ҳазрат Елпидий. Маъзур кўрасиз. Сизмисиз Подсекальников?

Виктор Викторович. Йўқ, мен эмас.

Ҳазрат Елпидий. Демак, сизсиз?

Пугачёв. Мен ҳам эмасман.

Аристарх Доминикович Гранд-Скубик киради.

Ҳазрат Елпидий. Шу бўлса кераг-ов. Сиз Подсекальниковмисиз?
Аристарх Доминикович. Йўғе, нима деяпсиз, мен эмас!

Ўз хонасидан Александр Петрович чиқади. Ҳамма у томон ташланади.

Аристарх Доминикович. Александр Петрович.

Пугачёв. Ўртоқ Калабушкин!

Хонага Раиса Филипповна ўқдай отилиб киради.

Раиса Филипповна. А-а, ахири қўлимга тушдингизми, ўртоқ Калабушкин! Ҳозироқ қайтиб беринг ўн беш сўм пулимни!

Александр Петрович. Ахир одамлар олдида шарманда қилманг мени, Раиса Филипповна!

Раиса Филипповна. Нимага бўлмаса ўзингиз лўттибозлик қилдингиз? Сиз мени алдадингиз, ўртоқ Калабушкин! Ўша Подсекальниковаингизни пеш қилиб, мени роса тузладингиз. Ўн беш сўмни сизга нима учун берувдим? Ўша мочағар туфайли ўзини отсин дебми? Менга нима ваъда қилган эдингиз, ўртоқ Калабушкин? Ваъдангизга кўра Подсекальниковдан мен фойдаланишим керак эди, аммо аслида ундан Клеопатра Максимовна фойдаланяпти-ку.

Виктор Викторович. Афв этадилар! Бунга Клеопатра Максимовнанинг нима дахли бор? Ахир сиз менга сўз берган эдингиз-ку, ўртоқ Калабушкин?

Ҳазрат Елпидий. Ие, ҳали сиз унга ваъда қилибмидингиз, ўртоқ Калабушкин? Унда мен нега пул тўладим сизга?

Александр Петрович. Ўртоқлар! Ўртоқлар, лотерея билети сотиб олганингизда, пулни нима учун тўлайсизлар? Бахтингизни синаш учун. Ё остидан, ё устидан деб таваккал қилиш учун, ўртоқлар. Подсекальников билан бўладиган ишингиз ҳам шунга ўхшаш нарса. Раҳматли марҳум ҳали тирик, у ўлими олдидадан ёзиб қолдириши лозим бўлган хатларнинг эса, саноғи йўқ. Масалан, мана бундай хатлар уюштирилган: “Қўйнинг сон гушги учун қилинган ревизия қурбони сифатида ўляпман”. “Автоинспекция ходимлари-

нинг аблахлигини кўриб яшай олмайман”. “Менинг ўлимимда матбуотимиздан ўзга ҳеч кимни айбламасликларини сўрайман”. Ҳоказо ва ҳоказо. Барча хатлар унга топширилади, лекин у қай бир хатни танлаб олади, буни мен айтолмайман, ўртоқлар.

Аристарх Доминикович. Дарвоқе, ўртоқлар, у аллақачон танлаб бўлган. У интеллигенция фойдасига ўзини отади. Мен бу ҳақда ҳозиргина унинг шахсан ўзи билан суҳбатлашиб олдим.

Александр Петрович. Бу ишингиз ғирт суллоҳлик, менимча, Аристарх Доминикович. Сиз ҳамма мижозлар қатори, мен орқали ҳаракат қилишингиз керак эди.

Аристарх Доминикович. Мижозларингиз учун бошқа мурда қидиринг — топунингизча кутиб туришсин.

Александр Петрович. Йўқ, сиз кутиб турасиз.

Аристарх Доминикович. Рус зиёлилари масаласига келсак, уларнинг қурби етмайди ортиқ кутишга.

Пугачев. Нима, сизнингча, савдо аҳлининг қурби етар эканми кутишга, ўртоқ?

Ҳазрат Елпидий. Хўш, динимиз-чи? Тоқай сабру қаноат қилгай?

Виктор Викторович. Муқаддас санъат-чи?

Раиса Филипповна. Муҳаббат-чи?

Пугачев. Нимага энди ҳадеб санъат, санъат деяверасизлар! Савдо ҳам санъат.

Виктор Викторович. Ўзингиз нима учун нукул савдо, савдо деяверасиз? Санъат ҳам — савдо. Ахир биз — ёзувчиларнинг ҳаёти ҳам музикачиларникига ўхшайди. Бизлар алоҳида-алоҳида стол ортида ўтириб, вақти-вақти билан туш музикасини чаламиз. Гоҳ меҳмонларни, гоҳ меҳсонларни табриклар чаламиз. Лекин мен Толстой бўлишни хоҳлайман, карнай чалишни эмас!

Аристарх Доминикович. Йўқ, азиз ўртоқлар, сизлар яхшиси, интеллигенция нима ўзи, деган савол устида бош қотиришлар-у бизларга бир оз бўлса ҳам қулоқ осинглар. Ўтинаман, бизларга сал-пал эътибор қилинган, азиз ўртоқлар.

Ҳазрат Елпидий. Биз ёш-яланглар эътиборини ўзимизга қаратмоғимиз лозим. Уларни жалб қилмоғимиз керак!

Аристарх Доминикович. Тўғри, лекин нима билан? Нимангиз билан жалб қилмоқчисиз?

Виктор Викторович. Нима билан бўларди? Фояларимиз билан!

Аристарх Доминикович. Лекин сиз илгари қандай бўлганини бир эслаб кўринг. Илгари одамларда гоё бўлган ва шу гоё йўлида қурбон бўлишган. Ҳозирги пайтда бўлса, ўлишни хоҳлаган одамларда ҳеч қандай гоё йўқ, гоёси бор одамлар эса ўлишни хоҳлашмайди. Биз мана шу ҳолга қарши курашишимиз керак.

Ҳазрат Елпидий. Истаймизки, марҳум бизнинг тегирмонга сув куйсин.

Пугачев. Яъни, сизнинг тегирмонга демоқчисиз?

Ҳазрат Елпидий. Йўқ, бизнинг тегирмонга!

Пугачев. Йўқ, сизнинг тегирмонга!

Виктор Викторович. Ҳа, сизнинг эмас, бизнинг тегирмонга.

Аристарх Доминикович. Нега энди бизникигамасу сизникига бўларкан?

Виктор Викторович. Чунки бизникига, сизникигамас!

Александр Петрович. Секин, секин, ўртоқлар! Талашманлар! Ахир ҳаммангиз битта тегирмондан чиққансизлар-ку, нима қиласиз баҳслашиб? Ундан кўра, ҳаммангиз қўлни қўлга бериб, биргаликда фойдаланинглари марҳумдан.

Раиса Филипповна. Ҳаммамизга битта ўлик кампик қилади.

Виктор Викторович. Биз учун ўликнинг ўзи муҳим эмас. Балки, ўликдан қоладиган нарса муҳим.

Пугачев. Ҳеч нима қолмайди ўликдан.

Виктор Викторович Йўқ, қолади.

Пугачев. Нима қолади?

Виктор Викторович. Курт қолади. Бутун куч-қудрат мана шунда, ўртоқлар. Курт — бу мангу захматкаш махлуқ. У ўрмалаб юриб, аста кемира бошлайди.

Пугачев. Нимани кемиради?

Виктор Викторович. Майли, у кемиришни энг заиф жонзоддан бошласин. Сиз, Федя Пигунишни танимайсизми, мобода?

Аристарх Доминикович. Ким у?

Виктор Викторович. Ажойиб нусха. Ижобий образ. Лекин қандайдир маънос, ғамгин кайфиятта тушган. Бояги куртдан солиб қўйиш керак унинг қўйнига. Фақат биттагина бўлса кифоя. Куртларнинг қандай урчиши ҳақида эшитганмисизлар?

Семён Семёнович киради.

Семён Семёнович. Ҳаммангиз мени ҳузуримгами?

Аристарх Доминикович. Бу одамлар сизнинг олижаноб ишга бел болаганингизни эшитиб, сизга таҳсин ўқитгани келишингги, гражданин Подсекальников.

Пугачев. Энг охирги умидимиз сиздан, Семён Семёнович.

Ҳазрат Елпидий. Сиз йўлбошчисиз! Сиз жафокаш хилқатсиз!

Виктор Викторович. Она-Россиянинг фидойисисиз! Сиз қахрамонсиз!

Раиса Филипповна. Сиз мен учун энг суюкли замонавий қахрамонсиз!

Семён Семёнович. Қўйинг-е, жудаям ошпирвордингиз-у...

Раиса Филипповна. Камтарлик қилманг, сиз ҳақиқий қахрамонсиз!

Аристарх Доминикович. Қачон отмоқчи бўляпсиз, ўзингизни, Семён Семёнович?

Семён Семёнович. Ҳали бир қарорга келганимча йўқ.

Раиса Филипповна. Утинаман, ҳеч тортинманг.

Аристарх Доминикович. Айтайлик, эртага кундуз соат ўн икки... маъқули сизга?

Семён Семёнович. Эртагами?

Аристарх Доминикович. Эртагача сабр қилинг, Семён Семёнович.

Ҳазрат Елпидий. Биз хайрлашув маросими уюштирамиз сиз учун.

Пугачев. Тантанали зиёфат берамиз сизнинг шаънингизга, Семён Семёнович.

Виктор Викторович. Биз сизни муборакбод қиламиз, гражданин Подсекальников.

Аристарх Доминикович. Эртага соат ўнда бошласак, сизга маъқул бўладими?

Семён Семёнович. Эртага соат ўнда?

Аристарх Доминикович. Зиёфат.

Семён Семёнович. Э, зиёфат, денг... Ҳа, маъқул.

Аристарх Доминикович. Демак, келишдик. Эртага эрталаб соат ўнда кузатув маросимини очик деб эълон қиламиз. Ропша-роса соат ўн иккида эса, сиз сафарга жўнайсиз.

Семён Семёнович. Сафарга? Қаяққа?

Аристарх Доминикович. Аниқ айтолмайман. Мавҳумотта... Номаълум ёққа. Кутамиз.

Семён Семёнович. Мен йўлни билмайман-ку, азиз ўртоқлар.

Аристарх Доминикович. Ўзимиз кириб олиб кетамиз сизни, Семён Семёнович. Хўп, хайр.

Кетишади.

Семён Семёнович (*ёлғиз*). Демак, эртага сўнгги йўлга жўнайман. Нарсаларни йиғиштириш керак. Портсигар... буни акамга жўнатаман... Елец шахрига. Пальтомниям... Акамга... жўнатаман... яна йўл-йўл шимимниям... йўқ, бу шимни, яхшиси ўзим кияман. Зиёфатта кийиб бораман. Йўл-йўл шим зиёфатта ярашади.

Серафима Ильинична билан Мария Лукьяновна киришади.

Мария Лукьяновна. Уфф. Роса терга пишдик-да. Зўрға етиб олдик Егор Тимофеевичга.

Семён Семёнович. Мана, шимимга дазмол босиб, сўкилган ерини чашиб беринг. Мен уни эртага киймоқчиман, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Нима ҳожати бор шимни тўзиташининг. Ўзи қаёққа бормоқчисиз буни кийиб, Семён Семёнович?

Семён Семёнович. Ҳалиги... мен... мен ишга жойлашмоқчиман.

Мария Лукьяновна. Вой, ростданми, Сеня? Қачон?

Семён Семёнович. Эртага роппа-роса соат ўн иккида.

Мария Лукьяновна. Хайрият! Қанақа иш экан? Вақтинчалик-дир-да?

Семён Семёнович. Йўқ, доимий, шекилли.

Мария Лукьяновна. Ойи, дазмолга чўғ солинг. Шимингни ҳозир дазмол ҳам қиламиз, чашиб ҳам берамиз.

Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична шимни олиб чиқиб кетишади.

Семён Семёнович (*ёлғиз*). Эртага роппа-роса соат ўн иккида. Агар роппа-роса соат ўн иккида... бўлса, унда соат ўн икки яримда... ҳаттоки ўн иккидан беш минут ўтганда қаерда бўламан? Нима? Ким айтиб бериши мумкин буни? Ким?

Қўшни аёл билан Ёш йигит кириди. Ёш йигитнинг қўлида қути билан тугун.

Қўшни аёл. Семён Семёнович, манави йигитча шу ерда бирпасгина ўтириб турсин, майлими?

Семён Семёнович. Ким у?

Қўшни аёл. Анисья холанинг жияни. Қишлоқдан келипти. Анисья холанинг эшиги қулф. Бир зумгина шу ерда ўтириб турсин, мен гириллаб бориб холасидан калит олиб келаман. У сизга халақит қилмайди, Семён Семёнович, жудаям ювош, қишлоқдан келган.

Семён Семёнович. Майли, ўтираверсин...

Қўшни хотин чиқиб кетади. Ёш йигит стулга ўтиради. Пауза.

... Хў-ўш, йигитча, сиз қандай фикрдасиз?.. Азбаройи худо, гапимни бўлмаг, олдин яхшилаб ўйлаб олинг. Мана, фараз қилайлик, сиз эртага соат ўн иккида қўлингизга тўппонча оласиз-у ... Ўтинаман, гапимни бўлмаг. Яхши, фараз қилайлик, оласиз-у... стволини оғзингизга тикасиз... Йўқ, тикасиз... Яхши, бу фақат фараз. Оғзингизга тикасиз. Мана, тикқингиз ҳам. Шу маҳал кўз олдингизга бир сонияли вақт вужудга келади. Қани, мана шу сонияга фалсафий нуқтаи назардан ёндошиб кўрайлик. Сония ўзи нима? Чиқ-чиқ. Ҳа, бир марта чиқ-чиқ — бир сония. Ана шу биринчи “чиқ” билан иккинчи “чиқ” ўртасида девор мавжуд. Ҳа, девор, яъни тўппончанинг стволи. Тушуняпсизми? Мана ўша ствол. Бу ери — биринчи “чиқ”. Бу ери — иккинчи “чиқ”. Айтмоқчиманки, йигитча биринчи “чиқ” — бу ҳали ҳамма нарса бор, дегани, аммо иккинчи “чиқ” энди шимилдириқ ҳам йўқ дегани. Ши-мил-ди-риқ ҳам. Тушуняпсизми? Нима учун бундай? Шунинг учунки, тўппончанинг манави ерида тепки бор. Энди ана шу тепкига фалсафий нуқтаи назардан ёндашиб кўрайлик. Мана, ёндашяпсиз. Ёндашдингиз. Босдингиз. Шунда пақ-пуқ

деган садо эшитилади. “Пақ” — бу ҳали биринчи “чиқ” дегани, аммо “пуқ” — эъди бу иккинчи “чиқ” дан дарак. Айтмоқчиманки, биринчи “чиқ” билан “пақ” қа даҳлдор бўлган ҳамма нарсани тушунаман, лекин иккинчи “чиқ” билан “пуқ” қа алоқадор бўлган нарсаларни мутлақо тушунмайман. Биринчи “чиқ” пайтида мен ҳали ўзим билан, хотиним билан, қайнонам билан биргачи, қуёш ҳам, ҳаво ҳам, сув ҳам мен билан — бунни тушунаман. Аммо иккинчи “чиқ” дан кейин эса — мен чиқитга чиқаман... Хотинсиз қоламан... Тўғри, хотинсиз қолиш... буюм тушунарли менга, аммо қайнонасиз қолиш... о, бунни мен жудаям яхши тушунаман, лекин ўзимдан кетганим — ўзимни йўқотганимни мутлақо тушунолмайман. Ахир, қандай қилиб мен ўзимсиз қолишим мумкин? Тушунайсизми, а? Шахсан мен — Подсекальниковман. Яъни, одам-зод-ман. Қани, одамзодга фалсафий нуқтаи назардан ёндашиб кўрайлик. Дарвин бизга инсоннинг хужайра эканлигини қуруқ рақамлар тилида исботлаб берган. Азбаройи худо, гапимни бўлмаг. Инсон — хужайра демак. Мана шу хужайра ичида унинг руҳи ҳибсда ётади. Бунни тушунаман. Сиз ўқ отиб хужайрани парчалайсиз, шунда руҳ учиб чиқиб кетади. Учиб чиққандан кейин турган гапки: “Ҳамду сано! Ҳамду сано!” деб чинқириб уча бошлайди. Турган гапки, шунда уни худо ўз даргоҳига чақириб олади. Сўнг уни сўроқ қила бошлайди. Хўш, кимнинг руҳисан? Подсекальниковнинг, парвардигори олам. Изтироб чекканмисан? Ҳа, изтироб чекканман. Ундай бўлса, бор, ўйна, куйла! Шундан кейин руҳ ўйнаб, куйлай бошлайди (*куйлайди*). “Парвардигорга ҳамду сано, замини замонга осойишталик, бандаларга тинчлик-омонлик”. Бунни тушунаман. Лекин борди-ю, ўша хужайра бўм-бўш бўлса-чи, у ерда руҳдан асар ҳам йўқ бўлса-чи? Унда нима бўлади? Сиз нима дейсиз? Ҳаёт борми у дунёда, ё йўқми? Сиздан сўраяпман! (*Ёш йигитни силкита бошлайди.*) Сиздан сўраяпман — борми ё йўқми? Борми ё йўқми? Жавоб беринг! Гапирсангиз-чи!

Қ ў ш н и а ё л киради.

Қ ў ш н и а ё л. Мана, калитни олиб келдим. Раҳмат сизга, Семён Семёнович. Бўлмаса, бола шўрлик ҳеч нима қилолмасди. Негаки, у карсоқов. Тилиям йўқ, қулогиям кар. Хўп, раҳмат сизга, раҳмат. (*Чиқиб кетишади.*)

П а р д а.

УЧИНЧИ ПАРДА

Ёзлик “Маданият ва ҳордиқ” боғида очик ҳаводаги ресторан. Стол атрофида Калабушкин, Гранд-Скубик, Пугачев, Виктор Викторович, Ҳазрат Елпидий, Маргарита Ивановна, Клеопатра Максимова, Ранса Филипповна, Зинка Падеспань, Грунъялар ўтиришипти. Тир яқинидаги скамейкаларга лўлилар хори жойлашган. Семён Семёновичнинг ҳаммаёғига қоғоз ленталар ўралган, қоғоз пистонлар сочилган. Лўлилар Подсекальников шаънига қўшиқ айтмоқдалар.

Семён Семёнович (*ўзича*). Демак, эртага соат ўн иккида.

Лўлилар (*куйлашади*). Келди азиз меҳмонимиз

Семён Семёнович — жонимиз.

Сеня, Сеня, Сеня,

Сеня, Сеня, оқ ичинг,

Сеня, Сеня, оқ ичинг.

Лўли аёл тўнкарилган гитара устига қадаҳ қўйиб, уни Семён Семёновичга тутати.

Лўлилар. Оқ ичинг, оқ ичинг, оқ ичинг, оқ ичинг!

Ҳамма қўлида қадаҳлар билан ўрнидан туради.

Х а м м а. Оқ ичинг, оқ ичинг, оқ ичинг, оқ ичинг!

Семён Семёнович қадаҳдаги винони ичиб бўлгач, уни ерга отиб чил-чил қилади.
Меҳмонлар қарсак чалинади.

П у г а ч е в. Мана буни шоввоз йигит дейдилар! Мана буни азамат йигит дейдилар! Офарин! Қўйилман!

М а р г а р и т а И в а н о в н а. Мана шунинг учун ҳам яхши кўраман-да сизни, Семён Семёнович. Костя! Костяжон! Яшшамагур Костька!

О ф и ц и а н т югуриб келади.

Синган қадах учун етмиш тўққиз тийин ёзиб қўй. Ичинглар! Ичинглар! Сиз нега ичмаяпсиз? Семён Семёнович?

К л е о п а т р а М а к с и м о в н а (*Семён Семёновичга сир тутиб*). Очигини айтсам: менинг ойим лўли бўлган. Ўн беш ёшимдаёқ худди бир олманинг икки палласидек онамнинг ўзгинаси бўлганман. Эсимда, ўзимга туфли буюртгани Бокута борган эдим. Кейин нима бўлди денг? Этикдўз мени удалай олмай, алаmidан оёғимдан ғарча тишлаб олса бўладими... ўша ердан тўғри касалхонага олиб кетишди мени. Шу-шу эркак зотини кўргани кўзим йўқ. Кейин мени бир чет эллик севиб қолди. У мени бошдан-оёқ паққос хорижий либослар билан ясангирмоқчи бўлди, лекин мен унга: “Йўқ!” — дедим. Ундан кейин менга бир партия аъзоси шайдо бўлиб қолди. Ё танграм, шунақаям ошиғу шайдо бўлдики, асти қўяверасиз. У мени тиззасига ўтқазиб олиб: “Капочка, мен сента бутун дунёни томоша қилдираман. Кетдик, юр, Иркутскка!” — деган эди. Лекин мен унга: “Йўқ!” деб жавоб берганман. Шундан кейин, уни партиядан думини тутишди. Кейин мени бир учувчи хоҳлаб қолди. Лекин мен мазах қилиб, унинг устидан кулдим. Шунда у самолётида осмонга кўтарилиб, хўнг-хўнг йиғлайверди, йиғлайверди, то самолёти билан ерга кулаб ҳалок бўлгунча йиғлади. Энди бўлса, Олег Леонидович ҳоли-жонимга қўймапти. Уни кўрган хотинлар таппа-таппа йиқилиб хушларидан кетишди. Раиса бўлса, ҳирси жўш урганидан, стаканни ғажигани-ғажиган, кечаю кундуз Олег Леонидовичнинг эшиги тагида пойлоқчилик қилади, лекин Олег Леонидович фақат мени хоҳлайди. У менинг танимни, вужудимнинг ҳаммаёғини хоҳлайди. Лекин мен унга нукул: “Йўқ!” — деб жавоб қилипман. Гапимни эшитмаяпсиз-ку, Семён Семёнович!

Семён Семёнович. Соат неча бўлди? А?

М а р г а р и т а И в а н о в н а. Соат ўн иккига ҳали анча бор, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Анча бор, денг?

М а р г а р и т а И в а н о в н а (*стол оша*). Ҳа, анча бор, Семён Семёнович. Сиз уни ўйламанг. Яхшиси мириқиб-мириқиб ичинг, Семён Семёнович.

Ҳ а з р а т Е л п и д и й (*Грунянинг қулоғига*). Бир куни Пушкин ҳаммомга боришти...

Г р у н я. Пушкин тўғрисида гапирманг менга. Мен адабсиз гапларни ёқтирмайман.

Семён Семёнович. Официант!

И к к и н ч и о ф и ц и а н т. Нима буюрадилар?

Семён Семёнович. Соат неча бўлди? А?

И к к и н ч и о ф и ц и а н т. Билишимча, соат ҳадемай ўн икки бўлади-ёв, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Ҳадемай?

И к к и н ч и о ф и ц и а н т. Ҳадемай, Семён Семёнович.

Ҳ а з р а т Е л п и д и й (*Раиса Филипповнанинг қулоғига энгашиб*). Бир куни Пушкин ҳаммомга боришти.

Р а и с а Ф и л и п п о в н а хандон ташлаб кула бошлади.

Р а и с а Ф и л и п п о в н а (*кулиб туриб*). Боринг-е, уятсиз! Вой,

шарманда! Вой чидолмайман! Мен ҳозир уни яққол кўз олдимга келтирдим. Хўш, кейин-чи?..

Ҳазрат Елпидий. Хуллас, ҳаммомга кирипти...

Аристарх Доминикович. Мухтарам жамоа! Бир лаҳза кулоқ беришингизни сўрайман! Биз ҳозир Семён Семёновични, агар таъбир жоиз бўлса, ажойиб бир дунёга кузатяпмиз. У шундай дунёки, у ердан ҳеч ким қайтмайди.

Пугачев (киноя билан). Чет элга бўлса керак-да?

Аристарх Доминикович. Йўқ, ундан ҳам нарига.

Пугачев. Сафарингиз кўнгилли ўтсин.

Александр Петрович. Нега гапни бўласиз, гражданин? Давом этинг, Аристарх Доминикович!

Овозлар. Жим! Тинчланинглар!

Орага сукунат чўкади.

Ҳазрат Елпидий (секин). Кейин Пушкин лозимини еча бошлапти.

Раиса Филипповна. хандон ташлаб кула бошлайди.

Овозлар. Жим! Тссс!

Раиса Филипповна (кулги аралаш). Мен уни жудаям яққол тасаввур қиляпман... Кейин-чи?

Аристарх Доминикович. Ардоқли Семён Семёнович! Сиз ўзингизга ғояг ажойиб ва тўғри йўл танладингиз. Бу йўлдан сиз қатъий ишонч ва дадил бораверинг, орқангиздан албатга бошқалар ҳам эргашади.

Раиса Филипповна (кулги аралаш). Хўш, ҳаммомчи хотин нима депти?

Аристарх Доминикович. Сон-саноксиз жўшқин, қайноқ ва навқирон бошлар сиз кашф этган йўл томон буриладилар, шунда қабрлар узра оналар фарёди янграйди, шунда буюк ватан ларзага келади. Оқибат ҳокимият ўз қўлини савдогарга чўзади, савдогар эса ўз қўлини ишчига чўзади, ишчи эса ўз навбатига, қўлини...

Ҳазрат Елпидий. Пушкин бўлса, ҳаммомчи аёлга қофияли қилиб... (қулоғига) депти.

Аристарх Доминикович. Шон-шараф бўлсин сизга, азиз Семён Семёнович! Ура!

Ҳамма. Урррааа!!!

Семён Семёнович. Қимматли зиёфат қатнашчилари!

Овозлар. Тсссс...

Александр Петрович. Диққат! Тинчлик сақлансин!

Ҳамма жим бўлиб қолади.

Ана энди гапираверинг, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Соат неча бўлди? А?

Маргарита Ивановна. Сиз уни ўйламанг, яхшиси, мириқиб-мириқиб ичинг, Семён Семёнович.

Пугачев. Мен деярли танқидчи... эмасман, Аристарх Доминикович, мен савдогарман. Лекин шуни қайд қилишим керакки, Аристарх Доминикович, сиз бағоят чиройли гапирдингиз. Ўйлайманки, Аристарх Доминикович, агар ҳокимиятимиз бизга қўл узатса, жуда ажойиб иш бўлган бўларди.

Виктор Викторович. Ундан кўра оёғини узатса яхши бўларди...

Зинка Падеспань. Мени кечиринг, хабарим йўқ экан; сиз бугун соат ўн иккида ўзингизни отармишсиз. Шу муносабат билан, рухсат этсангиз, сизнинг соғлигингиз учун ичсам.

Семён Семёнович. Ҳозир соат неча бўлди?

Маргарита Ивановна. Сиз ҳеч нимани ўйламай ичаверинг, Семён Семёнович!

Зинка Палеспань. Жаноб кавалерлар, қани, ўзингизни кўрсатинг. Бирон-бир шўх нарса таклиф қилинг.

Ҳазрат Елпидий. “Ура” деб қичқиришни таклиф қиламан жамоага.

Виктор Викторович. Ҳамма бараварига!

Ҳамма. Урррааа!

Александр Петрович. Официантлар! Шампан виноси келтиринг!

Пугачев. Қани, ўн сўмлик қилиб бир юракни эзидиганидан олинглар!

Лўлилар (*куйлашади*).

Ой, матушка, скучно мне,
Сударыня, грустно мне.

Ҳазрат Елпидий. Хўппа!

Александр Петрович. Бўш келмайсан!

Виктор Викторович. Яшавор!

Ҳазрат Елпидий. Дарҳақиқат, бунинг қандайдир илоҳий жиҳати мавжуд!

Пугачев. Раҳмат, қадрдонларим, сел қилиб юбординглар юрагимни.

Аристарх Доминикович. Мен ҳатто онам ўлганида ҳам, бечора онажоним ўлганида ҳам йиғламаганман, қадрли ўртоқлар... Лекин ҳозир... Ҳозир... (*хўнграб йиғлайди*).

Раиса Филипповна. Мен ҳозир яққол тасаввур қилдим... (*Ганини чала қолдириб.*) Марҳамат қилиб айтинг-чи, кимга керак ўзи бу уришилар?

Виктор Викторович. Кимга дейсиз-а! Ахир саволни бу тарзда қўйиб бўладими? Русия, бу — ҳамма нарса! Мен ўзимни Россиясиз тасаввур қила олмайман. Мен Россияда юз бераётган ҳамма нарсага деярли қўшиламан. Фақат жиндаккина илова қилмоқчиман, холос. (*Кўтаринки руҳда.*) Мен мунаввар тонги ибодатта чорловчи хушовоз кўнгирақлар садоси остида мўйна пўстинга ўраниб, кундуз қалпоқни энсага суриб қўйиб, кенг ченада лўлилар даврасида, суюкли този итингни кучоқлаганча поёнсиз даштдан отларни учириб, бахти қаро, бенаво ватанимни кезсам дейман! Кейин мен, чертган гитарам торларининг чирт-чирт узилишини, ямшиқнинг хонаки қўлқопга юзини буркаб пиқ-пиқ йиғлашини истайман, қани энди, қалпоғимни отиб юбориб, қор уюмига мукка тушсам-у она заминга бош уриб ибодат қилсам, сўкинсам, тавба-тазарру қилсам-у кейин бир қадаҳ муздак арақни отиб олиб, бутун оламга эшиттириб хуштак чалсам, яна отларга қамчи босиб, учириб кетсам... Учирганда ҳам, юрагинг қинидан чиқиб кетгудек тезликда, ўзимизнинг рус удуми бўйича, шамолдек учирсам, токи ер чена остида худди зўлдирдек пилдираб айланса-ю отлар кенг дашт узра худди қушдек парвоз қилсалар! Эҳ тулпорлар, тўриқ отлар, саман отлар! Мана уч тулпор — энди уч тулпор эмас, она Россиянинг ўзи елиб бормоқда! О, Русия, қаяққа еляпсан? Жавоб бер! Қаяққа учиб бормоқдасан?

Егор ушқа (*пайдо бўлади*). Тўппа-тўғри милицияга. Мен бунга кафилман.

Виктор Викторович. Нега энди милицияга? Нима учун?

Егор ушқа. Нимагаки, бундай тезликда юриш ман қилинади. Фақат тасдиқланган қарорда кўрсатилган тезликда юриш мумкин — яъни тезлик соатига олтамиш километрдан ошмаслиги керак.

Виктор Викторович. Ахир бу мажозий маънода айтилган гап, яъни илҳом бу!

Егор ушқа. Ижозатингиз билан, сизга маслаҳат берсам: илҳомлансангиз, тасдиқ этилган қарор бўйича илҳомланинг. Хўш, тир масаласи нима бўлди — очиладимки ё йўқми?

Александр Петрович. Сиз йўқ эдингиз, шунинг учун очмадик, Егор Тимофеевич, кутдик-кутдик, ҳатто келишингиздан умидимизни ҳам узгандик.

Маргарита Ивановна. Қўлимни қайтарманг, Егор Тимофеевич.

Егор ушқа. Мен мутлақо ичмайман.

Александр Петрович. Нима учун ичмайсиз, Егор Тимофеевич?

Егор ушқа. Ўрганиб қоламан, деб қўрқаман. Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас.

Александр Петрович. Бе, ҳеч қўрқадиган ери йўқ бунинг. Мана, ўзингиз бир татиб кўринг!

Егор ушқа. Йўқ, қўрқаман.

Александр Петрович. Қизиқ экансиз, Егор Тимофеевич. Ахир нимадан қўрқасиз?

Егор ушқа. Нимадан дейсизми? Бу байталмоннинг энди мазасига тушунган пайгимда, бирдан “лоп” этиб социализм бошланиб қолса нима бўлади? Социализмда вино бўлмайди — бу факт. Ана унда додимни кимга айтаман?

Маргарита Ивановна. Фақат бир рюмкагина, Егор Тимофеевич, хонимлар учун.

Егор ушқа. Мен сизга айтсам, социализмда хонимлар ҳам бўлмайди.

Пугачев. Бе, қўйсангиз-чи! Ахир хонимларсиз қандай яшайди одам?

Егор ушқа. Сизга айтсам, социализм даврида одам ҳам бўлмайди.

Виктор Викторович. Йе, нега бўлмас экан? Одам ҳам бўлмаса, нима бўлади?

Егор ушқа. Омма, омма, омма. Жуда улкан оммавий омма.

Александр Петрович. Ундай бўлса, мана шу омма учун ичинг.

Егор ушқа. Ў-ў, омма учун бажонидил.

Пугачев. Қуйинглар!

Ҳазрат Елпидий. Ўткироғидан!

Александр Петрович. Қани, бошла, Пашенька!

Лўллалар (*куйлашади*). Келди азиз меҳмонимиз, Егор Тимофеевич жонимиз.

Жоржик, Жоржик, Жоржик.

Жоржик, Жоржик, Жоржик.

Жоржик, Жоржик, оқ ичинг.

Жоржик, оқ ичинг.

Александр Петрович. Хўш, қалай?

Егор ушқа. Чаккимас. Мен ҳақимда кўшиқ айтишса, ўзимга ҳам ёқади. Аммо бугунги кунда айримлар қаёқдаги бемаъни нарсалар билан шуғулланиб вақт ўтказишяпти.

Виктор Викторович. Хўш, кимлар экан ўша айримлар?

Егор ушқа. Масалан, сиз. Қани, айтинг-чи, ўртоқ ёзувчи, сиз нима тўғрисида ёзясиз?

Виктор Викторович. Ҳар тўғрида. Нимани мушоҳада қилсам шунини ёзаман.

Егор ушқа. Ваа, шуям иш бўптию — ҳар тўғрида ёзиш. Ҳар тўғрида Толстой ҳам ёзган. Бу нарса бизни қизиқтирмайди. Мен курьерман, шунинг учун, курьерлар ҳақида ўқишни иштайман! Мана шунақа. Билдингизми? Сиз курьерлар ҳақида, уларнинг туриш-турмуши, ҳаётий кечинмалари ҳақида ёзинг!

Клеопатра Максимовна (*Семён Семёновичга*). Раиса гирт алдамчи. Унинг ҳаммаёғи қалбаки. Ҳамма одамлар бадантарбия қилишса, у ҳар кунини эрталаб оёқларини шкаф тагига тикиб, қорин тарбия қилади. Мен бўлсам... Менинг ойм лўли бўлган. Мен... ҳеч қандай алдамчилик қилмай... мисоли бир дарахтдай ўсдим, гулладим.

Семён Семёнович (*ўз ташиши билан овора*). Айтинг-чи, Егорушқа, сизнингча, нариги дунёда ҳаёт борми, ё йўқми?

Егор ушқа. Ҳозирги пайтда эҳтимол бордир ҳам, аммо социализм даврида бўлмайди. Буни мен аниқ биламан.

Маргарита Ивановна. Вой, нега турдингиз? Келинг, бу ёққа. Ўтиринг.

Клеопатра Максимовна. Мен билан танишинг. Клеопатра Максимовна.

Раиса Филипповна (*ўтирган ерида ён қўнинисига юзланиб*). Кеча Олег Леонидович: “Сенинг хушбичим қорнинг ҳеч қалмадан чиқмаяпти” — деб дангал айтди менга.

Александр Петрович. Омманинг саломатлиги учун, Егор Тимофеевич.

Егорушка. Йўқ деёлмайман, ҳамма нарсага тайёрман омма учун.

Маргарита Ивановна. Сиз овқат еманг, мириқиб-мириқиб ичинг, Семён Семёнович!

Ҳазрат Елпидий. Хонимлар учун!

Зинька Падеспань. Вой, мерси, отахон! Мени дуо қилинг!
(*Ҳазратнинг қўлини ўпади.*)

Клеопатра Максимовна. Сиз, Егор Тимофеевич, ҳақиқий ҳаётни ҳали кўрмагансиз! Сиз билмаган жуда гўзал, тотли ҳаёт бор дунёда. Ички либослар-у ажойиб жиҳозлар, мўйналару упа-эликлардан ташкил топган ҳаёт. Ростингизни айтинг, Егор Тимофеевич, наҳот сизни ўзига ром қилиб, бу ердан тортмаётган бўлса, масалан, айтайлик, Париж?

Егорушка. Сиз мени ҳеч қачон тушуна олмайсиз, Клеопатра Максимовна, чунки сиз нариги томон синфига мансубсиз.

Аристарх Доминикович (*суҳбатга аралашади*). Кечирасиз, нега энди нариги томонга чиқариб қўйдингиз? Қани, марҳамат қилиб айтингчи, Егор Тимофеевич, сизнингча, революцияни ким қилган?

Егорушка. Революцияними? Мен. Яъни, биз.

Аристарх Доминикович. Мавзуни торайтиряпсиз, Егор Тимофеевич. Ижозат берсангиз, ўз фикримни сизга мажозий тарзда баён қилсам.

Егорушка. Йўқ деёлмайман. Доим тайёрман.

Аристарх Доминикович. Хуллас, уй ҳайвонлари ҳаётидан мисол келтириб, ўз фикримни мажозий маънода изҳор қилмоқчиман.

Ҳамма (*унинг гапига эътибор бериб*). Илгимос! Марҳамат! Гапиринг!

Маргарита Ивановна (*Подсекальниковга*). Сиз қулоқ солмай, ичаверинг, Семён Семёнович!

Аристарх Доминикович (*батафсил*). Кўнгли бўш бир товуққа бир талай ўрдак тухумини бостиришипти. Шўрлик товуқ тухумларни бир неча йил мутгасил босиб ўтирипти. У ўз ҳарорати билан тухумларни иситиб, ахири бир кун тухумлардан жўжалар очиб чиқарипти. Шўх ўрдакчалар чирқиллашиб, она товуқ остидан ўрмалаб чиқишиптию чиқа солиб товуқни хишпа бўққанча, дарё томон судрай бошлашипти. “Ҳой, нима қияпсизлар, ахир сизларнинг онангизман-ку, — деб қақолапти товуқ. — Мен эдим сизларни босиб ўтирган!” “Сузасан!” деб чуғурлашипти ўрдакчалар. (*Паузадан кейин.*) Хўш, тушундингларми мажозни?

Овозлар. Йўқ, тушунолмадик! Унчаликмас!

Аристарх Доминикович. Сизнингча ўша товуқ ким? Бизлармиз! Яъни интеллигенция! Хўш, тухумлар-чи? Улар ким, сизнингча? Тухумлар, бу — пролетариат! Интеллигенция пролетариатни жуда кўп йил босиб ўтирди. Ўтираверди, ўтираверди, ўтираверди, ахири у босиб ўтирган тухумлардан пролетарлар чиқишди. Тухум очиб чиқишган заҳоти интеллигенцияни шартта ушлаб, дарё томон судрашди. “Нима қияпсиз, мен сизларнинг ойингизман, — деб қичқирди интеллигенция. — Мен сизларни босиб ўтирган эдим”. “Суз!” деб бақаришди пролетарлар, яъни ўрдаклар. “Мен суза олмайман!” — “Бўлмасам, уч!” “Ахир товуқ қушмидики, учса?” — деди интеллигенция. “Ундай бўлса — ўтир!” дейишдию ўтқазиб қўйишди. Шундай қилиб, беш йилдан бери ўтирипти менинг қайнағам. Энди тушунгандирсиз мажознинг маънисига?

Егорушка. Нимасига тушунмас эканмиз? Қайноғангиз давлат пулини растрат қилган эди-да.

Аристарх Доминикович. Пул бу бир тафсилот. Қани, айтинг-чи, нима учун биз уларни тухумдан чиқардик? Олдинроқ билганимизда борми, биз ўша тухумлардан... Чунончи, сиз гражданин Подсекальников, нима қилган бўлардингиз улардан?

Семён Семёнович. Гоголь-моголь.

Аристарх Домникович. О, сиз буюк даҳосиз, Семён Семёнович! Оқилона сўзлар. Жуда тўғри: гоголь-моголь. Ёнида коньягиям бўлса, нур устига нур бўларди!

Груня. Нега бунча хомушсиз, гражданин Подсекальников?

Семён Семёнович (*ҳаммага мурожаат қилиб*). Қимматли ўртоқлар, менга бир нарсани айтиб берсанглар: нариги дунёда ҳаёт борми ё йўқми?

Александр Петрович. Нариги дунё масаласида сиз ҳазратимга мурожаат қилинг, ўша бунинг мутахассиси.

Ҳазрат Елпидий. Қай жиҳатдан жавоб беришимни истайсиз: диний нуқтаи назарданми, ё виждонанми?

Семён Семёнович. Нима фарқи бор?

Ҳазрат Елпидий. Фарқи ба-ғо-ят улкан. Ё бўлмаса, яна илмий нуқтаи назардан ҳам жавоб бериш мумкин.

Семён Семёнович. Менга тўғри жавоб бериш керак, тақсир!

Ҳазрат Елпидий. Диний нуқтаи назардан — у дунё бор. Илмий нуқтаи назардан — йўқ. Агар виждонан айтадиган бўлсак — ҳеч ким билмайди.

Семён Семёнович. Ҳеч ким? Бундан чиқди, сўрашним ҳожати йўқ экан-да?

Пугачев. Сўраб нима қиласиз? Қизиқ экансиз. Яна ўттиз минутдан кейин ўзингиз билиб оласиз-у.

Семён Семёнович. Ўттиз минутдан кейин. Демак, ҳозир соат ўн бир ярим бўлипти-да. Ие!.. Дарров-а?

Маргарита Ивановна. Сиз ҳеч нимани ўйламай, ичаверинг, Семён Семёнович!

Семён Семёнович. Наҳотки, дарров ўн бир ярим бўлган бўлса? Ўн бир яр... жанозамни ўқинглар, қимматли ўртоқлар! Куйланглар, азизлар!

Лўлилар яна қўшиқ куйлай бошлайдилар.

Ҳамма учун азият чекканим бўлсин! Ҳамма учун!

Лўлилар. Эҳ, раз! Ещё раз!

Семён Семёнович. Мана, энди бошланди, ўртоқлар, энди бошланди ҳаёт... Ўлимимга ўттиз минут қолганида-я...

Егор ушқа. Омманинг саломатлиги учун! (*Қадиҳ кўтарди*.)

Лўлилар. Эҳ, раз! Ещё раз!

Семён Семёнович (*ўрнидан туради*). Жамоа! Подсекальниковнинг гапини эшитинг! Мен ҳозир ўламан. Ким айбдор бунга? Раҳбар ўртоқлар айбдор! Сиз дуч келган раҳбарнинг олдига бориб: “Подсекальниковнинг яшаши учун нима иш қилдингиз?” — деб сўранг-чи, у нима деб жавоб бераркин. Бу саволингизга у ҳеч нима деб жавоб қайтармайди, чунки у, гражданлар, ҳатто дунёда Подсекальников деган одам борлигини ҳам билмайди. Аммо Подсекальников бор, азиз ўртоқлар! Мана у, яъни камина. У ердан мен сизларга кўринмайман, ўртоқлар. Лекин бирпас сабр қилинглар. Ҳадемай мен шу қадар маҳобатли бўлиб кетаманки, унда сизлар мени ҳар қандай ердан ҳам якқол кўра оласизлар. Мен ўз насибамни тирикликда ололмаган бўлсам — ўлганимдан кейин оламан. Мен ўламан, аммо қабрга кўмилганимдан кейин тилга кираман. Мен барча айтилмаган гапини ҳамманинг номидан ошқора айтаман уларга. Мен уларга бундай дейман: мен ўляпман... ҳалиги... нима учун?... Ҳалиги... ахир нима учун ўляпман ўзи... Э, жин урсин! Ахир, ўртоқлар, ўзимнинг ўлимолди хатимни ҳалигача ўқимаган бўлсам, нимани гапираман уларга?

Аристарх Домникович. Ҳозир ҳаммасини тўғрилаймиз, Семён Семёнович. Маргарита Ивановна, айтинг, кресло билан стол келтиришин.

Маргарита Ивановна. Костя, стол!

Официантлар стол билан кресло олиб киришади. Стол устида ёзув ашёлари, қоғоз гултувакда гул, бир шиша шампан виноси ва яшил соябонли стол лампаси.

Аристарх Доминикович. Марҳамат, ўқиб чиқинг, гражданин Подсекальников.

Семён Семёнович. Нима бу?

Аристарх Доминикович. Ҳаммаси ёзилган.

Семён Семёнович. “Нима учун менинг яшашга тоқатим йўқ?” Ў-ў, мана бу менинг дилимдаги гап. Бу савол мени кўлдан қизиқтириб келади. Бу дейман, мен учун хизмат қилибсиз-да? Ўқиймиз. Қизиқарли!

Аристарх Доминикович. Бўлмаса, ўтиринг-да, ўз кўлингиз билан кўчириб чиқинг.

Семён Семёнович стол ортига ўтиради.

Биз сизга халал бермаймиз, Семён Семёнович. Маэстро, илтимос, оҳиста вальс бўлсин.

Музыка.

Семён Семёнович (*кўчириб ёза бошлайди*). “Нима учун менинг яшашга тоқатим йўқ?” — деб сўроқ белгиси. У ёғи: “Одамлар ва партия аъзолари! Тарихнинг кўзига қаранглар!” Зўр ёзилипти! А? “Тарихнинг кўзига қаранглар!” Кулинг ўргилсин гап! Чиройли гап!

Пугачёв. Азизлар, чиройли нарсаларга шу қадар шайдоманки, кўрсам, жинни бўлиб қоламан! Чўққанинг дудланган гўшти — чиройли! Кўйнинг сон гўшти — унданам чиройли!..

Зинка Падеспань. Вольдемар, ҳозир қайт қилиб юборасиз. Ишонинг!

Пугачёв. Менми? Бажонидил. Кўнглингизга сиққанича.

Семён Семёнович (*ўқийди*). “Чунки бизларнинг ҳаммамизга революциянинг гуноҳлардан покловчи куюни тегиб ўтди!”. Ундов белгиси. Янги қатордан (*кўчира бошлайди*).

Клеопатра Максимовна. Жонимга тегиб кетди бу диққина-фас, кўнгилсиз ҳаёт. Мухолифат бўлишини истайман, Егор Тимофеевич.

Егорушка. Официант.

Официант. Хизмат? Буюринг!

Егорушка. Мухолифат! Икки пўрс! Менга ва хонимга.

Официант. Бир зумда тайёр-да!

Семён Семёнович (*ўқийди*). “Ёдингизда бўлсин, интеллигенция — миллатнинг намаги, агар намак бўлмаса, пиширган ошинг ўтмайди. Кейин у ошни айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ўзингиз ичасиз”. Демак, ёзамиз: “Ёдингизда бўлсин...” (*кўчира бошлайди*).

Виктор Викторович. Қурт ғимирлай бошлади, Аристарх Доминикович.

Аристарх Доминикович. Тушунмадим...

Виктор Викторович. Кеча сизга Федя Питунин деган йигит ҳақида гапирувдим. Ажойиб нусха. Ижобий шахс. Лекин ҳалигдан дилини қурт кемира бошлади, Аристарх Доминикович. Унда шубҳа уйғонди! Танқид қилишга киришди... Мавжуд воқелиқдан хижолатда.

Раиса Филипповна. Сиз чет элда бўлганмишсиз, шу тўғрими?

Виктор Викторович. Тўғри. Франциянинг ишчилар маҳалласида бўлганман.

Раиса Филипповна. Вой, ундай бўлса, менга айтинг-чи, бу йилги мавсумда, француз аёлларида қанақа кўкрак мода бўлган — кичкина-ми ё каттами?

Виктор Викторович. Ҳар ким имкониятига қараб қурби етганини кўтариб юришти.

Клеопатра Максимовна. Очигини айтсам, мен ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Оҳ, Париж... Бизда-чи? Ахир бизда имконияти бор хонимлар сероб бўлса ҳам, шунга қарамай модага амал қилмай, бисотларида бор кўкракни кўтариб юришипти.

Семён Семёнович. “Эрк беринг интеллигенцияга. Фақат эрк берсангиз бўлгани! Бошқа ҳеч нима керак эмас унга!” Ундов белгиси. “Мана шунинг учун ўляпман, ўртоқлар!”. Имзо.

Пугачев пиқиллаб йиғлайди.

Зинка Падеспань. Вой, сизга нима бўлди? Нега йиғлаяпсиз, Никифор Арсентьевич?

Пугачев. Бетобман. Юрагим гаш... Ватанимни соғиндим.

Аристарх Доминикович. Ватанимни, дедингизми? Миллатингиз нима ўзи?

Пугачев. Русман, азиз ўртоқлар! Шу ерликман!

Семён Семёнович. Муҳтарам граждaнлар, мен нима қилишим мумкин?

Овозлар. Нима гап? Тинчликми?

Семён Семёнович (*жазаваси тугиб*). Биласизларми, мен нима қила олишим мумкин? Йўқ, айтинглaр, нима қила олишим мумкинлигини биласизларми? Мен ҳеч кимдан қўрқмаслигим мумкин, ўртоқлар! Ҳеч кимдан! Нима хоҳласам шуни қиламан. Барибир ўламан. Барибир ўламан. Тушуняпсизларми? Нима хоҳласам шуни қиламан, э худо! Хоҳлаган ишимни қила оламан. Ё худо, ўзингга шукр! Энди ҳеч кимдан қўрқмайман. Бутун ҳаётимда биринчи марта ҳеч кимдан қўрқмаяпман-а. Истасам, ҳозир ҳар қанақа, мажлиста ҳам тўпша-тўғри кириб бораман, эътибор беринг-а, ўртоқлар, ҳар қанақа мажлиста кира оламан, кириб бориб, раислик қилаётганга... тилимни кўрсатишим мумкин. Мен ҳеч кимдан қўрқмайман. Ҳеч кимдан. Барибир ўламан. Барибир ўламан. Вой, ушланглaр мени, бўлмаса рақсга тушиб кетаман. Бутун мен ҳамма одамлар устидан ҳукмронман. Мен диктаторман. Подшюман. Ҳамма иш қўлимдан келади. Нима хоҳласам шуни қила оламан. Хўш, нима қилсам экан-а? Нима иш қилсам экан, ўртоқлар, жазавам тутган шу ҳукмронлик пайтимда? Нима қилсам экан... бутун инсоният учун-а?.. Биламан! Бўлди! Топдим! Бу ниҳоятда олижаноб иш бўлади, граждaнлар. Мен ҳозир, азиз ўртоқлар, Кремлга қўнғироқ қиламан. Тўшпадан-тўғри Кремлга. Қўнғироқ қилиб... У ердагилардан битта-яримгасини... ҳақорат қиламан. Сизлар нима дейсизлар? А? (*Телефон автомат томон юради.*)

Аристарх Доминикович. Худо ҳаққи, қўйинг бу ҳазилни!

Клеопатра Максимовна. Кераги йўқ, Семён Семёнович!

Ҳазрат Елпидий. Нима қилипсиз?

Маргарита Ивановна. Вой дод! Шўримиз қуриди!

Семён Семёнович. Жим! (*Трубкани кўтаради.*) Ҳамма жим туриши керак арбоб арбоб билан гапилашганида. Кремлни уланг. Сиз қўрқманг, қўрқманг, ойимқиз, улайверинг. Кремлми? Подсекальников гапиряпти. Подсе-каль-ни-ков. Индивидуум. Ин-ди-ви-дуум. Биронгасини чақиринг. Барибир, энг катгаларидан биронгасини чақиринг. Ҳозир йўқ, денг? Бўлмаса, менинг гапимни айтиб қўйинг унга: мен Марксни ўқиб чиқдим, аммо менга ёқмади Маркс! Жим бўлинг! Гапимни бўлманг. Ё тавба. (*Ҳанг-манг бўлиб қолади, қўлидан трубка тушиб кетади.*)

Аристарх Доминикович. Нима бўлди?

Семён Семёнович. Осиб қўйишди.

Виктор Викторович. Нимага?

Ҳазрат Елпидий. Кимни?

Семён Семёнович. Трубкани. Трубкани осиб қўйишди. Қўрқиб кетишди-да. Мендан қўрқиб кетишди. Сезяпсизларми, фаҳмлаяпсизларми ва-зиятни? Хўш, камина қандай шахсни ифодаляпман, ўртоқлар? Буни таҳлил қилиб кўришнинг ўзи даҳшат. Йўқ, сизлар бир ўйлаб кўринглaр. Мен чақалоқлик пайтимдан буюк инсон бўлишни орзу қилган эдим, лекин ота-онам бунга қаршилик қилганлар. Ахир нима учун дунёда яшадим? Нима учун? Хўжа-кўрсинга! О, менинг ҳаётим, шунча йил мени хўрлаб, таҳқирлаб келдинг! Лекин менинг ҳам куним туғди. О, ҳаёт, сени дуэлга чақираман.

Соат ўн иккига жом чалади. Теран сукунат.

Маргарита Ивановна. Қани, отланинг, Семён Семёнович.
Семён Семёнович. Ие, дарров-а? Соатингиз олдинда эмасми,
Маргарита Ивановна?
Маргарита Ивановна. Йўқ, почтамтнинг соатига тўғрилаган-
миз.

Пауза.

Александр Петрович. Таомил бўйича, сафар олдида бир зум
ўтирайлик.

Ҳамма ўтиради. Пауза.

Семён Семёнович. Хўп, алвидо, ўртоқлар. *(Эшик томон юради.
Қайтиб келиб, бир шиша винони чўнтағига яширади.)* Кечирасизлар, далда бўла-
ди. *(Эшик томон юради.)*

Официант. Келиб туринг, Семён Семёнович. Азиз меҳмонимиз бўла-
сиз.

Семён Семёнович. Йўқ, энди сизлар менинг олдимга боринглар.
(Кетади.)

Парда.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Подсекальников квартирасида бир хона. Серафима Ильинична стаканда
гоголь-моголь аталапти.

Серафима Ильинична *(хиргойи қилади)*.

Ревела буря, дождь шумел,
Во мраке молния блистала.
И непрерывный гром гремел,
И в дебрях буря бушевала.

Нариги хонадан Мария Лукьяновна онасига жўр бўлади.

И непрерывный гром гремел,
И в дебрях буря бушевала...

Серафима Ильинична. Вы спите юные...
Мария Лукьяновна *(нариги хонадан)*. Ойи! Ойижон!
Серафима Ильинична. Ҳа! Нима дейсан?

Қўлида керосин чироқ билан Мария Лукьяновна киради. Лампа шишага
сочни жингалак қилувчи қисқич қистирилган.

Мария Лукьяновна. Нима дейсиз, ойи, Сенечкага қанақа
завивка ёқаркин: майда-майда жингалак қилсаммикин ё йирик-йирик қўнги-
роқ қилганим маъқулмикин?

Серафима Ильинична. Вой, мен қаёқдан билай, Машенька,
эрингнинг ичига кириб чиқибманми?

Мария Лукьяновна. Ҳар қалай, нима қилсам экан-а?

Серафима Ильинична. Бўлмаса, маслаҳатимни эшит: пешо-
нангдаги сочингни майда-майда жингалак қил, орқангдаги сочингни қўнги-

роқ-қўнғироқ қилиб турмакда, жингалак қил — шунда хато қилмайсан. (Куйлайди.) “Вы спите, юные...”

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Ўзиям ҳадемай келиб қолса керак, ойижон, тезроқ аталай қолинг гоголь-моголини.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ҳалиям динамо-машина бўлиб кетдим — иккита тухумнинг сарифини аталайвериб бир стакан қилдим.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Вой, мунча яхши кўрмаса-я ўша гоголь-моголни... Жони-дили-я.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Майли, бир мириқиб еб, бити тўкилсин. (Куйлайди.)

“Вы спите, юные герои...
Друзья под бурейо ревушей...”

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Нима дейсиз, ойи, Сеня ишга жойлашаолармикин-а?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Вой, бўлмасам-чи? Бу сафар, албатта, жойлашади.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Наҳотки, ойижон, яна турмушимиз яхши бўлиб кетса?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Яхши бўлиб кетади, албатта, яхши бўлиб кетади. (Хиргойи қилади.)

Заутро глас раздастся мой
На славу и на смерть зовущий.

И к к о в и. Заутро глас раздастся мой
На славу и на смерть зовущий.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Манави қанақа хат?

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Биронта эски хат бўлса керак, ташлаб юбор.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Йўқ, эскимас... Елимланган... сизнинг номингизга ёзилган.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Қани, Машенька, ўқиб кўр-чи, кимдан экап?

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Вой, нима ўзи бу? (Ўқийди.) “Муҳтарама Серафима Ильинична, ушбу хатимни ўқиётган пайтингизда мен бу дунёдан ўтган бўламан. Бу хабарни Машага эҳтиёткорлик билан етказинг”.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ё парвардигори одил! Бу қандай кўргилик!

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Шошманг! (Ўқийди.) “Пальтом билан портсигаримни Елсцадаги акамга боринг. Семён”. Вой, нега дунёдан ўтади? Бу қандай кўргилик? Э худоёйим! (Каравотга ўзини отиб, хўнг-хўнг йиғлай бошлайди.)

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Маша! Машенька! Кўй, йиғлама, худо ҳаққи, йиғлама, қизим.

Эшик ланг очилиб, хонага Гранд-Скубик, Ҳазрат Елпидий,
Калабушкин, Модистка, Маргарита Ивановна,
Машиначи хотин кириб келадилар.

Ҳазрат Елпидий. Йиғланг, йиғланг, бева хоним Подсекальзико-ва. Жуфти ҳалолингиздан жудо бўлдингиз. Фарзандларингизни бағрингизга босинг-да, уввос солиб, айтиб-айтиб йиғланг: “Дадажонингиз қани? Энди йўқ, дадажонингиз бўлмайди ҳам”, денг уларга.

Александр Петрович. Бўлган ҳам эмас.

Ҳазрат Елпидий. Нима?

Александр Петрович. Дадажонлари бўлган ҳам эмас, деяпман.

Ҳазрат Елпидий. Нечун?

Александр Петрович. Чунки фарзанд йўқ эди унда.

Ҳазрат Елпидий. Бўталарим йўқмиди? Ана, холос! Начора — бу сафар хато кетибмиз. Дадажонлари йўқ, демак, бўлган ҳам эмас. Йигланг, йигланг, бева хоним Подсекальникова.

Аристарх Доминикович. Яхшиси, бу ҳақда кейинроқ гапирарсиз, ҳазрат Елпидий. Ҳозир менга сўз беринг. Қимматли Лукьяновна, сизга рус интеллигенцияси номидан кичкина бир илгимос билан мурожаат қилишга ижозат бергайсиз. Умр йўлдошингиз ўлди, аммо унинг жасади ҳаёт билан йўғрилган, у жамоатчилик далили сифатида яшайверади орамизда. Келинг, ана шу ҳаётни сиз билан биргаликда қўллаб-қувватлайлик. Мен тугатдим. Энди, Генриетта Степановна, марҳамат, ўз бурчингизни бажаришга киришинг.

Модистка. Пардон, мадам. Мадамни қандай похол қизиқтиради: жайдари бугдой поясимми, ё шоли поясимми? Ё мадамнинг таъблари духобага мойилдир? Мана бу ораста шляпка ҳам худди узукка кўз қўйгандай ярашади дафн маросимига.

Мария Лукьяновна. Ҳеч нима керак эмас менга... нима ҳожати бор буларнинг... э худойим...

Маргарита Ивановна. Сиз, Мария Лукьяновна, бош тортиб яхши қилмаяпсиз: дафн маросими жуда ҳашаматли бўлади, нега энди сиз бошқалардан ёмонроқ кийинишингиз керак?

Серафима Ильинична. Ахир қанақасига ҳашаматли бўлсин, Маргарита Ивановна, уни кўмишгаям ҳеч вақоимиз бўлмаса?

Александр Петрович. Сиз бунинг ташвишини қилманг, Серафима Ильинична. Унинг жасадини ерга қўйишдан тортиб то мотам либосларини тиктиришгача — ҳамма ҳаражатни мана, улар ўз зиммаларига олишяпти.

Машиначи аёл. Андаза олишга киришармиз энди, хоним?

Мария Лукьяновна. Кўнглим чопмаяпти... ўз ҳолимга қўйинглар мени... ўртоқлар...

Аристарх Доминикович. Кўз ёшининг кераги йўқ, қўйинг, бева хоним. Эрингиз қахрамон сифатида ўлди, нимага энди йигелайсиз?

Мария Лукьяновна. Энди қандоқ яшайман... э худо...

Аристарх Доминикович. Қандай яшашни, мана, мен айтиб бераман сизга, Мария Лукьяновна, эрингиз қандай ўлган бўлса, сиз шундай яшанг, зеро эрингиз ибрат бўладиган ўлим топди.

Машиначи аёл (андаза оларкан). Олдининг узунлиги қирқ бир.

Аристарх Доминикович. Ёлғиз, ҳа, ёлғиз бир ўзи, қўлида тўпшонча билан рус тарихимизнинг улкан йўлига чиқди.

Машиначи аёл (андаза оларкан). Орқасининг узунлиги тўқсон тўрт.

Аристарх Доминикович. У йиқилдию йиқилган ерида ётиб қолди...

Серафима Ильинична. Қаерда ётиб қолди, деяпсиз?

Александр Петрович. Тарихимиз йўлида, Серафима Ильинична.

Серафима Ильинична. Қаерда у йўл? Бу ердан узокми?

Александр Петрович. Ҳа, анча-мунча келади.

Аристарх Доминикович. Ва у ўша ерда жамиятнинг мудҳиш гови сифатида йўл ўртасида ётаверади энди.

Машиначи аёл. Ё белбурма маъқулми сизга?

Аристарх Доминикович. Истаймизки, Мария Лукьяновна, бутунги кунда бу йўлдан юрган ҳар бир одам Подсекальниковнинг жасадига қоқилсин.

Модистка. Мана “фантазия” фасонидаги чиройли шляпка, буни гижим газмолдан, соябонини кўнғироқсимон қилиб тикса бўлади.

Аристарх Доминикович. Агар одам унга қоқилпудек бўлса, Мария Лукьяновна, турган гапки, албатта, оёғи остига қарайди ва албатта бизга кўзи тушади. Шунда биз унга деймиз...

Модистка. Рухсат этсангиз бир чамалаб кўрсак, хоним!

Аристарх Доминикович. О, тарих йўлидан бораётган давлат арбоби ва ҳаёт меъмори, сиз Подсекальниковнинг жасадига чуқурроқ қаранг. Серафима Ильинична. Чуқурроқ, чуқурроқ! Маргарита Ивановна. Яна ёнгаям.

Модистка. Мана. Ғоят муҳташам.

Аристарх Доминикович. Шунда у жасадга тикилиб қарайди-да, биздан сўрайди: “Ушбу Подсекальниковнинг жасади қандай маънони билдиради?” Ва биз унга: “Бу сизнинг ишингиз юзасидан бунёдга келган бизнинг тақризимиздир”, — деймиз.

Машиначи аёл. Этагингизни бурма қилайликми, ё карнай форма қилайликми?

Аристарх Доминикович. Ҳа, Мария Лукьяновна, эрингиз қахрамон бўлиб ўлди.

Мария Лукьяновна. Айтинг-чи, ҳам бурма, ҳам карнай форма қилиб тикиб бўлмайдими?

Аристарх Доминикович. Бева Подсекальниковнинг умр йўлдошига шон-шарафлар, ҳурматли марҳумнинг ёстиқдошига шон-шарафлар!

Серафима Ильинична. Ҳозир қаерда ётипти у?

Аристарх Доминикович. Буни милиция бўлиmidан суриштириб билиш керак. Биз ҳозир сизларни ташлаб кетамиз. Мария Лукьяновна, илло яна қайтиб келамиз. Энди биз сизни бундай оғир дамда ёлғиз қолдирмаймиз. Мен онам ўлганида, бечора онажоним ўлганида ҳам йиғламаганман. Аммо ҳозир... ҳозир... руҳсат этинг, сизни бу ерда ҳозир бўлган ўртоқлар номидан ўпиб қўяй. (Унади.)

Александр Петрович. Руҳсат этинг, мен ҳам.

Маргарита Ивановна. Александр!

Биргаликда чиқиб кетишади.

Серафима Ильинична. Бирам ёқимтой жаноблар эканки. Демак, ҳалиям бор экан яхши одамлар, Машенька.

Мария Лукьяновна. Одамлар-ку бор-а, ойижон, аммо Семён йўқ энди.

Серафима Ильинична. Вой, Семёнимиздан айрилиб қолдик! Вой, жигарим! Вой, паҳлавоним! Примерканга қачон борадиган бўлдинг?

Мария Лукьяновна. Бугун соат учда. Мана, адреси ташрифномага ёзиб қўйилипти.

Серафима Ильинична. Мадам Софининг ателье-устахонаси. Қиммат олса кераг-ов.

Мария Лукьяновна. Бўлмасам-чи, арзонга тикмайди, питирлашдан кўриниб турипти.

Серафима Ильинична. Сен, Машенька, шляпангни ечиб қўйсанг буларди, эскириб қолади.

Мария Лукьяновна. Эскирса эскираверсин. Энди ҳеч нимага ачинмайман, ойижон. Барибирам бир кун ўламан. Ахир бошимга ураманми бунақа лаънати турмушни, умримда бирон марта ҳам бахтиёр бўлмаган бўлсам. Сеня борида шляпам йўқ эди, энди шляпам бор, Семён йўқ. Э худо! Нега энди ҳаммасини бирваракайига ато этиб қўя қолмайсан?

Эшик тақиллайди.

Ким у? Кираверинг, эшик очик!

Икки шубҳали нусха Семён Семёновичнинг жасадини кўтариб киради.

Мария Лукьяновна. Вой, ойижон! Вой, ўлдим!

Серафима Ильинична. Ё азиз авлиёлар! Мана бу ёққа ётқиза қолинглар, бу ёққа!

Мария Лукьяновна. Сеня, азизим, нима қилиб қўйдинг, Сенечка!

Биринчи нусха. Илож қанча. Пешона шўр бўлгандан кейин, шу экан-да.

Иккинчи нусха. Яъни, чорак минут ичида жуфтакни ростлаб қолди.

Серафима Ильинична. Нима, ўз кўзингиз билан кўрдингизми?

Иккинчи нусха. Бошдан охиригача.

Биринчи нусха. Аввалига, ҳақиқатдан ҳам, ниятини сезмадик, лекин кейин у, ҳақиқатан ҳам, биздан илтимос қилди: “Мени, деди, шу адресга олиб бориб қўйинглар” деди. Кейин нима бўлди денг? Эндигина сал нарироққа кетган эдик, у бир дарахт орқасига ўтдию бир пас турди, кейин бир чинқирдию ўмбалоқ ошиб, таппа кулади. Биз, албатта, дарров тепасига югуриб бордик, лекин анча кечиккан эдик. Қарасак, ғирт гунг. Кўтардигу, мана айтган адреси бўйича олиб келдик. Қабул қилиб олинг. Биз кетдик (*кетишади*).

Мария Лукьяновна. Ойим билан икковимиз сени бу фалокатдан сақлаб қололмадик, кечир бизни, Семён Семёнович, мана, бевақт ўлим сени бағримиздан юлиб олиб кетди (*хўнграб йиғлайди*).

Семён Семёнович. Кимни юлиб олиб кетди? Ким ўлиб қолди? Мен ўлиб қолдимми? Вой-дод, ёрдам беринглар!

Иккала аёл. Вой-дод!

Семён Семёнович. Вой, ушланглар? Мени, ушланглар. Учяпман! Учяпман! Ҳамду сано! Ҳамду сано!

Мария Лукьяновна. Сеня! Сеняжон!

Серафима Ильинична. Семён Семёнович!

Семён Семёнович. Ким у мен билан гаплашаётган?

Мария Лукьяновна. Бу мен, Мария.

Семён Семёнович. Мария? Қайси Мария? Исо алайҳиссаломни туккан Мариями? О, Биби Марьям? О, волидаи худо, менда гуноҳ йўқ.

Мария Лукьяновна. Вой, нима деяпсан, Сенечка, бу менман, худо олипти сени.

Семён Семёнович. Худо олипти? Ие, ҳали худонинг хузуридаманми? Кечирасиз, ё тангрим, сизни танимабман. Рухсат этинг, ўзимни танитай: камина Подсекальниковнинг руҳиман.

Мария Лукьяновна. Жинни бўлиб қолипти, ойижон!

Серафима Ильинична. Қаерда эдингиз? Семён Семёнович, нима қилиб юрибсиз?

Семён Семёнович. Нима қилардим? Мана, келдим даргоҳингизга... Ё тангрим, мени ёлгон гапиряпти деб ўйламанг. Менда ҳамма асослар мавжуд жаннатга киришим учун. О, парвардигорим, амр этинг — камина рақс тушиб қўшиқ айтиб бераман. (*Қуйлайди*.) Парвардигори оламга ҳамду сано, замини замонга осойишталик...

Серафима Ильинична. Кўзингизни очинг! Эсингизни йиғиб олинг!

Семён Семёнович. О, менинг тангрим...

Серафима Ильинична. Мен тангрингиз эмас, қайнонанигизман, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Ким?

Серафима Ильинична. Қайнонанигизман, Семён Семёнович.

Семён Семёнович. Қайнаман? Ана, холос. Дарров қачон ўлақолдингиз, Серафима Ильинична?

Мария Лукьяновна. Алаҳлаяпти. Бирон ери яраланган бўлса керак. (*Эрининг устига энгашади*.) Сеня, жонгинам, сен яра... Уффа!

Серафима Ильинична. Ҳа, нима гап?

Мария Лукьяновна. Ўзингиз бир ҳидлаб кўринг.

Серафима Ильинична. Офарин! Баракалла. Қаерда ота қолдингиз, Семён Семёнович?

Семён Семёнович. О, покдоман фаришта, саховату фасоҳатда қиёси йўқ Серафима Ильинична, айтолмайсизми, қаерда рўйхатга ёзилди мумкин, жаннатга кириш учун?

Мария Лукьяновна. Нима дейсиз энди? Яна бошлади-ку машашасини.

Серафима Ильинична. Графинни олиб кел! Қуй устига, Машенька. Бошидан қуй. Қуявер, кўрқма! Шариллатиб қуявер, хушига келгунча.

Семён Семёнович. Қаердаман?.. Ё тавба-а... Бу ўзи бу дунёми, ё у дунёми?

Серафима Ильинична. Бу дунё, бу дунё.

Мария Лукьяновна. Нима ишлар қилиб юрибсан, уятсиз. Ўзимни отгани кетдим, деб ўз қўлинг билан хат ёзиб қолдирибсан-у, ўзингни отиш ўрнига, арақ ичиб маст бўлиб юрганинг нимаси, касофат? Ахир мени сал бўлмаса ўлдириб кўяёздинг-ку. Мен бу ерда, камқонлик дардига чалинган бўлишимга қарамай, кўзимдан дув-дув ёш тўкиб, сенга аза тутиб ўтирсам-у...

Семён Семёнович. Гапимни эшит.

Мария Лукьяновна. Йўқ, энди сен менинг гапимни эшит. Мен бу ерда камқонлик дардига чалинган бўлишимга қарамай, кўзимдан дув-дув ёш тўкиб, дарди-дунёси зимистон бўлган бева хотин сифатида сен бетавфиққа аза тутиб ўтирсам-у, сен бўлсанг ўлишни хаёлинга ҳам келтирмай, пиянис-талиқ қилиб юрибсан-а. Нима, мени тириклайин гўрга тикмоқчимисан, беҳаё? Нега овозинг ўчиб қолди? Сендан сўраяпман, жавоб бер, субутсиз!

Семён Семёнович. Мана, ҳозир. Шошма.

Мария Лукьяновна. Хўш?

Семён Семёнович. Соат неча бўлди? А?

Мария Лукьяновна. Соатми? Икки бўлди.

Семён Семёнович. Икки? Вой, қанақасига икки бўлади? Э худо! Ахир мен соат ўн иккида, ўн иккида, Машенька, ҳалиги... Тўхта-чи! Ўзи қачон келдим бу ерга?

Серафима Ильинична. Келганингиз йўқ, Семён Семёнович, сизни судраб келишди.

Семён Семёнович. Ким судраб келди?

Серафима Ильинична. Аплақандай турқи совуқ иккита нусха.

Семён Семёнович. Иккита нусха... Ҳа... ҳақиқатанам... бўлган эди чоғи, шунақа нусхалар... Эс-эс биламан... Хиёбонда... улфат бўлиб қолишди... Кейин учовимиз навбатма-навбат... шишанинг оғзидан қулт-қулт-қулт...

Мария Лукьяновна. Энди рюмкага ҳам қонийқмай, шишанинг оғзидан ичишга ружу қўйдингми, шарманда?

Семён Семёнович. Юрагимга далла бўлармикин, деб ичувдим-да, хотинжон. Ишқилиб кўрқиб кетмай, деб ичаверибман, ичаверибман, ичаверибман. Охирги шишани бўлса, дарахт орқасига олиб ўтдим. Шуниям отиб юборсам, кейин ўзимни бемалол саранжом қиламан, деб ўйладим. Лекин отишга отиб олдим-у, ўзимни саранжом қила олмадим.

Мария Лукьяновна. Нима ҳожати бор эди сенга бу масхарабозликнинг? Ахир бинойидай яшаб турган эдик-ку!

Семён Семёнович. Бу ерга ҳеч ким келдими?

Серафима Ильинична. Келишди-келишди. Жудаям башанг одамлар келишди.

Семён Семёнович. Хўш, келиб нима қилишди улар?

Серафима Ильинична. Кўнгил сўрашди, нутқ сўзлашди, таъзия билдиришди.

Мария Лукьяновна. Ҳамма чиқимни ўз зиммамизга оламыз, деб айтишди... Эрингиз, қахрамонларча ўлди, деб кўнглимни кўтаришди.

Серафима Ильинична. Энди қандай қараймиз уларнинг кўзига?

Мария Лукьяновна. Ҳамма қилан сарф-харажатларини биздан талаб қилишади-ку энди.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Ҳозир Машенькага мотам либосини тикишга киришган бўлишса ҳам, ажаб эмас. Машиначим зўр чевар экан — Мадам Софи. Ҳали роса пулимизни қоқиб олади, Семён Семёнович.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Шояд, бахтимизга ҳали тикишни бошлашмаган бўлишса. Юринг, ойи, кетдик Софининг олдига.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Шошмай туринглар, ҳали иложи бор. Мен ўзимни отишга улгураман.

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Яна майнавозчилик қиляпсанми, Семён Семёнович? Юринг, кетдик, ойи, Софининг олдига.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Ўзимни отаман, мана, кўрасизлар.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Бе, қажда отасиз, Семён Семёнович. Ундан кўра примуста чойнакни қўйиб қўйинг. (Югуриб чиқиб кетишади.)

С е м ё н С е м ё н о в и ч (ёлғиз). Ишонишмади. Ишонишмади. Ҳатто ўз хотиним Маша ҳам ишонмади. Яхши. Ҳали “аттанг” деб бармоғингни тишлаб қолмасанг, юрган эканман. Қани у? Мана экан. (Чўнтагидан тўппонча чиқаради.) Ҳеч нимани ўйламасдан, кўзни чирт юмиб, бирданига отсам, шу заҳоти ўламан. (Тўппончани кўксига тирайди.) Бир лаҳзада ўламан. Йўқ, яхшиси, оғзимдан отай. Оғзимдан отсам, ярим лаҳзада ўламан (Тўппонча стволини оғзига тикади. Оғзидан олади). Учгача санайман. (Яна оғзига тикади.) Ви... и-и... (Тўппончани оғзидан олади.) Йўқ, яхшиси, минггача санайман. (Яна оғзига тикади.) Ви... и-и... У... ў-ў... ве... о-и... е-и... а-и... ў-и... ў... ў-ви... ў-и-и... (оғзидан олади.) Йўқ, бўлмайди, санайдиган бўлгандан кейин, юракдан отиш керак. (Тўппончани кўксига тирайди.) Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз... Минггача санаш — бу қўрқоқлик аломати... Бирданига... дангалига... юзгача санаш керагу — вассалом! Йўқ!.. Ўн бешгача санаган маъқулроқ.. Ҳа... Ҳозир... (Яна тўппончани кўкрагига тирайди.) Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, ўн бир, ўн икки, ўн уч, ўн тўрт... ё балки санаб ўтирмай пақилиятиб отиб қўя қолсаммикин. (Тўппонча стволини оғзига тикади. Яна олади.) Агар оғиздан отсам... ўқ қажқа қараб кетади... Ие, бу ёққаку... Каллани тешади-ку... Каллани аяш керак. Ахир одамнинг юзи каллага жойлашган-ку, қадрли ўроқлар. Яхшиси, юракдан отиш керак. Фақат олдин пайпаслаб уни топиб олиш керак. Тепиб турган ерини аниқ белгилаб олиш лозим. Мана. Бу ерда экан. Ие, бу ердаям тепяпти-ку. Бу ёқдаям тепиб ётипти. Вой-бў! Юрагим жудаям катта экан, қаерга қўл қўйсам, гуп-гуп тепиб ётипти. Вуй, жудаям қаттиқ тепяпти-ку. Бунақада ёрилиб кетишим ҳеч гапмас. Вой! Ҳозир ёрилиб кетади. Э худойим! Агар юрагим ёрилиб ўлсам, унда ўзимни отишга улгуролмай қоламан-у. Менинг ўлишим мумкин эмас, ўлишим мумкин эмас. Яшашим керак, яшашим ўзимни-ўзим отишим учун яшашим зарур. Улгуролмайман. Улгуролмайман. Вой, бўғилиб ўламан. Бир минут, яна бир минуттина, имкон бер. От лаънати, от дейман, дуч келган ерга қаратиб от.

Тўппонча қўлидан сирғалиб тушади. Ўзи йиқилади.

Кечикдим... Ўлягман.

Қоғозга ўралган улкан гулчамбарларни кўтаришиб и к к и т а б о л а киради.

Б и р и н ч и б о л а. Ўлган шу ерда яшайдими?

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Нима?

Б и р и н ч и б о л а. Ўлган шу ерда яшайдими, деб сўраяпман сиздан?

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Ўларингиз ким бўласизлар? Нега келдинглар?

Қаердан келдинглар?

И к к и н ч и б о л а. Биз “Мангулик”данмиз.

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Қанақа мангуликдан?

И к к и н ч и б о л а. “Мангулик” деган дафн маросими бюросиданмиз. Марҳамат, қабул қилиб олинг.

Гулчамбарларни қўйишади.

Семён Семёнович Нима бу?

Болалар гулчамбарлар ўралган қоғозларни олишади.

(Ленталардаги ёзувларни ўқий бошлайди). “Ётган жойингда тинч ухла, Семён Подсекальников. Сен қахрамонсан” (Лентанинг иккинчи учини ўқийди). ... “Ўлимнинг қадрловчилар”. (Иккинчи гулчамбарни ўқийди). “Мангу унутилмас курашчи ва куёвим Сеняга. Қайғуга ботган қайнанасидан”.

Биринчи бола. Гулчамбарлар сизгами ўзи?

Семён Семёнович. Менга... Яъни, бизга...

Биринчи бола. Қабул қилиб олганингиз ҳақида қўл қўйинг. (Дафтар узатади.) Йўқ, мана бу ерига.

Семён Семёнович (ўқийди). “Қабр устига қўйиладиган олтига гулчамбарни қабул қилиб олдим”. (Имзо чекади.)

Болалар кетишади. Пауза.

(Бошқа гулчамбарлар олдига бориб, ўқийди.) “Уни ўлди деб айтманглар менга. У тирик. Сенинг Раисанг”. Оббо баччагар-е! Йўлини топибди, лаънати. Қани тўппончам? Тезроқ. (Тўппончани кўтаради.) Ҳали, тирик денг. Яхши. Мана, кўриб қўйинг тириклигини. Мана, кўриб қўйинглар. (Тўппончасини чаккасига тирайди.) Ётган жойингда тинч ухла, Семён Подсекальников, сен қахрамонсан. Сен қахрамонсан. Сен қахрамонсан, Подсекальников. Ухла. (Қўлини туширади.) Қахрамонликка-ку қахрамонман-а, аммо ухлаш масаласи чатоқ бўляпти-да. Ахир бу қандай кўргулик, э худо. Ҳеч иложи бўлмаяпти, азиз ўртоқлар. Нега десанглар, жудаям чарчаган бўлсам керак. Жуда-жуда. Қаттиқ толиққанман. Бироз ўтириб, дам олишим керак. Кейин, куч йиғиб олиб, яна бошлайман... (Ўтириб қўлига газета олади, ўқийди.) Халқаро аҳвол. Халқаро аҳвол... Э, бир инсоннинг аҳволи олдида шундай аҳвол бўлишганими. (Газетанинг орқа саҳифасини ўгиради.) “Семёнов кўчаси билан Барабанний тор кўчаси муюлишида трамвай номаълум бир гражданини босиб кетди. Марҳумнинг жасади Филатов касалхонасининг ўликхонасига жўнатилди”. Бахти бор экан! Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳеч нима ўйламай кетаётган одам, бирдан “пақ” этиб мўлжалга — трамвай тагига тушади. Бу ерда-чи... ўйлайверасан, ўйлайверасан, ҳеч мўлжалга ололмай гарангсан. Балки ўй ўйлаганим учун ҳам мўлжалга ололмаётгандирман. Ҳа-ҳа-ҳа! Мана энди фаҳмладим. Ўзимни қўлга олишим, бирон нимага чалғишим керак. Ҳамма нарсани унутишим, кўнгил очишим, кайфиятни чоғ қилишим керак, ана ундан кейин, худди трамвай босгандек, бирдан фотиҳамни ўқиб қўя қоламан. Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳамма нарса ғоятда гўзал, гаройиб, қулинг ўргулсин, деб фараз қилиб, ўзингни ҳеч нимани ўйламай сайр қилиб юргандек, эҳтимолки, биронта қўшиқни хиргойи қилиб кетаётгандек ҳис қилишинг керак бўлади... Ҳа-ҳа-ҳа, биронта қўшиқни хиргойи ҳам қиласан... (Куйлай бошлайди).

Целует нас мама, свернувши в пелёнки,

Целует иная родня.

Когда подрастает, нас целуют девочки,

Средь ночи и белого дня.

(Тўппонча ушлаган қўлини аста чаккасига яқин олиб келади.) Э, минг лаънат! Ҳечам бўлмаяпти-ку!

Э ш и к о р қ а с и д а н о в о з л а р. Бурил, бурил чаққонроқ. Шўхроқ, шўхроқ ҳаракат қил.

Учта эркак хонага тобут кўтариб киради.

Биринчи эркак. Ўзингга, ўзингга ол! Ўзингга тортсанг-чи! Қаёққа тиқилипсан? Столга қўямиз. *(Тобутни столга қўядилар.)* Мана, олиб келдик, гард ҳам юққани йўқ.

Семён Семёнович. Ғоят миннатдорман. Кўндан-кўп раҳмат.

Биринчи эркак. Ўзи қаерда?

Семён Семёнович. Ким — ўзи?

Биринчи эркак. Подсекальников-да. Марҳумни айтятман.

Семён Семёнович. Шу ерда.

Биринчи эркак. Қани?

Семён Семёнович *(эсанкираб)*. Нима деяпман ўзи... Ҳозирча йўқ, лекин келиб қолади... Салдан кейин.

Биринчи эркак. Ачиняпкандирсиз раҳматлига?

Семён Семёнович. О, ачиниш ҳам гапми, ўртоқлар.

Биринчи эркак. Мениям ўлганларга раҳмим келади доим... Чой пули узатарсиз, тақсир.

Семён Семёнович. Бажонидил, марҳамат. *(Чўнтагини кавлаб, пул узатади.)*

Биринчи эркак. Хўп, маъракангиз яхши ўтсин. *(Кетишади.)*

Семён Семёнович бир неча муддат қимир этмай туриб қолади, кейин тобут олдига боради, унинг атрофини айланиб чиқади, тобут ичига мўралайди, ёстиқни тўғрилайди, гулчамбарларни тобут атрофига териб чиқади. Чўнтагидан тўппонча олиб чеккасига тирайди Қўлини туширади. Тошойна олдига бориб уни қора парда билан ёпади. Яна тўппончани чаккасига тирайди, кўзларини чирт юмиб олади. Кулоқ солади. Кўзини очади. Осма соат тагига боради, стулга чиқиб, соат капирини тўхтатади, яна тўппончани чаккасига тирайди.

Семён Семёнович. Олимларгаям ҳайронсан. Нега энди шу пайтгача одамларнинг ҳеч нима ҳис қилмасдан ўзини отиш усулини кашф қилишмаган-а? Масалан, хлороформ ҳидлаш усулини қўллаган ҳолда ўзини отса. Тагин улар башариятнинг валинеъматларимиш. Валинеъматлар эмас, кўтир итлар улар. Ё парвардигори олам. Ё танграм! О, бандаларига жон ато этгувчи соҳиб карам эгам! Ўзимни гумдон қилишга менга мадад бер! Ўзинг кўряпсан-ку, қўлимдан келмаяпти... Ҳаммасига ўзинг шохидсан... Пушқин учун ўлиш осон бўлган. Нимагаки, ўлимидан кейин ўзи яратган асарларида мангу яшашини яхши билган. Лекин мен-чи? Э худо, нега энди мен ҳеч нима яратмадим? Ахир ошиб-тошиб ётган эди-ку бўш вақтларим.

Хонага Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична ҳовлиқиб кириб келишади. Шошганларидан тобутни пайқашмайди.

Мария Лукьяновна. Келишяпти!

Семён Семёнович. Ким келяпти?

Мария Лукьяновна. Ҳаммалари келишяпти.

Хонадан югуриб чиқиб кетишади. Семён Семёнович у ёқдан-бу ёққа зир югуради. Ташқаридан гўнғир-гўнғир овозлар эшитилади.

Семён Семёнович. Э худо! Энди нима қилдим?

Овозлар яқинлашади.

Э худо! *(Стол устига сакраб чиқади.)* Бўлганича бўлди! Ўзинг кечир! *(Тобут ичига тушади.)*

Ташқаридаги овозлар яқинлашади.

Энди кутишга тўғри келади. Қайтиб кетишган заҳоти ўзимга яқун ясайман. Шартга отаман-у — қотаман. *(Тобутга ётади.)*

Хонанинг ланг очиқ эшиги олдида Гранд - Скубик, Пугачёв, Калабушкин, Маргарита Ивановна, Раиса Филипповна, Хазрат Елпидий, Егорушка, Зинка Падеспань, Груня, Дьякон (Сўфи), черковда муножот айтувчилар хори пайдо бўлишади. Ҳаммалари мотам либосида, кўшларининг қўлида гул бор. Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична тобутга орқа ўтирган ҳолда, қўлларини ёйганча оломоннинг йўлини тўсмоқчи бўладилар.

Мария Лукьяновна. Шўрликнинг аҳволига тушунсанглари-чи. Ахир кимнинг ўлиги келади дейсиз? Ҳеч ким ўлишни истамайди.

Аристарх Доминикович. Тўғри, ҳеч ким истамайди, аммо ўлиш зарурат. Сирасини айтганда, энди бу суҳбатимизга мавзу бўлолмайди, Мария Лукьяновна, баски Семён Семёнович, кузатувимизга қараганда, аллақачон...

Мария Лукьяновна. Нега энди мавзу бўлмас экан? Майли, яхшиси, ўзи гапира қолсин. Сеня!... Се... (Орқасига ўгирилади. Семён Семёновичнинг тобутда ётганини кўради.)

Аристарх Доминикович. (Мутасаддиллик қилади.) Бевага стул келтиринглари! Тезроқ! Егор Тимофеевич!

Серафима Ильинична (Мария Лукьяновнанинг олдига югуриб келади). Нима бўлди? (Семён Семёновичнинг тобутда ётганини кўриб қолади.) Вой ўлмасам!

Пугачёв. Иккинчи стулниям опкелаверинг. Қайнонасига асқотиб қолади.

Егорушка иккита стул олиб келади. Бир тўп одам Семён Семёновичнинг беваси ва қайнаси атрофида парвона бўлади. Одамларнинг иккинчи тўпи тобут тепасига йўл олади.

Маргарита Ивановна. Худди тирикдай-а.

Груня. Ҳа, тирикка ўхшайди.

Зинка Падеспань. Фақат бурни сал чўққайибди.

Мария Лукьяновна. А-а-а! Халойиқ! Кўйворинглари, кўйворинглари, мен унинг тепасига бораман. У ўлган эмас. Фақат озгина ичган — ширакайф. Бир оз мизгитандан кейин ўрнидан туради, Егор Тимофеевич!

Егорушка. Хотиржам бўлинг, турмайди, Мария Лукьяновна.

Мария Лукьяновна. Вой, нега турмас экан, ахир у тирик-ку, ишонинглари, граждонлар, у тирик!

Раиса Филипповна. Бечора қаттиқ куйяпти.

Груня. Мияси суйилганга ўхшайди.

Аристарх Доминикович. Қўшни хонага олиб чиқиб кетсаларинг-чи.

Мария Лукьяновна. Сеня! Сеня!

Серафима Ильинична. Кўзингизни очинг, Семён Семёнович.

Зинка Падеспань. Кампирнинг ҳам суроби тўғри бўлиб қолипти. Тавба қилдим.

Александр Петрович. Қайнанани ҳам бирга олиб кетинг, Егор Тимофеевич!

Мария Лукьяновна. У тирик! Сеня тирик!

Мария Лукьяновна билан Серафима Ильинична ни мажбуран қўшни хонага етаклаб олиб чиқиб кетишади.

Груня. Хонимчанинг шўри қуриди.

Маргарита Ивановна. Эшитяпсизми, уввос солиб йиғляпти.

Мария Лукьяновна. (Қўшни хонадан овози келади.) У тирик! Сеня тирик!

Раиса Филипповна. Қаттиқ изтироб чекяпти бояқиш.

Александр Петрович. Ўлик қўмиб одатланмаган одам доим

шунақа қийналаркан, Раиса Филипповна, кейин бора-бора, меъдага тегаркан-у йиғламай қўяркан киши. Мен ҳам яқинда хотинимни дафн қилганман. Ҳатто кечалари миужжа қоқмай чиқардим. Ишонмасангиз, ана, Маргарита Ивановнадан сўранг.

Маргарита Ивановна (*таъна қилиб*). Александр!

Мария Лукьяновнанинг овози. Сеня! Сеня! Кўзингни оч, жонгинам!

Грунтя. Эзилиб кетди жудаям.

Зинка Падеспань. Юринглар, кўрамиз қандай эзилаётганини. Қизиқ бўлса керак-а?

Ҳамма аёллар қўшни хонага отиладилар.

Александр Петрович. Тссс! Бир минут жим бўлинглар. Андишасизлик бўлса ҳам сизга бир савол бермоқчиман. Хуш, қачон мен билан ҳисоб-китоб қиласиз?

Аристарх Доминикович. Ҳисоб-китоб? Нимани ҳисоб-китобини қилишим керак?

Александр Петрович. Ие, нимани бўларди? Ўликни-да. Ана, ўлик тобутда, демак, пулни чўзишингизга тўғри келади. Буни арифметика дейдилар.

Аристарх Доминикович. Нукул пул, пул дейсиз, нима бало, танглайингизни пул билан кўтаришганми дейман, ўртоқ Калабушкин? Нима, гоёнинг қадр-қиймати йўқми сиз учун?

Александр Петрович. Гоёнинг фақат қорин тўйгазадигани яхши, Аристарх Доминикович. Қани, чўзинг муллажирингни, гражданин Гранд-Скубик.

Аристарх Доминикович. Кечирасиз, ҳали ҳамма тошшириқларни бажариб бўлганингизча йўқ, ахир.

Александр Петрович. Нега энди?

Аристарх Доминикович. Қани, айтинг-чи, марҳумнинг ўлимолди хатидан нусха кўпайтирдингизми?

Александр Петрович. Машинистка ишлаб ётипти, Аристарх Доминикович.

Аристарх Доминикович. Ундай бўлса, тарқатишга киришинг. Ўқ отилди, энди унинг овозини минг-минглаб кишилар эшитиши керак.

Ҳазрат Елпидий. Демак, сиз ўқ овозининг акс-садосидан умидворсиз?

Аристарх Доминикович. Умидворликка умидворман-а, ҳазрат Елпидий, аммо бир оз чўчиб турибман. Шу нарсани очиқ эътироф этиш керакки, қадрли ўртоқлар, марҳум унчалик қадр-қийматта эга бўлмаган шахс. Башарти унинг ўрнида, шу қўйилган шартларга риоя қилган ҳолда, биронта таниқли арбоб ўзини отганида борми...

Семён Семёнович (*тобутда ётган еридан*). Ниҳоятда зўр иш бўлган бўларди, менимча.

Виктор Викторович. Сиз бекорга бундай ўйлаясиз. Биз учун марҳумнинг ўзи муҳим эмас. Энг муҳими — уни дастурхонга қандай торта билишда, Аристарх Доминикович. Мен кеча Федя Питунин билан гаплашдим. Гаплашгандаям шунақа қойиллатиб гаплашдим, у ёғини қўяверасиз! Мен ўзимнинг қулинг ўргилсин кириш сўзим билан уни бир зумда маҳлиё қилиб қўйдим. Аристарх Доминикович, ёлғиз ўлимнинг ўзи ҳеч қандай аҳамиятта эга эмас. Одамларни ўлимнинг ўзи эмас, балки унинг сабаблари қизиқтиради. Сабабни бўлса, истаганча ўйлаб топиш мумкин.

Аристарх Доминикович. Жамоатчилик орасида миш-мишлар тарқатиш керак, ўртоқлар. Энг муҳими шу. Подсекальников ўлди, лекин унинг жасади мангу ҳаёт билан йўғрилган. У бизнинг давримизда жамоатчилик далили сифатида яшамокда. Келинлар, шу бебаҳо ҳаётни биргаликда қўллайлик, шундай қилсак, бебаҳо ҳаёт ҳам бизни қўллаб-қувватлайди рус тарихининг улкан йўлида.

Ҳазрат Елпидий. Нима дейсизлар, бошлаймизми, граждандлар.
Дьякон. Бошлаймиз, ҳазрат Елпидий. Оқ фотиҳа беринг, пири бузруквор.
Пугачёв (*қўшни хона эшигига бориб*). Бошлашяпти, марҳамат қилингллар!

Нариги хонадан Егорушка, Мария Лукьяновна, Серафима Ильинична, Груня, Зинка Падеспань, Раиса Филипповна, Маргарита Ивановналар чиқишади.

Ҳазрат Елпидий. Поко парвардигоро, марҳаматинг учун ҳар дам, ҳамиша ва абадул абад минг қатла шукр.

Хор. Омин.

Мария Лукьяновна. Нима қияпсизлар? Тирик-ку! Тирик одамга жаноза ўқийсизларми?

Дьяков. Э худо, жамики бандаларинг сенга муножот қилурлар.

Мария Лукьяновна. Нима қияпсизлар, ахир? Қўйворингллар мени!

Хор. Ё раҳмон, раҳм қил.

Серафима Ильинична. Вой-дод!

Дьякон. Э парвардигори карим, руҳимизни гуноҳдан фориг эт!

Хор. Ё раҳмон, раҳм қил.

Бир нечта эркак ва аёл эшикдан мўралай бошлайди.

Маргарита Ивановна. Кўрмоқчимисизлар? Тортинмангллар, кираверингллар, ўртоқлар.

Ҳамма киради.

Дьякон. Жон қазо қилган банданг Семеоннинг гуноҳидан ўтиб, анга салоқат бахш эт, ё парвардигори олам.

Мария Лукьяновна (*чинқириб*). Нима қияпсизлар ахир? Тирик одамга жаноза ўқияпсизлар-ку!

Хор. Ё раҳмон, раҳм қил.

Мария Лукьяновна. Милиция! Милиция чақирингллар!

Дьякон. Эъозли банданг Семеонга тонгла маҳшарда...

Мария Лукьяновна. Милиция! Милиция чақирингллар! Тирик одамни кўмишмоқчи!

Дьякон. Деразаларни, деразаларни ёпингллар! Тинчлик сақланг! Саодат бахш эт, деб худога муножот қилайлик...

Хор. Ё раҳмон, раҳм қил.

Аристарх Доминикович. Тақсир, бир минутта. Худонинг каломи биз учун муқаддас, ҳазратим, илло жанозага қандай қавмлар келганини инобатга олиб, дуонинг ортиқча жойларини чегириб ташласангизу бир оз қисқартирсангиз ёмон бўлмасди.

Ҳазрат Елпидий. Қисқартириш мумкин, Аристарх Доминикович.

Муножот айтаётганлар олдига бориб пичирлайди.

Хор. Ё раҳмон, раҳм қил.

Мария Лукьяновна. У тирик! Нафас оляпти.

Серафима Ильинична. Уйғотсангллар-чи уни, ўртоқлар!

Дьякон. Ҳар қандай гаму андуҳ, қаҳру ғазаб, очлик-муҳтожликдан ўз паноҳингда асра, ё парвардигор!

Хор. Ё раҳмон, раҳм қил.

Мария Лукьяновна. Ойи, нега ахир уйғонмаяпти?

Ҳазрат Елпидий (*бидирлаб*). О, раҳматли банданг Семеоннинг руҳини гуноҳдан пок сақлагувчи парвардигори аъзам Исо алайҳиссалом, сен ҳам, беибтидо бузурк падарингта ҳам, жамики жонзодга жон бахш этгувчи эзгу руҳингта ҳам ҳар дам, ҳамиша ва абадул-абад ҳамду-сано айгурмиз.

Хор. Омин.

Мария Лукьяновна. Вой, ойижон, Сенечкамиз ростдан ҳам ўлиб қолганга ўхшайди-ку.

Хор. Азиз бандангни ўз паноҳингга ол...

Мария Лукьяновна. А-а-а... (Ҳушидан кетиб йиқилади.)

Овозлар. Ҳушидан кетди! Сув олиб келинглари! Сув!

Ҳамма Мария Лукьяновна томонга отилади. Хор муножот ўқийди. Ҳамма Мария Лукьяновна атрофида парвона.

Аристарх Доминикович (чапак чалиб). Гражданлар! Дикқат қилишинглари сўрайман!

Овозлар. Жим! Жим, ўртоқлар! Бас қилинг йиғини!

Аристарх Доминикович. Мен гапирмоқчиман. Сўзламоқчи эдим!

Овозлар. Гапиринг! Сўзланг! Эшитамиз! Жим, ўртоқлар!

Аристарх Доминикович. Сеня оламдан ўтди. Семён Подсекальников қазо қилди! Менинг фикримча, Подсекальниковнинг ўлими — рус интеллигенциясининг бошига тушган мусибатдан дарак берувчи дастлабки ташвишли сигналдир. Шунинг унутмангларики, ўртоқлар, ҳали бу фақат биринчи сигнал. Ёлғиз отнинг чанги чиқмайди. Бугун у — эртага мен. Ҳа, ўртоқлар, эртага мен. Интеллигенцияни асранглари! Мен сизларга илтижо қиламан, гражданлар, асранглари интеллигенцияни. Уни ҳимоя қилиб наъра тортинг, ҳаммангиз бир овоздан ҳайқиринг...

Клеопатра Максимовна югуриб кириб, тобут томон отилади.

Клеопатра Максимовна. Кечирасизлар, ўтказиб юборинглари мени унинг олдига!

Овозлар. Ким ўзи? Нима қиляпти? Қариндош-париндоши бўлса керак. Жинними ўзи?

Клеопатра Максимовна. Мен сен билан видолашгани эмас, саломлашгани келдим!

Оломон ичидан овоз. Ҳа, тўғри — жинни экан!

Клеопатра Максимовна. Сен мен туфайли ўзингни қурбон қилдинг, энди мен ҳам нима қилишимни ўзим биламан.

Оломон ичидан овоз. Йўқ, бу гапидан жиннига ўхшамайди!

Мария Лукьяновна. Кечирасиз, бу ерга адашиб кириб қолганга ўхшайсиз. Бу менинг эрим, хоним.

Клеопатра Максимовна. Э, сиз нимани тушунардингиз? У менинг баданимни хоҳларди! Бутун вужудимнинг шайдоси эди, лекин мен унга “йўқ” деб рад жавобини берувдим!

Раиса Филипповна. Гапи ёлгон, мен айтганман “йўқ” деб!

Клеопатра Максимовна. У сиздан ҳатто сўраган ҳам эмас.

Раиса Филипповна. Нима, сиздан сўрапими бўлмаса?

Клеопатра Максимовна. У менинг баданимга ошиқу шайдо эди...

Раиса Филипповна. Ўргилдим ўша қирчанги баданингдан!

Аристарх Доминикович. Жим, жим, ўртоқлар. Шахсий можаро қиладиган жой эмас бу ер. Бу ерда ташвишли сигнал бўляпти. Нима, ўзингиз фаҳламаяпсизми буни? Шубҳа остига олинган рус интеллигенцияси...

Виктор Викторovich. Бўлмаган гап, раҳматли бурама карнай чаларди. У санъатга шайдо инсон эди. Бу борада у ўт бўлиб ёнган эди, унинг нияти...

Клеопатра Максимовна. Унинг бирдан-бир нияти менинг баданимга сазовор бўлиш эди.

Пугачев. Гўшг керак эди унга, гражданлар, гўшг. Қадрли ўртоқлар,

мен савдо ходимиман. Аммо бундай даврда мен савдо билан шуғуллана олмайман. Тоқатим тоқ бўлди. Мен қасам ҳам ичдим, ёлбордим ҳам, фактура-ларни ҳам кўрсатдим. Аммо менга ишонишмаяпти, ўртоқлар. Бир бўлак гўшт учун бир-бирларининг гўштини ейишдан ҳам қайтишмайди-я! Мана шунинг учун одамлар ўзларини отиб ётишипти.

Ҳ а з р а т Е л п и д и й. Дин бор. Лекин динга сигинадурган маскан йўқ. Черковларни ёпиб қўйишмоқда...

П у г а ч е в. Э, черковни гапирасиз-а, дўконларни ёпиб қўйишяпти-ку...

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч. Битта дўкон деб киши ўзини отмайди. Мен марҳумнинг дўсти эдим. Нима туфайли ўзини отганини, мана, яқин хешларидан сўранг.

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а (*дабдурустан*). Ўзини отишига ўпка-жигар колбасаси сабаб, Аристарх Доминикович!

П у г а ч е в. Ўпка-жигар колбасаси сабаб? Жуда тўғри. Қадрли ўртоқлар мен савдо ходими сифатида...

Р а и с а Ф и л и п п о в н а. Йўқ, у мени деб ўзини отган. Менман унинг қотили!

К л е о п а т р а М а к с и м о в н а. Менинг баданим, таним...

Ҳ а з р а т Е л п и д и й. Дин...

П у г а ч е в. Гўшт...

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч. Гражданлар!

П у г а ч е в. Колбаса...

В и к т о р В и к т о р о в и ч. Ғоялар...

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч. Интеллигенция...

М а р и я Л у к ь я н о в н а. Сеня! Сеня!

С е р а ф и м а И л ь и н и ч н а. Тириклайин кўмишмоқчи! Тириклайин!

Ҳ а з р а т Е л п и д и й. Ё парвардигор, марҳумнинг руҳидан раҳматинг-ни дариф тугма.

Х о р. Ё парвардигор, раҳмат қил.

В и к т о р В и к т о р о в и ч чиқиб кетади.

Ҳ а з р а т Е л п и д и й. Қани, марҳум билан видолашинглар.

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч (*тиз чўкиб*). Мени кечир, Сеня! (*Подсекальниковнинг пешонасидан ўтади.*)

С е м ё н С е м ё н о в и ч (*тобутда ётган ерида Гранд-Скубикни кучоқлайди*). Сен ҳам мени кечир, Аристарх. (*Уни ўтади.*)

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч (*даҳшатда*). А-а-а! (*Ўзини оломон орасига уради.*)

Ҳ а м м а. Вой-дол!

С е м ё н С е м ё н о в и ч тобут ичида туриб ўтиради.

М а р г а р и т а Л у к ь я н о в н а. Сеня! Сенечка!

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Маргарита Ивановна! (*Кўлларини у томон чўзади.*)

М а р г а р и т а И в а н о в н а (*кўлида талинкада ҳалим*). Инс бўлсанг ҳам, жинс бўлсанг ҳам даф бўл! Нима истайсан мендан?

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Ҳалим, ҳалимни узатинг бу ёққа, Маргарита Ивановна. Опкелинг! (*Кўлидан ҳалимни тортиб олади.*) Қорним очди. (*Ейди.*) Қорним жудаям оч, ўртоқлар.

А р и с т а р х Д о м и н и к о в и ч (*ҳайратда*). Тирик мурда!

С е м ё н С е м ё н о в и ч. Ўртоқлар, мен сизлар учун ҳам, улар учун ҳам, синф учун ҳам, башарият учун ҳам, ҳаттоки Мария Лукьяновна учун ҳам ўлишни хоҳламайман. Ўлим билан юзма-юз турган чоғингда, ўз кўлиа-ринг, оёқларинг, ўз қорнингдан қадрдонроқ, азизроқ яна нима бўлиши мум-кин? Мен ошиқман, ўртоқлар, ўз қорнимга ошиқман. Мен телбаларча сева-ман ўз қорнимни, ўртоқлар!

Клеопатра Максимовна. Ана, буям Раиса Филипповнанинг дардига йўлиқипти!

Семён Семёнович. Мен ўз қўлларимга, оёқларимга ошиқман, ўртоқлар. О менинг бебаҳо оёқларим!

Хазрат Елпидий. Бу не ҳол, Мария Лукьяновна?

Аристарх Доминикович. Сиз мальунсиз! Сиз қўрқоқсиз, гражданин Подсекальников! Ҳозир оғзингиздан чиқаётган гаплар — ўта бетуруқ гаплар! Шахсий ишдан кўра жамоатчилик иши муҳимроқ эканлигини унутмаслигингиз керак.

Семён Семёнович. Жамоатчилик дегани нима ўзи? Шиорлар фабрикаси. Ахир мен бу ерда фабрика тўғрисида гапирмаяпману. Мен тирик бир инсон ҳақида гапиряпман. Нима қиласиз, менга “шахс” нимаю “жамоатчилик” нималигини изоҳлаб?..

Аристарх Доминикович. Сиз дунёда қаҳрамонлар бўлмайди демоқчисиз.

Семён Семёнович. Дунёда нималар бўлмайди дейсиз, ўртоқлар? Дунёда ҳатто соқолли хотинлар ҳам бўлади. Лекин мен дунёда нималар бўлиши ҳақида гапираётганим йўқ, нималар борлиги ҳақида гапиряпман. Дунёда ёлғиз бир инсон борки, унинг энг қўрққан нарсаси ўлимдир.

Александр Петрович. Ахир сиз ўзингизни ўзингиз ўлдирмоқчи бўлувдингиз-ку!

Аристарх Доминикович. Ахир бу ҳақда ўзингиз гапирмаган-мидингиз?

Семён Семёнович. Гапиргандим! Чунки бу фикр менинг тутуруқсиз ҳаётимни безаган эди. Йўқ, ўзингиз ўйлаб кўринг, ўртоқлар, ахир нима учун ўлишим керак? Агар чуқурроқ ўйлаб кўрилса, таҳлил қилинадиган бўлса... нима берди менга мавжуд муҳитимиз? Ҳеч ни-ма! Бошқаларга-чи? Ана, қўшни кўчага бир назар ташланг — у ерда яшовчиларга муҳит нималар инъом этганини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Хўш, нима учун мени чўмичда қоқишди? Ахир мен арзимаган нарса сўраган эдим-ку. Барча қурилиш жабҳаларию, ютуқлару зафарларни ўзингизга қолдиринг! Менга эса, ўртоқлар, тинч ҳаёт билан мўмайгина маош берсангиз, бас.

Хазрат Елпидий. Серафима Ильинична, нимага қараб турибсиз? Кейин, онасиз-ку ахир, овозини ўчиринг!

Александр Петрович. Гапиришига имкон берманглар, ўртоқлар! Бу — контрреволюция!

Семён Семёнович (*ҳали ҳам маст*). Худо сақласин! Наҳотки, мен каби одамлар сизнинг... бизнинг тузумга қарши бирон иш кўрса? Биз революция бўлган кундан бошлаб ҳеч нима қилмаяпмиз! Биз фақат бир-биримиз-никита меҳмонга борамизу нукул турмушимиз оғир, деб бир-биримизга зорланамиз. Негаки, агар биз турмушимиз оғирлигидан зорлансак, ўзимизни енгил ҳис қиламиз. Худо ҳаққи, кун кечиримизга имкон берувчи охириги воситадан маҳрум қилманг бизни, турмушимиз оғир деб гапиришимизга ижозат беринглар! Ҳеч бўлмаса, пичирлаб айтайлик “Турмушимиз оғир!” — деб. Ўртоқлар! Сизлар қурилишлар шовқини остида ҳатто гапимизни эшитмайсизлар ҳам. Онт ичиб айтаман сизларга. Энди то ўла-ўлгунимча пичирлаб кун кечираман.

Пугачёв. Ие, бу қанақаси бўлди? Ҳали яшамоқчиммиз?! Дўстлар, ҳамма режалар чапчасига кетяпти-ку! Мен шу топгача индамадим, фақат сукут сақлаб келдим, тасаддуқ, мана энди мендан эшитасан. Вой, ярамас фирибгар-е, вой лаънати безори-е! Ўз қўлинг билан бизларга гўр қазиб, ўзинг тирик қолмоқчи бўляпсанми? Овора бўласан! Мен ўз жонимдан кечсам кечаман, аммо сен товламачини отишга ҳукм қилдирмай қўймайман. Сени оттирмасам юрган эканман.

Раиса Филипповна. Отиб ташлаш керак уни!

Овозлар. Тўғри!

Семён Семёнович (*маст ҳолда юм-юм йиғлайди*). Маша! Машенька! Серафима Ильинична! Нима дейишяпти ўзи булар? Ахир қанақасига? Кечирасизлар. Қай гуноҳим учун? Шафқат қилинглар! Гуноҳим нима ўзи? Ме-

нинг ўлимимга қанча пул сарфлаган бўлсанглар, тийинигача қайтариб бераман, мана, кўрасизлар. Шкафимни сотаман, агар зарур бўлса, ўртоқлар, овқат ҳам емайман. Марияни сизларга оқсоч қилиб бераман, қайнанами кўмир конига ишга юбораман. Фақат яшашимга имкон беринглар. *(Тиззалаб ўтиради.)*

Аристарх Доминкович. Қандай қабоҳат! Мараз!

Семён Семёнович *(дик этиб ўрнидан туради).* Ўртоқлар, ўша “мараз” деган одам, илтимос, бу ёққа чиқсин! *(Тўптончани чўнтагидан чиқаради.)* Мана, тўптонча, марҳамат. Олсин кўлига! Мен сахийман, беравераман! Марҳамат!

Аристарх Доминкович. Кўйинг бемаъни ҳазилни, Семён Семёнович. Туширинг тўптончани. Туширсангиз-чи, сизга гапиряпман.

Семён Семёнович. А-а, кўрқиб кетдингларми, гиргиттонлар. Хўш, ундай бўлса, менга нима айб кўймоқчисиз? Нима жиноят қилдим? Жиноятим — шу ёруғ жаҳонда яшаётганимми? Хўш, яшаяпман, аммо бошқаларнинг яшашига халақит қилмаяпман-ку, ўртоқлар. Мен дунёда биронта ҳам одамга зиён етказмаганман, ахир. Ҳаттоки, чумолига ҳам озор бермаганман. Кимнинг ўлимига сабабчи бўлганман, қани, чиқсин ўша одам ўртага!

Виктор Викторович югуриб киради.

Виктор Викторович. Федя Питунин ўзини отиб қўйди!

Ҳамма бир зумда тарқаб кетади.

П а р д а.

(Альманах “Современная драматургия” №2.1977)

Ален БОСКЕ

Бахт ҳаққи гапирмоқ керак

ИЛТИЖО

Менга қудратингдан бергин, жиловлай —
Минглаб махлуқотин ушбу китобнинг;
нурингдан ато эт — ёғдулар солай
зулумот чоҳига сўнгсиз азобнинг;

қонимга бахш айла идрок ва оташ
ажиб эртақларнинг оҳанги ила;
мен учун олий бахт — унутмай яшаш
сенинг кумушқанот қўшиғинг сира;

шиддат бер, қутқорай учқур тулпорни —
шитоб қувиб борар кометани, бас;
ва жойла қалбимга сўнмас виқорни,
бергин шоирона иқгидор, ҳавас;

ато эт бир лаҳза нутқи аъмолинг,
асов бўронларнинг шахдин синдирай;
руҳингни бер менга — шулдир камолим —
уни сатрларим аро сингдирай!

НОН РАНГИ

“Нон қора”, — деди
юрагига қора қаргани
яширган одам.
“Нон қизил”, — деди
ҳамма-ҳаммадан
нукул нолиб юрувчи кимса.

Мирпўлат МИРЗО
таржимаси

XX аср француз адабиётининг ёрқин намояндаси Ален БОСКЕ 1919 йилда таваллуд топган. У шоир, романнавис, танқидчи сифатида ном қозонган. Кўплаб шеърий тўпламлар муаллифи.

Шунингдек, унинг қаламига “Куюқ зулмат”, “Ҳаёсиз”, “Бахт-сизликка маҳжум”, “Кичик мангуликлар”, “Буржуйча муҳаббат”, “Эзгу интилишлар” каби ижтимоий-психологик романлар, танқидий асарлар, санъатга доир эсселар, адабий портретлар мансубдир.

А. Боске шеърий таржималар борасида ҳам самарали меҳнат қилиб, француз тилида америка, канада, румин, рус поэзияси анатологияларини яратди.

Ален Боске ижодий фаолияти Франциянинг — Катта шеърят мукофоти, Франция академияси романи Катта мукофоти, Гийом Апполинер ва Сент-Бёв, Энтералье мукофотлари каби йирик адабий совринларига сазовор бўлган.

А. Боске шеърятидан намуналар ўзбек тилида илк бор эълон қилинмоқда.

“Нон яшил”, — деди
фирибгар, дарахтларга маҳлиё
собиқ шоир.

“Нон кўм-кўк”, — деди
елкасидан қанот чиқишин
орзу қилиб юрган одам.

“Нон ҳамиша оқдир, гарчи таъми ғалати,
гарчи бошқа рангда бўлса ҳам”, —
деди меҳнат билан
улғайган одам.

СИЗИФ

Ҳар ким зиммасида ўз кўч-кўрони.
Сенинг мигти кифтингда —
тунд тонгнинг залварли булутлари,
елкаларинг яғир
юкнинг зўридан,
унда ғариб кулбанг — тўрт боланг,
ҳеч қачон лайлақларни кўрмаган улар,
кўрмаганлар мусиқага кучоқ очган
кўм-кўк осмонни.
Мен эса ахтараман энг залворли сўзларни —
учиб ўтаётган ҳаётни
муҳрлаб қолмоқ учун;
хаёлимдан
оқсоқланиб қочаётган тимсоллар
қари йўлбарсларга ўхшар —
ортиқ ҳеч ким овламай қўйган:
шу қадар аянчлики улар рафтори,
бекор уринаман малҳам топмоққа
аллақасқлардан улар учун мен.
Ҳар ким ўз ҳад-худудсиз ҳасратин
орқалаб борар
ҳам ундан енгилроқ
орзу-умидин.

НЕЧУН ЁЗАМИЗ?

Баъзилар ўлимни алдамоқ учун ёзади.
Мен эса ёзаман ҳаёт шовқини,
лекин у қайси ҳаёт — ўзимники ёки сизникими,
ёки мана бу дарахт ҳаётими,
кучли шамол эсса
ҳар дақиқа йиқилиши мумкин бўлган.
Бировлар ёзади шон-шуҳрат учун.
Мен эса ёзаман бахт ҳаққи,
лекин билмайман — ўзимнинг
бёзовта бахтим ҳаққими
ёки сизнинг нурли саодатингиз ҳаққи,
ёки мана бу чувалчанг зурриёдин
англаб бўлмас бахти ҳаққи.
Бошқа бировлар — ўзларин ниҳоят
тушуниб етишлари учун ёзади.
Мен эса ёзаман, ёзавраман
ва мудом кутаман — тушунтириб беришларини
нима учун ва нега ёзишимни.

Тушунтириб беринг менга —
тош тош бўлгани учун ҳақ эмаслиги,
саъва қуш бўлгани учун ҳақ эмаслиги,
кунчиқар шамолининг шамол бўлганлиги учун
ҳақ эмаслиги сингари —
ҳақ эмаслигимни менинг ҳам.

* * *

Ҳар айём бизга тухфа этади
дарахтларни, отларни, табассумни.
Хасислик қилмайди бизга ҳеч нарсада:
эга бўламиз ўз насибамизга,
шууризмиздан ўтади нур сели.
Хоҳишларимиз бизнинг улкан эмас:
қошимизга яқинлашар маъбуда,
шамшири билан очиб ойнинг қопқоғини,
мингилдоқ арини ҳайдар нарига.
Бизга ҳуқуқ берилган
мана бу дарахт ва мана бу тош орасида,
мана бу қўшиқ ва мана бу сукунат орасида
орзу-ҳавасларимиз ниҳolini ўтқазмоқликка.

ҲАҚИҚАТ

Менинг шеърларим —
ҳамиша қуёш монанд,
гоҳ тошдек метин,
гоҳ сувдек зангор.
Менинг сўзларим —
ҳамиша кўзгудир,
унда тимсоллар тугён солар,
йиллар — уч кундан қисқа.
Менинг гумонларим —
ҳамиша жирафалардир,
аччиқ кометалар баргини ямлаб
бўйинсиз қолган.
Менинг ҳақиқатим,
теран ишончим —
гоҳ топилмас ахтарганимда:
ўғирлаб олишга тўғри келади
уларни ҳар тонг.
Дўстим,
ҳақиқатинг сенинг содда бўлса гар —
нон каби, муҳаббат каби,
нигоҳ каби, бўса каби, ердаги тош каби,
менга қарзга бериб тур.

* * *

Эман шовуллайди хотирасин тикламоқ учун.
Тепалик уйқудан ҳеч очолмас кўз.
Дарё севиб қолди оқшомни
ман қилинган муҳаббат билан.
Липиллаган шамнинг сояси
олис болаликдан сўйлар ривоят.

Кўчадаги яшил рангли афиша
 тун ичра товланиб
 ўлгиси келмасди сира.
 Йўқ, эга эмасмиз
 уларчалик ҳиссиётга биз.

* * *

Роберт САБАТЬЕга

Тил бу — метин,
 тил бу — аланга,
 зеро дарахтлар танасида
 шивирлайди у,
 зеро жумла жонзот қонида
 ажиб қўшиқ куйлайди,
 дуолар айтади.
 Шамол ҳам — тил,
 тупроқ ҳам — тил,
 айтар такрор-такрор
 вулқонлар сўзини,
 водийлар шивирини —
 ваҳм имдолларин,
 севги изҳорларин.
 У дўниши мумкин қора эманга,
 дўниши мумкин фил суятига,
 ёвуз балиқнинг қора елкасига;
 бургутнинг сариқ тумшугида
 туғилар ўтли унлар.
 Бахт ҳаққи, гапирмоқ керак.
 Сирлар ҳаққи гапирмоқ керак.
 Тил бу — юлдуз учқунлари,
 тил бу — ойнинг ёғдуси,
 баъзан — тизза,
 баъзан — сағри,
 зеро учқур тулпор ҳам,
 сассиз ҳайкал ҳам
 сўзламоққа мажбур.
 Сувсар ўзин зоҳир қилар,
 олмахон эса — йўқ.
 Тил бу — илоҳий ҳомила.
 Тил бу — муқаддас насл.

ИНСОННИ ЯРАТИШ

Улар саховатда ҳотам беназир.
 Йўлбарс деди:
 “Мен унга
 кўзларимни бераман”.
 Қунгабоқар:
 “Йўли унинг майли, машриқдан
 мағрибга-булсин”.
 Уммон деди:
 “Чекинсин у,
 фақат яна қайтмоқлик учун изига”.
 Илон:
 “Менинг зирҳим билан
 сақласин у ўз нишидан жон”.

Куёш:

“Кўкрагида олиб юрсин
армонларнинг ўгли тухфасин”.

Тоғ:

“Мен унга ўсишни ўргатаман”.

Саъва: “Кўшиғимни, майли,
ола қолсин у”.

Кўмир:

“Юз миллион йиллардан сўнг
бўлар у худди мен каби”.

Орхидея: “Унга гулбаргларнинг
нозиклигини ҳадя этгум,
бўлсин у нафис”.

Юлдуз:

“Менга етолмаслиги —
интилиш туйғусин сингдирай унга”.

Асалари:

“Мен уни ўргатаман меҳнатта”.

Вақт: “Ошиқмагай,
саодатнинг ёрқин йўли шу”.

Кенглик:

“Бўлсин у мўъжаз, эпчил,
эх, мен бўлолмадим мигти ва чаққон”.

Шойи:

“Мен унга тилайман
мен каби бўлмоқликни”.

Дарё:

“Унга тортиқ қилгум
жилгалару шохобчаларим,
билсин — қони қай тарзда айланмоғини”.

Худо:

“Бераман бор қудрат, иқтидоримни,
майли, менинг ўрнимни боссин”.

* * *

Тасаввур қилинг бир зум —
сўзлар ҳам гўё бизлар каби.

“От” сўзи эрталаб туриб
сугли қаҳва ичади.

“Куз” сўзи қаршидаги уйда
душ остида туриб,

эслайди ҳали таътил узоқлигини.

Бир қават пастда

“ясмин” сўзи

“шолғом” сўзи билан

висолга отланаётиб,

кияр янги кўйлагин

ва берар ўзига атай лоқайд тус.

“Лайлак” сўзи

тушиб қора терга

ризқи учун меҳнат қилар —

бир парча нон учун.

“Завол” сўзи,

“боғ” сўзи

ва “қувғин” сўзи

Ўтмишни ёдга солар
 ва умид туғдирар яхши кунларга.
 “Уммон” сўзи —
 бирдан-бир бахтли сўздир:
 дунё бўйлаб кезар у
 ҳаётга кўмилиб,
 ташвишсиз дельфин каби.
 “Севги” сўзи
 ишдан қайтар йўталиб,
 оғриқдан бели сирқираб
 ва тамаддисиз ётиб олар тўшаққа.
 Сўзларга меҳрли бўлинг —
 улар нафақага чиқмаслар...

* * *

Меҳнат биржасига
 ҳар тонг келади ўрта ёшлардаги —
 шеърлар
 ва таклиф қиларлар ўз хизматини.
 Бирлари ҳазин боғлар ичра
 ойни сайр қилдириши мумкин.
 Бошқалари тошларга эртақ айтишлари,
 оналари яқшанбалик оталарга топширган
 болалар инжиқлигидан
 узилган тушларни ямашлари мумкин.
 Учинчилари — эгасиз қолган ишқнинг
 хўрсиниқларин
 таъмирлашга киришарлар ҳатто.
 Ҳар оқшом шеърлар
 тўлдирарлар ишсизлар сафини.

МЕНИНГ ЎҒЛИМ

Менинг ўғлим
 каллапўшни ой деб ўйлайди.
 Менинг ўғлим,
 уфқ шўрвада сузиб юрибди,
 деб хитоб қилади.
 Менинг ўғлим таъкидлайди,
 қовун бошим бўлиб
 пишиб-етилганин.
 Менинг ўғлим
 шеърларимни ўқиб,
 толлар хахолаганини айтади.
 Менинг ўғлим
 суюкли итита
 юлдузлар шодасин қилади ваъда.
 Менинг ўғлим
 кашф этади ўз дунёларин —
 юзта, икки юзта, уч юзта.
 Ва бу дунёлар ўч олмоқ учун
 уни
 улғайтириб қўярлар.

* * *

Арагонга

Жушар эҳтирослар. Ўзини худо
Санар бор ашёлар. Эшиқлар ланг очиқ,
Ойналар аксирар. Жума — боғ гўё
Яраланган, мунгли. “Ердамга шошинг”, —

Ирмоқлар чорлар. Муқаддас соддалик.
Сирдан кейин сирлар. Зур мавжлар узра
Наҳангнинг оч рақси. Бўшлиқ ун солиб
Безанар ялгироқ, сохта нуфуз-ла.

Афсона давомлар. О, қабиҳ аср!
Сабонинг харсанг дод-фарёди, бадният.
Полапон қон ичра, замона — басир,
Тахтларни кутқара билмас шеърият.

Ҳақиқат — опшоқ қанд каби эрир рўёда,
Ой ботиб, чиқар ой. Қўғирчоқдан ҳам
Одам чандон арзон. Қўрқув зиёда.
Каззоблар ошиғи олчидир ҳар дам.

Сайёра башарнинг зиндони бу кун.
Юлдуздан сўнг юлдуз ёнади тинмай.
Китобларимизга қайғурмас очун,
атом мусодара қилар тортинмай.

* * *

Мен мусиқа бўлгим келар баъзан, шамолда
О, кетолсам ўзимни тарк этиб уфқларга —
дарё узра калхатлар чарх урган маъволар,
дарактлар жим ўтлаётган қишлоқ жойларга.

Бўлгим келар менинг баъзан кўчки фарёди,
бузсам қўнғир қояларнинг қадим сукутин
ва сўрасам — нега улар қайғули ҳаргиз
осмонлардан энаётган юлдузлар янглиғ.

Бўлгим келар чувалчангнинг андуҳи баъзан,
сарик қуртнинг хўрсиниғи — олмаю нокни
эринмасдан илма-тешиқ қилувчи маккор.

Баъзан қўшиқ бўлгим келар — авж нақароти
жо айласин ўзида шан туйғулар ила
уқбатли турмушни ва ҳур ҳаёт шавқин.

Явуз БАҲОДИРҲҒЛИ

Хоразм ўт ичида

Роман

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад Буюк дёвонни тўплади. У хона узра у ёқдан-бу ёққа юриб, зафардан сармаст ҳолда дам ура бошлади. Буюк Искандар уддасидан чиқолмаган ишларни қилади. Чин мамлакатини қўшиб олади. Қипчоқлар тез-тез бош ирғаб, сўзларини маъқуллашади. Орада Жалолиддин Темур Малик билан маънодор кўз уриштириб қўяди.

Султон Муҳаммад бу кўз уриштиришларни пайқаб қолди. Охири чидай олмай, Темур Маликнинг олдида тўхтади.

- Мени масхара қиляпсанларми, эй нодонлар? - дея ўшқирди у.

Темур Малик ўзига хитоб қилинган заҳоти сакраб ўрнидан турди.

- Йўғ-э, султоним, бу ҳаддимизга сифармиди?

- Ундай экан, нега Жалолиддин билан кўз уриштираётирсан?

- Амр этсангиз, энди бир-биримизга қарамаймиз, султоним.

- Бу қанақаси?.. Мен буюк султон эмасманми? Мамлакатимнинг ҳудудини Чин-Мочинга қадар кенгайтира олмайманми?

- Оллоҳ буюрса, кенгайтирасиз, султоним.

- Оллоҳ мусулмонлар билан биргадир.

- Оллоҳ ишлаган, тинглаган, феъли-атвори билан буни исбот этган билан биргадир.

- Эътирозинг борми?

- Амр этсангиз, эътироз билдирмай...

- Ундай бўлса, буюраман, эътироз этма!

Жаҳл билан қипчоқ хонларига ўгирилди. Улар ҳамон бош ирғаб, маъқуллаб турардилар.

- Сизнинг фикрингиз қандай?

Қипчоқ хонларидан бири жавоб берди:

- Султонимизга монанд, унга тенг одам дунёда йўқ.

- Сизнинг фикрингиз яхши.

Чидай олмаган Жалолиддин ўрнидан турди.

- Султоним, наҳотки бу ҳушомадлар сизга маъқул бўлса?

Султон ажабланиб ўғлига қаради.

- Не демоқчисан?

- Яъни, ҳазрати Умар ҳам сиздан буюкроқ ҳукмдор эмасмиди?

Шоҳ эсанкиради.

- Тушунмадим?

Жалолиддин бармоғи билан сўзлаган хонини кўрсатди.

- Бу хон дунёда сизга тенг, сизга монанд ҳукмдор бўлмагани тўғрисида сўйлайди. Яъни, дунё дунё бўлганидан буён сиздан буюкроқ бир жаҳон-

Охири. Боши ўтган сонда.

гир ўтмаган. Сизга ҳам бу сўз маъқул бўлди. Мен шуни билмоқчи эдим: Сиз ҳазрати Умар ёки ҳазрати Алидан ҳам устунмисиз?

- Уларнинг йўриғи бошқа, - деб мингиллади султон.

Сўнг қадамини судраб босиб, тахтига чиқиб ўтирди. Анчагача сукунат ҳукмрон бўлди. Султон ўзини йиқилиб тушгандек ҳис қиларди. Ич-ичдан ўғли ҳақ эканини билса-да, жаҳли чиққан эди. Бу сўзлар тўғри бўлишидан қатъи назар, кўпчилик олдида отасининг обрўсини тўкишдан бошқа нарса эмас-ку! Наҳотки, Жалолоддин айтган гаплар рост бўлса? Қипчоқ хонлари ҳақиқатдан тилёғламалик қилаётирми? Ҳа, шундай! Уларнинг сўзлари хушомаддан бошқа нарса эмас. Бу сўзларга учиб хатога йўл қўймоқда. Бироқ ишонгиси келарди. Нега?

Бошини оғир кўтариб, барчани бир-бир назардан ўтказди. Темур Малик билан Жалолоддинга гўё юзларидан нусха кўчирмоқчидек узоқроқ тикилди. Сўнг қуруққина қилиб деди:

- Самарқандни пойтахт қилдик. Катта бир масжид ва мадраса иншо этдик. Ниятимиз дунёнинг энг кучли олимларини бу ерга келтириш. Билган-таниган олимнингиз бўлса, айтинг.

Темур Маликнинг эсига лоп этиб Дали Дарвеш тушди. Султонга ўгирилиб деди:

- Дали Дарвеш бор!

- Ким?

- Дали Дарвеш - зиндондаги одам.

- Ким у одам?

- Мен зиндонга тушган вақтда у мўғуллар тўғрисида баъзи маълумотларни берган эди. Уларнинг тилини ҳам яхши билади. Кўп кезган, кўпни кўрган ва кўп ўқиган доно киши. Фойдаси тегади деб ўйлайман. Сизга у ҳақда илгарилари ҳам гапириб берган эдим.

Султон дарҳол амр берди:

- Дали Дарвеш озод этилсин!

Зиндон ишлари билан шуғулланадиган амалдор ташқарига чиқди.

Бошқалари ҳам билган-таниган олимларни айтдилар. Султон котибига ёздирди. Сўнг уларга мактуб ёзишни буюрди.

Мактублар битилгач, шаҳар қурилиши устида гап кетди. Бу орада ҳожиблардан бири кириб, султоннинг қулоғига ниманидир пичирлади. Султоннинг юзида ажабланиш ифодаси зоҳир бўлди. Соқолини тутамлаб бироз ўйлагач, ҳожибга ўгирилди ва:

- Чақирилсин! - деб буюрди.

Саркардаларни хабардор этди:

- Мўғул ҳукмдори Чингизхон даста-даста ҳадя билан элчи юборибди. Демак, Чингизхон биздан роса қўрқади. Қани, элчилари кирсин, не гап экан.

Сўз шу ерга етганда эшик ортидан ҳожибнинг дўриллаган овози эшитилди:

- Осиё ҳукмдори, мўғул хоқони Чингизхоннинг элчилари буюк Хоразм мамлакатининг султони, Искандари соний, исломнинг шавкатли қиличи, шавкатли ва давлатли Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига кирмоқ шарафига муяссар бўлдилар...

Эшик очилиб, ҳожиб кўринди. У бир неча одим олға юрди, сўнг орқадаги одамга ишора қилиб деди:

- Мўғул хони Чингизнинг элчиси ва ишончли вакили Донишманд Ҳожиб. Донишманд Ҳожиб қўлларини кўксига қовуштиради.

- Ассалому алайкум...

- Ваалайкум ассалом, элчи, хуш келдинг, сафо келдинг.

Донишманд Ҳожиб султоннинг этагини ўпди, бекларга таъзим қилди, сўнг кўрсатилган ерга чордона қуриб ўтирди. Маҳрамлари унинг икки томонига тизилишди. Орқада келганлар кимхоб бўхчаларга тугилган қимматбаҳо ҳадяларни султоннинг оёғи остига қўйдилар. Жавоҳирлар ва ким-

хоблар уюлиб кетди. Султон мамнун бўлиб, кулимсиради. Сўнг Донишманд Ҳожибга ўгирилиб:

- Танишга ўхшайсан, - деди.

- Балли, султоним. Иргиз дарёси бўйида сиз билан танишиш шарафига ноил бўлган эдим. Жўжихоннинг элчиси ўлароқ, сизга сулҳ таклифини келтиргандим.

- Эсладим, эсладим. Яна шундай тилак билан келдингми?

- Худди шундай, султонимизга аён бўлди.

- Демак Чингизхоннинг вакилисан?

- Балли...

- Истаги не?

- Ҳоқоним уруш бўлишини истамайдилар.

- Уруш бўлди-ку...

- Бу янглиш туфайли содир бўлган бир ҳодиса. Ҳоқоним уни унутмоққа ҳозирлар. Бошқа такрорланмаса бўлди.

- Мўғуллар мамлакатимиз ҳудудига кирмаса такрор учун сабаб йўқ деб ҳисобласа бўлади.

Сўнг султон Муҳаммад овозини бир парда кўтарди:

- Ўз ўй-фикри ўзига. Мен ўз фикримни сўйлаяпман.

- Фикрингиз хоқонимизга мақбулдир, султоним.

- Ундай бўлса келишдик. Пешона ғурра бўлмагунча ақл кирмайди, деган гап бор.

Чингизхоннинг элчиси билинар-билинамас илжайди.

- Тўғри айтасиз, султоним.

- Кўп аъло, элчи, кетишинг мумкин.

Элчи ўрнидан турди. Қўйнига қўл солиб, бир мактуб чиқарди. Мактубни ўпиб, пешонасига сурди, сўнг султонга узатди.

- Ҳоқоним кўпдан-кўп саломлар билан бирга ушбу номани ҳам юборди.

Ҳоқоним ўз савдогарларига мамлакатингизда тижорат қилиш ҳуқуқини беришингизни сўраяптилар. Бу ишга изн берсангиз, дўстлигимиз янада мустаҳкамланган бўлурди.

Султон котибига ишора қилди. Котиб мактубни олиб, очди. Ўқий бошлади.

Нома ширинсўзлик билан битилган эди. Салом-каломдан сўнг хоқон ўз муваффақиятларини бир-бир санаган, сўнг Хоразмшоҳнинг номини кўпдан бери эшитганлигини, танишмоқдан хурсанд бўлишини билдирганди. Дўстлик абадий бўлиши учун ҳар икки мамлакат тужжорларининг савдо билан шуғулланишига кенг имконият яратиб беришга рухсат сўраганди. Ўзи шунга шай эканини ёзган эди.

Султон Алоуддин Муҳаммад ўйлаб ҳам ўтирмай қарор берди.

- Жуда яхши. Хоқонингга сўйла, тижоратга рухсат бераман. Мўғуллар мамлакатимнинг исталган шаҳрида савдо билан шуғулланишлари мумкин. Бу ҳақда сенга фармон ҳам бериб юбораман.

Фармонни шу онда ёздириб, муҳрлади ва элчига узатди.

- Ол бунди. Бир-икки кундан кейин котибим жавоб мактубимизни сенга беради. Хоқонингга элтасан. Энди бориб дамингни ол ва фармойишимизни кут.

- Амрингиз бош устига, султоним.

- Кетишингиз мумкин.

Донишманд Ҳожиб маҳрамлари билан ташқарига чиқди.

* * *

Хоразмшоҳ Чингиз элчиларини қабул қилгач, ўзи ҳам мўғул юртига элчи жўнатди. Султоннинг вазирларидан Баҳоуддин Розий элчиларнинг бошлиғи этиб тайинланди. Элчилар орасида Дали Дарвеш ҳам бор эди.

Чингиз бу ҳайъатни 1216 йили Хонбалиқда қабул қилди, уларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатди. Хоқон икки давлат орасидаги қардошлиқдан сўз очиб, султон Муҳаммадни роса мақтади. Бироқ унинг сўзлари истехзога тўла эди. Шу боис Баҳоуддин Розийнинг кўнглида шубҳа уйғонди. Чингизхон ичидан нималарнидир режалаштирганани пайқайди. Аммо бу режалар нима эканини аниқлаш имконини топмади. Гумонларини Хоразмшоҳга бир-бир сўйлади.

Агар султон Баҳоуддин Розийнинг шубҳаларига жиндай эътибор берганида эди, бутун бошли Хоразм мамлакатини ёқиб битирган оташни ўз вақтида сўндириши мумкин бўларди. Бахтга қарши султон Розийнинг сўзларини ортиқча ваҳима деб билди ва парво қилмади. Бунинг устига Чингизхоннинг тожирлари мамлакат бўйлаб кезиб, жосуслик қилаётган эдилар.

Йил кетидан йил ўтди. Султон катта қўшин тўплаб юриш бошлади. Нияти халифа Носирнинг эсини киритиб қўйиш. Бу ишни битиргач, бой-бадавлат яъжуж-маъжуж мамлакатига қўшин тортади.

Бироқ қуён йилининг қиши ниҳоятда оғир келди. Оғир ва бевақт. Хоразм қўшини Эрон тоғларида қор тагида қолди. Султон Муҳаммад кўрқиб чекинди. Халифага қарши бошлаган уруши улуг Оллоҳга маъқул тушмади чоғи? Хато йўлга кирдимиз?

Султон орқага қайтди. Қўшин катта талафот кўрган эди. Шоҳ ҳориб-чарчаган, тугаб-битган ҳолда Бухорога кириб борди. Бироқ халқ султонни ва қўшинини олқишламоқ учун уйдан чиқмади. Султоннинг жаҳли чиқди. Аскарларига уйма-уй юриб, соғлом эркакларни аямай қамчилаб, ҳайдаб чиқаришни буюрди.

Аскарлар уч кун даҳшат солдилар, раиятга жабр-ситам ўтказдилар. Ниҳоят Жалолиддин билан Темур Маликнинг сабр косаси тўлиб, султон ҳузурига боришди. Олдин Темур Малик сўз олди:

- Бу не ҳол, султоним? Ўз табаамизни ўзимиз эзаётимиз. Чингиз деган мажусий шаҳарни олса шундай муомала қилган бўлурди. Бу раиятдан фақат яхшилик кўрдик-ку! Солиқ тўлаган шулар, аскарлик қилган шулар, хизмат қилган шулар, уруш жафосини тортган ҳам шулар. Боз устига зулм қилмоқ!.. Шунини раво кўрасизми? Бу иш мусулмончиликда борми?

Султон жаҳл билан Темур Маликка ўқрайди. Ёмон бир гап айтишга чоғланди. Бироқ шу онда ўғлининг кўзига кўзи тушди. Жалолиддиннинг нигоҳи қатъий ва қаттиқ эди. Султон ҳадиксиради. Боши ҳам бўлди.

- Қамчилани тўхтатишсин, - дея мингиллади у. Бошини қўллари орасига олиб, ўйга толди.

* * *

Яна ўша сариқ чодир... Чодир ичида Чингизхон билан шомон суҳбатлашмоқда. Чингизхон асабий ҳолда чодир ичида кезинар, чопонининг этаги ҳалпилларди.

- Мени майна қилмоқчимисан, а? Неча йил илгари юлдузлар биз томонда эмас деб, Хоразмга қилмоқчи бўлган юришимни тўхтатган эдинг. Ундан кейин ҳам юлдузлар нуқул бизга қарши бўлди. Аммо негадир бошлаган бошқа урушларда голиб чиқдим.

Шомон кўрқувдан титради. Тўғри, Чингиз унга заҳмат етказишга ботинмайди. Аммо яна ким билади дейсиз... Истаса амр бериб, калласини сапчадай уздириши мумкин. Шомон бир неча одим отиб, Чингизхоннинг рўпарасига борди.

- Сизнинг муваффақиятингиздан бошқа бир истагимиз йўқ асло! - деди у. - Неча йилдирки, юлдузлар Хоразм мамлакатига бостириб боришимиз-

ни хоҳлашмаяпти. Юлдузлар хоҳламаса қўлимдан не ҳам келарди? Уларнинг айтганини ўқийман, холос. Бу оқшом яна бир бор тиллашиб кўрай-чи.

Чингиз шомонга қараб кўзидан ўт сочди.

- Тиллаш, тиллаш, шомон, - деди у. - Аммо юлдузлардан рухсат ол. Акс ҳолда юлдузларга қарши уруш очаман.

Шомон кўрқувдан тисарилди.

- Огзингиздан ел учирсин, буюк хоқон, бу қандай гап?..

- Бор гап шу, сабрим тошди. Хоразм бойликларини эгаллашни кейинга суришга тоқатим йўқ. Аста-секин умрим охирлаётганини сезмоқдаман. Кексайдим. Томирларимдаги қон қуриб қолаётганга ўхшайди. Сенинг аҳмоқларинг бўлса ҳалигача мангу ҳаёт дорисини топгани йўқ.

Чолни ёқасидан тутиб силкиди.

- Шомон, эй шомон! Агар юлдузлар бу кеча ҳам оқ йўл бермасалар ўлдим дейвер.

Ҳайрат ва кўрқувдан шомоннинг оғзи карракдек очилди. Сап-сарик, майда тишлари кўзга ташланди. Пастки лаби осилиб, иягига тушди. Ноиложликдан қўлини ёзди.

- Гаплашиб кўрай, буюк хоқон, - дея ингради у.

- Ҳозироқ бориб гаплаш.

Шомон кетди.

Чингиз анчагача ер тепиниб айланди. Ғоят асабийлашган. Вайсади:

- Бир тўда каллаварам, бир сурув аҳмоқ булар. Агар бошида мендек буюк хоқон бўлмаса ҳоли не кечарди бу каллаварамларнинг. Қулдан фарқи йўқ буларнинг. Қўлидан зигирча иш келмайдиган аҳмоқлар!

Саркардаларидан Қурт Жебе нўён ичкарига кирди. Тиз чўкиб, хоқонга салом берди.

- Не керак сенга, Қурт Жебе?

- Соғлигингиз керак, хоқоним. Изн берсангиз, аскарларингизнинг орзусини сизга билдириш учун келдим.

- Хўш, аскаримнинг орзуси не?

- Бу ерлар қисир бўлди. Сурувларимиз ўтларни еб битирди. Яйловларда ўт қолмади. Аскарларимиз қўйларини еб битирай деб қолди. Навбат кейин отларга келиши турган гап. Бошимизга фалокат тушмасдан олдин урушга отлансак нима дейсиз?

Чингизнинг кўзлари порлади.

- Яхши хабар келтирдинг, Жебе, - деди у. - Аскар қанча оч қолса душман устига шу қадар шиддат билан бостириб боради. Қўшинни ҳозирла, яқинда юриш бошлаймиз. Хоразм элини талон-торож этамиз.

Қурт Жебенинг кўзлари ёнди.

- Кўп яхши, буюк хоқон, бироқ юлдузлар не дейди?

- Нима ҳам дерди, юлдузлар кучлилар билан бирга. Аммо бизнинг аҳмоқ шомонлар тўғри ўқишни билишмайди. Бош шомонни юлдузлардан рухсат олиб келгани юбордим.

- Кўп яхши, кўп яхши!..

Чингизхон иржайди. Сўнг қаҳқаҳа отиб кулди. Жебе ҳайрон бўлди. Хоқоннинг кулгуси жуда сунъий ва сохта чиқарди. Чингизхон кулган вақтда фақат тишлари илжаяр, авзойи бузуқлигича қолаверарди. Бундай пайтлари хоқоннинг афти янада қўрқинчлироқ тусга кирарди.

- Қаердан бошламоқчисиз?

Чингиз ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб берди:

- Ўтрордан. У ер ниҳоятда бой эмиш. Кулини кўкка сокураман. Хоразмнинг қизлари сарик чодиримда ўйнайдиган кунлар яқин қолди.

Жебе ўрнидан туриб, оҳистагина эшик томон йўналди. Остонада шомонга дуч келди. Бир-бирига тикилишди. Жебе сўради:

- Юлдузлардан не хабар?

- Мен ҳозиргина улар билан гаплашдим, Жебе нўён, улар яхшиликдан мужда бермоқда. Юриш қилиш вақти етган.

- Ҳозир гаплашдингми?

- Ҳа, ҳозиргина.

Қурт Жебе осмонга қаради. Кўкда қуёш порлаб турарди. Жебе шомонга ўгирилди.

- Кўкда қуёшдан бошқа нарса йўқ-ку! Сен юлдузларни қандай кўрдинг?

Шомон бу томонини ўйламаганди. Саросимага тушиб, довдиради. Бир сўз демай орқага қайтди. Оёғини қўлга олиб югуриб кетди.

Қурт Жебе унинг орқасидан қаҳқаҳа отди.

- Аҳмоқлар, бизни алдашдан бошқа нарсага ярамайсанлар.

Энди кетай деб турганида бир аёл йўлини тўсди.

- Жебе нўён...

- Хўш?

- Хоқонимизга арзим бор эди.

- Қандай? Хоқон банд, у ўйлаяпти.

- Биз ҳақда ҳам ўйласин хоқонимиз. Эрим менга азият бермоқда. Устидан арз этмоқчиман.

- Кимнинг хотинисан?

- Қўмондон Тўқучар нўённинг.

Чодир эшиги очилиб, Чингизнинг ялпоқ башараси кўринди, сўнг эшикдан бесўнақай гавдаси чиқиб келди.

- Сўйлаётган сенми, эй хотин?

Аёл ўзини хоқоннинг оёғи остига отди.

- Қутқаринг мени улуг хоқон! Эрим Тўқучар кунига уч дафъа мени темир калтак билан савалайди. Ортиқ чидаш беролмайман, қутқаринг.

- Демак сен Тўқучар Баҳодурнинг хотинисан?..

- Кошки шундай бўлмасайди.

- Бундан сўнг унга хотин бўлмайсан.

Чингизхон аёлга қарамай овоз берди:

- Соқчи!..

- Амрингизга ҳозирман, буюк хоқон.

- Ол, бу хотинни сенга бердим. Кейин калласини уз.

Хотин оҳ-фарёд урди, қаргади. Бироқ ҳеч ким қулоқ ҳам солмади. Аёлнинг овози борган сари сусайди, охири сўнди.

Чингизнинг кўзи Жебега тушди. Қўли билан имлаб уни ичкарига чорлади. Ҳеч гап бўлмагандай, сўзни яна бошидан бошлади:

- Ўтрорни босамиз, Жебе. Бу ишни сен бажарасан. Ўтрор кўпга бормайди. Жосусларимиз ҳозиргача яхши ишлади. Шаҳарнинг заиф жойларини аниқладилар, халқ ўртасига миш-мишлар ёйдилар, элни бир-бирига қарши гиж-гижладилар. Баъзи амирларни бизнинг қўл остимизда янада яхшироқ яшашларига ишонтирдилар. Бизни кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти.

- Нима қилмоқчисиз?

- Олдинга тожир қиёфасида бир неча юз кишини юбораман. Қимматбаҳо моллар ортилган туяларга миниб кетишади. Молларни халққа арзон сотиб, ишонч қозонишади, маълумот тўплашади.

- Яна жосус юборасизми?

- Ҳа, яна жосус жўнатаман. Бу ишнинг йўли шундай бўлади, Жебе. Урушнинг энг кучли қуроли ҳийла. Мен буни барчадан яхшироқ қўллайман. Ҳа, ўтган ва бўладиган барча жаҳонгирларнинг ҳаммасидан яхшироқ қўллайман... Сен боргунча шаҳар таслим бўлишга тайёр бўлиб қолади.

Чингизхон осмонга мушт дўлайтирди.

- Мен доим ҳақман. Шу хотинни жаллодга таслим этганимда ҳам ҳақ эдим. Тўқучар Баҳодур яхши саркарда. Бундай шикоятчи хотин билан яшаб, асаби бузилиб ўтирмасин. Уни балодан қутқаришдан ташқари навкарнинг кўнглини ҳам олдим. Меникидай калласи бўлган хоқонни ағдарिश мушкул, Жебе нўён.

Жебе бу иш зулмдан бошқа нарса эмаслигини биларди, албатта. Лекин бу ҳақда оғиз очиб бўлмайди. Акс ҳолда ўзининг калласи ҳам кетади. Маъқуллади:

- Сизники тўғри, буюк хоқон.

- Энди бориб аскарларга айт: яқинда юришга чиқамиз. Сабр этишсин, отларини еб қўйишмасин. Оч қолса қолсин, аммо минадиган ҳайвонни емасинлар. Яқинда яйловлари кенг, мол-ҳоли кўп бўлган эллар томонга юриш қиламиз.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

Ўтрор чегарадаги илк мусулмон шаҳри бўлиб, ниҳоятда маъмур. Мухташам саройлари, жомелари, ҳаммомлари, чашмалари билан машҳур. Чинга кетаётганлар ҳам, Чиндан қайтаётганлар ҳам бу ерда тўхтаб, ҳордиқ чиқаришади.

Шаҳарда катта-катта бозорлар бор. Тожирлар бу бозорларда мақтаб-мақтаб молини сотар ёки кўнглига ёққан нарсага айирбошлар эди.

Мўғул карвони шаҳарга киргач, тўғри бозорга бормади. Карвонбоши Тигин маҳалла гузарида туяларини чўктирди. Одамлари жар солди:

- Эшитмадим деманглар. Чингизхон юртидан катта карвон келди. Не истасангиз бор. Фаранг рўмоли, Чин атласларию мўғул кўзалари. Хоҳлаганингизни арзон-гаров оласиз. Кеп қолинг!..

Бир лаҳзада карвон атрофи уйларидан чиққан кишилар билан тўлди. Қизиқсиниб қараб туришди.

Шаҳарга мўғул карвони келгани тилдан тилга ўтиб, ҳар томонга ёйилди.

Натижада бозорга бормасданоқ карвон атрофига тумонат одам йиғилди. Йўллар тирбанд, одам одамга қоқиладиган бўлди.

Кўчалар тўлиб-тошди. Аскарлар оломонни тарқатиш учун ҳарчанд уринмасинлар, муваффақ бўлолмадилар. Охири бу ишни ўз ҳолига ташладилар.

Карвон бир амаллаб бозорга етиб борди, зўрға жой топиб, молларини туширди. Чодирлар тикилди.

Халқ тўхтовсиз келиб ул-булларни харид эта бошлади. Молларнинг арзонлигини кўрган маҳаллий тужжорлар кўтарасига сотиб олмоқчи бўлдилар. Чунки улар бу молларни янада қимматроқ сотиб, мўмай фойда олишлари мумкин эди.

Орага шаҳар волийси Ғойирхон аралашди. У тужжорларнинг мўғул карвонидан мол олишини тақиқлаб қўйди. Арзончиликдан халқ фойда кўрсин, деди.

Волийнинг фармони мўғулларнинг жаҳлини чиқарди. Негаки карвонбоши Тигин карвон келмасдан буруноқ Ўтрор тужжорлари билан келишиб қўйган, молининг кўпини тужжорларга сотиш ниятида эди. У тужжорлар орасидан битта-яримтасини жосусликка тортиш, бундан ташқари раиятда ҳукмдорлардан норозилик уйғотишни кўзлаганди. Бироқ Ўтрор волийсининг фармони унинг режаларини барбод этди.

Мўғуллар Ўтрор тужжорларини қайраб, оёққа тургиздилар. Айни чоқда ўз молларини талашга ундадилар...

Тужжорлар халқ ичига қутқу солдилар. Оломон мўғул карвонига ҳужум этиб, молларни талон-торож қилди. Катта ғавғо кўтарилди, бозор бошидаги чодирларга ўт қўйишди. Инолчиқ Ғойирхон исёни зўрға бостирди. Мўғул тожирларига зарарни қоплашга сўз берди. Бироқ карвонбоши Тигин, Чингизхон кўрсатмаларига амал қилиб, зарарни қоплашни эмас, молларни қайтариб беришни талаб қилди.

Инолчиқхон бунинг имкони йўқлигини, бироқ тужжорлар хоҳласа

зарарнинг икки баробари миқдорида бошқа мол беришини, тужжорлар кўнглига ёққан молни танлаши мумкинлигини айтди.

Тигин ўзини жаҳли чиққандек кўрсатиш ниятида ер тепди. Галамислик билан Инолчиқхонни издан чиқариш мақсадида юзига қарата бақирди:

- Сен хонлик у ёқда турсин, чўпонликка ҳам арзймайсан!..

Инолчиқхон бўзарди. Кўзлари газабдан оловланди. Ўрнидан ирғиб туриб:

- Оғзингни юм, эй нодон! - дея ҳайқирди. - Зарарингизни қоплаймиз десак ёқмайди, уэр сўрасак қабул қилмайсиз. Сизга қилич ярашади холос!

Тигин кўполлик билан дўқ урди.

- Биз сен у ёқда турсин, сенинг султонингдан ҳам кўрқмаймиз.

Бу сўзлардан волийнинг газаби миясига урди.

- Ҳаммасини жаллодга топширинг! - деб бақирди у.

Ғишт қолипдан кўчганини пайқаган Тигин жонини қутқариш учун ёлвориб, тилёғламалик қилишга ўтди. Аммо қарор берилган, волий энди сўзидан қайтмас эди.

Тигин бошқа чора қолмагач, умидсиз журъат билан таҳдид қилиб кўрди. Чингиз шаҳарга бостириб кириб, ҳар тарафга ўт кўйишини айтди.

Волий таҳдиддан кўрқмади. Карвондагиларнинг ҳаммаси қатл қилинди. Фақат бир киши: Фаффорхўжа омон қолди. Мусулмон бўлгани учунгина унга тегмадилар. Фаффорхўжа Мўғулистонга қайтиш нияти борлигини билдирди, аммо қаерга боришини аниқ айтмади.

Назоратсиз қолган кечаси от топиб, шаҳардан ғойиб бўлди.

* * *

Отини аямай чоптирган Фаффорхўжа от алмаштириладиган дастлабки ёмга етиб келганида сал туртса йиқиладиган даражада ҳолдан тойган эди. Бироқ дам олишга фурсат йўқ, Ўтрорда мўғул карвони учраган фалокат ҳақида хўжайини Чингизхонга тезроқ хабар бериши керак.

Ём бошлиғи бўлган мўғул сипоҳийсига вазиятни қисқача тушунтиргач, унга бошқа от беришди. Фаффорхўжа чўлда от елдириб кетди.

Чингизхон маълум масофа оралатиб от алмаштирадиган ёмлар барпо этгани кўп яхши иш бўлганди. Агар бу иш қилинмаганида Фаффорхўжа вақтни бой берган, хабарни кечикиб етказган бўлурди.

Қуштоғ деган ерда жойлашган қароргоҳга қош қорая бошлаган вақтда етиб борди. Фаффорхўжа сурункасига тўрт кун тўхтамай йўл босган, ҳориб-тўзиган эди. Ҳатто отидан тушишга ҳам мажоли етмади. Бир нечта навкар уни суяб отдан туширди.

- Мени хоқоннинг ҳузурига элтинг, - дея мингиллади у.

Дарҳол олиб боришди. Чингизхон пўстак устида ўтириб овқат еяётганди. Ўтрорга юборган карвоннинг таржимони Фаффорхўжани кўриб, тарадудланиб бошдан-оёқ тикилди. Чопарнинг ҳолидан не бўлганини тушунди. Совуққина қилиб сўради:

- Барчасини ўлдиришдими?

Фаффорхўжа бош силкиб, тасдиқлади.

- Хўш, сен қандай қутулдинг?

- Мусулмон бўлганим учун менга тегмадилар.

Чингизхоннинг кўзлари нурсизланди.

- Мусулмон бўлганим учун дегин... Қани, сўзла, ҳаммасини миридан-сиригача билишни хоҳлайман.

Фаффорхўжа бўлиб ўтган ҳодисаларни бир-бир сўзлади. Ора-сира нафас ростлаб, бир соатча ҳикоя қилди. Чингизнинг сап-сариқ юзи яна-да сарғайди. Қирғийникидек кўзлари намланди. Оғзидаги овқат ерга тушди.

- Булар учун улар ҳисоб беради! - дея хириллади у. - Аммо бундан олдин элчи юбориб, Хоразмшоҳнинг узр сўрашини талаб қиламан. Шу тариқа бутун дунёнинг назарида уни разил қилганимдан кейин, бешбатар аҳволга тушириш учун қўшин тортаман. Қайгурма, Фаффорхўжа. Юлдузлар бу гал биз томонда. Шомон шундай деди. Урушамиз. Биродарларимиз учун ўч оламиз.

Фаффорхўжа миқ этмади. Буларга рўпара бўлган кунга лаънат ўқиди. Бироқ Чингизнинг хизматига кириш осон, чиқиш душвор. Бўйнига бўйинтуруқ урилган, бўйинтуруқдан чиқаман деса калласи кетади.

Хўрсинди. Чингизхон унга тешиб юборгудай ўқрайди.

- Нима гап? Мамнун эмассан шекилли?

Фаффорхўжа бошини кўтарди. Ростини айта олмасди.

- Сиз яхши биласиз, буюк хоқон, - деди у.

- Албатта, мен яхши биламан. Агар билмаганимда кўёшнинг қучоғига сифмайдиган бу катта мамлакатга ҳукмдорлик қила олармидим? Нима қилиш кераклигини ўзим яхши биламан. Билганим учун ҳам Хоразм мамлакатини отимнинг туёқлари остида эзаман. Кетишинг мумкин.

Фаффорхўжа чиқди. Ўз чодирига кетиб бораркан, Чингизхоннинг ақли жойидами-йўқми деб ўйларди.

Мўғулистонда ишлар ана шундай бўлиб турган вақтда Самарқандга мактуб келди. Уни Ўтрор волийси Инолчиқ Ғойирхон ёзганди. Мактуб султон номига юборилган эди. Волий акс ҳаракат қилганида султоннинг обрўсини туширган бўлишини айтиб, ўзини оқлашга уринганди.

Котиб мактубни ўқиб бўлгач, султон Муҳаммад унга рухсат берди. Котиб хонадан сассизгина чиқди. Хоразмшоҳ соқолини тортқилади. Узоқ ўйлади. Ниҳоят оёққа турди. Олтин қўнғироқчани бир неча бор чалди. Ичкарига кирган соқчининг юзига қарамасдан буюрди:

- Отимни ҳозирлашсин!

Соқчи таъзим қилиб чиқди. Кўп ўтмай қайтиб келиб, от тайёр эканлигини айтди. Султон ташқарига чиқди. Маҳрамлари тайёр туришарди. Қўли билан ишора қилиб, уларнинг қолиши мумкинлигини англади. Сўнг отига миниб, шаҳар ўртасидан елиб кетди.

Сиқилган, ким биландир ҳасратлашгиси келарди. Аммо ким дардкаш бўлиши мумкинлигини ўзи ҳам билмасди.

Султонни кўрган кишилар ўзларини дарҳол четга олишарди. Султон бунга олдинга эътибор этмади. Сўнг бирдан миясига урди. Халқ ундан қочяпти, демак, ундан қўрқади!.. Ваҳоланки, халқ ўз султонини севиши, ҳурмат қилиши лозим.

Не қилдики, табааси ундан бу қадар қўрқади. Ноҳақ зулм қилганини эслай олмади. Эҳтимол унга билдирмай зулм ўтказишаётгандир?..

Чингизхон ҳам ўзидан кетди. Молини кўз-кўз қилган карвондан мақсад не? Гўё Хоразмда бундан ҳам яхшироқ моллар топилмайдигандек. Нафсиламбрини айтганда, йўқ ҳам. Ҳа, шундай, нима, Хоразмшоҳ Чингизхон каби Чин мамлакатининг бойликларини қўлга киритдими?.. Чинни фатҳ этса ёмон бўлмасди-я! Модомики, Бағдодни ололмади, бу ёққа таваккал қилса бўлади...

Бунинг учун олдин Чингизни синдириш керак. Чунки Чин мамлакатининг ярмидан кўпроғи Чингизнинг қўлида.

Карвонининг талангани, одамларининг ўлдирилганига не дер экан? Уруш очармикан? Балки у ҳам шу йўлни тутиб, Хоразм карвонларини яғмолар.

Бу ўч олишнинг энг оддий йўли эди. Бироқ Чингиз бундай оддий ўч олиш билан кифояланадиган одам эмас. Бинобарин, таҳлика қўнғироғи занг ура бошлади. Аскар тўплаш керак.

Инолчиқ Ғойирхон тужжорларни ўлдириб, яхши қилмади, албатта. Бироқ унга ҳеч нарса дея олмайди. Инолчиқхонни мансабидан туширса онаси билан ораси бузилади. Негаки, Ғойирхон онасининг жияни. Туркон Хотун билан олишишга эса султоннинг кучи етмайди.

Яхшиси, ҳодисаларни ўз ҳолига қўйиб бериш керак. Чингизхоннинг муносабатига қараб иш кўргани яхши. Бироқ, шунга қарамай, аскар тўпласа ёмон бўлмайди. Дарҳол саройга қайтиб, бу хусусда фармон бериш керак.

Жалолиддин билан Темур Малик, эҳтимол, бунга ҳам қарши чиқишар. Чингизхонга қарши туриш ўлим билан баробар дейишар. Майли, бўлганича бўлар. Улардан сўраб иш қилмайди. У бутун Хоразм мамлакатининг ўз номига, шон-шухратига эга бўлган ягона ҳукмдори бўлса. Истаган вақтида кенгашиб олиши мумкин, бироқ охириги қарорни унинг ўзи беради...

- Саройга қайтишим керак, - дея сўзланди у.

Тулпорининг бошини қайирди. Аммо...

- Не бу?!..

Бешта отлиқ ёнма-ён туриб, султоннинг йўлини тўсди. Айёрона боқишлари уларнинг нияти ёмон эканлигини кўрсатиб турибди. Султоннинг йўлини тўсишга қандай журъат этишди?

Атрофга кўз ташлади. Тор кўчаларнинг бирида у ёлғиз қолган эди.

Рўпарасидагиларга қаҳр билан тикилди. Қўли аста-секин белига узанди.

- Кимсиз? Бунга қандай журъат этдингиз?

Жавоб беришмагач, хавотири ошди.

Демак, улар Чингизнинг одамлари. Шу йўл билан ўч олмоқчими бу манфур?

- Кимсиз дедим?..

Яна жавоб йўқ. Гўё уларнинг тили томоғига тикилган. Бироқ аста-секин яқинлашиб келаверишди.

- Тарқалинг! - дея ҳайқирди султон. Қиличини суғурди. Отининг жилловини сиқди. Узангига оёқ тираб, қичқирди:

- Тарқалинг!..

Отлиқлар парво ҳам этмай, яқинлашиб келаверишди. Султон беш киши билан бемалол жанг қилад олади. Ҳали билагида қуввати бор. Қўлини қайиришга қурби етадиган йигит бу орада топилмаслигига султоннинг ишончи комил.

Бироқ пойтахтда султонга ҳужум этишга жасорат кўрсатадиган бу беш одам ким? Нега уни ўлдирмоқчилар? Ким буюрган бу ишни?

Ҳозирча бу гаплар султонга номаълум... Ўйлашга ҳам вақт йўқ. Бу паллада бўладиган жанг устида бош қотириши керак. Аввало бу бадкирдорлардан қутулиб олиши даркор.

Ҳужумга ўтди. Бир зарба энг олдинда турган одамни ярадор этди. Бироқ ҳалқани ёриб ўтолмади, ўртада қолиб кетди. Султон шиддат билан ўнгу сўлга қилич солди. Ёшлигини эслаб, ғайратига ғайрат қўшилди.

- Виждонсизлар! Султонни осонгина ўлдирамиз, деб ўйлаганмидинглар? Ма, ол буни!

Бирини йиқилди. Энди тўрт киши қолди. Султон жасорат ва шижоат билан олишди. Фолиб чиқишига ишончи комил.

Бироқ бу орада душманлари сафига яна беш киши қўшилганини кўргач ранги оқарди. Атрофи ҳалқадай ўраб олинган. Қутулиб чиқиш жуда қийин. Эҳтимол қутула олмас. Кимдир ёрдамга келмаса ҳоли танг.

Кимсасиз кўча қиличларнинг жаранг-журунгига тўлди. Бир киши ўн кишига қарши жанг қиларди. Шунга қарамай султон кўрқмади, қиличидан ўлим сочиб, ҳеч кимни яқинига йўлатмади.

Бу орада Темур Малик, Жалолиддин ва Сарик Лағўт шаҳарда сайр қилиб юришганди. Улар ҳозиргина овдан қайтиб келишган, обдан очиққан эдилар. Аммо сўз овқат эмас, уруш ҳақида борарди. Охириги ҳодисадан беҳабар бўлганликлари учун некбин эдилар.

Жалолиддин деди:

- Чингизхон билан муносабатимиз яхши, аммо бу қанча вақт давом этиши номаълум. Мўғул хоқони ғирт телба. Қачон қандай фармон беришини ҳеч ким билмайди. Биз билан яхши муносабат ўрнатганининг саба-

бини ҳам тушунолмадим. Ахир, улар билан урушган эдик-ку. Индамаганига қараганда, у бунга кўз юмди ҳар ҳолда...

Темур Малик кулимсираб, дўстининг сўзини бўлди:

- Чингиз ўч олишга шошмайдиган кўринади.

Сариқ Лағўт жим. Ҳалидан бери қулогига баъзи товушлар эшитилган-дек бўлади. У янглишдимми-йўқми деб овоз келган томонга диққат билан кулоқ солди. Ниҳоят янглишмаганига қаноат ҳосил қилиб, дўстларидан:

- Ҳеч нарса эшитмаяпсизларми? - деб сўради.

Тўхтадилар. Темур Малик:

- Дарҳақиқат қилич жарангига ўхшаш саслар эшитилмоқда. Не бўлди бу? Бориб кўрайлик-чи.

Отларини ниқтаб, қиличларнинг жаранги эшитилаётган томонга елиб кетдилар.

Кўз очиб юмгунча воқеа содир бўлаётган жойга етиб боришди. Дастлаб султонни танишмади. Бир нечта киши бир кишини ўртага олганини кўриб Темур Малик ерга тупурди.

- Номардлар! - деб қичқирди у. - Бошларингга рўмол ўрасаларинг бўлмайдими?!

Шунча одамнинг бир кишига ҳужум қилаётгани Темур Маликни аччиқлантирган эди.

Султон Алоуддин Муҳаммад мушкул вазиятга тушиб, хийла сиқилган эди. Рақиблари борган сари устун келаётган, султон чарчай бошлаган эди.

- Қани, ур! - дея ҳайқирди у. Уч дўст сасни танидилар. Ҳаммаси бирдан:

- Султон! - деди.

Улар кутиб ўтирмай, шу ондаёқ ҳайқиришганича ўқдек отилдилар.

- Йўл бер!

- Тарқал!..

Яшин каби бостириб боришди. Йўлтўсарлар аввалига нима бўлганини билмай довдирашди. Эс-хушини йиғиб олгунча тўрт киши қолди, холос. Бироқ улар қочмади. Гўё ўлса ҳам қочмаслик тўғрисида онт ичганга ўхшардилар.

Султон уч киши ёрдамга етиб келганини кўргач, енгил нафас олган, кучига куч қўшилиб, қилич ура бошлаган эди.

- Уринг, йигитлар, босинг, арслонлар!..

- Уринг, султоним, уринг!..

Султон ўглини эндигина таниди.

- Сенмисан, Жалолиддин?

- Менман, султоним!

- Вақтида етиб келдинг, бироз кечиксанг отасиз ва султонсиз қолган бўлур эдинг...

- Худо сақласин!..

Жанг узоқ давом этмади. Узоққа бормасди ҳам. Уч дўст султонларига манфурона қўл кўтарган кишини ҳеч қачон кечирмас эдилар. Йўлтўсарлар ҳам қочмади. Ун киши ўлим зарбаси еб ерга йиқилди. Бир киши ҳам омон қолмади. Бироқ ҳаммасининг хаёлида бир киши эди.

У ҳам бўлса Чингиз.

ЕТТИНЧИ БЎЛИМ

Буломча қишлоғи боғ-роғлари, меҳнаткаш деҳқонлари билан машҳур бўлиб, Ўтрорга яқин эди. Қишлоқ нақ чегаранинг устида жойлашган. Ез ойларида қишлоқ аёллари дарё бўйида кир ювишар, экин-тикин ҳақида сўзлашишарди.

Эркаклар эрта тонгдан то қош қорайгунча далада. Баъзилари тўқайдан ўтин кесиб, Ўтторга олиб бориб сотади.

1219 йил Буломча қишлоғи учун беҳайр келди. Ерга уруғ ташланганидан сўнг бошланган ва бир неча кун давом этган қурғоқчилик далаларни қуритди, ўт-ўланни жизганак қилди. Қиёмат қойим бўлгандек офтоб ҳамма ёқни қовуриб ташлади. Экинларгина эмас, дарахтлар ҳам қурий бошлади. Экин-тикин бўлмагани сабабли, деҳқонлар фақирлашди. Барча қишдан қандай ўтиш тўғрисида бош қотирарди. Ҳамманинг кайфияти тушган, ҳатто тўйиб нон емагани учун болалар ҳам ўйинни йиғиштириб қўйишган.

Ҳамманинг дарди ичида, ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмайди.

Бу ҳам етмагандай султон Алоуддин Муҳаммаднинг солиқчилари қишлоқма-қишлоқ айланиб, икки йиллик хирожни ундира бошлади. Бундан хабар топган буломчаликлар тирноғигача қақшадилар... Қақшамай бўладими, улар борини қоқиб-суқиб бу йилги хирожни зўрға тўлаган эдилар, агар бола-чақани зор қақшатиб, насибасини олиб кетадиган бўлишса, барча очликдан ўлади.

Султон даргазаб эканлигини ҳамма эшитган. Султонга суиқасд қилинганлиги тўғрисидаги хабар Буломчага ҳам етиб келган эди. Шу боис мингларча кишилар текширилди. Бироқ масала ойдинлашмади. Миш-мишларга қараганда, бу ишда Туркон Хотуннинг қўли бор эмиш, султон онасига тиши ўтмагани учун терговни тўхтатган эмиш. Ҳар ҳолда Туркон Хотун султон Муҳаммаднинг ўлишини ва тахтга Ўзлоқшоҳ ўтиришини хоҳлаган бўлса керак. Ўшанда, шаҳзода ҳали ёш бўлгани учун, васий сифатида ўзи мамлакатни идора қилган бўларди.

Қишлоқдагилар қўрқув ичида кутаётган дам ёзнинг энг жазирама кунига тўғри келди. Заррин чопон кийган хўппа семиз, олақўз таҳсилдор йигирматача қуроли аскар билан ҳар тарафга совуқ назар билан боқиб, қишлоққа кириб келди. Бу хабар Буломчага дарҳол ёйилди. Болалар таҳсилдорни кўриш учун чоңдилар. Таҳсилдорнинг совуқ нигоҳига кўзлари тушиши билан қўрқиб тисарилдилар ва қўрқа-писа эллик қадамча орқадан келавердилар.

Таҳсилдор келгани тўғрисидаги хабар тарқалиши билан қишлоқда ғалва бошланди. Икки йиллик хирожни тўлашга ҳеч кимнинг қурби етмагани учун ҳамма фармондан қаттиқ норози. Барчанинг авзойи бузилган, эътирозлар эшитила бошланди.

- Бу қандай гап? Ўзимиз бир тишлам нонга зор бўлиб турсагу султон икки йиллик хирожни олса? Ор-номусимиз бор - бу йилги солиқни, қийналсак-да, тўладик. Энди давлатга берадиган бир капса буғдойимиз ҳам йўқ.

- Оллоҳ шоҳид, менинг аҳволим ҳаммангизникидан ёмон. Хотиним хаста, бу йил ишга чиқмади. Даладаги экинларим қовжираб қолди. Оч қолсак-да, бу йилги хирожни тўладим. Уч қоп буғдой, ўн қоп арпа топширдим, ҳеч вақом қолмади. Хоҳласалар жонимни олишсин энди!..

- Кейинги вақтда султон ўзгариб кетган дейишади. Олдинги одамгарчилигидан асар ҳам қолмаган, йиртқич қузгунга айланган дейишади. Мен бунга асло ишонмайман. Султонимиз яхши одам, мушфиқ, табаасини жонидан ортиқ кўради. Аскарларининг олдига тушиб, шердек олишади. Бироқ бундай фармон берган бўлса ...

Одамлар ўзаро суҳбатлашганча таҳсилдорнинг орқасидан кетиб боришарди. Ҳеч кимнинг ичига чироқ ёқса ёришмайди. Мажолсизгина одим отишади.

Башараси ялпоқ, нигоҳи совуқ таҳсилдор ниҳоят тўхтади. Орқасидан келаётган деҳқонлар ҳам тўхтади. Яқин боришга ҳеч ким журъат қилмади.

Таҳсилдор уларни қўл ишораси билан ёнига чақирди. Сескана-сескана яқин боришди. Таҳсилдор уларга бошдан оёқ тикилди. Сўнг палағда товушда сўзлай бошлади.

- Айтиб қўяй, ҳеч қандай эътирозга йўл йўқ! Мен Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг таҳсилдориман.

Қўйнидан бир фармон чиқарди.

- Бу фармонда ҳамма гап ёзиб қўйилган. Ватанпарвар деҳқон бўлсангиз икки йиллик хирожни олдиндан тўлаб қўясиз. Сўнг икки йил мобайнида кимсадан солиқ олинмайди. Султон сўзидан қайтмайди, сизга мазза бўлади.

Ҳеч ким жойидан ҳам жилмади, оғзини ҳам очмади. Ҳеч кимнинг сўзлагиси келмади. Таҳсилдор бир неча одим отди. Одамлар тисарилди. Таҳсилдор кулди.

- Нега мендан қўрқасиз, азизлар, еб қўймайман... Бор-йўғи бир таҳсилдорман холос. Султоннинг вакили сифатида келдим бу ерга. Менга берадиган қоп-қоп бугдойу арпалар султонга берилган бўлади. Биринчи бўлиб хирож тўлаш шарафига ноил бўлмоқ истаган киши олдинга чиқсин.

Ҳеч ким бу шарафга муяссар бўлишни истамади. Деҳқонлар таҳсилдорга маъносиз қараб тураверишди.

Таҳсилдор аччиқланди.

- Билдим, сизлар ҳам бошқа қишлоқлардаги тиррақи бузоқлардан экансиз. Уларнинг эсини жойига туширган эдим, сизнинг кўзингизни ҳам мошдек очиб қўяман. Энди сизларга дарс бермаса бўлмайди, гуноҳни зиммамдан соқит қилдим...

Сакради. Дуч келган бирининг ёқасидан тутиб, силтади.

- Исминг нима?

Бу анча кекса киши эди. Исмини эслолмагандек, соқолини қашиди, қошини чимириб, мўйловини тортқилади. Ниҳоят:

- Соди, - деди.

Таҳсилдор узун рўйхат тутган одамига ўгирилди.

- Қара, Соди исмли бу мўйсафиднинг қанча қарзи бор?

Рўйхат тутган одам ўқиди:

- Бир йиллик хирожни олти қоп бугдойу икки қоп арпа. Икки йиллик хирож эса бунинг икки баробари миқдориди бўлади.

Таҳсилдор мўйсафиднинг йиринг боғлаган кўзларига совуқ назар ташлади.

Мўйсафид бош чайқади.

- Бунча ғаллам йўқ.

- Йўқми?

- Ҳа, йўқ!..

- Еб-ичмай ўтирибсанми?

- Борини бир-икки ойдан сўнг еб битирамиз.

Ҳамқишлоқлари бир овоздан кексанинг сўзини тасдиқлашди.

- Отахон тўғриси айтди.

Аскарлардан бири дўқ урди:

- Жим бўлинг!

Деҳқонлар чўчиб, бир-бирининг пинжигига киришди.

Таҳсилдор мўйсафиднинг ёқасини қаттиқроқ сиқди.

- Қани айт, бугдойингни қаерга кўмдинг?

Мўйсафид беихтиёр кулимсиради.

- Ҳеч қаерга...

- Айтмасанг сени йўқотаман, султоннинг фармони бор.

Кекса Соди таҳсилдорга қаттиқ тикилди.

- Султон бугдойи бўлмагани учун хирож тўламаганларни йўқотинг дедими?

Таҳсилдор жаҳл билан ер тепди.

- Бу ерлар султонники, билдингми? Султонники бу ерлар!..

Кекса мингиллади:

- Ер Оллоҳникидир...

- Нима? Нима дединг? Султонники эмас, дедингми?

- Олдин Оллоҳники, сўнг султонники. Оллоҳ улуғларнинг улуғи, султонларнинг султони дидир. У ўзи берган неъмат учун ҳақ сўрамайди. Бугдой, арпа, сули, мевадан солиқ олмайди. Хоразмшоҳ Муҳаммад бўлса пешона теримиз билан суғорган бу ерга эга чиқмоқда, бу ҳам етмагандек икки йиллик хирожни олдиндан тўлатмоқчи.

Бу сўзларнинг маъносини чақиш учун ориф бўлмоқнинг ҳожати бўлма-са-да, таҳсилдор англамади. Қарияни ерга йиқитиш учун итарди. Бироқ уни кўзгата олмади ҳам. Мўйсафид ерга чуқур илдиз отган чинордек типтик турар, кулар эди.

- Не-не душманлар мени йиқолмаганди. Энди дўст деб ўйлаган кишилар йиқмоқчи бўляпти-я!

Таҳсилдорнинг кўзига тешиб юборгудай тикилди.

- Эй, болам, - деди у. - Рўпарангдаги мўйсафид давлатимизнинг тамал тошларидан бўлган. Тан-баданамда қилич тегмаган жойнинг ўзи йўқ. Сен, кечагина жуббаннинг орқасини тугиб юрган ёш бола, мен билан беллашмоқчимисан? Биламан, қўлингда султоннинг фармони бор. Бироқ одамларга нисбатан салгина бўлса ҳам иззат-ҳурмат кўрсатсанг бўлмайдими?..

Таҳсилдор саросимага тушди, талмовсиради. Буни сездирмаслик учун аскарларига дағал бир овозда буюрди.

- Нега бақрайиб турибсиз? Бу вайсаб тураверсинми? Султонни ҳақорат этганини кўрмайсизми?

Аскарлар иккиландилар. Таҳсилдорнинг жони ҳалқумига келди.

- Ҳаммангизни остираман! - деб ўшқирди у.

Ўлим қўрқуси ғолиб чиқди. Аскарлар кекса Содининг устига ташла-ниб, сулайиб қолгунча калтакладилар.

Навбат бошқаларга келди. Ким эътироз билдирса тепкилашди. Таёқдан қўрққанлар омборининг калитини берди.

Таҳсилдор ўз одамлари билан қишлоқдан чиқаётган пайтда кекса Соди ўзига келди. Мўйсафид айтган илк сўзлар шу бўлди:

- Чингизхон бостириб келармиш, бизни тутқун этиб, зулм ўтказармиш. Шу боис шаҳар мудофааси учун хирож тўлашимиз керакмиш... Нега?.. Чингиз деган мўғул хонидан ортиқми булар...

* * *

Эртасига қишлоққа яна бир тўда отлиқлар келди. Олдинда қирмизи либос кийган киши бор. Қўлида бурғу.

Қишлоқ аҳли кечаги фалокатнинг такрорланишидан қўрққани учун пастқам ерларга яширинди. Ҳадиксираб кузатишди.

Қирмизи либосли киши қишлоқнинг ўртасидаги майдонга етгач, отининг жилловини тортди. Қўлидаги каттакон бурғуни оғзига келтириб, жар солди:

- Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар. Қилич кўтаришга қодир ўн саккиз ёшидан эллик ёшига қадар бўлган кишиларнинг барчаси ўн кундан кечикмай Ўтрорга бориши лозим. Султонимиз жиҳод эълон этдилар. Мамлакатимизнинг муборак тупроғини мўғуллардан ҳимоя этамиз. Одамлару одамлар, эшитмадим деманглар...

Қишлоқ аҳли қирмизи чопонли киши хирож эмас, бошқа ниятда келганини билгач, аста-секин яширинган жойидан чиқиб тўпланди. Болалар қирмизи чопонли кишига яқин бордилар. У бақиринишда давом этарди:

- Эшитмадим деманглар. Шаҳримизни мудофаа этмоқ учун муқаддас жиҳод эълон этилди. Динини, халқини, султонини севган ҳар бир киши, ўн саккиз ёшидан...

- Мўғуллар келаётганмиш, келаверсин. Улар булардан золим эмасдир ҳар ҳолда.

- Биз аскарликка бормаймиз, бу ерда қолган туғишганларимиз очликдан ўлсинми?

- Майли, хизматга борайлик, юртимизни ҳимоя этайлик. Бироқ бу мамлакат кимники? Султон Муҳаммадникими ё бизникими? Кечагина султоннинг мамлакати дедилар, дон-дунимизни қоқиб олдилар, кекса Содини оёқ остига олиб тепкиладилар. Энди султоннинг бошига иш тушиб, аскар керак бўлиб қолди...

- Борган бораверсин, биз аллақачон ўлиб бўлганмиз.

Аскарлар орага сукулди. Улар қўлларига хивични ўйнатиб таҳдид қилдилар. Жарчи бақирришда давом этди:

- Эшитмадим деманглар...

САККИЗИНЧИ БЎЛИМ

Чингизхон ғазабнок. Ноёб ноз-неъматлар, жанубий мамлакатлардан келтирилган анвойи меваларга тўла дастурхонга қўл ҳам урмади.

Дастурхон атрофида мўғул нўёнларидан ташқари чинлик элчи ҳам бор. Мен-Хун исмли элчи қўлидаги қоғозга нималарнидир ёзиш билан банд.

Чингизхон шароб ҳўплади. Эрондан махсус олдирган бу ичимликни яхши кўрарди. Хоқон учун қимиздан кўра шароб яхшироқ.

Чингизхон асабий. Мўйлови иягига осилиб тушган. Оғзи очилди дегунча мўйловининг учи тўфонга дуч келган қамишдек титрайди.

Чодир ичида қўлга ўргатилган қоплон айланиб юрар, гоҳ-гоҳ Чингизхон ёнига келиб, оёғига суйканарди. Чингиз йиртқични жуда яхши кўрарди. Унинг яна учта қоплони бор эди. Хоқон баъзан асирларни қоплонга ташлатар, йиртқичларнинг маҳкумни тилка-пора этиб ейишини ҳузурланиб томоша қиларди. Чингиз учун ов ва урушдан кейинги энг сеvimли эрмак шу эди.

Дастурхон атрофидагилар ўзаро суҳбат ораси той ва хачир гўштидан тановул қилишади, устма-уст шароб ичишади.

Ниҳоят Чингизхон ўрнидан туриб, тахтига чиқди. Тахтнинг икки томонида олтиндан ишланган иккита қоплон ҳайкали ўрнатилган. Чингизхоннинг бу ҳаракати зиёфат охирига етганини билдирарди.

Саркардалар ҳам оёққа қалқди. Чинлик хизматкорлар ҳар доимгидай сас чиқармай дастурхонни йиғиштириб олишди.

Барчанинг кўзи Чингизхонда. Уларни бу ерга муҳим қарор учун тўплашганини билишади. Ҳар ҳолда хоқон янги босқинга азм этган. Ажабо, бу гал қайси бадбахт мамлакатга ўт қўйилади, қайси толесиз султоннинг боши кетади?

Ниҳоят Чингизхон салмоқлаб сўзлай бошлади:

- Қаҳрамон мўғул қўмондонлари. Чин ҳукмдорининг элчиси доно Мен-Хун... Бурқа хоқоннинг элчиси Ашигабу нўён... Эшитинг. Хоразмшоҳ тижорат учун борган бегуноҳ одамларимни ўлдирди. Пасткашлик қилди. Уни жазолашга қарор қилдим. Не қилайлик?

Сукунат чўқди. Сукунатни Жебе нўённинг саси бузди.

- Тожирларни ўлдирган, молларни талаган мамлакат жазоланиши шарт. Хоразм устига қўшин тортинг, кулини кўкка соурайлик. Султонни соқолдан судраб опкелайлик.

Тўқучар нўён бошқача фикрда эди.

- Жебе нўён бироз ҳаяжонда, - деди у. - Ваҳоланки, масалани ҳис-ҳаяжонга берилмай, ақл билан ҳал этмоқ лозим. Мен Хоразм султонига яна бир имкон бериб кўриш тарафдориман. Элчи юбориб, узр сўрашини

талаб қилайлик, тожирларимизни қатл этган волий Гойирхонни бизга таслим қилсин. Кўнмаса, у ҳолда шунга мос чора кўрилар.

Чингиз аввал Жебега қаради.

- Сендан худди шундай сўз кутгандим, Жебе, - деди у.

Сўнг Тўқучарга ўғирилди.

- Сендан ҳам шуни кутгандим, Тўқучар.

Шундан кейин Чингизхон барчага хитобан деди:

- Қурт Жебе ҳали ёш, қизиққон, ботир. Шу боис уруш тарафдори. Тўқучар бўлса анча кексайди, тажрибаси ошди, мантиқ билан иш кўришга ўрганган, шу боис Хоразм султонига яна бир имкон беришни хоҳлайди. Хўш, сиз ким тарафидасиз?

Қўллар кўтарилди. Уруш тарафдорлари кўпчилик эди. Чингизхон бош чайқади, хунук тиржайди.

- Йўқ, дўстларим. Уруш очадиган вақт ҳали келгани йўқ. Қўшинларимиз тўрт томондан йўлга чиқди, яқинда бу ерга етиб келади. Ушанда юриш бошлаймиз. Унга қадар Тўқучар айтгандек қиламиз.

Орқага ўгирилиб, овоз берди:

- Донишманд Ҳожиб...

Донишманд Ҳожиб тахт орқасидан айланиб, олдинга чиқди, тиз чўкди.

- Амрингизга мунтазирман, буюк хоқон.

- Дарҳол Хоразмшоҳга мактуб ёз. Муносиб элчи ҳайъати жўнат. Айт-ки, Гойирхонни бизга таслим этсин. Тужжорларимизни ўлдирганликлари учун султон узр сўрасин. Фақат шундагина авф этишимиз мумкин. Акс ҳолда уруш очамиз.

- Бош устига, буюк хоқон.

- Дарров ёзиб опкел, муҳрлаб бераман. Кейин мактубни зудлик билан Самарқандга юборасан. Элчига тайинла, имкон борича ифвогарлик этсин.

Яна саркардаларига юзланди:

- Уруш очмаганим учун хафа бўлманг. Ҳаммангиз мени деб ўзингизни ўтга ҳам, чўққа ҳам уришга тайёр эканингизни биламан. Хоқонингиз сизга яхшилик ва муваффақиятдан бошқа нарсани раво кўрмайди. Ҳозирча тийилиб турганимиз яхшироқ деб ўйлайман. Кўп ўтмай мусулмон ўлкаларида истаганингизча ўйнаб-куласиз. Бу турган гап. Хоразмшоҳнинг жавоби қандай бўлишидан қатъи назар, уруш очишимиз муқаррар.

Жебе Нўён бу сўзлардан ҳаяжонланиб, сакраб турди-да, бақирди:

- Лу! Лу! Лу! Лу!..

Бунга Чингизхон ва бошқалар ҳам қўшилди. Чодирнинг ичи анча вақт-гача улиган товушларга тўлди.

Қозиқларга боғлаб қўйилган отлар бу ҳайқириқларни эшитиб қулоқларини динг қилдилар. Сўнг кетма-кет кишнаб, эгаларига қўшилдилар.

* * *

Мўғул элчиси маҳрамлари билан Самарқандга кириб бораркан, шаҳар қалин девор билан ўраб олинаётганини кўрди. Усталар ўн икки фарсахлик улкан ҳисорни тез қуриб битириш учун жонини жабборга бериб тинимсиз ишламоқда эдилар. Элчи ичидан кулди. Хоразм ҳозирланмоқда. Бироқ бу муаззам деворлар мўғулларга бардош беролмайди. Ичида ўзини фидо этишга тайёр жангчилар бўлмаганидан кейин қалъа нимага ҳам ярарди... Элчи Хоразмда бундай аскарлар йўқ деб ўйлар эди. Зотан султоннинг бераҳмлигидан халқ тўйган. Элчи буни жуда яхши билади.

Мўғул элчилари келганидан султон Алоуддин Муҳаммад хурсанд бўлди. Чингизхон ундан қўрқиши аён. Бўлмаса элчи юборармиди? Аксинча, устига қўшин тортиши керак эди.

Элчиларни куттириб қўйиш учун ўтказаётган йиғилишни атайлаб анча чўзди. Сўнг уларни мағрур бир қиёфада қабул қилди. Тахтининг икки томонидан жаллодлар жой олди. Султон элчига дабдабали кўриниш ниятида эди.

Элчи ичкарига қадини ғоз тутиб кирди. Султонга бош эгиб таъзим қилмади ҳам. Султон аччиқланди, аммо элчининг сўзларини жим туриб эшитди. Элчи сўзининг охирида деди:

- Тожирларимизнинг ўлдирилгани буюк хоқонимизни қаттиқ ғазаблантирди. Унинг ғазабидан кўрқинг, акс ҳолда мамлакатингиз остин-устун бўлади. Хоқонимиз Ғойирхоннинг жазосини ўзи бермоқчи, шу боис уни топширасиз, бундан ташқари бу ҳодиса учун узр сўрашингизни амр этдилар.

Охирги жумлани эшитиб, Хоразмшоҳнинг жон-пони чиқди. Элчи аввалбошданоқ ғаламисона тарзда сўзлаётгани султоннинг эътиборидан қочмаган эди. Сакраб турди-да:

- Ўчир-э, нодон! - деб ҳайқирди. - Сенинг шалтоқ хоқонинг ким бўлибдики, менга амр берса?! Ҳаддидан ошмасин. Тиз чўк дарҳол!..

Элчи қимирламади. Аксинча, қўполлик билан деди:

- Тужжорларимизни ўлдирдингиз. Ўтрорда мўғул қони тўкилди, бунга мусулмон қони билан жавоб берасиз.

Тўнғич ўрнидан ирғиб турди. Биров йўлини тўсмасдан илгари ўткир ханжарини элчининг биқинига санчди. Ханжар сопиғача ботиб кирди.

- Тўнғиз қўп!..

Темур Малик сакраб, Тўнғичхонни тутди, бироқ кечиккан эди. Элчи ерда типирчилаб жон берди. Қимматбаҳо Бухоро гилами қонга бўялди. Элчининг маҳрамлари тислана-тислана саройдан чиқишди. Дарҳол отларига миниб, шаҳарни тарк этдилар. Бу ёмон хабарни тезроқ Чингизхонга етказиш учун отларини қамчиладилар.

Хабарни эшитган Чингизхон гангиди. Бунчалик бўлар деб ўйламаганди. У Хоразмшоҳ бу қадар жасорат кўрсата олишига ишонмас эди.

Қисик кўзларини бақрайтириб, хабарчиларга тикилиб қолди. Анчадан сўнг ҳеч нарса демай отига сакраб минди-да, тоғ томонга елиб кетди.

Бир ғор олдига келиб тўхтади. Отидан тушди. Қўлини оғзига карнай қилиб, қичқирди:

- Кўкча, Кўкча!..

Ичкаридан заиф, титроқ товуш эшитилди:

- Қаттиқ қизишган кўринадан, Темучин.

- Кўкча ота, чиқ бу ёққа, Темучиннинг бошига ёғилган балолардан бохабар бўл. Кўрмайсанми номард султонни, элчиларимни ўлдирди...

Кексайиб қартайган, узун соқоли белига тушган паст бўйли, қотма бир чол кўринди. Қўлида ёғоч ҳасса.

У машҳур мўғул донишманди Кўкча эди. Уни барча ҳурмат қилар, ундан ҳадиксирар эди. Одамлар Кўкча хоҳлаган вақтида истаган жойига яшин ёғдира олишига ишонитарди. Кўкча Кўктангри билан доим суҳбатда бўлади, деган миш-мишлар тарқалганди.

Чингизхон шомонлардан кўра Кўкчадан кўпроқ чўчир, айна вақтда унга астойдил ишонар ва бошига иш тушган энг мушкул вазиятларда ундан кўмак сўраб келарди.

- Не қилайлик, Кўкча ота?

Кўкча кулимсиради.

- Сен офтобнинг қучоғига сиғмайдиган бир мамлакатнинг ҳукмдорисан. Сен барча душманларини тиз чўктирган хоқонсан. Мен каби ожиз нотавон кексадан ёрдам сўраганинг нимаси, Темучин?

- Буларни сўйлашнинг ҳожати йўқ, Кўкча ота. Тутинган ўғлинг қийин аҳволда. Хоразм урушга чорляпти. Қарши чиқмайликми?

Кўкча биров ўйлаб олгач:

- Қани, бир бошдан айт-чи, - деди.

Биргалашиб ғорга киришди. Бир бурчақда гулхан ёниб турарди. Гулхан ёнида қўлга ўргатилган бўри ётибди. Ўн икки ёшлардаги бир бола бўри билан ўйнашади.

Кўкча боши билан ишора қилди.

- Булар менинг қадрдонларим, - деди у. - Икковини ҳам фарзандликка олдим. Улардан бошқа ҳеч кимим йўқ.

- Мен-чи? Мен яқинларингдан эмасманми, Кўкча ота?

- Ҳар доим ёнимда бўладиганларга эҳтиёжим бор. Ёнимда тирик жон бўлмоғи керак.

Чингизхонга юзланди.

- Қани, бошла ҳикоянгни.

Чингиз майда-чуйда тафсилотларини ҳам қолдирмай батафсил сўзлади...

Кўкча хаёлга чўмди.

Ниҳоят бошини кўтарди. Гулханга тикилди. Кўз қорачиғи кенгайди. Кўзлари катта-катта очилди. Бутун борлиғи кўзга айлангандек бўлди. Кўзлари порлаб, ичида учкун ўйнади. Қўлларини оловга узатди.

- Ўт, ўт, ўт, - дея ингради у. - Ҳар тараф ўт ичида. Бутун дунё ловуллаб ёнмоқда. Ҳар ер оташ ичида. Ўтрор, Бухоро, Самарқанду Гурганж, мағриб мамлакатлари ўт ичида. Қон дарё бўлиб оқмоқда... Ҳар томонда мурдалар, мурдалар...

Кўзларини гулхандан зўрга узди.

- Бутун Хоразмга ҳоким бўласан, Темучин, - деди у. - Аммо тарихда ёмонотлиқ бўлиб қоласан.

Чингизхон сесканди.

- Нега энди?

- Чунки барчага зулм ўтказасан, обод шаҳарларга ўт қўясан, олимларни ўлдирасан, не-не буюк мутафаккирлар кўз нури тўкиб ёзган нодир асарларни гулханда куйдирасан...

- Қилмайман бу ишни...

- Бу сенинг ихтиёрингда эмас, руҳингга кириб олган алвасти тўймоғи лозим!

Чингиз ўрнидан турди. Кўкча ҳақиқатни айтган эди. Ичини таталаётган қонхўр алвасти ҳеч тўймасди. Бир ой қон тўкмаса ақлдан озиш даражасига келиб қолади. Демак, калла олиши, қон тўкиши лозим.

Чингиз оҳиस्ताгина ташқарига чиқиб, отига минди. Тепадан от чоптириб тушди-да, чодирига биқиниб олди.

* * *

Хоразм мамлакати урушга ҳозирлик кўрмоқда. Шаҳар деворлари бўйлаб чуқур хандақлар қазилмоқда, қалъалар таъмирланмоқда. Йўлларга дид-бонлар қўйилди. Ўйин-кулгу юракка сигмайди. Барчанинг қовоғи солиқ. Ҳар ким ўзига топширилган вазифани бажариш билан банд.

Таҳсилдорлар ўлканинг ҳар тарафида изғиб, икки йиллик хирожни зўрлик билан ундирмоқда. Бу раиятда нафрат уйғотиб, давлатдан совутган эди.

Хоразмшоҳ маъмурларининг зулм ўтказаётганидан беҳабар. Бироқ кундан-кунга кучайиб бораётган норозиликни сезиб турарди. Султон умумий қийинчилик сабабли шундай бўлаётир деб ўйлар, зафар қозониши билан ҳамма нарса яна ўз изига тушиб кетишига ишончи комил эди.

Самарқанд қумурсқа уясига ўхшарди. Қишлоқлардан олиб келинган усталар ва ҳунармандлар шаҳар атрофида баланд ва қалин девор кўтарган, энди бўлса девор тагида чуқур хандақ қазийётган эдилар.

Султон ишнинг боришидан мамнун. У тез-тез қалъадан чиқиб, ишни назорат этиб турарди.

Бир гал хандақ қазийётган ишчиларнинг жон койитмаётганини кўриб, жаҳли чиқди.

- Илдам бўлинг! - деб бақирди у. - Акс ҳолда мўғуллар ярим-ёрти қазиган бу хандақни мурдаларингиз билан тўлдиради.

Ишчиларнинг илдамлашиши учун шу таҳдиднинг ўзи кифоя бўлди.

Саркардалар аскар тўплашда давом этаётир. Қуролланма ва отлиқ йигитлар пешма-пеш шаҳарга келмоқда. Улар тегишли маҳкамаларга учраб, аскарликка ёзилаётган эдилар. Рўйхатлар тўлиб кетди.

Отлиқ ёйандоз қисмлардан ташқари, пиёда найзабоз қисмлар ҳам тузилди. Ишлар жадаллашди. Мўғулларнинг келишига шай бўлишди.

Хоразмшоҳ аввало мўғул чегарасида жойлашган барча қишлоқларни ёқтирди, аҳолисини ичкарига кўчирди.

Шу йўл билан Чингиз мабодо бу ерларни истило этса, бошпана ва озиқ-овқат тополмайдиган бўлди.

Бироқ бу қишлоқларда яшаган кишиларнинг кўпчилиги қаттиқ ранжиди. Кўчирилган жойлари уларга ёқмади. Анча-мунчаси қочиб кетди, қорахитойлар юртидан ўтиб, Чингиз қўшинига қўшилдилар.

Бундан султон мутлақо беҳабар эди. Унга қишлоқлар ёндирилгани, аҳолиси яқин қишлоқларга кўчирилгани тўғрисида ҳисобот беришди холос.

Ниҳоят Чингизнинг қўшини йўлга тушиб, чегарадаги баъзи қишлоқлардан ўтгани, Ўтзорга суръат билан яқинлашгани тўғрисида хабар келди. Селдек ёйилган бу хабар дилларга даҳшат ва қўрқув солди.

1220 йил боши Самарқандда ҳарбий фаолиятлар ниҳоятда қизгин тус олган пайтга тўғри келди.

Шоҳ барча саркардаларини катта саройга тўплаб, сўнгги вазият ҳақида маълумот берди ва маслаҳат солди.

Ҳар ким билганини сўзлади.

Қипчоқ хонларидан бири деди:

- Султоним, Чингизхон ўз мамлакатини беш қўлдай яхши билади, аммо бу ерларни билмайди. Қўйиб беринг, мамлакат ичига кириб келаверсин. Кейин уни бўғиш осон кўчади.

Бошқа бир хон бу фикрни маъқуллади.

- Дўстимиз тўғри гап айтди. Керак бўлса қалъа девори тагига келишин. Бухоро билан Самарқанднинг деворлари жуда мустаҳкам. Бир эмас, мингта Чингиз бирлашса ҳам қўлидан ҳеч нарса келмайди.

Темур Малик ортиқ чидаб туролмади. Ўтирган жойидан газаб билан кичқирди:

- Хиёнат бу!..

Султон Муҳаммад унга ўтирилди:

- Нима хиёнат?

- Бу хоннинг сўзлари. Бошдан-оёқ хиёнат бу. Эси жойида бўлган бирон киши душман бемалол қалъа тагига қадар келаверсин, деб тавсия этмайди. Мўғулларни кўрганлар яхши билишади. Улар ҳамма ёққа ўт қўйиб, кулини кўкка совуради. Булар Хоразм халқига зулм ўтказдиришни қайси калла билан таклиф этипти ўзи?..

- Хўш, сенинг фикринг қандай?

- Хотинларга ўхшаб қалъа ичига бекиниб ўтириш эркакларнинг иши эмас. Қўл қовуштириб ўтирмай, душман билан урушмоқ керак. Жонидан кечмайдиганларга орамизда ўрин йўқ.

- Кўп яхши. Аммо сен Чингизхон аскарлари билан жанг қилган вақтимизда урушга қарши чиққан эдинг-ку.

Темур Малик аччиқ кулди.

- Ҳа, шундай бўлганди, - деди у. - Мен ухлаб ётган илонни безовта қилмаслик тарафдори эдим. Чингиз ҳали бизга тиш қайрамаган, балки бу ҳақда ўйламаган ҳам эди у пайтлари. Босқин қилдик, қарвонини таладик, шунда ҳам ғиқ этмади. Охири элчиларини ўлдирдик. Ўзимиз уруш тарафдори бўлиб чиқдик, уни шунга мажбурладик. Уруш тарафдори бўлган хонлар бўлса энди қалъаларга биқиниб ўтиришни тавсия этмоқдалар. Улар Хоразм мамлакатини қурбонликка келтирилган қўй каби мўғул қиличи остига ташлашга уринмоқдалар. Бу хиёнат бўлмай не?

Султон низонинг олдини олиш ниятида шоша-пиша ўғлига юзланди.

- Сен не дейсан, Жалололиддин?

Жалололиддин ҳурмат билан ўрнидан турди.

- Қалъада кутиб ўтирсак бўлмайди, султоним. Душманни очиқ майдонда урушишга мажбур қилайлик. Ўшанда голиб чиқишимиз мумкин. Қалъага бекинсак қўшинимиз нақадар кучли бўлса-да, узоқ давом этадиган қамалга дош беролмайди. Егулик ва сув ўлчоғлиқ бўлса...

- Яъни сен ҳам Темур Маликнинг фикрини қувватлаяпсан...

Жалололиддин бошини эгди. Султон ўшқирди:

- Сиз бир-бирингиздан бошқача фикрлай оласизми, йўқми? Нима, киндигингиз бирми? Демак, ҳар икковингиз очиқ майдонда жанг қилмоқчисиз, шундайми?

Темур Малик ирғиб турди.

- Шундай, султоним, - деди у. - Очиқ майдонда урушишни хоҳлаймиз. Чунки очиқ майдондагина голиб чиқишимизга ишончимиз комил. Мўғулларни қалъа ичида кутиб ўтириш ўлим деган гапдир. Мудофаа эмас, ҳужум қилмоғимиз керак. Агар жангчи мудофаадан бошқа нарсани билмаса у мағлубиятга маҳкум.

Хонлардан бири Темур Маликнинг сўзини бўлди.

- Бундай бўлиши мумкин эмас! Чингизга ҳужум этиш ақлдан эмас. Сен султонимизни хавф-хатар ичига отмоқчисан. Биз бунга рози эмасмиз. Султонимизнинг ҳаёти биз учун азиз. Керак бўлса, тоғларга чекинамиз, у ердан Ғазнага кетиб, янгидан лашкар тўплаб, Чингизга ҳужумга ўтамыз.

Темур Малик унга истеҳзо билан қаради.

- Шундайми? - деди у. - Сўрасам бўладими, ҳозир қўлида бор қўшини билан ўлкани мудофаа этолмаган султон кейинчалик қандай қилиб Ғазнада янги қўшин тўплаб, Чингизни мағлуб эта оларкин? Тўғрисини айтганда, ҳайрон бўлмай илож йўқ...

Султон Алоуддин Муҳаммад жаҳл билан қаддини ростлади. Мўйна пўстинининг этагини ёпди. Унинг юзига қон тепган эди.

- Демак, илло майдонда урушмоқни хоҳлайсиз. Хўп, Темур Малик, минг кишини ол-да, Чингизнинг қароргоҳини топ. Босқин қил. Ундан кейин Хўжанд қалъасига кет. Сени ўша қалъага қўмондон этиб тайинлайман.

- Амрингиз бош устига, султоним.

Жалололиддиннинг олдида тўхтади.

- Мендан рози бўл, жигарим.

Жалололиддин дўстини қаттиқ қучоқлади. Кўзлари ёшга тўлди. У Темур Маликка буюрилган иш уни ажал қучоғига ташлаш эканлигини билиб турарди.

- Мен ҳам бораман, - дея пичирлади Жалололиддин.

Темур Малик секин деди:

- Сенинг жойинг отангнинг ёнида. Султонни ёмон кўзлардан асра.

Саркарда гурс-гурс қадам ташлаб чиқиб кетди.

Уч кундан кейин султон яна қурултойни тўплади. Шаҳарга яқин қишлоқларда пакана от минган суворийлар пайдо бўлгани ҳақида хабар келган эди. Султон бекларидан сўради:

- Не тадбир кўрмоқ керак?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Султон бармоғини Жалололиддинга нуқиди.

- Сенинг фикринг қандай?

Жалололиддин ўйчан жавоб берди:

- Қўшинни қалъага қамаб ўтиришдан фойда йўқ.

- Ҳалиям ўша-ўша фикрдамисан?

- Худди шундай...

Султон ҳеч нарса демади. Беклар, хонлар, саркардаларни назардан ўтказди. Яна бир бор тикилди, бироқ излаган одамни топмади.

- Темур Малик қаерда?

- Ёнига минг кишини олиб, Чингизхон қароргоҳига босқин қилишини буюрган эдингиз, унутдингизми?

Султон афсусланиб бош чайқади.

- Биз дарҳол йўлга чиқ демагандик-ку, - дея мингиллади у.

Темур Маликнинг йўқлиги султонга жуда-жуда билинмоқда эди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БЎЛИМ

Чингизхон ўтовларни йиғиштириб, юришга ҳозирланишни буюрди. Сўнг отига миниб, хотини Бўртанинг ёнига кетди.

Бўрта унинг биринчи хотини. У хийла қартайган ва семириб кетган. Бўрта ўтов ичида пўстак устида ўтирарди. Ўтов туйнугидан юлдузларга боқиб, ёшлигини эслар эди. Бирдан туёқ товушини эшитиб, ўтирилди. Чингизхонни кўрди дегунча чўккалади.

- Буюк хоқон, - дея мингирлади у.

Чингизхон отдан тушиб, Бўртанинг ёнидан жой олди.

Анчагача юлдузларни томоша қилишди. Охири хотин сўради:

- Нега бемаҳалда ўтовларни йиғдирыпсиз, буюк хоқон?

- Чунки бу кеча мен учун хайрли.

- Онангиз сизни бу кеча туққанми?

- Йўқ, онам мени туққан кечага лаънат бўлсин. Бу кеча бўлса мен учун қувончли кечадир.

- Хабарим йўқ экан?

- Нимадан?

- Дунёга келганингиздан мамнун эмаслигингиздан. Ваҳоланки, сон-саноксиз аскарингиз бор, улар сиз учун ўлмоққа тайёр. Ўзингиз бориб кўрмаган мамлакатларнинг эгаси бўлсангиз. Қўша-қўша хотинларингиз, бола-чақаларингиз бўлса. Ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишларни удаладингиз. Яна нега ўзингиздан мамнун эмассиз?

Чингиз бош чайқади.

- Мамнун эмасман, Бўрта! Аҳволимдан мамнун эмасман. Айтганларингнинг ҳаммаси бор, аммо ўлим ҳам бор. Барибир ўладиган бўлганингдан кейин булар татирмиди?

- Буюк бир жаҳонгир ўлимдан қўрқиб қопти-да.

- Масхаралама, Бўрта. Мени сен тушунмасанг, ким ҳам тушунарди. Кўз очиб кўрган хотинимсан, оғир кунларда ёнимда бўлдинг. Шунини билки, эсига ўлим тушган чоқда эринг довулда қолган япроқдай титрайди. Мен ожиз қолган, ололмаган ягона қалъа бу ўлим қалъасидир. Ҳа, ўлиб кетаман. Искандар Зулқарнайн ҳам ўлган. Мен ҳам ўлиб кетаман. Ҳафтафаҳм донишмандларим ўлимнинг чорасини топа олмаяпти.

Кўзлари сузилди. Анчагача кўкка тикилиб қолди. Ҳар тараф ёп-ёруғ. Тўлин ой сеҳрли нур сочарди.

- Бу кеча мен учун хайрли, - деди Чингиз ниҳоят. - Хайрли кеча, Бўрта. Негагини биласанми?

Бўрта ҳозиргина эшитган гапларидан ҳайратга тушган эди.

- Нега?

- Олдинги вақтларни, йигирма йил олдинги даврни бир эсласанг-чи. Ҳа,

роппа-роса йигирма йил олдин худди мана шундай ойдин кеча эди. Ниҳоятда гўзал бўлган эди. Ўша кечаси ҳам осмонда тўлин ой бор эди. Юлдузлар жимирлаган, чор тараф кундуздек ёп-ёруғ. У вақтда ёнимда кичкина бир тўда бор эди, холос. Отамнинг ўлимидан юрагим доғланган, она айрилигидан қалбим вайрон эди. Ёш ва соғлом эдим, кучга тўлган пайтим. Овга чиққандик. Мана шу овул этагидан бошланадиган тўқайга ўхшаш катта бир ўрмонда йигитларим билан ов қилиб роса чарчагач, дам олишга тўхтаган эдик. Оёғимизни эндигина чўзган ҳам эдикки...

Қўлини шартта қиличига чўзди.

- Бирдан бир аёлнинг чинқиргани эшитилди. Шу заҳоти қиличимни суғуриб, от устига сакрадим.

Бўрта сеҳрлангандай қотиб қолганди. Нафасини чиқармай, эрининг сўзларини тингларди. Гап нима устида бораётганини эндигина англаб етди. Хоқон жим қолди дегунча гапни ўзи давом эттирди.

- Мени олиб қочиш учун келган уч кишининг устига яшиндек бостириб келдингиз. Қароқчилар эс-хушини йиғиб олгунча иккитасини ўлдирдингиз. Учинчиси қочиб кетди. Ушанда ой нурида бир-биримизга тикилиб қолгандик. У пайтлари ёшгина қиз эдим.

Бош чайқади.

- Йил кетидан қувиб йил ўтди. Умр Иргиз дарёсидай оқиб ўтди кетди. Сассиз-садосиз оқди кетди... Қандай хузунли бу... Сочимга оқ тушмасданок устимга хотин олдингиз. Бўртани сўриб ташланган узумдай бир четга улоқтирддингиз. Чидадим. Ичим зардобга тўлди. Энг қаттиқ хафа бўлган кунимни биласизми? Қулон Хотунни олган кунингиз эди бу кун. У ёш, гўзал эди. Энди мени бутунлай унутасиз, деб йиғлаб тонглар оттирдим. Ҳақиқатдан мени унутдингиз ҳам. Ҳафталар ўтди, ойлар ўтди, ўтовимга қадам босмадингиз. Лоақал бировни юбориб ҳолимдан хабар олмадингиз. Оғир кунларда ёнимда бўлган Бўрта не қияпти деб ўйламадингиз.

Бўртанинг кўзларидан шашқатор ёш оқди. Тиззаларига томчиледи. Бўрта семиз қўлининг орқаси билан ёноқларини артди.

- Кўп жафо чекдим, улуғ хоқон. Аммо қозонган галабаларингиз ярамга малҳам бўлди. Сиз учун доим Кўктангрига илтижо этдим.

Чингизхон Бўртанинг қўлини қўллари орасига олди.

- Бўрта, - деди у. - Сени ҳеч қачон унутганим йўқ. Қулон Хотун хафа бўлмасин деб ёнингга келмадим. Сен менинг даррдошимсан. Сени эсдан чиқариш мумкинми ҳеч? Барча хотинларим бир ёнда, сен бир ёндасан, Бўрта. Кўктангри урсин уларни.

Бирданига қаттиқ шовқин-сурон кўтарилди.

- Хоқон қаерда? Хоқон қаерда? - деган бақирриқлар эшитилди.

Қиличларнинг жаранг-журунг товушлари орасида Жебенинг овозини таниди. Чақмоқдек отилиб чиқди. Бир сакрашда отига минди.

- Лу! Лу! Лу! - дея наъра тортди у. Овоз беришди:

- Буюк хоқон!

- Келдим.

- Бизни босишди!..

- Алвасти олсин. Ҳа, босишди. Қани, тез тўпланинг.

Бурғулар чалинди, қиличлар шақирлади, ўқлар визиллаб учди...

- Уринг!..

- Доира шаклида тўпланинг!..

- Ўлдиринг номардларни!

- Йўлдан қоч!

Йўгон бир сас бошқа товушларни босиб кетди:

- Ўлдиринг, Хоразм арслонлари!..

Орқасидан Сарик Лағўт наъра тортди:

- Ур, Темур Малик!..

- Ур, лочиним!..

Шундан кейингина мўғуллар ким босганини билишди. Чингизхон тишларини гижирлатди.

- Атрофини ўраб олинг. Ҳаммасини қиличдан ўтказинг.

Қурт Жебе Темур Маликнинг пайига тушди. Иккови ўртасида омонсиз олишув бошланди. Рақиблар усталик билан қилич солиб, бир-бирини қўлга туширишга ҳаракат этишарди.

Қурт Жебе, биринчи бор бундай кучли душманга дуч келганини ўз-ўзига эътироф қилди. Темур Маликнинг хаёлидан ҳам шундай фикр ўтди.

Жебе билганича хоразмча сўзлашга уриниб деди:

- Кимсан?

- Менга Темур Малик дейишади.

- Ўша машҳур саркарда сенмисан?

- Ҳа, билдинг.

- Менга Қурт Жебе дейишади.

- Сени ҳам баҳодир жангчи деб эшитганман.

- Ҳа, шундай ном қозондик.

- Сенинг йигитлигинг беғуноҳ болалару кексаларни ўлдиришда эмиш!

Қурт Жебе қаҳқаҳа отди.

- Бундай қилганим эсимда йўқ. Бу гал шундай қилсам ажаб эмас.

- Ҳа, бу сенга ярашади!

- Узоқ кетдинг йигит, ма, ол шуни!..

Темур Малик отини тезда ён томонга буриб, қутулди. Дарҳол қарши ҳужумга ўтди.

- Қўлингдан келмади, Жебе нўён. Ма, ол буни!

Бироқ Жебе ҳам бўш келмади.

- Ўҳў, - деди у. - Роса айёр экан-ку.

Ярим соатча олишдилар. Иккови ҳам чарчади, бироқ ҳеч ким ғолиб чиқмади. Бир-бирига қойил қолишди. Бундай кучли рақибга ҳалигача дуч келишмаган. Темур Малик буни сўйлашдан тортиниб ўтирмади.

- Моҳир қиличбоз экансан, Жебе нўён.

- Сен ҳам тузук экансан, Темур Малик.

- Сенга ўхшаган бир мард йигит бу қашқирлар ичига қандай тушиб қолди экан деб ҳайрон бўлаётирман.

Қурт Жебе жавоб ўрнига шашт билан қилич солди.

- Ол шуни, кейин ҳайрон бўлавер!

Бироқ зарба кучли эмасди. Темур Малик осонгина чап берди. Ҳеч нарса бўлмагандай сўзида давом этди:

- Ростдан ҳам ҳайронман. Мўғуллар орасида сенга ўхшаганлар ҳам бор экан-да.

- Мўғул қўшинида менга ўхшаганлар тиқилиб ётибди, йигит.

- Мурдаларингизни санаган вақтингда буни янада яхшироқ билиб оласан.

- Қутулиб кетаман деб ўйлаяпсанми ҳали?

Темур Малик фурсат топиб, атрофга кўз ташлади. Йигитлари ишини қилиб бўлган, уч-тўрт кишилиқ гуруҳлар ҳолида ўрмон томонга чекина бошлаган эдилар.

- Худонинг хоҳиши билан мен қиладиганимни қилиб бўлдим, Қурт Жебе. Яқинда кўришиб қолармиз.

Тезда отининг жиловини тортди.

- Ҳой!.. Қаёққа?

- Сени Оллоҳга топширдим, Жебе нўён, яқинда яна кўришамиз.

Жебе Темурнинг орқасидан от қўйди. Анчагача от чоптирди. Бир пайт орқасига ўгирилса ҳеч ким йўқ. У тўхтади.

- Лаънат сиздай навқарларга! - деб бақирди орқасига қараб. - Ҳақиқатдан ёш болалару қари-қартангни ўлдиришдан бошқа нарсага ярамайсиз. Нега душманни таъқиб этмайсиз?

Жавоб олмагач, тезда орқасига қайтди. Аламзадалик билан Чингизхондан сўради:

- Нега уларни қувмадик?

Чингиз газабдан кўкариб кетганди.

- Ўзингни бос, - деди у. - Булар озчилик экан, ҳар ҳолда Хоразм қўшинининг илғори бўлса керак. Катта қўшин орқада. Кичкина бир тўданинг орқасидан қувиб, қопқонга тушайликми?

Жебе нўённинг эси жойига тушди. Хоқонга қойил қолди.

- Гапингиз тўппа-тўғри, - деди у. - Ҳақиқатдан булар илғор бўлса керак. Хоразмшоҳ айёрлик қилиб, бизни орқасидан қувдириб, тузоққа туширмоқчи.

- Ҳа, шундай! Аммо бунга лаққа тушадиган аҳмоғини топиб бўлибди.

- Не қилмоқчисиз, буюк хоқон?

Чингизхон бошини кўтарди. Атрофини ўраган саркардаларига қаради. Соқолини тортқилади. Қисик кўзлари билан осмонга тикилди.

- Бу кеча хайрли бир кеча, - деди у. - Йигирма йил олдин бўлгани сингари хайрли кеча. Қўшинни жангга сафланг. Хоразм қўшини бизга ҳужум қилади деб ўйлайман. Бизни анча шошириб қўйишди. Бу уларга қўл келади. Ҳаммангиз жасоратли ва сабр-чидамли бўласиз, деб ўйлайман. Очигини айтсам, Хоразмшоҳ Муҳаммад бу қадар тез ҳаракатга киришини кутмагандим. Сусткашлигимиз бизга зарар бўлди. Урушда биринчи бор хатога йўл қўйдим. Бу эса...

"Охиримиз бўлиши мумкин" демоқчи эди. Аммо саркардаларининг шижоати сўнишидан чўчиб, айтишдан воз кечди. Унинг ўрнига бошқа сўзлар айтди:

- Бу эса сизнинг жасоратингиз ва қаҳрамонлигингиз туфайли тузатилади. Ҳозир бўлинг, олдинда бизни қанчадан-қанча яғмолар кутмоқда.

- Лу! Лу! Лу! Лу!

Орқага қайтиб кетаётган Темур Малик ва йигитларигача эшитилди бу улишлар.

- Қашқирлар улияпти, эшитдингми Лағўт?

Сариқ Лағўт отини ниқталади.

- Эшитмай бўладими? - деди у. - Аммо бир нарсага тушунмадим: улар нега бизни таъқиб этишмади?

- Қўрқдилар, - деб жавоб қилди Темур Малик. - Бизни илғор қисм деб ўйлаган бўлсалар керак. Хоразм қўшини ўрмон ичида пистирма қўйган, деган фикрга борган улар. Қанийди шундай бўлса...

Афсус-надоматга тўла овозда давом этди:

- Кошки эди... Бироқ Чингиз тўғрисидаги гаплар афсона эканлигини билиб олдик. Миш-миш тарқатиб, ўзимиз уни афсонавий шахсга айлантirik. Чингиз тўғрисида тўхтамай гапириб, халқни ҳам қўрқитдик. Оқибатда кўрмаган душмандан қочишга тайёр бўлиб қолдилар. Хоразмшоҳнинг ичига ҳам қўрқув оралаган. Биз билан шу босқинга қатнашганида қандай яхши бўларди. Шу ернинг ўзида мўғул қўшинини тор-мор этган бўлармик.

- Ҳақиқатан султонимиз қўрқиб қолганми?

Нима бўлса бўлсин, бироқ Темур Малик Хоразмшоҳни қўрқоқ дея олмасди.

- У қўрқоқ эмас. Бироқ қипчоқ хонларининг сўзидан чиқмайди. Она-сидан нега ҳадиксирашини ҳозиргача билолмадим. У бир хотин, сен бўлсанг қудратли султонсан-ку! Нимасидан ҳуркади? Билолмадим. Ҳеч бўлмаса шаҳарларини мудофаа этолса яхши бўларди. Бундай бўлмас дейман, ҳар ҳолда қўрқоқларнинг сўзига кириб чекинса керак. Балки Эрон тоғлари томонга, у ердан Ҳиндистонга ўтишни ўйлаётгандир. Бироқ Чингизхоннинг ўғли Жўжи аллақачон бу йўлни эгаллаб, пойлаб ўтирибди.

- Қаердан билдинг?

- Буни билиш учун бир неча йил қўмондон бўлиш етарлидир. Чингиз аҳмоқ эмас. Балки ақлли ҳам эмасдир, бироқ унинг ёнида ҳақиқатан ақлли қўмондонлари бор. Қурт Жебени биласанми?

- Номини эшитганман.

- Мен яқиндан танишдим, жуда яқиндан. Моҳир қиличбоз, ақлли душман. Яна бир марта кўришишни қанчалик хоҳлашимни билсанг эди.

Лағўт Темур Маликнинг Жебе билан урушганини тушунди.

- Бир-бирингизни енголмадингизми? - деб сўради у.

- Енголмадик. Вақт зиқ, бунинг устига кучлар ҳам тенг эмасди. Берган қароримизга кўра, босқин қилгач, мунтазам қисмлар ҳолида тартиб билан ўрмонга чекинишимиз лозим эди. Сиз чекинаётган эдингиз. Жанг ярим қолди. Яна қаерда кўришамиз, Оллоҳнинг ўзига аён...

- Бу уруш узоқ давом этади, деб ўйлайсанми?

- Узоқ дейсанми? Қаердан билай. Бу эҳтимолдан узоқ. Чингизхоннинг қўшини бизникидан оз. Натижага эришмоқ учун у кучи борида шиддат билан ҳужум қилса керак.

- Енгиламиз демоқчимисан?

Темур Малик жим қолди. Сўнг отининг сағрисиغا бир шапалоқ уриб:

- Чууу! - деб қичқирди.

- Саволимга жавоб бермадинг, Темур Малик. Бир томондан кўпчиликмиз дейсан, иккинчи томондан енгиламиз дейсан...

- Жасур ва ақлли саркардаси бўлмаган қўшин қанча кўп бўлса-да, унинг қароқчи тўдасидан фарқи йўқдир.

- Жалолиддин бор-ку...

- У отасига қарши боролмайди. Ҳатто истаган тақдирда ҳам бундай қилолмайди.

- Нега?

- Кимда-ким, ҳатто султоннинг ўғли бўлса ҳам, султоннинг амрига қарши чиқса жазоси битта.

- Яъни ўлим!..

- Энг камида зиндонга ташланади. Мен ҳам неча ойлаб ҳибсда ётдим-ку.

- Жалолиддин ўлимдан қўрқадими?

- Йўқ, у ўлимдан асло қўрқмайди. Бироқ отасини қипчоқ хонлари қўлига ташлаб кетса янада оғирроқ фожеалар келиб чиқишини яхши билади. Шу боис у султон ёнида бўлиб, бало-қазодан огоҳлантириб турмоғи керак.

Сариқ Лағўт жим қолди.

Дарахтлар орасидан сизилиб ўтаётган ой нури йўлни ёритарди. Чирилдоқлар чириллар, гоҳо бўри, гоҳо қашқир улиб қўярди.

Йўллар чексиз ва сассиз...

* * *

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад сарой қабулхонасида у ёқдан-бу ёққа юради. Ёнида ҳеч ким йўқ. Хоразмшоҳнинг кўринишидан кимнидир кутаётгани маълум.

Саҳар яқинлашиб қолган, ой эндигина ботиб, уфқ оқара бошлаган эди. Самарқанд бедор. Шаҳар аҳли анчадан буён кечалари мижжа қоқмайди. Душман бостириб келиши хавфи бўлганда кўзга уйқу келадими. Самарқандликлар тўхтамай ишлаб, девоғларни мустаҳкамлашяпти.

Султон деразага яқин борди. Атлас пардани тортиб, ташқарига назар ташлади.

Сарой олдидаги боғда қад кўтарган дарахтлар катта ўрмонни эслатади. Яқиндагина бино этилган каттакон масжиднинг элас-элас кўриниб турган миноралари самога қўл очган фариштага ўхшайди.

Ногоҳ эшик очилди. Хоразмшоҳ астагина орқага қайтди. Ичкарига эшик олдидаги саккиз соқчидан бири кирган эди. Соқчи қўл қовуштириб деди:

- Тўнғичхон амрингизга мунтазир, султоним.

Султон Муҳаммад қўлини гўё пашша ҳайдаётганга ўхшатиб силкиди.

Тўнғичхон кирди. Салом бериб, султонга яқин борди.

- Оллоҳ давлатингизнинг умрини узоқ қилсин, султоним.

- Қанча узоқ бўлса ҳам сўнгимиз ўлим эмасми, Тўнғичхон?

- Оллоҳ ўлимни кечидан берсин, олампаноҳ. Сизсиз нима қиламиз?

- Бошқа бир султон топасиз қўясиз. Доим шундай бўлиб келган-ку. Ўзлоқшоҳ яхши султон бўлади деб ўйлайман.

Тўнғичхоннинг юзида хавотир аломати зоҳир бўлди.

- Биз султонимиздан мингдан-минг розимиз, Оллоҳ ҳам сиздан рози бўлсин.

- Сафсатани йиғиштир, Тўнғичхон. Тезроқ бир чора топмоқ даркор. Чингизхон яқинлашиб қолган дейишмоқда. Ўтрор устига юриш қилибди. Аввало Ўтрорни олиб, Ғойирхонни жазолар эмиш, ундан сўнг Самарқанд, Бухоро, Гурганжга навбат келармиш.

- Оллоҳ ўз паноҳида сақласин.

- Сақласин деб Оллоҳ бизни бу ўлканинг ҳукмдори қилди, қулларини қўлимизга топширди. Аммо биз нима қилдик?..

- Давлатни кенгайттирдик, ҳазрати олийлари.

- Етарли бўлдими? Катта давлатнинг дарди ҳам катта бўлади. Оқилона тadbир олиш ўрнига, осон йўлдан бориб халқдан хирож ундиришни маъқул топдик. Биз тўқликка шўхлик қилганимизда раиятимиз очликдан қирилди. Менга ҳамма ёқ гулистон дедилар, табаамнинг оч-яланғоч қолганини, азият чекаётганини айтмадилар. Нега бундай қилдингиз, Тўнғичхон?

Тўнғичхон ер чизиб қолди. Сўзлашнинг фойдаси йўқ. Султонга бир гап бўлган. Жим тургани яхшироқ.

- Раиятим оч-наҳор ўтирган бир вақтда мен овқатдан бездим. Раиятим азоб чекканида мен завқ-шавққа кўмилдим. Раиятим бир парча ерга зор ўтирганида мен бекларимга шаҳар устига шаҳар инъом этдим... Қани ўша беклар, қаерда улар? Нега кўринмай қолди улар?

- Биз шу ердამиз, султоним.

Алоуддин Муҳаммад бармоғини Тўнғичнинг кўксига қадади.

- Сен-ку шу ердасан, бироқ ҳамтовоқларинг қани? Бошқа беклар, саркардалар-чи?

- Улар шаҳарларни мудофаа этиш учун жўнаб кетишди.

- Кулдирма мени... Ҳаммаси қалин деворлар орқасига пусиб, жонини қутқариш пайида. Ё нотўғрими?

Хон жавоб ўрнига ерга қаради.

- Нега индамайсан, Тўнғичхон? Ё сўйлаганларим тўғри эмасми?

- Султоним, бекларингиздан нега хафа бўляпсиз? Уларнинг ҳаммаси яхши саркарда. Шаҳарларни мудофаа этмоқ даркор, аскарларнинг бошига қўмондон керак. Ҳали кўрасиз, Чингизнинг аскарларига қон қустиришади. Ҳатто шаҳримизга ҳужум қилмайди ҳам...

- Илоҳо шундай бўлсин. Бўлмаса бу одамлар қалъадан ташқарига бир одим ҳам отмайдилар...

Анчагача жим қолишди. Сўнг Алоуддин Муҳаммад сўради:

- Самарқандда қолсакмикан ё Бухорода? Не дейсан?

Тўнғич бу саволни кутган эди. Ҳаяжон билан сўзлай бошлади:

- Самарқанднинг деворлари мустаҳкам. Бу ерга Чингизнинг тиши ўтмайди. Қўшинингизни олиб бу ердан кетаверсангиз бўлади. Бухородан ҳам анча-мунча аскар олишингиз мумкин. У ерда юз минг баҳодиримиз бор. Шаҳар мудофаасига элик минг аскар кифоя. Қолганини олиб, Хуросонга, кейин Эронга кетасиз. У ерлардан лашкар тўплаб, Чингизхонга қарши

чиқасиз. Чингиз дегани қуёшда қолган бир қисим қордек эриб йўқ бўлишига ишончим комил.

- Иншооллоҳ!..

- Инонинг, олампаҳоқ. Бу ерда қолиш сиз учун хатарли. Оллоҳнинг ўзи сақласин, мабодо сизнинг муборак жисмингиз қазога учраса бошсиз қолган қўшиннинг қўлидан не келади? Бу ерда қолиш фалокат демакдир. Шу сабабдан бу шаҳардан кетишингиз лозим.

Алоуддин Муҳаммад узоқ ўйлади. Соқолининг бир нечта оқ тукини юлди.

- Демак, кетишим керак, шундайми?

- Албатта кетишингиз керак. Биз қатра қонимиз қолгунча шаҳарни мудофаа этамиз. Яқинда зафар қозонамиз. Шунда олам-олам завқ-шавққа кўмиламиз. Содиқ қипчоқ эрлари фидойилик кўрсатадилар...

Султон қўл силтаб, унинг сўзини бўлди.

- Қайси қипчоқ фидойисини айтяпсан, Тўнғичхон? Билмайсанми, Ўтрорга ёрдам учун юборган йигирма минг қипчоқ хиёнат қилиб душман томонга ўтди-ку!

Қипчоқ хонининг ранги қум-қув оқарди.

- Ҳалиги, олампаҳоқ... Сиз... сиз бундан хабардормингиз?

Султон жаҳл билан ер тепди.

- Ўч-э! Сен бизни аҳмоқ деб ўйлаганмингиз?!

Эшикни кўрсатиб ўшқирди:

- Йўқол!..

Қипчоқ хони титраб-қақшаганича тисарила-тисарила чиқди. Алоуддин Муҳаммад ўз-ўзига сўзланди:

- Шуларнинг пасткашлигини кўра-била туриб гофил қолгансан эй банда. Сени гафлатдан ким уйғота олади энди?

Дераза ёнида анчагача ўйлаб қолди. Азон ўқилад бошланди. Жарангдор бир овоз оҳиста-оҳиста самога юксалаверди. Султон тиз чўкди.

Кўп ўтмай имом келади ва улар бомдод намозини ўқийдилар. Султон ҳалиям бир қарорга келмаган эди. Кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай довидирарди. Кетса жонини қутқаради, аммо эл-юртсиз бир султонга айланади. Қипчоқларнинг баъзилари хиёнат йўлига кирганини ҳеч тушуниб етолмади. Улар неча йиллардан буён шу давлатнинг нон-тузини еган эдилар-ку, қайси юз билан хиёнат қилдилар, қандай қилиб бир мажусий томонга ўтдилар? Чингизхоннинг сеҳрли туки бор, кўрган одам унинг ёнига ўтади-қўяди, деган миш-мишлар ростмикан ё?

Имом ичкарига кириши билан хаёли бўлинди.

- Ассалому алайкум, буюк султонимиз...

- Ваалайкум ассалом, сенмисан Қозизода?

- Бандангиз, султоним, доим ҳақингизга дуодаман.

- Таҳорат олган эдим, намозимизни ўқийлик.

Суннатни бажо келтиришди. Узундан-узоқ тасбеҳ ўгиришди. Қозизода имоматга ўтиб, фарзни қилдирди. Дуо ўқишди. Музаффар этишини сўраб Оллоҳга илтижо этишди.

Ниҳоят оёққа турдилар. Султон имомга ҳам ичини тўкиб солгиси келди.

- Қулоқ сол, сен Оллоҳнинг севган қулисан. Диққат билан эшит... Менга бераётган маслаҳатларига кўра, шаҳарни тарк этиб, аскарларим билан Хуросонга кетишим, у ердан бир қанча аскар олиб, Эрон тоғларига чекинишим, яхши тайёргарлик кўргач, қайтиб Чингиз қўшинини яшин ургандек яксон қилишим керак экан. Бунга не дейсан?

Имом иккиланиб ўтирмай шартта жавоб берди:

- Бунга душмандан қочиш дейишади, султоним!

Султон ўрнидан сакраб турди.

- Бу қандай гап?!

- Ҳақиқатни айтдим.
 - Сен ҳақсан, аммо бошқа чора ҳам йўқ, шекилли.
 - Нега бўлмасин, олампаҳоқ? Нега душманни кўрмай турибоқ қочмоқ-чисиз? Урушиб кўринг. Ҳақ таоло нени тақдир этганини ким билади. Балки Чингизхон қочар. Ким билади?

- Чингиз ниҳоятда кучли дейишади.
 - Неча йил уларнинг ичида бўлдим. Тўғри, мўғуллар кучли, ботир, аммо бизчалик кўп эмас. Улар жасур. Биз ҳам жасорат кўрсатсак мағлубиятга учрамаймиз. Мен бу мамлакатнинг нон-тузини едим, сувини ичдим. Қарзим кўп. Мен шахсан ўз чекимга тушган ишни қилишга ҳозирман. Бу тупроққа мусулмонлар қони тўкилган. Султоним, бу замин учун яна қон тўксак арзийди.

Султонга имомнинг сўзлари мақбул бўлди. Бироқ шаҳардан кетиш фикри миясини пармалайверди.

- Ўйлаб кўрай, - деди у.

Қозизода чиқди. Султон яна ёлғиз қолди. Узоқ ўйлади. Охири яна Тўнғични чақиртирди. Яна саломлашишди. Тўнғичхон шаҳардан кетишга кўндириш учун султонни роса авради, ўлимдан сўз очиб, кўрқитди. У қилди, бу қилди, хуллас, султонни кетишга кўндирди.

Самарқандни мудофаа этиш учун келган минглаган кишилар ўлимини бўйнига олиб, жангга шайланаётган эдилар. Султон Муҳаммад уларга бош бўлиш ўрнига соқчиларини эргаштириб, туш пайтида шаҳарни тарк этди. Қўмондон қочгач аскар не ҳам қиларди?

Жалолиддин отасининг орқасидан қон йиғлаб кетиб борарди. Охирги марта Самарқандга боқди. Кўзларини тўлдирган ёшини кафтининг орқаси билан артди. Исёнкорона сўради:

- Нега, урушдан нега қочаётирмиз?

Тоғу тошларнинг тил-забони йўқки, жавоб берса. Отаси бўлса оғзида қатиқ ивитгандай миқ этмади.

* * *

- Ўтрор таслим бўлди...
 - Ўтрор таслим бўлди...
 - Ўтрор Чингиз қўлига ўтди...
 - Инолчиқ Ғойирхон қатл этилди...
 Бухоро кўчаларида бақир-чақир авжига чиқди. Ваҳима кучайиб, саросима бошланди. Кишилар бир-биридан сўрашади:
 - Нима бўпти, қандай бўпти?
 - Пакана от минганлар шаҳарга бостириб кириб, ёшу қарини қатл қилибди, қўлига тушган кишини қозикқа ўтқазибди...
 - Ростданми? Даҳшат-ку!
 - Ваҳшийларнинг иши ваҳшат сочиш-да. Бироқ сенга бир гап айтайми, дўстим, биз шунга лойиқмиз.
 - Не бўларкин, бу ёққа ҳам келишармикан?
 - Яқин кунларда кеп қолишади...
 - Йўғ-э?!..
 - Келаверсин. Бир томчи қонимиз қолгунча шаҳарни ҳимоя қиламиз.
 - Ўлгунча урушамиз дейсанми, нега?
 - Нега-пегасига бало борми? Ахир, бу ўз юртимиз-ку!
 - Бу юрт Хоразмшоҳ Муҳаммадники эмасми?
 - Уники ҳам.
 - Унда нега қочди?
 - Душман устига босқин қилмоқчидир балки...
 - Ўзи кетгани етмагандай, эллик минг аскаримизни ҳам опкетди. Қочишни билади, аммо душман билан урушгиси йўқ. Афсус...

- Бизнинг вазифамиз душман билан урушмоқ.

- Тўғри. Аммо биз маҳкум этилганмиз. Лаёқатсиз саркарда бош бўлган қўшин ўлимга маҳкумдир.

Ҳар ким оғзига келганини айтди. Лекин бирининг сўзини бошқаси олмади. Барча ўз фикрини ўтказишга уринар эди.

Бухоро бекларининг мажлиси узоқ давом этди. Бироқ бирон-бир қарорга кела олишмади. Эртасига тўпланадиган бўлиб тарқалишди.

Эртасига жума эди. Беклар жума намозини биргаликда ўқидилар, имом дилдан қилган дуога "омин" деб қўл кўтардилар. Сўнг барчаси мажлисга кетди.

Нишобурхон сўз олди.

- Буюк хонлар, улуғ беклар. Биз Хоразм учун масъул кишилар ўлароқ бу мажлисга тўпландик. Кеча ёмон хабар олдик: Ўтрор таслим бўлибди. Қалъа қаҳрамонона мудрофаа этилган, бироқ катта кучга дош беролмаган. Чингиз бу катта шаҳарга ўт қўйибди, вайрон этибди. Эртага Бухорони ҳам урушиб олса худди шундай қилиши тайин. Бу шаҳар омон қолиши керак. Бухоро илму урфон маркази, олимлар даргоҳидир. Уни сақлаб қолишимиз лозим. Султонимиз шаҳарни бизга ишониб ташлаб кетди. У янгидан қўшин тўплаб, Чингизни янчмоқчи. Энди ўз фикримни айтай: Чингизнинг шаҳарни вайрон этмаслиги учун биргина йўл бор. У ҳам бўлса...

Бироз жим қолди. Оғзида турган мудҳиш сўзни айтолмай ямланди. Гўё бу сўз дудоқларини куйдирадигандек эди. Ниҳоят сўзлади:

- Шаҳарни таслим этишдир...

- Не гап бу?!

Айрим бекларнинг миясига қон урди. Соқоли оппоқ кекса бир бек ёш йигитлардек қизишиб ўрнидан туриб кетди:

- Нима деяётганингни биласанми? Ёки сен ҳам анави хонлар каби хиёнат кўчасига кирдинми?

Нишобур унга еб қўйгудек бўлиб, қаҳр билан тикилди.

- Не сўйлаганимни яхши биламан, отахон. Сиз ёш боладек қизишманг. Қизиққонлик қилиб кераксиз гаплар айтиб юбордингиз.

Мўйсафид қизариб кетди. Бекларга ўгирилиб, деди:

- Қаранг, эй беклар! Сизга беклик унвони берган мамлакатни душманга топширишмоқчи-ю, сиз оғзингизга талқон солиб ўтирибсиз.

- Асло!..

- Бошқа чора борми ўзи?

Кекса бек ғазаб билан қичқирди:

- Бор!

- Не экан у, айтинг...

- Урушамиз, бир томчи қонимиз қолгунча олишамиз...

- Сиз ё нима деяётганингни билмаяпсиз, ёхуд Чингизхоннинг кимлигидан беҳабарсиз. Чингизхон ўзига қарши чиққанларни шу чоққача ҳеч кечирган эмас. Мен уни яхши биламан, зolimлигини ўз кўзим билан кўрдим. Кирган мамлакатда ҳар тарафни, ҳамма нарсани яғмолайди, қўлга тушган одамни ўлдиради, шаҳарга бошдан-оёқ ўт қўяди. Сизга шу керакми?

Кекса бек ҳалигача ғазабини босолмаган эди.

- Сен не дейсан ўзи? - деб ҳайқирди у. - Нега фақат таслим бўлиш тўғрисида дам урасан? Урушмоқни хаёлингга ҳам келтирмайсан. Бухоро мустаҳкам шаҳар. Уни олиш осон эмас. Аскарларимизнинг руҳи тетик. Шундай бўлса-да, таслим бўлишдан сўз очасиз. Бу хиёнат эмасми?

- Бошқа чора йўқ...

Кекса бек янада қаттиқроқ ғазабланиб, Нишобурхонни ёқасидан олди.

- Улганинг яхши эмасми? Аҳмоқлигинг ўзингга сийлов, аммо халқни тепкилатиб қўймайман.

Нишобурхон силтанди.

- Ол қўлингни, қария! Нима, сени чопиб ташлашим керакми?

- Кошкийди... Бу сўзларни эшитганимдан кўра ўлганим яхшироқ эди. Надоматлар бўлмай! Неча-неча йил бу мамлакатнинг нон-тузини единг, энди эса хиёнатга юз тутдинг...

- Мен ҳақиқатни тан оламан холос.

- Душманга бир ўқ отмай, таслим бўлиш ҳам ҳақиқатми?

- Ҳа, шундай. Отилган бир ўқ минглаб кишининг ҳаётига зомин бўлса, не кераги бор?

Кекса бек уларга нафрат билан бир-бир тикилди-да, деди:

- Ўлмоқни билмаган яшамоққа нолайиқдир.

Шундай деди-ю, этагини қоқиб, гурс-гурс қадам ташлаб мажлисдан чиқиб кетди.

Кипчоқ хонларининг кўпчилиги таслим бўлиш тарафдори. Ботирлар бўлса бир томчи қони қолгунча урушмоқчи эдилар. Ўртада низо чиқди. Пировардида бир ҳовуч ватанпарвар ичкари қалъага кириб ҳамма ёқни тамбалади. Улар жиллақурмаса аркни мардона мудофаа этмоқчи, Чингиз кўлига тириклай тушмоқчи эмас эдилар.

Бу ҳақда Қуръонга қўл қўйиб қасам ичдилар.

ЎНИНЧИ БЎЛИМ

Темур Маликнинг кўнгли қаттиқ гаш. Одатда фалокат олдидан киши ана шундай қаттиқ гаш бўлади. Темур Малик ўзини қўярга жой тополмасди. У Чингиз устига босқин қилганидан сўнг, тўғри Хўжанд қалъаси томонга отланган, шаҳарга келиб, қўмондонликни қўлга олган эди.

Аскарлари оз. Аммо у бундан ташвишга тушмади. Хўжанд дарё соҳилида жойлашган. Дарё қалъа атрофидан айланиб оқди. Оқим шиддатли. Темур Малик Чингизнинг тўнғич ўғли Жўжи яқин атрофга етиб келганидан бохабар. Ҳар эҳтимолга қарши ҳозирлик кўриб қўйган. Хўжанднинг қирғоққа туташ қисмига камончиларни жойлаштирди, манжанақлар қўйдирди.

Туман тушди. Қош қорая бошлади. Темур Малик қалъа буржларидан бирида шом намозини ўқиди, Оллоҳга узундан-узоқ илтижо қилди, сўнг буржларни айланишга чиқди.

Соқчиларининг ўзаро ҳазил-ҳузули қулоққа чалинади. Уларнинг руҳи тетик. Бундан қувониш керак. Аммо негадир ичига чироқ ёқса ёришмас эди.

Ўтрор таслим бўлганини ва султон Алоуддин Муҳаммад кетма-кет бой бераётганини эшитган онда юраги санчди, кўз ёшларини аскарларига кўрсатмаслик учун хонасига бекиниб олди. Хилватда ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Ҳеч қачон бу қадар аччиқ кўз ёши тўкмаган эди. Пар тўшакни муштлади, аламига чидай олмай қимматбаҳо Чин кўзасини деворга уриб чил-чил қилди.

Қани энди султон ҳужумга ўтсайди. Жони ширинлик қилмасайди. Кошки кўрқоқ хонларининг сўзига кирмасайди.

Ичини ит таталаётгандек эди. Буларнинг барчаси Темур Маликнинг дилини баттар хуфтон қилди. Бир соқчининг ёнидан ўтаётиб, ҳол сўради:

- Аҳвол қалай, жигарим?

Соқчи киприк қоқиб тикилди, қўмондонини таниди. Ғоз турди.

- Ҳаққингизга дуо этияпмиз, бегим.

- Яхшиси, элинг ҳақиға дуо эт.

Ўтиб кетди. Соқчи орқасидан ҳайрон бўлиб қараб қолди. Сўнг бу гапни айтиб бериш учун шерикларини чақирди.

Темур Малик уфққа назар ташлади. Атроф сукунат огушида. Бир гап бўлиши тайин. Темур Малик ички бир сезги билан буни ҳис этди. Ўзи олдинроқ ҳаракат қилиб, босқин уюштира қандай бўларкин? Аммо душман қаерда эканлигини билмайди-да. Эсига бир нарса тушди. Шоша-пиша пастга тушиб, отини келтиришни буюрди. Кейин Сарик Лағўтни топди.

- Бўл тез, кетамиз.

Сариқ Лағўт қаёққа деб сўрамади ҳам. Зотан, Темур Маликнинг орқасидан ҳатто ўлимга кетишга ҳозир у нозир эди. Шундай экан, қаерга боришларини сўрашнинг не ҳожати бор?..

Отланиб, қалъадан тез чиқишди. Яланғоч чўлдан ўтдилар. Ўрмон ҳам орта қолди. Ниҳоят Темур Малик қидирганини топди.

- Қара бу томонга!

Сариқ Лағўт ўша ёққа диққат билан тикилди. Олисда милтиллаётган гулханлар кўринди. Не эди бу, ажабо? Бир сўз билан жавоб берди:

- Кўрдим.

- Жўжихон бу.

- Ким?

- Чингизнинг ўғли Жўжи. Нақ биқинимизга етиб келибди.

Тишларини қисди, қароргоҳ томонга мушт дўлайтирди.

- Бечора Ўтрор. Душман қўлига ўтди-я!.. Ўт қўйиб, кулини кўкка совуришибди. Инолчиқ Ғойирхонни Чингиз қандай жазолаган экан, ким билди дейсиз? Мўғул усулида қозиққа ўтқазганмикан ё қулогига эриган кумуш қўйдирганмикан? Обрули бекларни бу усулда ўлдириш Чингизнинг одати. Шундай қилгач, маҳкумнинг рўпарасига туриб олиб қаҳқаҳа отади. Энг номдор душманларини эса қоплонларига ташлатади дейишади. Даҳшат!

- Кўпчилик булар...

- Шабихун урсакмикан?..

Сариқ Лағўт тараддуланиб ўтирмай, дарҳол жавоб берди:

- Мен тайёрман.

- Мен ҳам...

Орқага қайтишди. Аскарлари тайёр турарди. Темур Малик қисқа амр берди:

- Минг киши отлансин.

Қалъадан тез чиқиб кетишди. Ўрмондан шовқин-суронсиз ўтдилар, тақа товуши чиқмаслиги учун отларнинг туёғига кигиз боғладилар. Худди арвоҳлардек сассиз-садосиз олға босиб боришарди.

Қароргоҳга яқин қолганда Темур Малик отлиқларни тўхтатди. Суворийларини юз кишилик бўлиналарга ажратди. Биринчи бўлиб беш юз киши билан Сариқ Лағўт ҳужумга ўтадиган бўлди. Ўзи ундан ярим соат кейин бостириб боради. Қанча қирсалар шунча соз. Бир синаб кўришади.

Сариқ Лағўтнинг елкасига қоқди.

- Ўзингни кўрсат. Ҳозиргача кўрсатган қаҳрамонликларинг яна биттага кўпайсин. Улуғликнинг охири бўлмайди.

Сариқ Лағўт жилмайди.

- Уялтирма мени, Темур Малик. Сени учратганим учун Яратганга шукрлар. Бўлмаса ҳалигача ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олиб юрган бўлармидим.

Қучоқлашдилар.

- Рози бўлгин...

- Мингдан-минг розиман, сен ҳам рози бўл.

- Мингдан-минг розиман.

Сариқ Лағўт суворийларнинг бошига ўтди.

- Қани кетдик, арслонларим! Жўжининг устига чақмоқдек уриб тушайлик!

Қароргоҳ устига қуюндек ёпирилдилар.

Жўжихон чодирда шаробхўрлик қилаётган эди. Саркардаларини тўплаган. Бўлғуси жангда қайси усулни қўллаш тўғрисида муҳокама авжида.

Бирдан қаттиқ шовқин-сурон кўтарилди, қиличларнинг жаранг-журунги эшитилди. Ирғиб турдилар. Жўжихон кўзларини қисиб, саркардаларига тикилди.

- Не бўлмоқда?

Ичкарига бир аскар югуриб кирди.

- Босишди!..

Жўжи бош чаноғидан ясалган қадаҳни отди. Ғазаб билан ўкирди:

- Ким журъат этди бунга?

- Билмаймиз.

Қўмондонларига қараб кўзидан ўт сочди.

- Боринг аскар бошига, ўзингизни қўлга олинг. Лоақал бирини қочирсангиз кўзимга кўринманг!

Ўзи ҳам отланди. Қоронғиликда жанг қилаётганлар орасига от қўйди.

- "Тўплан" бурғуси чалинсин! Булар қароқчи тўдаси эмас, мунтазам кўшинга ўхшайди.

Биров наъра тортди:

- Уринг!..

Жўжихон қаҳқаҳа отди.

- Хоразмликлар! - деди у.

Овозининг борича бақирди:

- Соғ қўйманг, мўғул арслонлари, ўлдилинг!

Сариқ Лағўтнинг овози уни босиб кетди:

- Сариқ иблисларга кўз очирманг, қардошларим, тўнғиз кўптиринг!

Қиличларнинг шақир-шуқури, отларнинг кишнаши, оҳ-воҳ, сўкиш саслари бир-бирига қоришиб кетди. Гоҳ-гоҳ "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ!" деган ҳайқириқлар акс-садо беради. Аҳён-аҳёнда "Лу! Лу! Лу!" деган улиш эшитилади.

Темур Малик тепаликда туриб аҳволни кузатар эди. Бироқ қоронғида ҳеч нарсани фарқлай олмади. Фақат аскарларининг шодон қийқириқларидан ошиғи олчи эканини билиб туради.

Вақт етиб келгач, йигитларига буйруқ берди:

- Қани ҳужуум!..

Тепадан пастга отилиб тушдилар. "Ё Оллоҳ, ё Оллоҳ" дея наъра тортди, "Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!" такбирларини айтиб, жангга кирдилар. Жўжихоннинг аскарлари саросимага тушди. Улар душманни кўпчилик деб ўйлаган эдилар. Қоронғида бостириб келганлар қанча эканини санаб бўлармиди. Жўжихон бор овози билан бақирди:

- Орқага чекининг, орқага!..

Уруша-уруша чекинишди. Темур Малик анчагача таъқиб этди.

- Босинг, зафар бизники!..

Асир олишгани йўқ. Дардисарнинг не кераги бор? Асирларга ош-нон даркор. Қалъадаги егулик бўлса ҳисобли. Қўлга киритган гуруч қопларини отларига ортдилар, сўнг мўғул чодирларига ўт қўйдилар. Тонгга яқин қалъага қайтишди.

* * *

Жўжихоннинг қўли остида ўн минг суворий бор эди. Ваҳоланки, Темур Малик атиги минг киши билан босқин уюшгирди, холос. Жўжихон душман сонини ҳеч қачон билолмади. Ғазабдан мўйлови титрар, кўзлари тўхтовсиз ўйнар эди.

- Бу қанақаси? - дея ўшқирди у. - Душман ўртамизга бостириб кирмагунча хабар топмасак? Беш юз киши ўлди, яна шунча ярадоримиз бор. Хоразмликларни қўрқоқ деб ўйлаб, Ғафлатда қолдик. Сиз қандай қўмондонсиз ўзи? Қоровуллар қаерда? Нега дарҳол хабар беришмади?

Ҳеч ким жавоб бермади. Барча Жўжихоннинг ғазабидан қўрққани учун сукут сақлади. Жўжихон ғазаб билан давом этди.

- Егуликларимизнинг кўпини олиб кетишди. Оч қоладиган бўлди. Кечаги қоровулларни топинг ва калласини узинг.

Саркардаларидан бирига юзланди.

- Ҳудей нўён, дарҳол отамга одам жўнат. Ёрдамга ўн минг аскар юборсин. Тез етиб келишсин. Озиқ-овқат топиш учун чор-атрофни яғмоланг. Кўлимизга не тушса-да, кор-ҳолимизга ярайди. Тўхтаб турма, айтганларимни тез бажар.

Ҳудей нўён ўрнидан ирғиб турди. Буйруқни бажариш учун аскарлари томонга кетди.

Жўжихон ўзини босолмай, бор овози билан бақирришда давом этди:

- Гафлат ичидасиз, ҳаммангизни гафлат босган! Сизга ишониб аҳмоқлик қилган эканман.

Чодир эшигини кўрсатди:

- Чиқларинг!..

* * *

Ўгли мағлубиятга учраганини эшитди дегунча Чингизхоннинг тепа сочи тикка бўлди.

- Ландовур, латта ўғил! - дея бўқирди.

У ёқ-бу ёққа юриб анча ўйлади. Бурқани чақиртирди. Бурқа новча, барзанги мўғул эди. У тиз чўкиб, хоқонга салом берди.

- Амрингизга мувофиқ етиб келдим, улуғ хоқон.

- Ўғлим Жўжихон мағлубиятга учрабди, Бурқа. Бир ҳовуч навкар қўриқлаётган Хўжандни ололмабди. Мендан кўмак сўраяпти. Ўн минг отлиқни ол-да, унга ёрдамга шош. Ёнидан жилма. Соя каби эргашиб, ўғлимни кузат. Бу унинг нечанчи бор бой бериши?! Кўпдан бери бу дунёга ортиқчалик қилиб қолди. Хўжандни олгандан кейин ўзинг билган ишни қилсан.

Бурқанинг лабида маккорона табассўм ўйнади.

- Тушундим, буюк хоқон.

- Ўн минг навкар ол-у, дарров йўлга чиқ...

Бурқа чиқди. Қўшин ичига кириб, истаган навкарларини ажратиб олди. Ўзини кузатиб турган хоқонни қўл кўтариб олқишлади, сўнг навкарларга "олга" деб амр берди.

Чингиз Бурқанинг орқасидан анча қараб турди. У баъзи саркардаларини йўқ қилмоқчи бўлса Бурқани ишга соларди. Бурқа хоқонга итдай содиқ.

Темур Малик Жўжихон отасидан ёрдам сўраганидан хабар топди. Дарҳол бир қарорга келди. Икки минг отлиқ билан Хўжандга бориладиган ягона йўл устида пистирма қўйди.

Бир неча кун пойлашди. Аммо душман ҳадеганда кўринавермади. Аскарлар бетоқат бўла бошлашди. Сабр косалари тўлган ҳам эдики, душман келаётгани тўғрисида хабар беришди.

- Келишяпти!..

Хабарни эшитиб Темур Малик шод бўлди. Шунча вақт кута-кута, охири ҳеч нарса қилмай қайтиб кетиш аскарларининг руҳини туширган бўлар эди. Темур Малик ўрнидан сакраб туриб, Сарик Лағўтга қаради.

- Келишаётганмиш... - деди у.

Сарик Лағўт қиличининг дастасини силаб қўйди.

- Қани, келаверишсин-чи...

Аскарлар йўлнинг икки томонидаги ўрмонга яшириндилар. Темур Малик бир қисмга қўмондонлик қилишни яна Сарик Лағўтга топширди, иккинчи қисмга эса ўзи бош бўлди.

Кўп ўтмай мўғуллар кўринди. Бурқа шумлик қилиб, олдинга беш юз кишилик илғор-қисм юборган эди.

Темур Маликнинг авзойи бузилди. Хужум этмаса, ўтиб кетишади. Бир лаҳза иккилангач, қарор қилди:

- Бооос!..

Ёғий устига ёпирилишди. Айни дамда Сарик Лағўтнинг йигитлари ҳам хужумга отилди.

- Олға йигитлар, босинг!

Душман эсанкираб қолди. Мўғуллар эс-хушини йиғиштириб олишга улгурмасданоқ хоразмликлар қиличи остида жон таслим қилди.

Галаба қозонишди. Бироз кейинроқ мўғулларнинг асосий кўшини кўзга ташланди. Улар бўлиб ўтган ҳодисадан хабар топган ва керакли тадбирларни олиб, урушга шай ҳолда юриб келаётган эдилар. Бурқа ҳарсиллаб нафас олганча олдинда келарди. Темур Малик буюрди:

- Орқага чекининг.

Босқин чиппакка чиқди. Бироқ ҳар ҳолда душман илғори батамом яқсон этилди. Эгасиз қолган отларни етовга олиб, тез чекиндилар. Мўғуллар отлари чарчагани боис уларга етиб ололмадилар. Темур Малик йигитлари билан эсон-омон қалъага кириб олди. Мўғул саркардаси Бурқа қалъага мушт дўлайтирди.

- Ҳаммангизни чопаман! - деб бақирди у. Қовоғидан эшак қурт ёғилган кўйи Жўжихон ёнига кириб борди.

* * *

Ўша куни Бухоро аҳли тонгданоқ кўчаларга тошиб чиқди. Шаҳарда кўздан бери сукунат ҳукмрон. Чингиз кўшинлари шаҳар яқинига етиб келганидан барча хабардор. Бухоро атрофидаги баъзи қишлоқларга мўғуллар киргани маълум бўлди.

Бозорлар бўм-бўш, дўконлар тамбаланган. Ҳеч ким бирон нарса сотиб олишни истамайди. Бир неча қора чақани қора кунга деб олиб қўйишган. Шаҳарни ҳимоя этишга азму қарор берган кишилар аскарларни егулик билан таъминлаш учун хайр-садақа сўрашга мажбур бўлдилар. Аммо куни билан арзиманган пул топишарди, холос. Бойлар мол дардида, камбағаллар бўлса жон дардида. Бироқ мамлакат дардида бўлганлар ҳам бор эди. Улар халқ ичига кириб, мудофаа учун эҳсон сўрашарди.

Дали Дарвеш йиртиқ-ямоқ жуббасининг этаklarини ҳалпиллатганича, яланг оёқлари тарс-тарс ёрилиб кетганига ҳам қарамай, кўчама-кўча юриб, эҳсон тўплашга ҳаракат қиларди.

У Бухоро бойларидан Ҳожи Зайёд ҳузурига борди.

- Жаноблари, - деди у. - Шаҳарни мудофаа этаётган аскарларнинг егулиги қолмади. Ё дон-дун, ёки бироз пул берсангиз...

Зайёд совуққина боқди. Бурнининг учига қўнган пашшани ҳайдамоқчи бўлгандек қўл силтади.

- Худо берсин, - деди у.

Дарвеш жойидан жилмади.

- Мени Дали Дарвеш дейишарди. Неча йил зиндонда ётдим. Бу давлатдан ноз-неъмат кўрганам йўқ, аксинча, азият чекдим. Бироқ ҳозир мусулмонлар бошига келган балони даф этмоқ лозим. Ўтрорга ўт қўйишганини, Инолчиқ Ғойрихонни қандай ўлдиришганини кўриб, даҳшатга тушдим. Мусулмонларни ёпасига қиришганини ўз кўзим билан кўрдим. Оллоҳ шоҳид, ўша вақт ўлмоққа ҳозир эдим. Мўғулларга ташландим. Битасининг ҳиқилдоғидан олдим. Мени уриб йиқитишди, ўлди деб ўйлаб, шаҳардан ташқарига чиқариб ташлашди. Ўлмай қолдим. Лаънат менга, ҳатто ўлишни ҳам эплай олмадим. Юра-юра Бухорога келдим. Бу шаҳар ҳам Ўтрор сингари душман қўлига ўтишини хоҳламайман. Ундан кўра ўлганим яхши. Келинг, бизга ёрдам қилинг. Акс ҳолда, ўзингиз ҳам боло-

қазога дуч келишингиз тайин. Мўғулларнинг нақадар золим эканидан бе-
хабарсиз. Улар келса на молингиз қолади, на номусингиз!..

Зайёд тўнғиллади.

- Тур кет бу ердан...

- Улим қучоғига кетаётганингни ўзинг билмайсан, эй ғофил банда. Та-
саввур ҳам этолмайдиган балоларга ўзинг сабабчи бўлаётганингдан бе-
барсан...

- Кетасанми ё йўқми?

- Нега бундай дейсан? Пул сўраганим учун жаҳлинг чиқдимми? Хоҳла-
масанг, берма. Майли, шундай бўлса-да, келиб бизга қўшил. Қалъаи да-
рунда минглаган диндошинг бор. Шаҳрингни улар билан бирга ҳимоя қил...

- Мен жангчи эмасман, тужжорман.

- Ундан бўлса шунга яраша иш қил, пул ёки дон-дун бер.

- Бор кет, бошимни оғритма!

Дарвеш қўлларини очди.

- Эй Раббим, ўз роҳат-фароғати учун мамлакатини оёқ ости қилди-
ришдан тоймайдиган бу қўлларинг юрт эгаси бўлишга нолойиқ бўлса-да,
орамизда бўлган ор-номусли кишилар ҳурмати, мамлакатни ўз паноҳинг-
да сақла, душманга топтатма...

Бармоғини Зайёдга нуқиди.

- Булар не қилаётганини ўзлари ҳам билмайдилар, ё Раббим!

Ҳожи Зайёднинг аччиғи чиқди. Не десалар-да индамасди, бироқ унга
ғофил дейишса кўтара олмасди. Ғазаб билан ўрнидан турди.

- Худо ҳаққи, тепкилайман! - деб бақирди у. - Йўқол, бўлмаса тепки-
лайман!

Дарвеш пастроқ овоз билан жавоб берди:

- Яқинда ўзингни тепкилашади, эй ғофил!

Дарвеш кетди.

Кўча-кўй тирбанд. Дарвеш хайр-эхсон сўраб кетаверди. Оқшом пайти-
гача лоақал бир ҳовуч чақа тўплай олмади. Бугдой солинган хуржуни эса
ярим ҳам бўлмади. Дилгир бўлиб қалъаи дарунга қайтди. Қалъа қўмондо-
нининг ҳузурига борди.

- Бардам бўл! - деди у. - Булар бир тўда ғофил. Ғофиллар не қилаётга-
нини ўзи билмайди...

Қўмондон бош чайқади, алам билан юзини буриштирди. Ярим соатлар-
дан кейин келган бир хабарчи мўғуллар қароргоҳ тиклай бошлаганини
айтди. Шаҳарга ваҳима оралади. Баъзилар урушмоқ, бошқалари таслим
бўлмоқни истар эди. Таслим тушишни хоҳлаётганлар Хоразмшоҳ адолат-
ли бўлмаганини айтиб, Чингиз ундан ёмон чиқмас, деб даъво қилишарди.
Наригилар бўлса адолатсизлик бўлган бўлса бордир, бироқ мусулмонлар
билан мажусийлар тенг эмас, мўғуллар зулмдан бошқа нарса билмайди,
дейшарди.

Қалъаи дарундаги қаҳрамонлар халқ орасидан беш минг нафарга яқин
черик тўплай олдилар, холос. Баъзи кишилар қочини мўлжаллаб сақ-
лаб қўйган, аммо Чингиз тўсатдан келиб қолгани учун энди кераги бўлмай
қолган отларини топширдилар. Беш минг отлиқ ярим кечаси қалъадан
чиқиб, мўғул қароргоҳига шабихун урди.

Мўғуллар кўпчилик, бироқ улар тўсатдан устига бостириб келган душ-
ман қанча эканини билмас эдилар. Боз устига, чарчаган. Шунга қарамай
урушишлари керак эди. Бироқ мўғуллар урушмадилар, пакана отларини
миниб, қароргоҳни ташлаб қочдилар.

Бухоро қўмондони Инончхон душманни таъқиб этишни лозим топма-
ди. Қалъада дон-дун оз бўлгани учун ташлаб кетилган егуликни қўлга
киритиш пайига тушди. Дон-дунни йиғиб олиш тўғрисида буйруқ берди.

Тонггача дон-дунни йиғиштириб, отларга юкладилар. Қуёш эндигина
бош кўтарган пайтда Бухоро тўмонга пиёда йўл олдилар.

Аввалига узоқдан чанг булути кўринди. Бу булут тобора яқинлашиб, борган сари катталашди. Инончхон хавотир ола бошлади. Келаётган ким, ажабо, дўстми ёки душман орқага қайтдимиз?

Узоқ кутишнинг ҳожати қолмади. Кўп ўтмай пакана от минган суворийлар кўзга чалинди. Бухоро аскарлари пиёда қолган эди. Шунга қарамай улар шер каби урушдилар.

Бироқ мўғулларнинг кети узилмади. “Лу! Лу! Лу!” деб наъра тортганларича тўхтовсиз ҳужум қилдилар.

Қонли жанг бўлди. Майдонда инсон ва ҳайвон жасадлари қалашиб кетди. Бухоро ҳимоячиларидан жуда камчилиги шаҳарга етиб борди. Соғомон қолганлар дарҳол қалъага кириб, дарбозаларни тамбаладилар.

ЎН БИРИНЧИ БЎЛИМ

Инончхоннинг беш минг аскардан кўпчилиги қиличдан ўтказилгани, озгинаси Бухорога қайтиб келгани шаҳар аҳлини чўчитди. Халққа бошқош бўлиб юрганлар мажлисга тўпланди. Гап Инончхон ҳарбий хатога йўл кўйгани эмас, душманнинг куч-қудрати устида борди. Уларнинг айтишича, Чингизнинг аскари мўр-малахдай кўп, ўлдириб охирига етиб бўлмайди. Бинобарин, Чингиз енгилмайди. Бухоронинг беш минг фидойисидан кўпини бир лаҳзада қириб ташлаган душманга қарши туриб бўлармиди?

Ватанпарварлар уларга қарши чиқиб, не бўлса-да, таслим бўлмаслик тарафдори эканлигини сўзладилар. Чингизнинг Бухорони йиқтирганини кўргандан кўра ўлган яхшироқ, деди улар...

Бироқ ватанпарварларга ҳеч ким қулоқ солмади. Таслим бўлиш тарафдорлари кўпчилик эди. Улар туяларга турли-туман ҳадялар ортдилар, заррин тунларини кийдилар. Омонлик бериш шарти билан шаҳарни топширишга рози эканликларини Чингизга билдириш учун қалъадан чиқдилар.

Наригилар бўлса шаҳарни бир томчи қони қолгунча ҳимоя этиш ниятида қалъаи дарундаги фидойиларга қўшилдилар.

Чор атрофга кўклам ўз гиламини ёзган. Ёввойи ўтлар орасида эндигина очилган чечаклардан анвойи бўй таралади. Чингизхоннинг сариқ чодир қуёш нурида жимирлайди.

Фалокат билан бошланган 1220 йилда бало-қазо тўхтамай кетма-кет ёғилди. Мусулмонларнинг фахри, дунёнинг энг илғор, энг обод шаҳри Бухоронинг ўн иккита дарбозаси мўғул отличларига очиладиган бўлди.

Қуёш мусулмонларнинг бу аҳволдан куйиб кетаётгандек туюларди. Мусулмонлар не кўйга тушди ўзи?

Дали Дарвиш хаёлга толган эди.

Бирга ҳаракат қилган вақтларида улар нечоғли қудратли, енгилмас эдилар. Энди эса улар парчаланиб кетган. Мусулмонлар парчаланган бир пайтда душман бирлашган, Чингизхон борган сари кучайган эди.

Кучсизлар бирлашса ғолиб, кучлилар парчаланса мағлуб бўлади. Тарихнинг олтин қондаси ана шундай.

Бухоро ҳайъати Чингизхоннинг чодирга етиб борди. Ораларида пуншаймон бўлиб, ич-ичини еяётганлар ҳам бор эди. Аммо энди бу йўлдан қайтиб бўлмайди. Чингизхонни мурсои мадорага келтириш учун уришидан бошқа йўл йўқ.

Ҳайъатни чодир остонасида Донишманд Ҳожиб қаршилаб, Чингиз ҳузурига олиб кирди. У жиддий қиёфада хоқон олдида тиз чўкди.

- Буюк хоқон, - деди у. - Бухоро вакиллари оёгингизга бош урмоқ учун ҳузурингизга келишди.

Чингизхоннинг ялпоқ юзи қийшайди, лабида масхараомуз табассум зоҳир бўлди.

-Босқинда уч юз баҳодирим нобуд бўлди, - деди у.

Овози муздек совуқ эди. Бухороликлар титраб, бир-бирига умидсизларча қарашди. Ораларида энг кекса мўйсафид сўзлашга журъат қилди:

- Буюк хоқон, - деди у. - Биз Бухоро халқи номидан вакил бўлиб келдик. Шаҳримизнинг қалъаси жуда баланд, деворлари мустаҳкам. Бундан ташқари қалъада жон беришга тайёр қаҳрамонлар бор.

Чингиз иликларни музлатадиган совуқ овоз билан сўради:

- Шу боисдан таслим бўлмоқчимисиз?

Мўйсафид ўзини эшитмаганга солиб, сўзида давом этди:

- Дон-дунимиз ҳам кўп. Қўшинингиз нечоғли кучли бўлса-да, шаҳарни олиш учун йиллаб қамал қилмоғингиз керак бўлади. Бироқ биз беҳуда қон тўкилишини истамаймиз. Баъзи шартларни қабул қилсангиз, шаҳарни топширамиз. Бола-чақани ўйлашга мажбурмиз.

Чингизхон тўнғиллади:

- Шартларни айт, қария.

- Шаҳар аҳлига омонлик берасиз, динимизга тегмайсиз.

Чингизхон элчиларни бир-бир назардан ўтказди. Қўлини узатиб, чинлик гуломдан каттақон қадаҳни олди. Бир кўтаришда бўшатди. Сўнг элчиларга ғалати савол берди:

- Сиз шароб ичасизми?

Ҳаммаси бир оғиздан жавоб берди:

- Йўқ, ичмаймиз.

Чингизхон афтини буруштирди.

- Ундай бўлса динларимиз қоринмас экан. Таслим бўлмоқчи эсангиз қабул қиламан. Фақат мағлубларнинг шарти-парти бўлмайди. Ё мағлуб бўлганингизни тан олиб, дарбозаларни очасиз, ёки урушиш учун майдонга чиқасиз.

Элчиларнинг бошлиғи аста минғиллади:

- Қалъамизнинг деворлари жуда мустаҳкам.

Чингизхон жаҳл билан қаддини ростлади, ер тепинди.

- Қалъанинг мустаҳкамлиги ҳимоячиларнинг жасоратига боғлиқ. Қўряпманки, ҳимоячилар бир ўқ ҳам отмай таслим бўлиш қайғусида. Боринг, барча дарбозаларни очинг. Сиз тўғрингизда кейин ҳукм чиқараман.

Бироз ўйлаб олгач, илова қилди:

- Бу ҳукм мумкин қадар енгил бўлиши учун ичимдаги алвастини кўндиришга уриниб кўраман.

Яна бир бор маккорона тиржайгач, орқасига ўгирилди.

Музокара битган эди. Бухоро элчилари соқолларини тутамлаганча, ўйга толиб турардилар. Азбаройи эсанкираб қолганлари боис, чодирдан чиқиш ҳеч бирининг эсига ҳам келмас эди. Агар Донишманд Ҳожиб мўйсафид элчибошининг қўлидан тортмаса, балки шу ерда кечгача қаққайиб турган бўлардилар.

Ташқарига чиқишди. Осмонни булут қоплаган эди. Қуёш ҳам уларнинг қилмишидан уялгандай булутлар ортига бекиниб олганди. Кўк хўнграб йиғлашга ҳозирлик кўраётганди.

Вакиллар Бухорога қайтди дегунча, оломон тўпланди. Элчиларнинг юз-кўзидан не бўлганини англаш қийин эмасди. Шундай бўлса-да, нимадандир умидвор бўлиб кетма-кет савол ёғдиришди.

- Не гап?...

- Хоқон нима деди?..

- Бизга тегмайдими?..

- Шаҳарга ўт қўймайдими?..

- Масжидларимизни йиқмайдими?..

- Хотинларимизга тегмайдими?..

Элчибоши умидсизлик билан бош чайқади. Аслида ҳар бир киши кутаётган жавобни берди.

- Ҳеч қандай ваъда бергани йўқ...

Барча бараварига уҳ тортди.

- Уфф!..

Арка бекиниб олган кўнгиллилар вазиятдан хабар топгач, халқ ичига одам юбордилар. Улар “Душман номард, - дедилар. - Кўрдингизки шартларингизнинг бирортасини қабул қилмади. Тақдиримиз тўғрисида кейинроқ ҳукм чиқаришини айтди. Жойи жаҳаннамда бўлсин уларнинг! Биз қурбонликка келтирилган қўй эмасмиз. Масжидларимизнинг ичида шаробхўрлик қилишганига қандай кўз юмасиз? Аёлларимизни кўзимизнинг олдида ўйнатишса қандоқ чидайсиз? Болаларимиз қиличдан ўтказилса қандоқ бардош берасиз? Йўқ, йўқ! Таслим бўлсак буларнинг барчасини ўз бошимизга ўзимиз сотиб олган бўламиз. Қўйинг, яхшиси, урушиб, мардларча ўлайлик. Тиз чўкиб хор бўлгандан, мағрур ўлган яхшидир. Исломият ҳам, инсонийлик ҳам шуни тақозо этади”.

Бироқ бу гапларнинг фойдаси бўлмади. Ўша куни барча бирваракайига сўқирлашган эди. Ҳатто Чингизни олижаноб ва сулҳпарвар дегувчилар ҳам чиқди.

- Чингизхоннинг ёнида иккита мусулмон хони бор, - дейишди улар. Бири қарлуқлар ҳукмдори Арслонхон, иккинчиси Олмалиқ ҳукмдори Сигноқ Тагин. Чингиз бизни ўлдирмоқчи бўлса, бу хонлар рози бўлмайдилар. Улар кучли. Албатта диндошларини ўз ҳимояларига оладилар.

- Ишонманг бу гапларга. Душман томонга ўтган киши, ким бўлишидан қатъи назар, дўст эмас. Улар Чингизнинг истило ва яғмоларини осонлаштирган сўқирдир, холос. Билиб-билмай золим билан ҳамкорлик қилишмоқда. Уларга ишониб бўлмайди. Яхшиси, таслим бўлмайлик.

- Йўқ, таслим бўлган яхши. Арслонхон имони бутун мусулмон. Беш вақт намозини қанда қилмайди, диндошларини эздириб қўймас. Чингизга тўсиқ бўлар...

Бухоро устига шаррос ёмғир қуя бошлаганида қалъа дарбозалари душманга ланг очилди. Кўк йиғлар, фаришталар йиғлар, кўзи очиқлар ҳўнгра эди. Таслим бўлиш тарафдори бўлмаганлар не қилиб бўлса-да, шаҳарни ҳимоя этишга аҳду паймон қилиб, шаҳристон деб аталган қалъаи дарунга чекиндилар. Арк деворлари устига камончилар жойлаштирилди, манжанақлар қурилди.

Ўша кечаси шаҳарга кимса кирмади. Халқ кўчада тонг оттирди. Чингиз ва қўшинининг йўлига кўз тикиб, эрталабгача юраклари така-пука бўлди. Чингизхон ҳам гуё бундан катта завқ-шавқ оладигандек, атайлаб тонгни кутди.

Тонг ёришиши билан юзта мўғул суворийси шаҳарга кирди. От чоптириб атрофни кўздан кечиришди, сўнгра “Лу! Лу! Лу!” деб наъра отдилар ва хоқон томонга от чоптирдилар. Унга аҳволни баён этдилар, дарбозалар очиқ эканлигини айтдилар.

Чингиз шопилмасдан, бамайлихотир чодирларни йиғдирди. Шошиб не қилади, қурбонлик пичоқ кутиб оёқ остида ётган бўлса.

Аста-секин шаҳарга яқинлашдилар.

Қалъа девори устида туриб душман отлиқларини кузатаётган шаҳар аҳли даҳшатга тушди. Болали хотинлар ўзларини эркакларнинг оёғи остига ташладилар.

- Бизни душманга берманг, - дея зорланди улар. Нуқул бир хил жавоб беришди:

- Чўчиманг. Чингиз олижаноб. Ёнида икки мусулмон хони бор, бизни ҳимоя этишади...

Шаҳарга яқин келгач, Чингизхон навкарларини тўхтатди. Отининг устига чиқди.

- Мўғул арслонлари! - деб бақирди у. - Мана, енгилмас Бухоро кўрққанидан бир ўқ ҳам отмай таслим бўлди. Истило йўли очиқ. Юз кишилиқ гуруҳларга бўлининг. Ҳар бир гуруҳ бир маҳаллани эгаллайди. Марказ менинг ёнимда қолади, мен тушган жойга тушади, борган жойимга боради. Тушундингизми?

Машъум овоз янгради:

- Лу! Лу! Лу! Лу!..

- Эшитинг. Талонга рухсат. Шаҳарнинг энг гўзал қизларини аввало менга опкеласиз. Бу одатни бузганга омонлик йўқ. Бошқа аёллар сизники. Яғмоланг, ўт қўйинг, йиқинг! Урушмай таслим бўлмоқ не эканлигини уларга кўрсатиб қўйинг. Душманнинг жасури яхшироқдир.

- Лу! Лу! Лу! Лу!..

- Олга! Отларни қамчиланг!..

Чингизхон отини ниқтади, устига эгилди. Сўнг бирдан тўхтади. Қўл узатиб шаҳар дарбозаларини кўрсатди.

- Ҳужууум, йигитларим!..

Мўғул отлиқлари дарбозадан чақмоқдек ўтиб, наъра тортганча кўчаларга тарқалишди.

Бироздан сўнг Чингизхон ҳам дарбозадан кирди. Икки томонида бу-хороликлар ишонган қарлуқ ва Олмаликнинг мусулмон ҳукмдорлари. Орқасидан Донишманд Ҳожиб келарди. Чингиз тўппа-тўғри шаҳарнинг бош майдонига от сурди. Тўпланган халқ қўрқув ичида ўзини ерга ташлади. Омонлик сўраб йиғлаб-сиқтаб ёлвора бошладилар.

Чингизхон, гарчи бир оғиз сўзни ҳам тушунмаган бўлса-да, уларнинг жони учун паст кетганларини сезиб турарди. Донишманд Ҳожибдан сўради:

- Истаги не буларнинг?

- Омонлик сўрашяпти, буюк хоқон.

- Ҳаа, шундайми?

Бироз тўхтаб турди. Тутқунларни кўздан кечирди. Сўнг Донишманд Ҳожибга юзланди.

- Булар мусулмонми?

- Шундай, буюк хоқон.

- Китобларида душманга урушмай таслим бўл деган бирон-бир амр борми?

- Йўқ.

- Айтгандай, сен ҳам мусулмонсан-ку, яхши биласан.

- Биладан, буюк хоқон...

- Ҳўш, модомики, китобларида бундай бир амр йўқ экан, нега булар таслим бўлди?

Чингиз катта майдоннинг қоқ ўртасида туриб сўзлар эди. Атрофи хос соқчилари билан ўралган. Улар қилич яланғочлаб, буйруқ кутиб туришарди.

- Қани, сўра-чи, Донишманд Ҳожиб, китобларида бундай гап ёзилмаса-да, нега таслим бўлди булар?

Донишманд Ҳожиб оломонга ўгирилиб, ўз тилида сўради:

- Буюк Чингизхон Қуръони Каримда урушмай таслим бўлишни буюрган оят бор-йўқлигини сўраяптилар.

Оломон бир овоздан жавоб берди.

- Йўқ.

Донишманд Ҳожиб таржима қилди:

- Йўқ дейишяпти, буюк хоқон.

- Жангни ман этадиган амр борми?

Донишманд Ҳожиб таржима қилди. Оломон яна бир оғиздан жавоб берди:

- Аксинча, динимиз кофирларга қарши жиҳод қилишни буюради.

Чингизхон жавобни эшитгач, оломонга нафрат билан тикилди. Донишманд Ҳожибга қарамай буюрди:

- Нега таслим бўлишганини сўра.

- Шундай экан нега таслим бўлдингиз?

- ...

Довдираб, жавоб бера олишмади.

- Нега таслим бўлдингиз?

- ...

Тўпланганларнинг юраги така-пука бўлди.

- Жавоб беришмаяпти, буюк хоқон.

- Чунки бунга жавоб йўқ. Ким ҳам қўрққанини эътироф этарди.

Шу пайт бир киши югуриб келди. Донишманд Ҳожибга қарата бақирди:

- Аскарларингиз шаҳарни яғмолаяпти. Тўхтатинг.

Донишманд Ҳожиб Чингизга қаради.

- Шаҳар яғмоланаётган эмиш, тўхтатишингизни сўраяпти.

Чингизхон қисик кўзини келгувчига тикди. Хабарчининг орқасида қилич яланғочлаб турган соқчига машъум ишора берди. Соқчининг қиличи кўтарилиб шиддат билан тушди. Атрофга қон сачради. Хабарчининг боши бир томонга, гавдаси иккинчи томонга тушди.

Чингизхон бақирди.

- Мағлубларнинг шикоят этишга ҳаққи йўқ.

Отини ҳайдаб кетди. Шаҳарнинг энг катта Жоме масжидига яқинлашди. Донишманд Ҳожиб изоҳ бериб борарди.

- Бу энг катта масжиддир, буюк хоқон, Жоме масжид дейишади. Му- сулмонлар бу ерда намоз ўқийдилар. Бунга ўхшаш масжид оламда йўқ- дир.

Чингизнинг юзи буришди.

- Бу ерда мен биринчи бўлиб шароб ичаман!

Қарлуқ ҳукмдори Арслонхон ларзага келди.

- Асло бундай қилманг, буюк хоқон!..

Чингизхон унга ўқрайди.

- Имонинг дарз кетдими, Арслонхон? Ё жаннатга кетгинг келиб қол- дими?

Арслонхоннинг боши ҳам бўлди. Жони динидан азиз чиқди. Бошқа чурқ этмади.

Бухоронинг таниқли олиму уламолари масжидга тўпланганди. "Оллоҳ- нинг уйи" да жони омон қолишидан умидвор эдилар. Ҳолбуки, "Оллоҳ- нинг уйи" нинг ўзи ҳимояга муҳтож. Бу ҳақда ҳеч бири ўйлаб ҳам кўрма- ганди. Улар ўзларини қилич эмас, жонсиз тош деворлар ҳимоя этишини хоҳлашарди. Янада тўғрироғи, ўзлари ҳимоя этмаган дин уларни сақла- шига кўз тикишганди.

Чингизхон ўйлаб ҳам ўтирмай отини тўғри жоме ичига ҳайдади. Бухо- роликлар даҳшат ичида тисарилганига парво ҳам этмай масжидга от ми- ниб кириб борди. Қўрқувдан икки томонга чекиниб йўл берган жамоат орасидан меҳроб ёнига етди, жамоатга юзланди. Қўрқувдан йиғилганлар- нинг кўзи олайиб, ранги оқарди. Баъзиларининг ёноғидан кўз ёши думала- ди. Аммо энди пушаймоннинг фойдаси йўқ. Чингизнинг парвойи палак. Уламолардан бирига тикилди. Салласига ишора қилиб, сўради:

- Нега у бошига бунча кўп бўз ўраган?

- Бу киши уламо, дин одами.

- Кўктангрини биладими?

- Фақат Оллоҳни билади.

- Шу салла менга ёқиб қолди, яқинроқдан кўрсам дейман.

Бироз тўхтаб турди, кейин соқчиларидан бирига кўз қисди. Соқчи бор кучи билан қилич тортди. Олимнинг боши бўйнидан чўрт узилиб, ерга думалади. Бошқалар бақириб юборишди. Даҳшатга тушиб орқага тиса- рилдилар.

- Ё, Оллоҳ!..

Соқчи эгилиб томирларидан ҳануз қон оқаётган бошни олди, саллани кийдириб, тавозе билан хоқонга узатди...

Чингиз кесилган бошни қўлга олиб, синчиклаб тикилди. Қонга белан- ган қўлини саллага артди. Сўнг каллани масжиднинг ўртасига отди.

- Олинг олимингизни!..

Отидан тушди. Шароб келтиришни буюрди. Қорни ногорадек шишгунча ичди.

Шу орада уч мўғул аскарлари бир қизни судраб олиб кирди. Қиз юришни хоҳламай ерга оёқ тирар, кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

- Шафқат қилинг, шафқат!..

- Юр!

Чингизнинг олдига олиб келишди. Аскарлар таъзим қилишди.

- Буюк хоқонимиз! Сиз бизга Бухоронинг омборларини инъом этдингиз, қорнимиз тўйди, отларимиз ёрилгунича арпа еди. Биз ҳам сизга ҳадя олиб келдик.

Чингизхон қисик кўзини ёшгина қизга тикди. Қиз бечора ярадор қушча сингари дир-дир титрар эди.

- Нега титрапти бу?

- Сиздек буюк хоқон олдида титрамай бўлармиди?

- Айтинг, рақсга тушсин. Маъқул бўлса, эҳтимол, ҳарамимга оларман.

Қизни қилич учи билан турткиладилар.

- Қани ўйна, каптаргинам.

Олимлар янада орқароқ тисландилар. Чингизхон сезиб қолди.

- Шу мусулмон олимлар яқинроқ келсин. Қиз атрофида доира бўлишсин. Рақсни томоша этишсин, буюраман.

Амир уламоларга тушунтирди. Баъзилари итоат этиб, яқин келишди. Кўпчилиги қоққан қоziқдай жойидан жилмади.

Чингизхон ғазаб билан ўқирди:

- Яқин келинг!..

Ҳеч ким қимирламади. Уламолар қаттиқ алданганликларини тушунган, шу жазага муносиб эканликларини билиб турар эдилар. Кекса бир олим отилиб чиқди.

- Бу ер масжид! - деб қичқирди у. - Эй қонхўр Чингизхон, шаҳарни сенга топшириб, хато қилганимизни энди билдик. Бундан кўра ўлганимиз яхши эди. Жонимизнинг энди қилчалик қадрли қолмади. Амри-фармонингга туфурдик. Сенга ҳам, навкарингга ҳам лаънат бўлсин! Бир ўқ отмай шаҳарни топширган бизга ҳам лаънат!

Чингизхон соф мўғул тилида айтилган бу сўзларни охиригача киприк қоқмай тинглади. Қилт этмади. Сўзлаган кишига узоқ тикилди.

- Сенинг исминг нима? - деб сўради у ниҳоят. - Бизнинг тилимизни қаердан ўргандинг?

- Менга Дали Дарвеш дейишади. Жаҳонгашта одамман. Анча йил сенинг элингда бўлганман. Чин-Мочинни кездим. Қанчадан-қанча золимларни кўрдим. Бироқ дунёдаги золимларнинг золими рўпарамда турибди. Сенга ҳам, зулмингга ҳам лаънат!

Дали Дарвеш ўлимини бўйнига олиб гапирган эди. Шаҳар таслим бўлган. Қалъа дарунда душман билан олишаётган йигитлар узоққа бормади. Бу ерга Чингизхон не қилишини кўриш учун эмас, мусулмон уламоларнинг ор-номусини ҳимоя этиш ниятида чолиб келган эди.

Дали Дарвеш сўзларидан дадилланган уламолар қўзғала бошладилар. Бир нечтаси "Лаънат!" дея ҳайқирди. Сўнг барча жўр овоз бўлиб қичқирди:

- Лаънат сенга!

Ҳайқирди масжид қуббасида акс-садо берди.

Уламолар Чингиз устига бостириб кела бошладилар.

Қўрқиб кетган Чингиз ўзини четга олди. Соқчилар атрофини ўради.

- Ҳаммасини ўлдилинг! - деб бақирди Чингиз.

Қуролсиз кишиларнинг боши узра қилич ўйнади, пўлатлар қонга беланди. Яшил гиламлар қирмизи рангга кирди. Чингизхон:

- Қизга тегманг, - деди.

Қатлиом узоқ давом этмади. “Бўлди” деб хабар беришганида масжиднинг ичи жасадга тўлиб кетган эди. Ўртада қондан кўлмак ҳосил бўлди. Оппоқ кулоҳлар қонга беланиб ётарди...

Чингизхон одатдаги бир воқеа содир бўлгандек атрофга бамайлихотир кўз югуртирди. Сўнг яна қизга тикилди.

- Рақсга тушсин, - деди.

Бармоғи билан мурдаларни кўрсатди.

- Шу муллаларнинг жасадлари устида ўйнасин...

Икки навкар қизни қўлидан судраб ўша томонга олиб борди. Қизнинг яланг оёқлари мурдаларга тегди, қон тегиб қизил ранга кирди. Қиз сесканди. Жасадлар орасидан отасини ахтарди. Топди. Қиз олдин жасад устига ўзини ташламоқчи бўлди, сўнг фикридан қайтди.

- Динини ҳимоя этолмаган қизини ҳам, жонини ҳам сақлай олмади... - дея шивирлади.

Бошини адл кўтарди. Нафрат тўла овозда Чингизхонга қичқирди:

- Қари қашқир! Сенга Оллоҳнинг лаънати ёғилсин!..

Чингиз Донишманд Ҳожибдан сўради:

- Не дейди бу?

- Сенга Оллоҳнинг лаънати бўлсин, деди.

- Юракдан айтдинг, эй Ҳожиб. Бу қарғиш сени ҳам эсанкиратди шекилли.

Жавоб кутмай қиз томон юрди. Икки ҳатлашда қиз ёнига етиб борди. Қиз кўрқиб тисланмоқчи бўлди, бироқ унга моне бўлишди. Чингиз қизнинг қўлидан тутди.

- Ўйна!

Қизнинг қўлини қайирди. Чингизхон хунук тиржайиб, қаҳқаҳа отди.

Қизнинг кўзи хоқоннинг белидаги ханжарда. Бирдан ташланиб, ханжарни олди.

- Мана сенга, лаънати!

Қизнинг ханжар ушлаган қўли шашт билан кўтарилди, бироқ у зарба беролмади. Орқада ҳушёр турган мўғул соқчиси унинг қўлини тутиб қолди.

Чингиз қизни икки елкасидан тутиб ўзига тортди. Бор кучи билан ёноғидан тишлади, ўткир тишлари қаттиқ ботди. Қизнинг фарёди масжидни бошига кўтарди. Чингизхон оғзини очмай бошини бирдан орқага тортди.

Оғзида каттакон эт парчаси бор эди. Қиз додлади, ёноғини қўли билан бостирмоқчи бўлди. Бироқ аскарлар унинг икки қўлини ҳам маҳкам ушлаб турардилар. Эти қўпорилган жойдан ёноқ суяги оқариб кўринди. Сўнг тирқираб қон оқди. Қизнинг юзи тобора оқариб борарди. Қора кўзлари олайиб, Чингизнинг сариқ башарасига михланиб қолди.

Қизни анчагача оёқда ушлаб туришди. Ҳатто мўғул навкарларининг илги музлагандек бўлди. Чингиз кўппакдек ириллаганича оғзидаги эт парчасини сақич каби чайнаётган эди.

Ниҳоят мажоли қолмаган қизнинг оёқлари бўшашди. Навкарлар уни қўйиб юборишди. Қиз ўроқ тушган жўхоридек оппоқ саллалар орасига йиқилди.

Чингизхон унинг устига борди. Ханжарини суғурди. Навнихол қиз устида чўккалади. Бир зарб билан кўксини ёрди. Нақ юрагининг устига ханжар урди. Пастга тортди, сўнг ён томонга, яна юқорига, яна ён томонга. Тўртбурчак ҳосил бўлди. Қон тизиллади. Ханжарининг учи билан кесиб олган гўшт парчасини бир томонга улоқтирди. Ҳалқоб қон ичида қизнинг юраги кўринди. Юрак охириги марта титраётган эди. Чингиз қўлини тикиб, бир тортишда юракни суғуриб олди. Қизнинг вужуди яна бир бор силталанди, бошдан-оёқ титради. Сўнг тинчиб қолди. Навкарларининг зўрма-зўраки хохлашлари остида Чингиз оёққа турди. Қизнинг юраги ҳануз иссиқ. Чингизнинг бармоқлари орасидан қон чакиллаб оқарди.

Чингиз юракни оғзига олиб борди. Тишлари билан майда-майда бўлакларга бўлди. Масжид қуббасини ларзага келтириб қаҳқаҳа урди.

Ховлига чиқди. Майдонга тўпланган навкарларига қўл силкиди.

- Мусулмонларнинг ҳаммасини шу тахлит жазолайман, - деб ўқирди у.
- Мен Кўктангри томонидан мусулмонларни жазолаш учун юборилган буюк мўғул хоқониман. Ҳеч қандай қўшин, ҳеч қандай давлат менга бас келолмайди, маҳв бўлади. Эй, навкарларим, мен сизга Бухородек катта ва муаззам бир шаҳарнинг дарвозаларини ланг очтирдим. Сиз менга садоқат кўрсатиб, ўлимга ҳам тик бораверинг. Сизга янги-янги зафарлар қозондираман.

Навкарлар бир овоздан бақирди:

- Сиз билан биргамиз, буюк хоқон!

- Энди катта бир гулхан ёқинг. Уйларга ўт қўйсангиз ҳам майлига. Топган китобингизни гулханга отинг. Китоб ёзадиганларни ҳам оловга ташланг. Биз жангари элмиз, бизга илм эмас, уруш керак. Қалам, китобнинг кераги йўқ. Бизга от билан қилич бўлса кифоя.

- Лу! Лу! Лу!..

- Қани, илдам бўлинг, арслонларим...

Фармонни эшитиб, Донишманд Ҳожибнинг ичи зил кетди.

- Буюк хоқон, - деди у. - Биз кўчманчимиз. Бироқ бир умр кўчманчи бўлиб қолмаймиз. Бу жойлар маданият чўққисига кўтарилган. Келинг, бу китобларни ёқмайлик. Олимларнинг анча-мунчасини ўлдирдингиз. Ҳеч бўлмаса қолганларига омонлик беринг. Улардан давлат ишида фойдаланамиз. Қамчилаб турсак, бош кўтармай, бизга хизмат қилишади.

Чингизхон унга олайиб қаради.

- Эй ит Ҳожиб, сен улар тарафдамисан?

- Йўғ-э, буюк хоқон.

- Ундай бўлса, овозингни ўчир. Омадинг бор экан. Агар хизматинг синган бўлмасайди...

Сўзини охирига етказмай қўяқолди. Донишманд Ҳожибнинг қум-қув ўчган юзидан у хоқон нима демоқчи эканини тушунгани маълум бўлиб турарди.

Катта майдонга йиғилган халқ оҳ-фарёд урарди. Аркдаги бир ҳовуч ватанпарвар бўлса ҳамон жон олиб жон бераётган эди.

Шаҳарнинг у ер-бу ерига ўт қўйилди. Аста-секин атрофга ўт туташиб, тобора кучайди, шаҳар устида олов гуриллай бошлади. Бухоро ўт ичида қолган эди.

* * *

- Султоним, шон-шавкатли Хоразмшоҳ, отажон. Бу кетишда қаергача қочамиз?

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад тизгинни сал тортиб, отини секинлаштирди. Ўғлига ўқрайди.

- Жонимизни беҳавотир ҳис қилгунга қадар, - деди у.

- Мамлакатимизни душман топгаётган, элимизнинг бошига қамчи туншаётган бир пайтда жонимиз шу қадар азиз бўлиб қолдимиз?

- Биз омон бўлсак, яна давлат барпо эта оламиз, Жалолиддин.

- Шундоғ денг, султоним. Бор давлатни, давлат учун жон фидо қилишга тайёр элини ҳимоя этмасдан қочган одамлар янгидан давлат барпо этармиш-а...

- Тилинг илонниқидан ҳам заҳарли-я.

- Бошқача бўлиши мумкинми? Қўл-оёғимни ипсиз бойлаб, орқангиздан эргаштириб олиб кетяпсиз. Қўяверинг, ҳеч бўлмаса тилим ишласин...

- Истамасанг қол, сени ҳеч ким зўрлаётгани йўқ.

- Бундай бўлишини истамайман, олампаноҳ. Жалолиддин отасига қарши бош кўтарди, деб айтишларига йўл қўймайман. Бироқ душманга қар-

ши чиқишни буюрсангиз ёлғиз бошим билан орқага қайтиб, шаҳид бўлгунча урушишга тайёрман. Ҳеч бўлмаса шон-шараф билан ўларман.

- Жалолиддин, Жалолиддин! Тақдир биздан юз ўгирган. Қўлимиздан не ҳам келарди?

- Тақдир дейсизми? Тақдир ҳеч кимдан юз ўгирмайди, султоним. Биз ҳали тақдиримиздан қочяпмизми?

- Балли...

- Катта хато бу. Илоҳий ирода Оллоҳнинг измида, жузъий ирода эса инсон қўлида. Биз ҳатто жузъий иродани ҳам ишга солмадик-ку! Пешонамизга не ёзилганини синаб кўришни ҳам лозим топмадик. Ҳайҳот...

- Сендан асло лашкарбоши чиқмайди. Тўғри, сен жасур аскарсан. Аввалбошдан шундайсан, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қоласан. Орқамиздан келаётган шу минглаб суворийларга бир қара. Уларнинг ҳаётига мен масъулман. Сен буни тушунмайсан.

Жалолиддин саф-саф бўлиб келаётган отлиқларга қаради.

- Нимага ярайди булар? - деди. - Бир тўда отлиқ, аммо ҳозир уларнинг хотинлардан фарқи йўқ. Душманга лоақал бир марта қилич солмай орқамиздан қочишяпти. Оҳ!.. Қочган шаҳзода бўлгандан кўра, урушиб ўлган аскар бўлмоқни қанчалик истайман!

- Қочаётганимиз йўқ, қулай фурсатни кутиб чекинаётирмиз.

- Ундай бўлса, Сайхун томонга қайтайлик. Уша ерда душманни ер тишлатайлик. Ҳар ҳолда улар биз ўйлаганчалик кўп эмас. Келган хабарларни эсланг. Темур Малик бир ҳовуч йигити билан Жўжини қон қустирмоқда. Душман Бухоронинг қалъаи дарунига чекинган бир нечта қаҳрамонни таслим этолмаётир.

- Хўш, не қилишимни истайсан?

- Қайтайлик, Сайхун бўйида душман устига бир босқин қилайлик. Қўл остимизда етарли лашкар бор. Яхши бошқарилган тақдирда катта натижаларга эришиш мумкин.

- Чингизнинг қўл остида тўрт юз минг аскар бор эмиш...

- Ишонманг бунга. Чингизнинг атиги юз эллик минг аскар бор. Уларнинг кўпини шаҳарларни қамал қилгани жўнатган. Марказга ҳужум қилсак мўғул хоқонини асир олишимиз мумкин.

- Хомхаёл!

- Ҳа, султоним, бу гўзал хаёл... Бироқ ҳақиқатни хаёл деб билиш ҳечам гўзал эмас.

- Нима деяпсан? Ким билан сўзлашаётганингни унутдингми?

- Унутганим йўқ. Эли-юрти бўлмаган султон билан сўзлашяпман.

- Йўқол!..

- Ижозат беринг, султоним, ҳозирга қадар содиқ бандангиз ўлароқ не буюрсангиз бажардим. Той каби орқангизга эргашдим. Бироқ энди...

- Кетсанг кетавер...

- Афсус, бундай қилолмайман. Султонимсиз, отамсиз, ташлаб кетолмайман. Фармон беришингизни хоҳлайман. Қўл остимга озгина аскар беринг, душманнинг бошига ит кунини соламан. Худо хоҳласа, бу ишнинг урдасидан чиқаман.

- Бир иш қилгудек кучимиз қолмаган ҳозир. Яхшиси, жим бўлиб, менга итоат қилгин.

- Қаёққа кетаётганимизни айтарсиз ҳеч бўлмаса.

- Айтаман, Тусга кетаётирмиз.

Жалолиддиннинг боши ҳам бўлди. Фақат ўзи эшитадиган паст товушда:

- Тусга қочаётирмиз, - деб шивирлади.

Ҳа, қочишаётганди. Катта қўшинини эгасиз ташлаб, қандайдир афсонадан кўрқиб қочаётган эдилар.

Тусдан Давлатободга ўтдилар. У ерда Жалолиддин қисти-бастига ол-

гач, бир мўғул қўшини билан жангга киришди. Хоразмликлар йўл юриб ҳориб-чарчаган эди. Боз устига султон билан саркардаларнинг кўпи жанг қилиш эмас, қочиш тарафдори эдилар. Улар Жалолиддинни айбдор қилиш мақсадида мағлубиятга учраш учун не лозим бўлса қилдилар. Султон қўшинининг катта қисми ҳалок бўлди, қолганлари қочди. Кўп одам ўлди, катта талофат берилди.

Султон бу мағлубият учун Жалолиддинни айбдор деб топди, оғзига келганини сўйлади. Пировардида бир неча садоқатли маҳрамлари билан Абискун денгизидаги бир оролдан паноҳ топди.

Дабдабаю асъаса билан ўтган умрининг қолган қисмини камбағаллик ва фақирлик ичида ўтказишга маҳкум бўлди.

Буни ўйлади дегунча султоннинг кўнгли бузилар, кўнгли бузилди дегунча ҳўнграб йиғлар эди.

ЎН ИККИНЧИ БЎЛИМ

Аждарҳо йили (1220) эрта баҳорида Чингизхон Самарқандни олиш ниятида Бухородан чиқишга қарор қилди. Улкан шаҳар устида ҳануз тутун бурқсир эди. Қалъаи дарунга бекинган бир ҳовуч қаҳрамон ҳалигача таслим бўлмай, жанг қилмоқда. Бундан ғазабланган хоқон сўнгги синашта усулини қўллашга қарор берди. Мўғуллар асирларни бир-бирига занжирбанд этиб, олдига солган ҳолда қалъаи дарунга ҳужумга ўтдилар. Қалъадагилар диндошларини ўлдиргандан кўра, ўлимни афзал билдилар. Дарбозаларни очишди. Душман ич қалъага қуюндай ёпирилиб кирди. Мужоҳидларнинг барчаси қиличдан ўтказилди.

Ниятига етган Чингизхон мамнун бўлди. Қўшини билан эрта тонгда шаҳарни тарк этиб, Самарқандга йўл олди.

Мўғуллар Зарафшон дарёси бўйлаб юрдилар. Йўл-йўлакай Добусия ва Сарипул шаҳарларини ишғол этдилар. Сон-саноксиз асирларни подадек ҳайдаб, Самарқанд остонасига этиб бордилар.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг шаҳар ташқарисида ёзги саройи бор эди. Султон гоҳо овга чиқар, ов мавсуми ўтгунча шу саройда яшарди.

Чингизхон шу саройга жойлашди. У ҳар кун тонгда деразадан Самарқанднинг баланд деворларига узундан-узоқ тикилди.

Чингиз бу мустаҳкам деворлардан ошиб ўтолмаслигини жуда яхши биларди. Ҳийла ишлатишга қарор қилди. Агар у шаҳардаги баъзи хонларни қўлга ололса, худди Бухорода бўлгани сингари, бу шаҳар дарбозалари ҳам ўз-ўзидан очилган бўлур эди.

Айтишадикки, агар шаҳарга Темур Малик сингари жасур ва билимдон саркарда бошчилик қилганида эди, самарқандликлар ҳеч бўлмаганда дондуни тугагунга қадар, яъни бир-бир ярим йил истилочиларга қаршилик кўрсатган, ҳатто вақти-вақти билан ҳужумга ҳам ўтиб, душманни қочирган бўлурди.

Афсуски, Туркон Хотуннинг укаси, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг тоғаси Тўрғайхон қалъа қўмондони этиб тайинланган эди. Халқ ўртасида ҳам, қўшин ўртасида ҳам унинг қора чақалик обрўси йўқ эди. Фақат атрофидаги бир нечта хушомадгўй уни қўллаб-қувватларди, холос.

Унинг ҳашаматли ҳаёт кечирешдан бошқа ташвиши йўқ. Тўрғайхон кимхоб либосларга бурканиб, ҳар бармоғида камида иккитадан қимматбаҳо узук тақиб юрар эди.

Раият билан учрашишни эп кўрмас, қўшинини саройдан туриб бошқарарди.

Булардан Чингизхон бохабар. У шаҳарни ҳийла билан қўрқитиб фатҳ этмоқчи бўлди. Қўшин сонини аслида боридан уч баробар кўп кўрсатса борми, Тўрғайхон унинг ҳийласига учиб, таслим бўлишига шубҳа йўқ.

Чингиз яширин йўллар орқали шаҳарга бузгунчилар жўнатди, айти пайтда ўз режасини амалга оширишга киришди.

Қўлига тушган асирларни мунтазам қўшинга ўхшатиб қисм-қисмга бўлиб сафлади. Ҳар бир қисм бошига туғ тикди. Асирлар бир-бирига боғлаб қўйилган; узоқдан қараган киши буни фарқлай олмасди. Дарҳақиқат; Тўрғайхон машаққат чекиб, қалъа буржигача чиққан пайтида асирларни мўғул аскарлари деб ўйлади. Ҳайратдан “ўххў” деб юборди. Ўйга толиб, қасрига қайтди. Саркардаларни тўплади.

- Душман мўр-малаҳдек экан, - деди у. - Дош бермоғимиз мушкул. Агар Чингизхоннинг газабини қўзғатсак Самарқандни Бухоро каби ёқади, вайрон этади, жумламизни қиличдан ўтказди.

Ботир саркарда Болонхон шартга ўрнидан туриб унинг сўзини бўлди.

- Бу не демак? - дея қичқирди у. - Ёғий оздир ёки кўпдир нима бўпти?! Бизга шаҳарни мудофаа этиш вазифаси юклатилган ва қатра қонимиз қолгунча шаҳарни ҳимоя этамиз.

Али Эрхон ҳам шу фикрда эди. Болонхондан кейин у сўз олди.

- Бухоро таслим бўлди. Чингиз шаҳарнинг бош майдонида қилган ишларни эшитсангиз даҳшатдан мўйингиз тиканак бўлади. Нега энди ўз ихтиёримиз билан бошимизни кундага қўйишимиз керак? Нега ёғийдан кўрқиш керак? Йўқ, шаҳарни охиригача ҳимоя этамиз.

Тўрғайхон ўз тарафдорларига қараб қўйди. Сўнг Болонхонга юзланди.

- Халқ урушишни истамаса-чи?

Болонхон бош чайқади.

- Халқ урушишни истамаса ҳам, биз олишамиз. Нега халқ урушиши керак ўзи? Хирож тўлагани етмайдами? Урушиш аскарнинг иши. Қалъада аскар етарли. Керак бўлса халқдан черик тўплаш мумкин. Қалъа халқни бунга жон-жон деб рози бўлади.

- Сен гаплашиб кўрдингми?

- Мен элимни яхши биламан, Тўрғайхон.

Қипчоқ хонларидан бири орага кирди.

- Беҳудага баҳслашяпмиз. Болонхон билан Али Эрхон урушиш тарафдори. Майли, бориб урушаверишсин, ҳеч ким уларнинг йўлини тўсаётгани йўқ...

Али Эрхоннинг жаҳли чиқиб, қизариб кетди.

- Сиз бўлса хотинлардек томоша қилиб турасиз, шундайми? - деб қичқирди у.

- Не демоқчисан ўзи?

- Динимиз, мамлакатимиз, шаҳримиз, халқимизнинг истиқболи хавф остида турган бир паллада орамизда ўз роҳат-фарогатини ўйлаб, қўйдаё таслим бўлмоқчи бўлганлар борлиги алам қилади кишига. Ҳатто хотинлар ҳам бу қадар кўрқоқ бўлмаса керак.

Қипчоқ хони ханжарини суғурди.

- Сўзингни қайтиб ол!

Али Эрхон ҳам ханжарига қўл юборди.

- Аскарларингни олиб, қалъадан чиққан ва душман устига ташланган заҳотинг сўзимни қайтиб оламан.

- Йўқ, ҳозир қайтиб оласан.

Бир қадам яқинлашди.

- Мен эркаккагина эркак дейман, холос.

- Сўзингни қайтиб ол дедим.

Қипчоқ хони газаб билан ханжарини кўтарди. Бироқ зарб беришга улгурмади. Орқадан бировнинг темирдай қаттиқ қўли билагини қайирди. Газаб билан ўгирилди. Ўгирилиб Болонхон билан юзма-юз бўлди, унга нафрат билан тикилди.

- Кўппак!..

Болонхон унинг билагини қайириб, ўзига яқин тортди. Бўш қўли билан тарсаки тортиб юборди.

- Аҳмоқ!..

Бир-бирини қўйиб юборишди. Бу икки саркарданинг ботирлиги ҳаммага маълум. Тўрғайхон вазиятни юмшатишга уриниб деди:

- Нега жанжаллашяпсиз? Биз бу ерга жанжал кўтаргани эмас, ёғийдан ҳимояланиш тўғрисида маслаҳатлашгани йиғилдик. Бу борада таклифингиз бўлса айтинг.

- Ҳозиргина жасорат кўрсата олишимиз мумкинлиги айтиб ўтилган эди, - деди Болонхон. - Хўжақўрсинга жасорат кўрсатмоқчи эмасмиз. Шаҳар қуршовга олинган. Қуршовни ёриб ташлаш керак. Бунинг учун аскарларимни олиб, Чингизнинг қароргоҳини босаман.

Али Эрхон бир неча қадам ташлаб, Болонхонга яқин борди. Қўлини унинг елкасига қўйиб, деди:

- Мен ҳам шундай қиламан.

Шу чоққача жим ўтирган Ойхон оёққа қалқиб, уларнинг ёнига борди-да, Болонхоннинг елкасига қўл ташлади.

У кўп гапиришни хушламас эди. Баъзан кун бўйи бир оғиз сўзламасди. У сўз сўзлашни эмас, иш қилишни афзал билар эди. Ойхон бош ирғаб қўйди, холос. Шу билан у Болонхон томонида эканлигини билдирди.

Уч бек саройни тарк этди. Аскарларини ҳозирладилар. Уч қўлга бўлиниб, шаҳардан чиқдилар. Ҳар қўлда минг аскар бор эди...

Мўғул қароргоҳига етиб боришган вақтда тонг отиб, уфқ қизара бошлаганди.

Шиддат билан ҳужумга ўтишди. Мўғуллар ҳақиқатан кўпчилик эди. Уч минг киши улар учун денгиздан томчидай. Шундай бўлишига қарамай мўғуллар чекинишга мажбур бўлдилар. Хоразм суворийлари қаттиқ олишишди, уччала саркарда аскарларини маҳорат билан идора этишди. Жанг бир соатча давом этди. Мўғуллар ўзига келганини кўрган Болонхон ўраб олишаётганини сезган заҳоти чекинишни буюрди. Усталик билан қутулиб чиқишди. Орқасидан қувган беш юзтача мўғул суворийсини асир олиб, шаҳарга кириб олишди.

Бу жасоратлари қалъада қолган бекларга намуна бўлар деб ўйлаб янгилишганларини мажлисга тўпланган вақтлари тушуниб етдилар. Қипчоқ хонларининг баъзилари уруш тарафдори бўлса-да, кўпчилиги ҳамон қарши эди. Кун бўйи давом этган музокара ярим кечгача чўзилди. Бироқ натижа чиқмади. Охири умиди узилган Болонхон ўрнидан туриб, этагини қоқди.

- Қўрқоқлар! - деб қичқирди у. - Ёғий устига яна ҳужум қилиш учун аскарларимнинг ёнига кетдим, сизлар нас босиб ўтираверинг.

Тонгга яқин тайёргарлик охирига етди. Бу гал уларнинг сафида халқдан чиққан кўнгилдилар ҳам бор. Али Эрхон билан Ойхонбек ҳам тайёр турарди. Икки қипчоқ хони ҳам аскарлари билан уларга қўшилди. Жами олти минг отлиқ.

Қўмондонликни Болонхон ўз зиммасига олди. У кўп йиллар Темур Малик билан бирга жанг қилган тажрибали саркарда. Тўрғайхон нафсониятидан кечиб, қўмондонликни унга топширганида эҳтимол шаҳар қутулган бўлар эди.

Чингизхон иккинчи ҳужумни кутаётганди. Аввалги босқин натижасида катта талафот бергани учун бу гал чора кўрган эди.

Ҳужум қилиб келаётган хоразмликлар олдида чекиниш усулини қўлади. Ўнг ва сўл қанот жойидан жилмади, марказ орқага қочди. Болонхон бу ҳарбий ҳийла эканини бошқаларга ҳарчанд уқтирмасин, ҳеч ким унга қулоқ солмади. Мўғулларни қувиб кетишди. Уларнинг эс-ҳуши жойига тушган вақтда эса кеч бўлган - мўғулларнинг ўнг ва сўл қаноти орқа томонда бирлашиб, мусулмонларни қуршаб олган эди. Шунга қарамай қўрқмадилар, шердек олишдилар.

Мўғуллар пакана отларига қапишганча уларнинг атрофида гир айла-ниб, ваҳшиёна наъра торта бошладилар.

- Лу! Лу! Лу!..

Болонхон жўшиб қичқирарди:

- Ё Оллоҳ! Ё Оллоҳ! Ё Оллоҳ!..

- Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!..

Тўрғайхон қалъанинг энг баланд буржигача чиқиб, қўлини пешонасига қўйганча жангни кузатаётган эди.

- Аҳволлари ёмон, - деб сўзланди у. Сўнг ёрдамчиларига ўтирилди. - Уларга ёрдам керак. Агар шаҳардан йигирма минг киши ҳужумга ўтса мўғулларнинг ўзини қуршаб олиш мумкин.

Қипчоқ хони заҳархандалик билан жавоб берди:

- Яна йигирма минг кишини ўлим қучоғига ташламоқчимисан? Анави сўқирлар туфайли бой берган талафотимиз камми?

Тўрғайхон жим бўлди. Қипчоқ хонлари тўнғиллашда давом этдилар.

Айтишадик, қалъадан аскар чиқиб, мўғулларни босса Болонхон қуршовдан осонгина қутулган, балки Чингизхон аскарларини ҳам тор-мор келтирган бўлур эди.

Бироқ бундай бўлмади. Тўрғайхон гўё қаттиқ чарчаган одамдай ётоқхонасига бориб, ўзини тўшакка ташлади, бўлаётган ҳодисаларни кўрмаслик учун кўзини юмди.

Жанг тушга қадар давом этди. Болонхон бир неча бор қуршовни ёришга муваффақ бўлди. Душманга катта талафот етказди. Бироқ мўғуллар мўр-малахдай кўп, чопиб охирига етиб бўлмас эди. Бир пайт қараса, атрофини пакана отлиқлар ўраб олган, йигитлари кўринмайди. Кўзларидан олов сочди. Ун икки жойидан яраланса-да, қиличини ташламади. Баданининг ҳар томонидан қон ирмоқдек оқди. Оти қизил қонга бўялди. Шунга қарамай қилич солаверди, солаверди... Кўз олди қоронғилашгунга қадар олишди.

Оғзи қонга тўлиб, бўғилиб қолгунга қадар "Оллоҳ! Оллоҳ!" дея ҳайқириб, қилич солди. Ниҳоят отидан йиқилиб, ерга мук тушди. Аччиқ кўлимсиради. Оғзи-бурнидан қон кетди. Сўнгги бор "Оллоҳ!" деди ва ўнг елкасига ағдарилди. Шундайлигича қотди қолди.

Қалъага омон қайтган минг киши орасида Али Эрхон ҳам бор эди. Беш минг мусулмон шаҳид бўлганди.

* * *

Чингизхон доим ёнида олиб юрадиган хитой ҳунармандларини ҳузурга чақиртирди. Паст бўйли хитойлар хоқон олдида сафга турдилар. Ҳаммасининг кўзи оёқ учига тикилган, бош кўтаришга ҳеч қайсисининг юраги дов бермайди.

Чингизхон ер тепинди. Сўнг жаҳлдан бўғриқиб ўшқирди:

- Нега қорин қашлаб бекор ётибсиз, бетайин паканалар? Дарҳол ишга киришинг, узоққа отар ўқ-ёй ясанг. Агар икки кун ичида иш битмаса каллангиз кетади.

Ҳунармандлар ақалли бош кўтаришга ҳам журъат эта олмадилар. Таъзим этдилар. Ҳурка-ҳурка саройдан чиқдилар.

Шаҳардан ташқарида бир вақтлар Хоразмшоҳнинг ёзлик кўшкни бўлган саройда бу ҳодисалар юз бераётган чоқда шаҳар ичида мажлис борар эди.

Тўрғайхон ҳузурда чордона қурган қипчоқ хонлари дам уришарди. Ботирлиги билан танилган қипчоқ хонлари йўқ эди. Бу ерга келган хонлар еб-ичиш, кайфу сафодан бошқа нарсани ўйламайдиган хонлар эди. Улардан бири бақириб деди:

- Бизникиларнинг ҳолини кўрдик! Аҳмоқлик бу, аҳмоқлик... Урушамиз деб қалъадан чиқиш ақлданми? Шунча бегуноҳ одамнинг ўлимига сабаб бўлди булар. Етар энди, рухсат бермаймиз. Бу шаҳарда яшаётган болалар, хотин-халажнинг ҳаёти учун биз масъулмиз. Чингизхон шаҳар-

ни куч билан олса хотин-халаж, бола-чақа, ёшу қари деб ўтирмай, ҳамма-ни қиличдан ўтказди. Менга қолса не қилишни ўзим билардим.

- Не қилардинг?

- Айтайми? Бу аҳволга тушган ҳар қандай ақли бор одам не қилса шуни қилардим...

- Урушмоқчимисан?

- Ақлли одам қиладиган ишни қиламан дедим, телбалик қиламан деганим йўқ!

Бир зум жим қолди, сўнг деди:

- Таслим бўлурдим.

Ориятли ёш хонлардан бири ирғиб турди.

- Бу хиёнат-ку!..

Униси масхараомуз тиржайди.

- Билмадим. Не десангиз денг, аммо менга жоним ҳам, молим ҳам азиз. Беҳудага ўлиб кетишни истамайман.

- Хоин бўлиб яшамоқчимисан?

- Нега энди хоин бўларканман? Керак бўлса Чингизхон томонида урушаман. Хоразмшоҳ бизга нима берди ўзи? Неки бўлса, пешона тери билан эришдик.

Ёш хоннинг жон-пони чиқди.

- Уялмайсанми? Қандай тилинг борди? Хоразмшоҳ бизга не сўрасак берди-ку. Давлатнинг энг юксак мартабалари бизники бўлди-ку. Онасининг юзи учун, айб-нуқсонларимизни кўрмаганга олди.

- Чингиз ҳам шундай қилади.

Ёш хон атрофдагиларга ялинчоқ назар ташлади.

- Айтинг бунга, сизнинг фикрингиз ундай эмас, тўғрими?

Бирортаси ғиқ этмади. Оғзида қатиқ ивитгандай жим, бошлари ҳам, гўё ердаги гиламни томоша қилишарди.

- Айсангиз-чи, хиёнат қилмайсиз, айтинг...

Кекса хонлардан бири бошини кўтариб, унга қаради-да:

- Бошқа чора йўқ, - деди.

Наригилари уни дарҳол қувватладилар.

- Ҳа, бошқа чора йўқ.

Ёш хон Тўрғайхонга юзланди.

- Ҳеч бўлмаса сиз айтинг, таслим бўлмаймиз, қатра қонимиз қолгунча урушамиз денг. Хон деган одамга ана шундай гап ярашади.

Тўрғайхон бош чайқади.

- Масалани мен эмас, қурултой ҳал қилади, йигит. Бошқа чора йўқ дейишса, демак шундай қилишга мажбурмиз.

- Демак, шаҳарни ҳимоя этмай, душманга топширасиз?!

- Ҳимоячиларнинг аҳволи не бўлганини кўрдик.

- Мардларча ҳалок бўлдилар.

- Ҳа, ўлдилар-кетдилар, холос.

Ёш хон жаҳлдан қип-қизариб кетди. Ўрнидан туриб, гурс-гурс қадам ташлаганча эшикка йўналди. Бирдан тўхтаб, орқага ўгирилди. Ўтирганларни бир-бир назардан ўтказди.

- Надоматлар бўлғай! - деди. - Афсус, хоинлар ичига тушган эканман!

Шартга чиқиб кетди. Қалъани мудофаа этишга азму қарор этган хонларга қўшилди.

- Мен сиз билан биргаман! - дея ҳайқирди у. - Шу муқаддас тупроқ учун қатра қоним қолгунча мардларча урушаман.

Уни қучоқладилар. Али Эрхонга хабар етказдилар. Али Эрхон елкасидан энгил яраланган, тўшақда эди. Қувониб қаддини ростлади.

- Кел, жигарим, - деди у. - Биз айирмачилик тарафдори эмасмиз. Ҳозир мамлакат биздан фидойилик кутмоқда, бунга тайёр бўлмоқ керак.

- Мен тайёрман!

- Мен ҳам... Ҳаммамиз тайёрмиз!

Кўзлари намланди.

- Кошкийди бутун Самарқанд тайёр бўлса...

Ҳайҳот! Бутун Самарқанд тайёр эмасди. Ҳимоя қилиш керакмас, деганлар анча-мунча бор эди. Мамлакат мудофааси, дини йўлида жон беришни энг олий неъмат деб билганлар билан бир қаторда ўлим йўқлик деб, ўлимдан қўрққанлар ҳам бор эди.

Ярим кечаси шабихун уришга кетяпмиз, деб шаҳардан чиқдилар. Бориб Чингизхоннинг оёғига йиқилдилар.

- Биз, - деди улар, - сиз томонда урушиш шарафига ноил бўлиш учун ҳузурингизга келдик, ожиз бандаларингизни ёнингизга олинг.

Чингизхон тиржайди. Беписандлик билан Тўрғайхоннинг бошини оёғи билан босди.

- Бу бош доим мана шундай таъзимда бўлсагина омон қолади. Майли, қабул қилдим, - деди.

Бошлари осмонга етди. Қахрамонларча ўлгани эмас, манфурларча тирик қолгани учун севиндилар. Чингизнинг буйруғига кўра устидаги Хоразм саркардаларининг махсус либосини апил-тапил ечиб, гулханга отдилар. Мўғулчасига кийиниб олишди. Белига эгри, калта қилич осишди. Бошининг тепасини қирдириб, орқа сочини ўрдилар.

Кўз очиб юмгунча бошқа миллатга айландилар, ғояларига туфурдилар. Қардошлари билан урушиш мақсадида Чингизхон қўшини қаторида саф тордилар.

* * *

Хитойлик ҳунармандлар уч кунга қолмай узоққа отар ўқ-ёйларни тайёрладилар.

- Кўринг, буюк хоқон, - дейишди усталар. - Бу ёйлар оловли ўқларни Самарқанднинг киндигигача етказа олади. Бироқ душман ўқи бизга етиб келолмайди.

Хоқон шод бўлди. Усталарга мукофот берди.

Эрта тонгдан шаҳарга ҳужум бошлади. Узоққа отар ёйлардан шаҳарга олов ёғдирди. Кўпгина жойларда ёнгин бошланди. Ғозийлар ёнгинни ўчириш учун ўзларини ўту чўққа урдилар.

Бироқ айрим хонларнинг ёғий томонга ўтгани руҳиятларига салбий таъсир ўтказди. Ҳар саф ичида бу таъсир сезилиб турарди. Барчанинг қовоғи солиқ.

Мўғулларнинг узоққа отар ўқ-ёйларидан ёғилган олов натижасида ҳар ён ёнди: инсонлар ёнар, уй-жойлару боғларга ўт кетганди.

Шунга қарамай, ёнгин кишилар қалбидаги оташдан устун келолмади. Кўзалар қўлдан-қўлга ўтар, сув сепиб ўтти ўчиришарди. Баъзи кишиларнинг этагига ўт тегиб, жонли оловдек лов-лов ёндилар.

Мўғуллар бир неча бор хуруж қилиб кўрдилар, қалъа тагига қадар етиб келдилар. Атроф қишлоқлардаги тирик жонни дарҳол қиличдан ўтказдилар. Уларнинг устидан қуш учиб ўтса қаноти куярди. Қалъа атрофида оқшом тушгунга қадар мўғуллар қумурсқа уясидай ғужгон ўйнадилар.

Кечқурун шаҳар улуғлари мажлисга йиғилди. Баҳсу мунозара анча давом этди. Қалъадаги аскарлар анча камайган эди. Қаршилиқ кўрсатиш борган сари мушкуллашиб борарди. Душман узоққа отар ёйлардан оловли ўқ ёғдиришда давом этмоқда. Кутишнинг фойдаси йўқ. Таслим бўлиш керак. Шунда бегуноҳ шаҳар аҳли омон қолар, эҳтимол.

Қалъани топширишга қарор қилишди. Кимдир йиғлади, кимдир фарёд урди. Бироқ таслим бўлмаслик кераклиги ҳеч кимнинг хаёлига келгани ҳам йўқ. Қарордан хабар топган Али Эрхон қаватидаги мингта суворий

билан ярим кечаси яширинча қалъадан чиқди. Улар мўғуллар устига шердек ташландилар. Ҳатто Чингизхонни ҳам эсанкиратиб қўйган бир жасорат билан қуршовни ёриб ўтиб, ўрмон томонга от қўйдилар.

Эрта тонгда Самарқанддан бир ҳайъат чиқди. Ҳайъат тўппа-тўғри Чингиз ўтирган саройга борди. Хоқоннинг ҳузурига кириб таслим бўлмоқчи эканликларини айтдилар.

Чингизхон қисик кўзи билан уларга узоқ тикилди. Сўнг сўради:

- Нега таслим бўлмоқчисиз?

Элчилардан энг кексаси жавоб берди:

- Ғазабингизга учрамаслик учун. Шаҳар халқини ўлдирмасликка сўз берсангиз дарбозалар очилади.

Бу гал Чингиз янада узоқроқ тикилди. Ўз-ўзича гудранди, сўнг маккоруна тиржайди.

- Яъни шаҳар аҳлини қиличдан ўтказмаслигим керакми?

- Шундай, буюк хоқон..

- Ишонаверинг, ҳеч кимсага тиг тегизмайман.

Элчилар ер ўпиб, қувона-қувона шаҳарга қайтишди. Хабарни шаҳарликларга етказишди. Кимдир севинди, кимдир оҳ-воҳ урди, кимдир қалъа буржидан ўзини ерга отди. Чингиз зулмидан кўра жаҳаннамни афзал билди...

Қамалнинг олтинчи куни. Шаҳар дарбозалари ланг очиқ. Мўғул навкарлари Чингиз бошчилигида наъра тортиб, Хоразмнинг пойтахтига киришди.

Чингизхон аҳолини Регистонга тўплади. Ким уйида қолса дарҳол ўлдирилиши тўғрисида жар солинди. Майдондаги халқни юз кишилик гуруҳларга ажратиб шаҳардан ташқарига ҳайдашди. Кишиларнинг қўлига белкурак бериб, катта ариқ қазишни буюришди.

Ариқ тайёр бўлгач, Чингиз бир ёш йигитга амр берди:

- Ариққа тушиб, узунасига ёт.

Йигит шундай қилди. Чингиз бошқаларига ўтирилди.

- Кўминг уни!

Тупроқ ташлай бошладилар. Бир кекса ўзини ариққа ташлади.

- Ўғлим!

- Сен унинг отасимсан? - деб сўради Чингизхон.

- Ҳа, шундай.

- Кўп яхши! Ўғлингни яхши кўрасанми?

- Жонимдан ортиқ.

- Мамлакатингни ҳам севасанми?

- Албатта.

Чингиз бирдан тутоқди.

- Севар эмиш?! Ўғлингни кўмишса ўзингни устига отасан, хўш, мамлакатингни гўрга тиқишганида нега бир четда томошабин бўлиб турдинг?

Нима ҳам дея олурди бунга? Мўйсафид оғиз очмади. Чингиз заҳархандалик билан деди:

- Ол қўлингга белни, қария, ўғлингни ўзинг кўм.

Мўйсафиднинг кўз ёшлари соқолидан думалаб, қуп-қуруқ тупроққа тўкилди.

- Бундай қилманг, буюк хоқон.

- Бўл тез!..

- Буюк хоқон!

- Тез дедим!

Учига қўргошин парчаси боғланган қамчи кўтарилиб, пастга томон визиллаб тушди. Кексанинг кўйлаги йиртилди. Елкаси қавариб, қонталаш бўлди.

- Тез!

- Бундай қилолмайсиз, - дея исён этди ниҳоят мўйсафид. - Бизни қиличдан ўтказмасликка сўз бергансиз.

Иссиқдан қовжираган хурмо япроқларини ҳам титратиб юборган қаҳқаҳа янгради. Хохолаб бўлгач, Чингизхон деди:

- Мен сизга қиличдан ўтказмасликка сўз берган эдим. Сўзимда тураман. Хотиржам бўлинг, бир кишига ҳам тиг тегмайди.

Сўнг Чингиз бармоғи билан чуқурни кўрсатди:

- Ҳаммангиз шу ерга тириклай кўмиласиз.

Оҳ-фарёд кўкка етди, инграш товушлари тупроқ остида аста-секин сўнди. Гавда устига гавда қалашди. Ота ўғлини, ўғли отасини кўмди...

* * *

Ўша жойда оҳ-фарёд товушлари ҳозиргача эшитилади дейишади. Оллоҳга яқин бўлган кишиларнинг қулоғи бу оҳу ноаларни эшитар экан, шунда улар даҳшатдан тахтадек қотиб қолармиш.

Хоин хонларнинг қисмати қўрқинчли бўлди! Уларга шаҳардан ташқарида ўтов тикиш буюрилди. Ярим кечаси мўғуллар бирдан бостириб келиб, бола-чақа, хотин-халажни ҳам аямай ҳаммасини қириб ташладилар.

Ўлдирилганлар орасида Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг тоғаси Тўрғайхон ҳам бор эди...

Хоинлар ҳам, ғофиллар ҳам жазосини олди. Бироқ Самарқанд шундан кейин ҳеч вақт Хоразм пойтахти бўлмади.

Шоир юрагида дард қолди холос:

Бухорою, Самарқанд дер: кўздан оқар ёшларим,

Қайда қолди менинг Урал, Олтой тоғларим!

Биринчи китобнинг охири.

*Бобохон Муҳаммад ШАРИФ
таржимаси.*

Нодира СОДИҚОВА

Икки ҳикоя

XXI АСР БЎСАҒАСИДА

Албаниялик ёшларга бағишланади.

Поли чирий бошлаган юпун даҳлиз. Бир табақаси ланг очиқ эшик ёнида сарғиш чарм жомадон. Остонада хиёл уринган паст пошнаги туфли.

Ичкаридан сочлари силлиқ турмакланган, ўртабўй, қўримсизгина қиз чиқиб келди. Эгнида бўғма ёқа кулранг свитер, қора шим. Қўлидаги ёмғирпўш-ни жомадон устига қўйди, елкасидан осма сумкачасини олиб, тик турган қўйи ҳужжатларини яна бир қайта кўздан кечири бошлади.

Ҳовлида, қари олма остидаги супада қизнинг отаси — басавлат, аммо хаста чеҳрали қария букчайиб ўтирганча тамаки бурқситарди.

Қиз сумкачасини ҳам жомадон устига қўйиб, соатига кўз ташлади. “Яна бир соатча...” Азбаройи вақтни ўтказиш ниятида ошхонага чиқиб қаҳва дамламоқчи бўлди.

Ҳовлидан ўтаётиб, отасидан қаҳва ичгиси борми-йўқлигини сўради. Чол қимир этмади. Қизнинг диққати ошди. “Бунча қовоқ-тумшук қилмаса-я. Уйнагани кетаётганим йўқ-ку...”

Қаҳва қайнатгичга сув тўлдириб, плита устига қўйди. Бир жойда туришга тоқати бўлмай, бармоқларини сиққанча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Қиз — бир йил аввал дорилфунунни имтиёзли тугаллаган инглиз тили муаллимаси, омади кулиб, хорижга ишга кетаётибди. Энага бўлиб. Барибир омади кулгани — бу ердаги ўқитувчининг бир йиллий маоши уч ойда қўлига текканидан кейин... Эшитган борки, ҳаммаси роса ҳавас қилишди. Айниқса, собиқ касбдошлари. Фақат шу отасигина рўйхушлик бермади. Ҳар ой пул юбориб туриши, яна қўшни кампир билан келишиб қўйгани — озгина ҳақ эвазига об-овқатдан хабар олиб, супур-сидирларга қараб беришини айтса ҳам чеҳраси очилмади.

“Ўзи нима истайди мендан, — хуноб бўларди қиз. — Минг ўлиб-тирилганим билан, бу ерда барибир косам оқармаслигини, кошки билмаса...”

Нодира Содиқова 1972 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Медицина билим юртини тугатган. Шифокор касби билан бирга журналистика соҳасида ҳам фаолият кўрсатган. У республика матбуотида 90-йиллар бошида қатор лавҳа, очерк ва ҳикоялари билан кўрина бошлади. Нодиранинг илк ҳикоялари “Ёшлик”, “Ёш куч”, “Саодат” журналларида эълон қилинди. Инсон ва унинг руҳий олами ёш адиба асарларининг бош мавзусидир. Шунингдек, унинг ижодида миллий уйғониш ва мустақиллик йилларида шакланган ёш авлоднинг дунёқараши ўз ифодасини тошган.

У саъи-ҳаракатлари туфайли чет элларда бўлиб, хориждаги турмуш тарзи билан танишди. Гаржимон, менежер каби вазифаларда хизмат қилди. Инглиз ва араб тилларини яхши ўзлаштирди. Нодира Содиқова 2002 йилда Ўзбекистон Миллий Университетини сиртдан тугатди. Ҳозирда у Саудия Арабистонда яшайди. Оилали. Икки фарзанди бор. Ёш адиба бугунги кунда янги-янги мавзуларда қалам тебратмоқда.

Қаҳвасини кўтариб, дераза ёнидаги курсига келиб ўтирди.

Стол устидаги эски илмий-оммабоп журнал муқовасида чиройли, бироқ ёши ўтинқираброқ қолган малласоч аёл янги кир ювиш воситасини реклама қиларди... Қиз ўзи билан бирорта фотосурат олиб кетмаётганини ўйлади. Вақт борида, ҳеч курса мактабдошлари, курсдошлари билан тушган баъзи суратларни олиб олгани яхши бўлармиди... Ҳар эҳтимолга қарши — балки, хориждаги янги танишлари қизиқиб сўраб қолишар...

Аслида, бу ҳам вақтни ўтказиш учун бир баҳона эди.

Даҳизга қайтиб кирдию жомадонга кўзи тушиб, бир зум тўхтади. Кеча тунда, кўзига уйқу илинаётиб, туйқус, унутиб қолдираётган нимасинидир эслagan, бироқ туришга эриниб, эрталаб сумкага солиб қўярман, деган хаёлда ухлаб кетаверганди... Жимжилоғини тишлаб, пешонасини тириштирди. Нимани унутди экан... Офтоб тўсгич кўзойнак... йўқ, уни олди. Электр сув иситгич... у ҳам жомадонда... Ҳар қалай, шуларга ўхшаш бирор майда буюм бўлса керак. Ҳамон эслашга уринганча ётоғига кирди. Токчадан суратлар солинган альбомни олди... Негадир яна фикридан қайтди. Альбомни жойига қўйиб, меҳмонхонага чиқди. Бир муддат нима қиларини билмай ўйланиб турди-да, бориб телевизор тутмасини босди...

Телевизор тепасида қизнинг университет дипломи нусхаси солинган ойнали рамка илғилик эди. Қиз гамгин кулимсиради... Марҳума онаси олий маълумотли кишиларга, меҳмонхонаси деворида мана шундай рамкалар илғилик хонадонларга жуда-жуда ҳавас қиларди. (Қизиқ, бошқа юртларда ҳам одамлар дипломлари нусхасини рамкага солиб, меҳмонхонадаги энг кўзга кўринарли ерга илиб қўйишармикан, ё фақат Албанияда шундаймикан?)

Ўзи ўқиёлмай қолганига яраша, онаси учала фарзандини ҳам ўқитиб, олий маълумотли қилишни астойдил дилига тукканди. Болалар мактабга борган кунларидан бошлаб, ҳар оқшом тепаларида туриб, икки-уч соатлаб дарс тайёрлатар; мактабдан ёмон баҳо олиб қайтгани ховлидаги олмага боғлаб саваларди... Бироқ, одамнинг “ўзида” бўлмаса қийин экан. Шунча жон куйдирганига қарамай, ўғилларининг иккови ҳам ўқишга ҳафсаласиз чиқишди. Катта ўғил болалигидан ота касби — дурадгорчиликка қизиқарди. Ўқишни битиргач, отасига қўшилиб заводда ишлай бошлади. Жуда меҳнаткаш йигит эди — бир ярим, баъзан икки сменалаб ишлар, уйда одамлардан буюртмалар ҳам оларди. Кичик ўғил эса унинг тамоман акси — оғир меҳнатга тоқати йўқ, осон йўл билан мўмайгина пул топсам, дейдиганлардан; мактабни амал-тақал қилиб тутатдию шаҳардаги энг катта меҳмонхонага официант бўлиб жойлашиб олди.

Онанинг бор умиди қизиди қолганди. Унинг учун қиз қайси соҳани танлаши муҳим эмас, ишқилиб, олий маълумотли бўлиб олса — шу кифоя. Қизнинг ўзи ҳам мактабда яхши ўқиганди, лекин ҳужжатларини инглиз тили бўлимига топшириб, ҳар қалай жуда баланд дорга осилди. Онани хавотир босди — бундай даргоҳлар эшигини баъзилар уч-тўрт йиллаб қоқиб ҳам очолмай қайтиб кетишарди... Аммо, пешонасига ёзилган эканми, дўст-душманни доғда қолдириб, қиз биринчи йилиёқ ўқишга қабул қилинди. Кўчаларида бўлди дув-дув гап... Бунақанги омад ҳалигача на қариндош-уруғ, на маҳалла-қўйдан бирор кимсага насиб этганди. Қувончдан эсанкираб қолган она, кимни кўрса оғзини тўлдириб; “қизим фало-он ерда ўқийди”, деб мақтанадиган бўлди...

Худди ўша йили бошқа бир воқеа ҳам юз берди — Искандарбей¹ хиёбонидаги Анвар Хўжа² ҳайкали ағдарилди.

Ҳокимият ўзгарди... Ўшанда қанчалар суюганлари, кўчаларга, хиёбонларга чиқиб, бир-бирларини табриклаб байрам қилганларини, одамлар беш-олти йилдан сўнг пешоналарига уриб эслайдиган бўлиши — тузум ўзгариши билан кўп ўтмай ҳаммаёқ алғов-далгов бўлиб кетди... Ўлкада жуда оғир иқтисодий танглик юзга келди. Хомашё йўқлигидан аксар завод-фабрикалар ёпилди. Аҳоли ишсиз қола бошлади...

Ишсизлик қисматига оилада энг аввал отаси дучор бўлди — заводдаги иш ўринлари қисқарувига тушди. Кейин заводнинг ўзи биратўла ёпилиб, катта

¹ Искандарбей — Албаниянинг миллий қаҳрамони.

² Анвар Хўжа — 70—80-йиллардаги Албания ҳукумати раиси.

акаси ҳам ишсиз қолди... Акаси заводда саккиз йил мобайнида ишлаб топган пулини емай-ичмай, уй олишга йиққанди.

Эндигина уй сотиб олиб, уйланиб, бола-чақа қилган кези, “Вефа — Банк”¹ даранг-дурунги бошланди. Тирана² нинг ярим аҳолиси каби у ҳам лаққа тушди — қўйган жамғармаларини, ваъда қилинганидай, тез орада мўмай-мўмай фойдаси билан қайтариб олаётган одамлар, банкка тобора катта миқдорда пул ўтказга бошлашганди; акасининг кўшниси эса таваккал қилди — яшаб турган икки хонали квартирасини пуллаб, маблағнинг ҳаммасини банкка қўйди ва оз фурсатдан сўнг йирик даромад билан қайтган пулига уч хонали квартира, яна эскироқ автомобил ҳам сотиб олди, буни кўриб тинчини йўқотган акаси, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, шоша-пиша кўшнисининг ишини такрорлади ва ... бор-булидан ажради — пул ўтказган кунидан бир ой ўтар-ўтмас, банкнинг “сингани” ҳақида овоза тарқади... Шаҳарда тўс-тўполон кўтарилди. Одамлар “пулимизни ундириб бер”, деб Солиҳ Бериша³ нинг ёқасидан олишди; президент тайинли иш чиқаролмагач, кишиларнинг ўзи қуроли тўдалар тузиб, банк бошқарувчиларининг уйларига хужум қила бошлашди. Кимлардир пулини қайтариб ололди ҳам... Зўравонликни эпловмаганлар эса додини айтиб қолаверди... Шундай қилиб, шўринг қурғур Албаниянинг катта миқдорли ишсизлари ёнига, ундан-да кам бўлмаган миқдорли уйсизлар ҳам қўшилишди. Уйсизлар, агар айни вақтда ишсиз ҳам бўлишмаса-ку, бирор арзонгаров уйни ё ҳеч қурса биттагина хонани ижара олиб яшаб туришлари мумкин эди, акс ҳолда, қариндошларга сифиндилик қилишдан ўзга чоралари қолмасди...

Қизнинг акаси ҳам, аввал ўзи, кейин хотини ишсиз қолгач, ашқол-дашқолини кўтариб онасининг уйига кўчиб келди.

Икки хона, бир айвондан иборат уйда саккиз жон тикилишиб яшай бошлашди. Уйдагилар бир-бирлари билан чиқишолмасди — янгаси онаси билан, кичик акаси катта акаси билан...

Отаси эса бу уйда бегонадек эди... Ўзи азалдан бировга қўшилмайдиган, тажанг, “соқов” одам, ишидан ажрагач, бутунлай “ёввойи”га айланди.

Уззукун ҳовли бурчагидаги устахонасига қамалиб олиб, керак бўлса-бўлмаса бирор нимани йўниб-рандалаб ўтирар, баъзан ўша ерда тунаб ҳам қолаверарди. Рўзгорга нафи тегмаётганидан уялармиди, дастурхонга чақирсалар, сира келмасди. Овқатини ҳам устахонасига олиб кириб берадиган бўлишди...

Қиз отаси билан ўтириб, бирор нима ҳақида гаплашганини эслолмасди... Маҳаллада эса баъзилар чолни ҳатто бироз эсипасга ҳам чиқариб қўйди. (Бундайлар қариндошлар орасида ҳам топилса керак). Кўчада ўйнаб юрган болалар уни кўришлари билан кўрқиб қочиб кетишарди...

Уйларида энди фақат икки киши — онаси ва кичик акасининг ишли эди. Катта акасининг топиш-тутиши тайинсиз — аҳён-аҳёнда кўшни-пўшнилари билан буортма тушиб қолишини айтмаса, аксар вақтини бозордагиларга “ёрдамчилик” қилиб ўтказарди. Қиз билан янгаси икковлон, сугчи кўшнилари билан пича иш олишган — эрта-азон туриб, мижозларга сут-қаймоқ элтиб беришар, кечқурунлари ҳам чиқиб, яна у-бу ишларга қарашиб қайтишарди.

Қора қозонлари қайнарди, ишқилиб.

Тўртинчи курсга ўтганида, катта акаси оиласи билан хорижга жўнаб кетди — янгасининг беш йилдан бери Грецияда яшаб-ишлайётган қариндоши эрхотинга ўша ердаги қурилиш ширкатидан иш топиб берди... (Бўлгуси маошлардан тўланажак яхшигина “чўтал” эвазига, албатта.) Хатларида нуқул, у ердаги ҳаётнинг қимматлиги, “чўтал”дан орттирганлари қорин тўйгазишга кифоя қилмаётганини нолиб ёзарди...

Кўп ўтмай, кичик акаси ҳам жўнади — хогинининг уйига. Меҳмонхонада буфетчи бўлиб ишлайдиган, ўзидан етти ёш катта, аввал икки марта эрдан ажрашган аёлга уйланмоқчи эканини эшитганидаёқ, онаси “ультиматум” қўйганди; “агар ўшани дейдиган бўлсанг, қайтиб қорангни кўрсатма”. Акаси шундай қилди ҳам — қайтиб қорасини кўрсатмади...

¹ “В е ф а — Б а н к” — 90-йиллар бошида Албанияда фаолият кўрсатган энг йирик банк.

² Т и р а н а — Албания пойтахти.

³ Солиҳ Бериша — 1991-1996 йиллардаги Албания президенти.

Университетни битириши арафасида онаси ҳам кетди. Юрак хуружидан... Онанинг йўл-йўриғисиз бирор қадам босиб ўрганмаган қиз, бўрон қутуриб келаётган уммондаги якка қайиқчи мисол саросимада қолди... Бир ёқда яна тирикчилик ваҳимаси — мактаб муаллимининг маоши гадойга садақадай гап эди бу замонда.

Яхши ҳамки, худо бор. Маъракага келган қариндош аёл, хорижлик бир сармоядорнинг уйида оқсоч бўлиб ишлаётгани, ўша уйга болаларга қарайдиган энага ҳам кераклигини айтиб қолганди; туланадиган пул ишхонадаги ой-лигига икки барабар келишини эшитиб, қиз эртасигаёқ уй эгаларига учрагани борди.

Эндигина тетапоя бўлаётган эгизак қизчаларга бир йилга яқин энагалик қилди... Уй бекаси — очик юзли, ҳушмуомала аёл қизни жуда ёқтириб қолганди; сармоядор Албаниядаги фаолиятига яқун ясаб, уйига отланган пайт, агар рози бўлса уни ҳам ўзлари билан бирга олиб кетишларини айтди. Рози бўлмай ўлибдими — у ерда иш ҳақи янада юқори: отаси билан бир уйда яшашдек уқубатдан қутулади ҳам. (Чол охириги кунлар бутунлай “айниган”, кеч оқшомлар ҳовлидаги супада ўтириб олиб қадим-қадим халқ қўшиқларини эзилиб хиргойи қилар, бунинг охири эса, албатта, ҳўнг-ҳўнг йиғи билан тугарди...)

Онасидан ўтган ирим-сиримчилиги бор эди — йўлга оғирлиги тушмасин деб, бўлажак сафар ҳақида чолдан бошқа ҳеч кимга “чурқ” этмади; фақат учоққа чиға олинганидан сўнггина, уч-тўртта яқин қариндошлари, дугоналарига хабар берди, шунда ҳам кетар кунини аниқ айтмади...

...Ховлидан болганинг бўғиқ дўқиллаши эшитила бошлади. Қиз яна соати-га кўз ташлади. Назарида вақт жуда имиллаб ўтаётганди.

Жомадонини кўтариб ҳовлига тушганида, отаси устахона эшиги ёнида чўккалаб ўтириб, туфлисининг кўчиб кетган пошнасига миҳ қоқарди.

“Аэропортга кузатиб бормоқчи шекилли. Бунақа пойафзал билан... — Кўнгли яна хижил бўлди. — Юборган пулларимдан янги уст-бош олиб кийиш, ҳойнаҳой, эсига ҳам келмаса керак...” Қиз биринчи маошиданоқ яхши пойафзал, уч-тўрт сидра кийим-кечак олиб жўнатишни дилидан ўтказди.

— Мен кетяпман... — туриб-туриб зўрға оғиз жуфтлади қиз. — Йўлгача опчиқиб қўйсангиз бўлди. У ёғига ўзим... — Отаси бошини кўтарганди, гапи оғзида қолиб, қўлидаги жомадонни тушириб юбораёзди — чолнинг қовоқлари йиғидан қизариб-шишиб кетган, киприклари ҳамон ҳўл эди...

Қиз турган ерида серайиб қолди.

“Эй худоёим... Кераги бормиди шуни... Нима истайди ўзи мендан...”

Жомадонни ерга қўйди. Қўлларини асабий чоғиштириб, ичидаги ўй ташига чиқиб кетишидан қўрққандай лабини тишлади.

Чол индамай келиб жомадонни қўлига олди. Хиёл букчайганча эшик томон юра бошлади...

Қиз ҳовлининг шўрхок босган деворларига хомуш кўз югуртирди. Сафар кўни белгиланганидан бери шу уйдан чиқиб кетадиган лаҳзаларини тоқатсизланиб кутганди. Эшик ёнида туриб эса, бу ерлардан бутунлай бош олиб кетганида ҳам, мана шу олақоронғулик, мана шу дилсиқар муҳитнинг бир бўлаги юрагида тоабат яшаб қолишини сезди...

Туш пайти бўлгани учунми, кўчада ҳеч зоғ кўринмас, чанга қоришган чирик хазон парчалари шамолда ер бағирлаб учарди. Ёмғирпўшининг чўнтагига қўл суққанча, атайин беш-олти қадам ортда бораётган қиз кўни-кўшнлардан кимдир учра қолмаётганига суюнардди — шу топда биров билан хайр-хўш қилишга сира тоби йўқ эди.

Катта йўл бетига чиқишлари билан, нарироқда тўхтаб турган такси жомадонли йўловчиларни кўриб жойидан жилди... Жуда қисқа фурсат — жиккаккина тепакал ҳайдовчи жомадонни юкхонага жойлаб бўлгунча ота-бола ёнмаёن қолишди. Қиз отасининг бирор нима дейишини истарди. Сафарга кетаётганларга айтилувчи оддийгина бирор нима... Туфлиси оёғини сиқа бошлаганди. Йўлнинг нариги бетигади берк газета дўкони ёнида калта ёмғирпўшли, гавдаси бесўнақай аёл пештахтага суюнганча писта чақар, рўмол остидан чиқиб қолган бир тугам оқ аралаш сочи шамолда тўзғаб юз-кўзларига уриларди... Қиз унутган нарсасини эслади — рўмол, аэропортда ўраб олиш учун олган янги рўмоли жавон устида қолиб кетганди...

Эшик тутқичини ушлаганча яна бир оз кутди. Чолдан садо чиқмасди.

— Хайр... — деди қизнинг ўзи ниҳоят. “Хайр, дада”, демоқчи эди, охириги сўз бўғзида қотиб қолди... “Ё худо... наҳотки ҳозир ҳам индамай тураверса...”

Қизнинг сабри тугади. Машинага ўтириб, эшикни ёпдию жаҳл билан сумкасини кавлаштира бошлади. Кўз-кўзга тушишидан қочарди...

Шофёр моторни ўт олдирач, барибир бошини кўтарди. Чол ҳамон ўша алпозда — қўллари шалвираб, боши хиёл сўлга оққанча бақрайиб турарди. Ниманидир кутарди гўё...

Фақат аэропорт йўлига бурилишлари олдидан... Қиз “лоп” этиб қаршисида пайдо бўлган манзарани ҳайдашга уриниб, кўзларини чирт юмди... Шундоқ боғча панжараси ортидаги йўлда автобус кетиб борарди. Тарбиячи тўрт яшар қизчанинг елкасидан чангаллаб ушлаганча болалар тизилишиб ўтирган ёзги айвонча томон судрар; ҳавода, яқинда сув сепилган асфалт, қандайдир ўт-ўланнинг ўткир иси, нонушпага пиширилаётган бўғқа ёрмасининг ҳиди қоришиб кетганди... “Да — да — а — а, да — да — жо — о — он, кет — ма — а — нг...” Қизча мўъжиза юз беришига умид қилмасди, фақат энг ёмон кўрган ерида яна қолаётганига осонликча кўнишни истамай, бор овози билан бақираверди...

Мўъжиза эса юз берди... Узоқлашиб кетган автобус бирдан тўхтади... Отасининг эгнида... энги калта ҳаворанг кўйлак... бошини сарак-сарак қилганча йўл ёқалаб юриб келарди... Тарбиячининг “ҳай-ҳай” лашига қарамай, отаси уни уйга қайтариб олиб кетган, адашмаса, ўзи ҳам ўша куни ишига бормеганди. Йўлда бозорчага кириб ўтишгани, кейин ҳовлидаги супада оёқларини осилтириб ўтирганча роса ерэнғоқ чаққани, қарсиллатиб кўксултон егани эсида... “Ё парвардигор ... ахир... бўлганди-ку, шундай кунлар ҳам... бўлганди...”

Агар ҳозир... Ахир ҳали вақт бор... Шофёрдан орта қайтишни сўрайди, бориб... кўнгилни кўтарадиган, тасалли берадиган бирор нима дейдию... яна қайтади. Ахир бунинг иложи бор ҳали... Қиз бир лаҳзагина тарадудланди. Бир лаҳзагина... Кейинги лаҳзада бу телбалиқдай бўлиб туюлди. Шашгидан тушди... “Барибир фойдаси йўқ, — бўшашиб ўйлади қиз. — Барибир... барибир энди кеч...”

Чиндан ҳам энди жуда кеч — машина аллақачон аэропорт йўлига бурилиб, теп-текис асфалт узра шамолдек елиб борарди...

Қайтиб учрашмасликлари — атиги икки ойдан сўнг, отаси ҳам худди онаси каби юрак хуружидан вафот этишини, қиз албатта, билмасди ҳали. Ният қилганидек, биринчи маошидан сотиб олган пишиқ тагчармли пойлафзал, умрининг охиригача доимий ва ягона ҳамхонаси бўлиб қолиши ва умрининг охиригача — кексайган сари кўпроқ — тушларида ўзини катта йўл ёқалаб, отаси қолган бекат томон югуриб кетаётган ҳолда кўришини ҳам, табиийки, билмасди ҳали...

Тошкент— Тирана— Мадина
2001— 2002 йиллар.

ОҚШОМ

Тирикдайсан гўё, бардамсан гўё,
Ҳаёт ҳам у қадар эзмас елкангни...
Хўш, қаердан келди бу қайғу?

В.Цойнинг қўшиғидан

Метронинг Н. бекати. Кечги соат олги.

Чеккадаги ўриндиқларнинг бирида, сумкамни тиззам устига қўйганча, ярим соатдан бери сени кутяпман. Кечиккудай бўлсанг, зинҳор кетиб қолмаслигимни илтимос қилгансан — бугун ишхонангда маош бериладиган кун, ўтган ой олган қарзингни қайтариш ниятидасан. Яна қанча ҳаяллашинг мумкинлигини билмайман-у, лекин ҳозирча мўъжалим — тагин ярим соат кутиб, кейин уйга жўнайвериш.

Бекатда одам сийрак. Бу бекатда доим ҳам шундай. Ора-сира яккам- дуккам йўловчи тушиб келади, баъзилар ўриндиқлардан жой олади, баъзилар тик турганча кутади. Дам у, дам бу томондаги туннел ичидан гувиллаб вагонлар чиқиб тўхтайдилар, “дув” этиб тўкилган оломон бирпасда ҳар ёққа тарқаб кетади — бекат яна сийрак тортиб қолади...

Мармар деворлардаги оловранг, тутунранг, кулранг ва яна аллақанча хил тушуниксиз ранг доғларнинг ажабтовур қоринмасини, бошқа бекатлардагидан фарқли — безаксиз, оқ гумбазсимон шифтнинг тарновда қотган баҳайбат сумалак бўлақларини эслатувчи шиша қандилларини обдон томоша қилиб бўлганман, у ёғига ҳаёлимни нима билан банд этишни ўйлаганча туннел тепасидаги электрон соатга қараб-қараб қўяман.

Бугун ўтгизинчи май. Баҳорнинг охириги куни. Шунинг учунми, билмадим, эрталабдан ҳаёлим паришон. Ҳеч нимада диққатимни тутиб қололмайман, ўйларим тутун каби ёйилиб кетаверади... Юрагим эса тош солиб қўйгандай оғир.

Ўриндиқнинг нариги четида хушрўйгина малласоч қиз ўтирибди; келганимда қай ҳолатда бўлса, ҳозир ҳам шу — ҳар гал қаршимизда эшиклар очилганидагина бошини кўтариб, одамлар орасидан кимнидир излайди, сўнг нигоҳи яна ер чизища давом этади.

У ҳам куяпти...

Қизнинг енгсиз, этаклари узун оқши сидирға қўйлагига, платформа пошна-ли қора ағдарма чарм туфлисига жуда-жуда ҳавасим келади, қўйлак бичимини эслаб қолишга ҳаракат қиламан. Кейин унинг касб-кори ҳақида бош қотираман — аввал, халқаро йўллар бўйича аэропорт нозими, деб кўраман, лекин бу тахминим дарров ўзгаради — нозимларда ҳам, худди сартарош ва котибалар каби, бу қиздаги оқсуякларга хос нимадир этишмайди... Хорижлик сайёҳлар учун гид-тилмоч... Кўлида скрипка гилофи бўлганида-ку, консерватория талабаси дердим-қўярдим. Ўйлаб-ўйлаб, охири шундай хулосага келаман — қиз-фотомодель! Ҳали бирор ерда унинг суратига қўзим тушмаган бўлсада, шу фикрга маҳкам ёпишиб оламан. Балки, у бошловчи моделлардан — фаолияти ҳозирча “Модалар уйи”да кийим намоёниш этиш билан чеклангандир. Эртага эса, худо билади — эҳтимол “Vogue”нинг муқовасида кўриниб қолар. Э-э, ким бўлмасин, менга ўхшаш кундузи ўқиб, куннинг иккинчи ярмида ишлайдиганлардан эмасдир, ҳар қалай. Туфлисига шу қадар ҳавасим келадики, ҳатто бир зум бу ойги маошимга стипендиямни кўшиб, битта шуннақа туфли олсаммикан, деб ҳам ўйлайман, бироқ қишга этигим йўқлиги, пальтом ҳам эскириб қолганини эслашим билан бу ширин ҳаёл капалакдай учадилар-кетади. Кейин, бундай туфли кийганингга яраша, қолган уст-бошинг ҳам шунга мос бўлиши керак — қизнинг эгнидаги каби қўйлак олиш учун эса, менинг уч-тўрт ойлик маошу стипендияларим ҳам озлик қилади. Ҳа, чўнтагимиз ҳаммавақт ҳам дидимизга тўғри келавермайди, деган одам қанчалар ҳақ...

Сен ҳақингда ўйлай бошламан. Дарров маънос тортаман — августда сен турмушга чиқясан. Атиги икки ойдан сўнг. Атиги икки ойдан сўнг сен йўқ бўласан. Яъни, мен учун йўқ бўласан — икковимиз бошқа-бошқа одамларда яшай бошлаймиз гўё. Эҳтимол, яна қанчадир вақт кўнғироқлашиб, ҳатто баъзи-баъзида учрашиб ҳам турармиз, балки бир умр ҳам дугоналитимиз йўқолмас, лекин барибир... ҳаммаси бошқача бўлади энди. Сен турмушга чиқасан — мени болалик билан боғлаб турган сўнги иш узилади... На илож. “Вақтга тобемиз баримиз бирдек...”

Қўшни ўриндиққа беш-олти нафар ўсмир қизлар келиб ўтиришади, дарров ўша томон ўтирилиб, қизларга бошдан-оёқ разм солиб чиқаман — вақтни ўтказиш учун бундан яхшироқ машғулот борми...

Кишининг иқтисодий аҳволини унинг биргина оёқ кийимидан билиб олиш мумкин, дейишади. Менимча, бу у қадар тўғри эмас. Мисол учун, бой одам бахиллиги сабаб ва ё бозор-ўчар деган жойларга кетаётиб, азбаройи яхши

пойафзалини аяш ниятида ҳам эскироқ, “бундайроқ” туфли кийиб олган бўлиши мумкин ва... аксинча. Менинг бир синфдош дугонам бўларди, у айни вақт кўшним ҳам эди, еттинчи синфдалигимда тоғам менга чет элдан ўша пайтлар энди расм бўлаётган “лодка” туфли олиб келганди, ҳалиги дугонам бирор ерга борадиган бўлса, — бу дегани ҳар уч куннинг бирида ўша туфлини сўраб чиқаверарди. Тоза безор қилганди ўзиям. Бермайман десам, хафа бўларди тагин... Мендан туфли, бошқа бировдан қўйлак, яна бировдан сумка... Ҳатто атирни ҳам кимлардандир олиб сепарди. Ўша дугонамни кўча-қўйда кўрганлар, бирор амалдорнинг қизи деб ўйлашармиди, балки, ваҳоланки, унинг оиласини ўртамаёна деб ҳам бўлмасди...

Рўпарамдаги қизлардан тўрттовининг оёғида бир хил — ҳозир тижоратчилар Араб амирликларидан келтириб сотишаётган қора лак шиппак. Қолган иккитаси ўзимизнинг ширкатлар ишлаб чиқарган, ёздан кўра кузги мавсумга мосроқ туфлида; бирининг эғнида бундан уч-тўрт йил аввал урф бўлган “вариант” — қора гипюр юбка билан оқ гипюр кофта, наригисида — арзонбаҳо “варёнка”. Айни кунда эса қўйидаги хил либослар “мода”га кирган: қора ранг сунъий ипақдан кофта-юбка қилиниб, ўша рангли шифондан узун, кенг-мўл энг ўрнатилади, кофтанинг олдига тижорат дўконларига тўлиб-тошиб ётган ялтироқ тугмачалардан беш-олтитаси қадалади: шунингдек, ёқага шифондан “пирпирак” ўрнатиш ёки юбканинг ўзини ҳам шифондан тиктириш мумкин. Охириги пайтлар “ипак-шифон” комбинацияси учун фақат қора эмас, оқ, пушти, бинафша, ҳатто сариқ ранглар, гулдор, йўлбарс териси нухали матолар ҳам қўлланиляпти. Яна бир усул: йўл-йўл ё хол-хол ва ё ранг-баранг геометрик шакллар тасвири туширилган ипақдан костюм-юбка қилиб қўя қолинади — бу яна ҳам арзон тушади. Савдо расталари турли-туман сунъий ипагу шифонларга тўлиб-битган — одамларнинг чўнтагига энг тўғри келадигани ҳам бугун шу-да; матонинг бошқа турлари нисбатан анча қиммат, тайёр кийим-кечакнинг нархи ҳақида-ку, гапирмаса ҳам бўлади. Шундай қилиб, бу йил баҳорги мавсумда, қизларнинг ўрта табақага мансуб қисми тахминан бундай кўринишга эга: эғнида “ипак-шифон”нинг бир тури, оёқда қора лак шиппак, қўлда Туркияда ишланган сунъий чарм сумка... Мана, қаршимдаги қизларнинг учтаси ҳам ўшанақа “ипак-шифон”дан кийган, бири эса янгилик ихтиро қилиб, намозшомғулли атласнинг эғнига қизил шифон ўрнатиб олибди... “Варёнка”ли қиз ҳаммани оғзига қаратиб нималарнидир тинмай бидирляпти. Бир томондан, бундай қизларнинг тиришқоқлигига қойил қолиш керак — эғнининг “камтаргина”лигига сир бой бермай, қайтага унинг ўрнини бошқа “майда детал”лар билан тўлдиришга уринишади, яъни: сочлар ҳафсала билан жингалак қолинади, юз-кўз обдон бўялади: қўлда қандай бўлмасин, ишқилиб электрон соат, кўзда арзонгина офтоб тўсғич кўзойнак, туркча сумканинг ўрнига “Marlboro” ёки “Camel” ширкати тамғаси босилган елим халта ҳам ўтаверади, агар топилса, шақир-шукур жез зирак-мунчоқлардан ҳам тақиб олишади — тамом-вассалом, шунақа нарсаларнинг “фони”да “варёнка”-лининг эскилиги ҳам, туфлининг едирилганлиги ҳам унчалик билинмай кетаверади. Бироқ “варёнка”лининг қўлидаги сумка қимматбаҳо — тимсоҳ терисидан ясалган, кўрибоқ кўнглимдан “ўзиники эмас”, деган ўй ўтади, дарров анави синфдош дугонамни хотирлайман... Йўқ, кийим-бош одамнинг моддий аҳволдан кўра ҳам унинг шахсияти ҳақида кўпроқ хабар берса керак... Шу пайт, тўрва-халтасининг оғирлигидан ёнбошига эгилиб, инқиллаб-синқиллаб бизнинг ўриндик сари келаётган тўлагина аёлга кўзим тушади, энди диққат-эътиборим у томон кўчади. Аёл кела солиб, зилдек сумкасини “турс” этиб ерга қўяди, оёқларини кериб ўтириб олади-да, дастрўмоли билан терлаб кетган юз-бўйинини арга бошлайди. Сумкасининг тутқичлари икки ёнга оғиб, ичидаги тунука мой бўёқ идишлар кўриниб қолади... Бу аёлни танийман — эски ҳовлида турган кезимиз бизнинг маҳаллада манзил шифокори эди. Эғнига тор келиб қолган ёғим крeпдешин қўйлагига, пошналари қийшайиб кетган сарғиш туфлисига нохуш назар ташлайман. Тарам-тарам ёришган то-

вонлари, кир, ўсиқ тирноқларини кўриб эса батамом таъбим тирриқ бўлади. Бу киши шифокор эмиш тагин... Ўзим ҳам анчадан бери тирноқларимга қарамай қўйганимни эслайман. Илгари тирноқ пардозламай сира кўчага чиқмасдим. Ҳаммаси шундай майда-чуйдалардан бошланса керак — бу кетишда ҳадемай, ёнимдагига ўхшаш — бозорларда оғир тўрва-халгалар кўтариб терлаб-пишиб юрадиган, уст-боши палапартиш аёлларнинг бирита айланиб қолишим ҳеч гап эмас. Эй худоёйим, мана шунисидан бирам кўрқаманки...

Туннел ичидан гувиллаб вагон чиқиб келади. Аёл тиззаларига таяниб оғир кўзғолади... Ўриндиқда яна малласоч қиз икковимиз қоламыз.

Сендан ҳамон дарак йўқ..

Хаёлларим айланиб-айланиб ишхонага — университет радиосига қайтади. Эртага оғир кун. Беш пара дарс, бешинчи пара соат учда тутайди, ишга роп-па-роса икки соат кечикиб бораман. Кейин бир эмас, тўртта факультет орасида зир югуриб, деканлардан бу йилги кириш имтиҳонларига тайёргарлик ҳақида интэрвью олиб ултуришим керак — келгуси эшиттиришга кетади. Уйга боргач эса, эҳтимол ярим лева довуру мук тушиб дарс тайёрларман — индинга биринчи парада “Махсус курс” бўйича семинар. Эрталаб яна ўқишга югур, ундан чиқиб ишга... Яна ҳам муҳарриримиз яхши, кунда-кунора кеч қолиб келишларимга индамайди — айтган ишени вақтида битказиб берсам бўлгани. Очиғи, бизнинг серсоқол Маратга “муҳаррир” деган ном унча “ўтиришмайди”. Ўзи ҳам у қадар “муҳаррир” эмас-да. Марат — бизнесмен. Шаҳарнинг қаеридадир елим халта ишлаб чиқарадиган кичик корхонаси бор. Ректорат биносининг иккинчи қаватида жойлашган торгина хонамиз ҳам расмангина университет радиоси, аслида у Маратнинг корхонаси учун идора сифатида хизмат қилади, келиб-кетувчилар орасида ҳам талабаю-доцентлардан кўра Маратнинг тижоратчи таниш-билишлари кўпроқ. Асосий ишени тўлиқ ставкада ишловчи Алфия деган татар қиз икковимиз бажарамиз, Марат фақат йўл-йўриқ кўрсатиб, эшиттириш матнини текшириб, таҳрир қилиб бериб туради.

Марат — хунуқкина йигит. Бўйи узун, елкалари туртиб чиққан, юзидаги хуснбузарларни яшириш учун соқол-мўйлаб қўйиб юради. Лекин кийинишни боллайди, тагида яп-янги “09”и бор, топиш-тутиши жойида. Шу боис ректоратдаги жамики турмушга чиқмаган котибаю ҳисобчилар Маратни “илиптириш” пайида. Алфия — яхшигина “олибсотар”; ундаги латта-пугталарни кўриш баҳонасида қизлар бирлари олиб, бирлари қўйиб хонамизга кириб келаверишади, кириб келаверишади... Марат уларнинг ниятини биледи, остонада қизлардан бирови кўриниши билан дарров қовоқ уйиб олади... Бироқ яқиндан бери иқлимда ўзгариш сезила бошлади. Икки ойча аввал, оқ шим, зангори кофта кийган калта сочли бир қиз туш пайти Алфияни йўқлаб келганди. Марат қизни бошдан-оёқ кузатиб қолганини кўриб, Алфия икковимиз дарҳол кўз уриштириб олгандик. Қиз чиқиб кетиши биланоқ Марат Алфиядан унинг кимлигини сўраганида эса “вой” деб юборишимга оз қолди. Ректоратдаги қанчадан-қанча ундан кўра ёшроқ, чиройлироқ қизларни назар-писанд қилмаган одам... Ҳамманинг диди ҳар хил-да. Масалан, мента, қизнинг юзи қаримсиқ ва совуқ кўринганди. Алфиянинг айтишича, кадрлар бўлимига яқинда ишга келган у қиз ректорнинг жияни экан, иқтисод факультетида сиртдан ўқирган.

Қиз ўша бир келганича қорасини кўрсатмай кетувди, лекин ўтган ҳафта, адашмасам, кунора Алфияни сўраб кирадиган бўлганди. У ҳар кирганида, Марат ўзини гарчи парво қилмагандай тутса-да, юраги тўкилиб кетгудай бўлаётгани кўзларидаги бесаранжомлик, қовушмаган хатти-ҳаракатларидан шундоқ сезилиб турарди. Кеча Алфияни “турткилаб” кўрувдим, “ҳеч кимга айтмаслик” шарти билан бир сирни очди.

Қиз хонамизга биринчи марта ташриф буюрганидан ўн кунларча ўтиб, Макснинг (Алфиянинг холаваччаси, Маратнинг фирмасида ишлайди) туғилган куниди, кайфи ошиб қолган Марат Алфияга ёрилибди... Пойтахтга эндигина келган кезлари, (Марат асли пойтахтлик эмас, С. вилоятининг қайсидир

шаҳридан) эрталаблар университетга қатнаётиб, кўпинча трамвайда мактаб либосидаги ҳалиги қизга кўзи тушар, ўшанданоқ уни “ёқтириб” қолган экан... Бир иложини топиб, қиз билан “таништириб” қўйишни Алфиядан ўтиниб сўрабди. Қулай пайт келишини пойлаб юрган Алфия, аввалги ҳафта қизнинг серқатнов бўлиб қолганидан дадилланиб, ilmoқли гап ташлаб кўрган экан хонимпошшанинг жони-пони чиқиб кетибди. Кейин нима дебди денг... Ойнинг боши Алфия бетоб бўлиб икки-уч кун ишга келмай қолганида, Марат тушмагур, кадрлар бўлимига бориб, қиздан беш-олти бет “зарур” бир нима ни машинкада кўчириб беришни илтимос қилибди. (Иш баҳона, дийдор ганимат-да — йўқса котиба дегани қаватимизнинг ўзидаёқ тўлиб ётибди.) Қиз дарров кўчириб берибди ҳам... “Энди радиоларингни елкамнинг чуқури кўрсин, — дебди у Алфиянинг гапини эшитиб. — Фақат анави қишлоқи олифтларингга айт, марҳамат қилиб, машинка ҳақини тўлаб қўйсин. Мен унга текин хизматкор эмасман. Ё ҳаммани ўзига ўхшаб бебилиска пул топяпми, деб ўйлайдими? Ана тўлайди, мана тўлайди, деб шунча кутдим, мени кўриб зора эсига тушса, деб хонасига шунча кириб-чиқяпман... Бу кишим бўлсалар нима хаёлга борибдилар. Соқол босган башарасига қарасам кўнглим озадию...” Вой худо, вой худо... Алфия қизнинг айтганларини шундоқлигича етказгудай бўлса, Маратнинг афт-ангори не туста киришини тасаввур қияпман... Бечора Марат! Чиндан ҳам ўзича нима хаёлларда юрганийкин-а...

Ёнгинамдан “adidas” спорт кийимидаги, сочини тап-тақир олдирган новча йигит ўтиб кетади, қўлидаги ёпиқ шамсиядан сув томчилаётганини кўраман. Ташқарида ёмғир ёғяпти... Малласоч қиз “ух” тортиб бошини хиёл ортга ташлайди. Бўйнидаги ингичка тилла занжирга кўзим тушади, яна сени эслайман — яқинда сен ҳам шунга ўхшаш занжир сотиб олгандинг. Албатта, биржанинг маоши редакцияники каби эмас...

Онам ҳам анчадан бери бошқа тузукроқ ерга, масалан, сенга ўхшаб бирорта биржа-миржага ўтиб ишлашимни маслаҳат берарди. Мен эса, дорилфунунни битиришимга оз қолгани, кейин бир йўла тўлиқ ставка билан ўшанақа биржалардан бирига боришим мумкинлигини айтиб, ишни пайсалга соламан. Аслида ўзимнинг кетгим йўқ. Туркча қаҳва ҳиди ўрнашган тинчгина хонамизга, кундалик юмушларимга, баъзан Алфия, Марат учовимиз ўтириб, бир пиёла чой устида ўтган-кетганлардан ғийбатлашпишларимизга... умуман, шу ернинг муҳитига жуда қаттиқ ўрганиб қолганман. Эрта-индин ўқишим битгач, барибир бу ердан кетишим кераклигини ўйласам, ҳалитдан юрагим зирқирайди. Дунёда менчалик муқимтабиат кимса бормикан ўзи...

Бугун одатдагидай, ўқишдан чиқиб, ректорат биносининг мрамор зинаполярларидан кўтарилаётган эдим. Бирдан қулоғимга Виктор Цойнинг таниш қўшиғи чалинди. Қўшиқ бизнинг хонадан эшитиларди. Кўнглим шундай ориқди — бундан тўрт йил аввал, радиога ишга янги келган пайтларим ёдимга тушиб кетди... Ўшанда Виктор Цой роса машҳур бўлган кезлар, хонамиздаги магнитофонда ҳам фақат унинг касеталари айланарди. Унда муҳарриримиз бошқа — ҳар куни ярим соатгина кўриниш бериб, кейин ғойиб бўлиб кетадиган бир рус доценти; Марат эса яқингинада ўқишни битирган, ҳозиргига қараганда соддароқ, сергапроқ, ҳазилкашгина йигит эди. Ҳали бугунлай “бизнесмен”га айланиб улгурмаган — фаолияти фақат “йирик чайқовчилик” доирасида; баъзан бизга адабиётдан “маърузалар” ҳам ўқиб турарди ҳатто. “Ээ-ҳҳ... — дерди у чуқур надомат билан, — Катта адабиётнинг вақти ўтди энди...” (“Катта адабиёт” деганида романларни эмас, санъат даражасидаги бутун адабиётни назарда тутлади.) XXI асрда Катта адабиёт қирилиб битмиш тамаддундан ёдгор тош лавҳа каби бўлиб қолади гўё. XXI аср кишиларида эса, лавҳадаги ёзувни ўқиш учун қобилият ҳам, имконият ҳам, хоҳиш ҳам топилмайди. Тош лавҳа, ўлик тиллар мафтۇни бўлмиш жуда озчиликнигина қизиқтириши мумкин... Мени айтди дерсиз, янги асрда одамлар олди-қочди романларни-да ўқишмайди, э-э, улар нима, бора-бора ҳатто газета ўқимай қўйишса керак. Фақат... фақат телевизор кўришади. “Агар қаламнинг орқасида нон

емоқчи бўлсанг, сента маслаҳатим, — дейди у, гарчи ундан маслаҳат сўрамаган бўлсам-да, — Голливуд учун сценарий ёзишни машқ қил”. Кейин сценарий қандай ёзилиши кераклиги ҳақида батафсил тушунтириш бера бошлайди. Голливуд фильмлари орасида энг харидоргири, тайинки — “ур-ўлдир” фильмлар. (Буларни юмшоқроқ қилиб, “қочди-қувди” деса ҳам бўлади.) Яъни, Сталлоне, Шварценеггер, Мел Гибсон, Брюс Уиллис, Стивен Сигал ва ҳоказолар ишгирокидаги, расман “воқеабанд фильм” деб аталган — бош қаҳрамони мафия билан орани очик қилаётган собиқ полиция офицери ё давлат миқёсидаги жиноий операцияни фош этаётган хавфсизлик хизмати ходими, ё ҳақиқатни юзага чиқариш йўлида жон тиккан, фавкулодда зийрак-зеҳли, фавкулодда эпчил-уддабуро ва ишонарсиз даражада омадли репортёр ва ё Жеймс Бонд ёки Рембо — хулласи калом, шунча отди-қувди, ур-ўлдир, ёндир-куйдирдан сўнг ҳам тирик қоладими-йўқми, ишқилиб, охирида албатта ғалаба қозондиган шахс бўлмиш фильмлар. Бироқ, бу ёғлиқ луқмага кўз тикиб хомтама бўлмаганим маъқул — буниси Голливуддаги “наҳанг”лардан ортмайди. “Спорт — карате” фильмларнинг ҳам бозори чаққон, лекин, бу ерда ҳам “ёриб чиқиш” мушкул; бир ёқда Сталлоне ва Ван-Дамларнинг ўзи сценарий ёзиб ётган бўлса, Сталлонени ёқтирмасан-да, Марат “Rocky” серияларини Голливуднинг энг яхши фильмларидан ҳисоблайди. (Марат у ёки бу фильмнинг муваффақияти қайсидир даражада унинг мусиқасига ҳам боғлиқлигини таъкидлаб ўтади, масалан, “Rocky V”нинг финалидаги кўшиқ, фильмнинг ярми даражасидаги кучга эга эмиш.) Комедия ҳам яхши нарса, аммо бу борада омадим чопиши даргумон — Маратнинг фикрича, менда умуман юмор ҳисси йўқ эмиш. Унинг навбатдаги ақлли маслаҳатига риоя қилган ҳолда, дедектив, саргузашт-фантастика, драма ва яна тарихий мавзудаги фильмларни ҳам четлаб ўтганим дуруст. Шу ерга келганда у истеҳзоли жилмаяди: “Компьютер асрида Гюго ва Дюманинг номини инсоният фақат Голливуд фильмлари титрида кўрса ажаб эмас. Табиийки, оригинал “истеъмолчилар” лидига мос равишда сурбетларча “такомиллаштирилган” бўлади, бечора классикнинг исм-шарифи эса, титрда костюм дизайнеридан ҳам кейинга қўйилади”. Шундай қилиб, унинг назарида менга энг мос келадигани — “психологик триллер”. Бироқ, сценарий муваффақиятли чиқиши учун персонажлар орасидан одамхўр ёки ваҳший садист жой олишига асло зарурат йўқ, дейлик, қаҳрамонларнинг — бири иқтидорли руҳшунос олим (бу қаҳрамон ўрта ёшлардаги хушсурат аёл бўлақолгани яхши), яна бири — оғир депрессия ҳолатидаги миллионер ё машҳур кинопродюсер, учинчиси эса — олимни таъқиб қилаётган руҳий хаста ўспирин... Марат бирпасда сценарийнинг хомаки нухасини чизиб беради. Юрак қоқувчи ваҳима, кўнгил фожеаси, қутилмаганлар вазиятлар ва... умидсиз севги мелодрамасидан иборат мудҳиш мозаика... Худо ҳаққи, воқеалар шу қадар қизиқ, қутилмаган йўналишларда ривожланади, айниқса, фильмнинг охириги эпизодлари шу қадар таъсирли, жозибадор чиқадикки, беихтиёр ҳаммамиз чапак чалиб юборамиз — гўё кино кўриб роса мазза қилган одамлардай. Алфиянинг кўзидан ёш думалайди ҳатто. “Эҳ, агар вақтим бўлганидами...” — дейди ўз-ўзига қойил қолган Марат, кафтларини ишқалаганча... Лекин шу нарсага жиддий қўл урмоқчи бўлсам, ҳаммуаллифлик қилишга бажонидит рози.

Марат ҳаёлпараст эмас — сценарийларимни кимдир сотиб олишини истасам, аввало ўзим Голливудга яқинроқ ерга кўчиб боришим лозимлигини эслатиб ўтишни унутмайди. Шунингдек, то бирор продюсернинг диққатини тортгунга қадар, балки ҳатто идиш-товоқ ювувчи бўлиб ишлаб туришимга тўғри келиши, бу лавозимда бир умр қолиб кетмаслик учун эса, “керакли одамлар”ни хира пашша мисол таъқиб қилмоғим зарурлигини ҳам...

Маърузаларини, Марат ҳар гал, албатта, бирор қутилмаган хулоса билан яқунларди: “Янги асрда Катта адабиётнинг бўлмаслиги бир томондан яхши”, — дерди, масалан. Чунки Катта адабиёт, баъзиларнинг яшаш қобилиятига салбий таъсир ўтказармиш...

У пайтлар Алфия билан ярим моюнада Зарина исмли қадди-қомати ниҳоятда келишган чечен қиз ишларди. Заринанинг орзуси — фотомодель бўлиш; шаҳарда ўтказиладиган кўрик-танловларнинг бирортасидан қуруқ қолмас-да, негадир ҳануз омади келмай турарди. Маратнинг ҳам орзуси бор эди — Австралияга кетиб, бир умр ўша ерда яшаб қолиш. (Нега энди Америкага эмас — ҳайронман.) Заринанинг иш столи тепасида суратли тақвим бўларди, суратда дарё қирғоғига тақаб қурилган ярим хитойча услубдаги шинамгина уй акс этган, уйнинг орти — уфққа қадар чўзилмиш ям-яшил қуюқ ўрмон, қирғоқда эса эшқакли қайиқ боғлоқлиқ эди. Марат агар Австралияга бориб катта бизнесмен бўлиб кетса, ўзига худди шунақа манзарали ердан худди шунақа уй қуриб олиши, ҳордиқ кунлари ўрмонга чиқиб ёввойи ўрдак овлаши ёки қайиққа ўтириб дарёда узоқ-узоқ сайр қилишларини айтиб, бизни ҳам бир зум пушти ранг хаёллар оламига олиб кетарди... Мабодо, умрининг охиригача орзуси ушалмай, шу ерларда ўлиб кеттудай бўлса, мурдасини куйдириб, кулини Австралия узра сочиб юборишларини васият қилиб қолдирадиган бўлар, энг қизиги, бу васиятни у вақтга келиб, жаҳон миқёсидаги фотомодель бўлиб етишган Зарина бажариши лозим эди. (Албатта, уй ва васият ҳақидаги гаплар бизни кулдириш учунгина айтиларди фақат, аммо ўша пайтлар Марат Австралияга кетишни жиддий режалаштиргани рост.)

Орзулар менда ҳам йўқ эмасди. Сценарий ёзиб “Оскар” олишни хаёл қилмасам-да, ҳар қалай...

Кечалари эса магнитофонни пасайтириб қўйиб, хотиржам дарс тайёрлардим. Ташқарида қиш эди, Цойнинг кўшиқларида ҳам. Кўзларим сатрлар узра югуравериб чарчаган маҳал, бир дам бошимни кўтариб деразадан ҳовлига назар ташлардим. Ҳовли юзи, дов-дарахтлар қалин қорга беланган, тун ҳам аллақандай кўкимтир тусда кўринарди... Эрталаб кун ёришмасидан ўқишга отланардим, метродан чиқишим биланок ректоратнинг баланд оқ биносига кўзим тушар, эндигина биринчи курс талабаси бўлишимга қарамай, шу бинодаги хоналарнинг бирида менинг ҳам иш столим борлиги, курсдошларим уч-тўрт йиллардан сўнг бажара биладиган ишларни мен аллақачон ўрганиб ултурганим, ўқишни ҳам, ишни ҳам бирдай эплаб бораётганларимни ўйлаб кўнглим кўтариларди. Ўша кезлар аста-секин кичик-кичик ҳикоялар машқ қила бошлагандим, бир-иккитаси босилиб чиққанди ҳатто.

Хуллас, ўша қиш, ҳаётимнинг бошқа ҳеч бир палласида бўлмаган чуқур ва гўзал кўнгил оромни ичра яшагандим...

Энди эса у фараҳлар йўқолган, ҳамманинг хаёлида фақат тирикчилик ташвиши. Ҳали рўзгор, бола-чақа деган нарсалар пайдо бўлса, ташвишлар яна ортади. Орзулар янада узоқлашади. Узоқлашиб-узоқлашиб, кўзимизга кўринмай ҳам кетса керак бир кун. Биз эса кундалик икир-чикирларга ўралашиб-куймалашиб юраверамиз-юраверамиз... Шу тарзда умр ҳам ўтиб кетади. Мана, нималарни эслатганди Цойнинг кўшиғи бу гал...

Соат олтию қирқ... Энди жўнайверсам ҳам бўлади. Лекин яна бир оз кутишга аҳд қиламан. Кейин яна бир оз. Яна бир оз...

Орқада гўнғир-гўнғир товушлар эшитилади. Бошимни буриб, ўн қадамча нарида турган қизларни кўраман. Қизлардан бири — у бизнинг факультетни икки йил аввал битириб кетганди, ҳозир адашмасам, телевидениеда маъмур эди шекилли, — бош ирғаб мен билан саломлашган бўлади, мен ҳам худди шундай жавоб қайтараман. Ёнимдагилар ҳам таниш — шарқшунослик факультетининг қизлари, ҳар чоршанба бериладиган “Араб тилини ўрганамиз” кўрсативида чиқишади. Ҳозир ҳаммалари телевидениедан келишяпти чоғи. Администраторнинг оёғида малласоч шеригимникига ўхшаш платформа туфли. Солиштириб кўраман — барибир шеригимники яхшироқ. Худди шу пайт малласоч мен томон ўтирилади. Фақат шу пайт... қизнинг хушрўйгина эмас, жуда-жуда гўзал эканини пайқайман. Кўзларининг ранги лол қолдиради, бунақасини умрим бўйи кўрмаганман — на кўкиш, на мовий, ва на зангори — ложувард ҳалқа билан ўралган оч настарин рангида. “Шунда мени унинг ҳусни-

жамолидан кўра, кўзларидаги ҳеч кимнинг бошига тушмаган гайритабиий ёлғизлик андуҳи ўзига ром этди...”¹ Балки Марат ҳақдир — адабиёт чиндан ҳам яшаш қобилиятини сусайтирар...

Туннел қаъридан гувиллаб шамол эсади, бир оздан сўнг қизғиш чироқлар кўринади. Қиз сумкачасини елкасига осиб ўрнидан туради. Туйқус, бўйнидаги занжирга илиғлиқ хочни кўриб қоламан. Негадир кўнглим хира тортади... Қизнинг қомати жуда чиройли. Бўйи жуда баланд — бунақа бўй фақат фото-моделларга ярашади. Беихтиёр мен ҳам тараддудланаман. Энди тушунаман — боядан бери мени бу ерда ушлаб турган ҳам шу қиз экан.

Поезд яқинлашиши билан қиз бирдан яна ўриндиққа қайтади. Нима қиларимни билмай каловланаман... Вагон сари юрмоқчи бўламан — нимадир елкамдан босади. Яна ҳайкалдай қотган қиз томон жовдирайман... Эшиклар ёпилиб, вагон жойидан жилади... Поезд кетиб бўлгачгина ўз-ўзимдан аччиқлана бошлайман. Ким ўзи бу қиз, нега унга бунчалар ёпишиб олдим? Менга деса, шу ерда тунаб қолмайдами... Ногоҳ электрон соатга кўзим тушиб капалагим учиб кетади — еттидан ўн минут ўғибди! Э-э, кечирасан дугона, кутиш бўлса — шунчалик бўлар. Сен ҳам кечирасан, яхши қиз, сени билмадим-у, аммо менинг сабрим адо бўлди. Ҳали уйга бориб қиладиган ишларим қанча...

Лекин нақадар бемаънилик — нари кетиш ўрнига, мен ҳам жойимга қайтаман... Қиз нимадир дегандай бўлди. Ўгирилиб, лаблари ниманидир унсиз шивирлаётганини кўраман. Дуо ўқиётган каби гўё. Кейин у бўйнидаги хочни пайпаслайди. Бирдан қўли мушт бўлиб тугиладияу силтаб хочни узиб олади... Йўқ, сесканиб тушмайман. Фақат ўша дақиқадан бошлаб вужудимда лоҳаслик сезаман. Нафас олишим қийинлашади. Ютинмоқчи бўламан — томоғимни шиша синиғидай бир нима тилиб ўтади. Кулоғим эса том битгандай...

Туннел ичида яна чироқлар кўринади... Тезроқ бу ердан даф бўлишим кераклигини биламан, аммо қимирлашга мадорим етмайди. Гўё ҳамон нимадир елкамни босиб тургандай... Вагонлар келиб кетаверади, келиб кетаверади...

Елкамда кўлнинг тафтини туяман. Сен... Дарров ёнимга ўтириб, бир нималарни тез-тез гапиришга тушиб кетасан. Кўринишинг ҳорғин. Ё менга шундай туюладими... Ора-сира елка қисиб, кўларингни икки ёнга ёзиб қўясан — нега кеч қолганингни тушунтиряксан, шекилли? Юзингда ялинчоқ ифода билан бош тебратишларингдан, уэр сўраётганингни фаҳмлайман.

Қаршимизда вагонлар келиб тўхтайди. Сен ўрнингдан туриб “кетдикми?” дегандай ишора қиласан. Бир амаллаб кўзғоламан, шу ондаёқ кўзим тиниб, тиззаларим букилиб кетади. Албатта, буни сездирмасликка уринаман. Энг муҳими — қиз томон қарамаслик... Вагонга чиқаётиб ўзимни бўшшиққа қулаб тушаётгандай ҳис қиламан, кўнглим беҳузур бўлади. Эшиклар ёпилгани заҳот кўзимни чирт юмиб оламан. Сен бетоб эмаслигимни сўрайсан. Индамай бош чайқайман. Поезд шитоб билан туннел қаърига шўнғийди...

Нихоят ер устига чиқамиз. Кун ҳали ёп-ёруғ. Машина йўлини кесиб ўтишимиз билан, икки четини баланд акас дарахтлари эғаллаган қадрдон йўлка бошланади. Ёмғирдан сўнг қорамгир тусга кирган асфальтнинг у ер-бу еридаги катта-кичик кўлмақларни четлаб-четлаб илгари одимлаймиз. Кулоғимдаги шанғиллаш тиниб, устимизга “дув-дув” сув тўкканча шохдан-шоҳга сакраб юрган қушларнинг “чирқ-чирқ”ини эшита бошлайман. Бирдан сен “Бойчечак”ка кириб ўтишни таклиф қиласан. “Бойчечак” — ўттиз қаламча наридаги музқаймоқ кафеси, мактаб йиллари бу кафега тез-тез келиб турардик. Дарров бош ирғаб розилик билдираман. Туйқус кўнглим ёришиб кетади... Кеч қолиб бўлса-да, — сенинг келганинг, энди шу хушбўй акаслар остида бирга юриб бораётганимиз, олдинда эса ҳали “Бойчечак” кутаётгани... Ҳозир шулардан бошқаси ҳақида ўйламаслик кераклигини сезаман. Жилмаяман, юзимга тетик тус бериб, ўзимни сени берилиб тинглаётгандай кўрсатаман, ҳатто нималарнидир сўраб ҳам қўяман. Эгинингдаги янги — майда гулли шойи кўйлагинга эндигина назарим тушади. Бу мени бир оз ҳайрон қолдиради — янги кийим-

¹ М. Булгаков. “Уста ва Маргарита”.

ларингни фақат тўйдан кейин қия бошласанг керак деб ўйлардим. “Бойчечак”ка кирганимизда, ойна ёнидаги “доимий” жойимиз бўшлигини кўриб севишиб кетасан. Мендан дарҳол столни банд қилишни сўраб, ўзинг пештахта томон юрасан.

Курсини деразага яқинроқ суриб, ташқаридаги қўлмакларни кузатаман. Болалигимда, эски ҳовлида яшаган кезларимиз, ҳар гал ёмғирдан сўнг ҳовли юзида тўпланадиган қўлмакларни томоша қилишни яхши кўрардим. Қўлмакларда кўзни олар даражада қўм-қўк осмон, паға-паға ошпоқ булутлар акс этарди; баъзан уларга яқинлашишдан чўчирдим — бехос бир қадам қўйсам бас, ўша осмон қаърига фарқ бўладигандай... Яна хомуш тортиб қоламан. Ҳеч нима ҳақида ўйлагим келмайди. Тезроқ уйга кетишни истайман фақат.

Кўлингда музқаймоқли ликопчалар билан қайтиб келасан. Ўтиришинг биланоқ сумкангдан юпқагина конвертни чиқариб стол устига қўясан. Санаб кўришимни илтимос қиласан. “Кераги йўқ” дегандай қўл силтаганча конвертни яшираман. Остонада қий-чув кўтаришиб бир тўда қизалоқ пайдо бўлади. Икковимиз ҳам ғамгин кулимсираймиз — “Бойчечак”, турган гап, “мишиқилар”нинг макони...

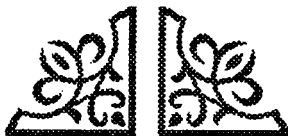
Кафедан чиққанимизда эндигина ғира-шира қоронғилик тушаётган бўлади. Яна боғти йўлка билан орта қайтамыз. Чап томонда — Николай II даврида қурилган, деразалари баланд-баланд уйлар. Улардан сўнг Пушкин номли рус мактабининг панжарали девори бошланади... Мактаб дарвозаси ёнида қўл беришиб хайрлашамиз. Хайрлашаётиб, сен яна бир марта бугунги кечикишинг учун узр сўрайсан. Кейин мен муюлишга кириб кетаман, сен трамвай бекати томон чопасан.

Негадир тўхтайман. Ўтирилиб ортингдан қараб қоламан. Сен чиқиб олишинг билан трамвай жойидан қўзғолади. Шу пайт бирдан... вужудимни нимадир тарк этаётгани, бир умрга тарк этаётгани — эрта тонг уйғонган маҳалим ҳаётимда ниманингдир ўрни бўм-бўш бўлишини ҳис қиламан. О, шу қадар аниқ ҳис қиламан буни ва бу мени шу қадар саросимага соладики, қичқирганча тобут... яъни трамвай ортидан югуришни ҳам (гарчи бу билан ҳеч нимани тўхтатиб қололмасам-да — ҳатто... трамвайни) ва ё турган еримда тошдай қотишни ҳам билмайман...

Августгача сен билан яна кўп бор учрашамиз, бир гал “Бойчечак”ка ҳам келиб-кетамиз ҳатто... Табиийки, тўйингда ишпирок этаман. Умуман, ёз жуда файзли, осойишта ўтади.

Фалакнинг гардиши — кузда мен хорижга жўнаб кетаман. Ва шу билан сени ҳам, бу ўлканинг ёзини ҳам қайтиб кўрмайман. Лекин ўша оқшом — Н. бекати, малласоч қиз, сенинг шойи кўйлагинг, узоқлашаётган трамвай ва ўша трамвай билан бирга яна ниманингдир узоқлашаётганини кўнглим сезгани... мана шулар бир умр ёдимда қолади... Фақат ҳеч англаб етолмайман — нима эди у, мен билан видолашаётган? Телба кўнгил азобларими? Ёшлик шавқими ё ҳаёт завқи... Бахтими ё? Ё бахт соғинчи? Орзуларми, умидларми... илинжларми?

Ва ё шунчаки... тугаётган фаслнинг сўнги оқшоми?..

Елизавета СТИРСКАЯ

Шоир ва раққоса

СЕРГЕЙ ЕСЕНИН ВА АЙСЕДОРА ДУНКАН
ХАКИДА ХОТИРА

Инқилоб катта шаҳарлар зулмидан эзилганлар фойдасига масалани ҳал қилди, қашшоқлик бағридан чиққанлар, унсиз сукунат ва кенгликлар қўйнидан келганлар яйраб қолди. Инқилоб тўғонини уриб кетган дарё мисоли сурунли, навқирон эди. Есенин инқилобни рўй бериши муқаррар бўлган ҳодиса сифатида қабул қилди — уни тошқин қишлоқ дарёсидай, ўрмон устидан ўтган бўрондай, ўрмон ёнғинидай билди...

1919 йил — жанглар ва қиронлар даври. Эркинлик жуда кўп эди, навқиронлик ундан ҳам зиёда эди. Ҳайқиринг осон эди... Биргина Москванинг ўзи кифоя қилмайдигандай туюларди. Имажинизм Украина бўйлаб одимлар, Кавказ томон, Дон томон ва яна аллақайси гўрларга томон интиларди. Биринчи тўхташ жойи Харьков бўлди. Тамоша қўйилди. Кунлар илиқ. Есенин билан Мариенгоф Харьковда. Есенин кўк костюмда. Мўйналик куртка кийиб олган, бошида қийшиқ кўндирилган мўйналик телпак. Телпак остида тилиланг кўнғироқ сочлар ва кулиб турган мовий кўзлар. Агар Есенин бирор одамни мафтун қилгиси келиб қолса, бунинг учун самимий тикилиб, табассум қилиб қўйса кифоя эди. У ўзининг рязанча лаҳжасида гап бошлаб қолса, иборалар фақат унинг ўзига хос оҳангда янграб товланиб турса, қаршисида турган ҳар қандай одам маҳлиё бўлиб қоларди. Бундай ҳолларда унинг сеҳру жодуси борга ўхшаб кўринарди. Ҳамсуҳбати унга қараб, албатта, жилмаяр ва унинг кўнглини олиш ҳаракатига тушиб қоларди.

Мен ҳам шу тарзда имажинистлар кечасини ташкил қилиш қўйига тушиб қолдим. Нега мен дейсизми? Бунга қадар ҳеч қачон концертлар ташкил қилмаган эдим. Мен шеър ёзардим. “Бир амаллаб Укр РОСТАнинг раҳбарини кўндир, — деб қулоғимга шивирлади Есенин, — бизга Укр РОСТА клубини бепул бериб турсин. Рекламани ҳам уюшгирсин”. Мен уни кўндиришга уриндим. Менинг эрим — шоир Эммануил Герман Укр РОСТАда адабиёт бўлимига раҳбарлик қилар ва Укр РОСТА бошлиғи журналист Эрде билан таниш эди. Мен унинг ҳузурда ҳаяжонланиб, бир боғдан, бир тоғдан келиб масаланинг моҳиятини англаганимда ва бу концерт “Маданий зарурият” эканини тушунтирганимда, у ҳайрон бўлди.

— Аксилнқилоб қилишмайдим, ҳар қалай?

Ўта шадлод-да бу йигитлар...

— Йўқ, хотиржам бўлаверинг.

“Шоир ва раққоса” деган хотиралар муаллифи Елизавета Яковлевна Стирская (1898-1947) 20-йилларда Есениннинг қалбига яқин кишилардан бири бўлиб, шеърлар ёзган. Лекин атиги 11 шеърни ўз ичига олган “Лойқа май” деган биттагина тўплам чиқарган. У одессалик бўлиб, Эмил Кроткий (Эммануил Яковлевич Герман — 1892-1963) деган ҳажвчи шоирнинг рафиқаси эди.

Шундай қилиб мен Укр РОСТА клубининг мудирига мактуб ёздириб олдим. Бироқ у реклама қоғозларини босиб беришдан бош тортди. Реклама ва расмларни ўзимиз қўлда чизадиган бўлдик. Бунинг учун Укр РОСТА рассомларини жалб қилдик. Катта-катта лавҳаларда оқ плакатлар тайёрладик. Бир қулочлик ҳарфлар билан шаҳар аҳлини имажинизмнинг доҳийлари келаётганидан огоҳ қилдик. Шунингдек, уларнинг ишгирокидаги концерт фалон вақтда Укр РОСТА клубининг залида бўлишини маълум қилдик.

Билетлар сотилди. Мен кассир ҳам эдим. Плакатларда мени шеър ўқийди деб ёзилган эди, шунингдек, “концертни ташкил қилувчи ва унинг масъул раҳбари ҳам” мен эканим айтилган эди. Мен-а! Нима бўлса бўлар! Шу кунга қадар мен имажинизм ҳақида бирор оғиз ҳам гап эшитмаган эдим. Мен шаҳвоний шеърлар ёзардим. Лекин ўша кезларда “имажинизм” учун мени Сибирга сургун қилиб юборишганда ҳам, мен бу шахдимдан қайтмас эдим. Биз ҳали жуда-жуда ёш эдик.

Клубда одам тирбанд. Кечикиб келганларни уйларига қайтариб юборишга тўғри келди. Кимдир қулоғимга шивирлади: “Шоир Владимир Нарбутни залга киритиб юборинг!” Владимир Иванович Нарбутнинг ўзи шу ерда туриб унинг учун илтимос қилишаётганини эшитиб турган экан. Киришиб юбордим. Концерт имажинизмларнинг манифести билан бошланди. Уни Мариенгоф ўқиб берди. Манифестнинг таъсири ҳалокатли бўлди. Одамлар масхара қилиб кулишди ва хулғак чалишди.

Саҳнага Есенин чиқади. Ҳамма бошлар саҳнага ўтирилди. Ҳамма кўзлар шоирга тикилди. Есениннинг ранги оқарди ва у “Безорининг тазарруси”ни ўқий бошлади. Бир вақтлар мен бир ҳикоя ўқиган эдим. Унда хитойлик бир шўрпешонанинг саргузаштлари тасвирланади. У ибодат қилишни билмайди, ўз маъбудасининг қаршисида тиз чўкиб, жонглерлик қила бошлайди. У шу даражада маҳорат билан жонглерлик қиладики, оқибатда унинг тилаклари маъбуданинг қулоғига етиб боради.¹ Шу хитой жонглерлик сирларини қанчалик бекаму-кўст билса, Есенин ҳам жарангдор сўз сирларини шунчалик мукамал биларди.

Гулдурос қарсақлар, халойиқнинг завқ-шавқи кассани талон-тарож бўлишдан сақлаб қолди. Кимдир “Есенин, сиз истездодлисиз! Жуда ҳам ёқимтойсиз! Имажинизмни бошингизга урасизми? Бу алдов-ку!” деб қичқирди. Унга жавобан Есенин жўшқинлик билан бошини силкитди-да, мафтункор табасум қилиб, “Бу — таълимот” деб эътироз билдирди.

ЕСЕНИННИНГ ДЎСТЛАРИ ШОИРГА ПАНД БЕРИШДИ. ВЕЛОСИПЕДЛИ ЖУВОН

Шеър ўқиш жараёнининг ўзи унга жуда катта лаззат бахш этар эди. У шеърни жуда яхши ўқирди. Мен билган шоирлар ичида унга тенг келадигани йўқ эди. Есенин шеърларини яхши кўрадиган қизлар девор олдида тизилишиб туришибди. Улар қўлларида Есениннинг китобини маҳкам қисиб олишган, шоирнинг шеър ўқишига халақит бераётган тамошабинлардан ижирганиб, қўлларидан келганича шоирга тасалли беришга уринишали. Ўқгин-ўқгин у гоҳ бир қиз билан, гоҳ бошқаси билан гуруҳимиздан кетиб, муҳаббат ато қиладиган кичкина хуррамликларни излаб Москванинг зулматли тунлари бағрига сингиб кетарди. Бу қизлар шоирни ўлгудек бир-бирларидан қизганишарди, лекин бу галвалари билан Есенинни безовта қилишга ботинмасдилар.

Айниқса, улардан бири диққатимни ўзига тортди. Бир кунни шеър ўқилаётган пайтда одам билан тирбанд кафенинг эшигидан бир қиз велосипед миниб кириб келди. Велосипед икки стол ораллигига ёрилиб кирди, кимнингдир орқасига урилиб кетди. Одамлар ҳар томондан қизга дакки бера бошлашди. Қизнинг кўзлари арманчами ёки яхудийчами катта-катта шаҳло кўзлар эди. У кўзлари чақнаб, одамларнинг танбеҳларига парво қилмай, саҳнанинг ёнига

¹ Француз ёзувчиси Анатолий Франснинг “Биби Марьям жонглери” ҳикояси назарда тутилган.

яқинроқ бормоқ учун велосипеди билан йўл очиб бораверди. Лекин унинг кўзи тушмагур жуда ажойиб эди-да! Қошлари ҳам қалин, бир-бири билан деярли тугашиб кетган, энсизгина тўғри бурни унинг чувак юзига ўзгача бир маънодорлик бахш этиб турарди. Қайрилма киприклари бирам ўзига ярашган. Нафис лаблар ва кенг пешонаси унинг ақли ўткирлиги ва иродаси кучли эканидан далолат берарди. Унинг энида матросча оқ кўйлак, оддий юбка, оёғида оддий туфли. Кўйлагига Лениннинг сурати туширилган нишон тақиб олган. Унинг бошида ола-қуроқ қалпоқча. Бу қалпоқча қизнинг шарқона чеҳрасига яна хусн қўшиб турибди. Қиз кафеда ўтирган турфа хил одамларга, қаланғи-қасанғи хўрандаларга истеҳзоли назар ташлаб, велосипеднинг рулини маҳкам тутганича, ниманидир кўтарди. Есенин шеър ўқиб бўлгандан кейин, у бир зумда шоирни олиб чиқиб кетди.

— Ким бу?

— Галя Бениславская!¹ Партия аъзоси. Серёжанинг яқинларидан бири. Шоир ундан ҳеч нарсасини аямайди.

— Бу жуда яхши! Қиз жуда сулув экан. Сергайрат кўринади.

Бироқ Есениннинг кетиб қолганидан дўстлари озурда эдилар, уни бировга бериб қўйишга хоҳишлари йўқ эди. Шунинг учун ақл бовар қиладиган нимаики имкон бўлса, ҳаммасини ишга солиб, унинг ишга аралашмишга ҳаркат қилишди. Есенин уларга керак эди. Есенинга эса қатъият этишмас эди. У кучли одам эмас эди. Ўзининг шон-шухратидан кўра ҳис-туйғуларини камроқ авайлаб-асрарди. Хусусий ҳаётида эса шоир ёлғиз эди. 24 ёшида у хотини билан ажрашди, болаларини тарк этди ва аёл кишининг ғамхўрлигидан маҳрум бўлди. Унинг ёнида туйғуларини тушуна оладиган яқинлари йўқ эди. Есенин дўстлари қуршовида яшар, улар шоирдан кўп наф кўришар, лекин ўзларининг унга наф келтиришлари амри маҳол эди.

Бирор аёл сизга манзур бўлса-ю, ошноларингиз унга қарши кўпол ҳазиллару кесатиқлар қилишса, одам учун бундан кўра ортиқроқ малол келадиган нарса бўлмайди. Кесатиқлару ўринсиз пичинлар ҳали пишиб етмаган туйғуга оғир ботади. Есениннинг ошна-оғайнилари муҳаббатни масхаралаш санъатини мукаммал эгаллашганди, бу разил ва одамни ўлдирувчи санъатни яхши билшарди. Уларнинг шаънига бу таънани айтмасликнинг иложи йўқ. Есенин камсуқум, хокисор ва сиркаси сув кўтармайдиганлар тоифасидан эди, ошналари эса беандиша ва бетакаллуф эдилар.

Улар шоирнинг шахсий ҳаётига салбий таъсир кўрсатишди. Эҳтимол, бошқа ҳеч ким Есенинга уларчалик ёмонлик қилмагандир. Есенин ичарди. Имажинизм бобида унга ошно бўлиб олган одамлар Есенинни тор доирага қамаб олишди, унга хушомадўйлик қилишди, ҳар хил паст-баланд асарларга ҳакамлик қилишга мажбур этишди. Шу тариқа имажинизм туғилди. Шу тарзда “Пегас оғили” майдонга келди. Булар бари Есенинга керакмиди-йўқми — бу тўғрида келажақдаги тарихчилар фикр юритар. Шоирнинг адабиёт бобидаги, шон-шухрат борасидаги майллари ҳаммавақт ҳам тўғри йўлга йўналтирилган эмас. Есенин худди деҳқон янглиг “шаҳарча” ва “шаҳар муҳитига” ишонқирамай қарар эди, лекин бу ишонқирамаслиги ўз-ўзига танқидий муносабатда бўлаолмаслик билан ўзига хос тарзда чатишиб кетарди. Ҳамма улуғ одамлар каби уни ҳам ҳаммаша гумонлар ва иккиланишлар қийнарди. Есенин ўз гумонларини ҳаммадан яширарди. Санъат унинг учун аёллардан кўра азизроқ ва қадрлироқ эди. Санъатни у ҳатто ватандан ҳам афзал кўрарди ва эринмаган ҳар қандай одам шоир қалбининг шу торини чертиб, уни ўйнатиш пайдан бўларди. Есенин сиқиларди. Сиқиларди ва ичарди. Ичиб жанжал қиларди. Жанжал қилганида матонат касб этгандай бўларди. Ва шу тарзда ўз интиҳоси томон кетиб борарди.

Георгий Якулов ўзининг ҳарбий ўтмишини яхши кўрар, ўзининг тасвирий санъатини яхши кўрар, ичкиликка суяги йўқ эди. Ниҳоят, у Есенинни яхши кўрарди. Биринчидан, Есенин ичарди, иккинчидан, Есенин истеъдодли эди. Якуловнинг ўзи ҳам истеъдодли рассом эди; урушни ва инқилобни, шеър-

¹ *Галина Артуровна Бениславская* (1897-1925) журналист, адабий ходим, шоирнинг яқин дўстларидан. Есениннинг қабри устида ўзини отган.

рият ва тасвирий санъатни бегараз яхши кўрарди, умуман, унга нимани яхши кўришнинг фарқи йўқ эди, у ҳамиша қахрамон, ҳамиша шоввоз бўлиб қолаверарди. У ажойиб ўртоқ, қадрдон дўст, қувноқ инсон эди. Уни ҳам ҳамма яхши кўрар ва ҳар қандай даврада ҳам у ардоқли меҳмон бўларди. У Айседора Дунканнинг Москвага келишидан биринчи бўлиб хабардор бўлади ва Есенинга у билан таништириб қўйишга ваъда беради.

1921 йилнинг кузи эди. Кузнинг изгиринли, ёғинли эрталаридан бирида бизнинг хонамизга Георгий Якулев билан Анатолий Мариенгоф ҳовлиқиб кириб келишди. Уларнинг иккови ҳам жиққа ҳўл ва чуқур ҳаяжон ичида эди. “Жаноблар, бутун кечқурун меникита зиёфатта боринглар. Айседора Дункан, Тоиров, Мейерхольдлар бўлади. Ҳа, ҳаммалари келишади. Яна бир талай одам келади. Сизлар ҳам, албатта, боришларинг керак”, — дея ўтинди Якулев. Бу ўтинчни айтиб бўлмай, чўян печка устидаги қозончада картошка қайнаётганини кўрди. Қўлқопини ечмасдан, бир дона картошкани қозончадан олди-да, оғзи куйганига қарамай, уни ямламай ютди.

ОШИҚ-МАЪШУҚЛАРНИНГ БИРИНЧИ УЧРАШУВИ. РАССОМНИКИДАГИ ЙИГИН

У замонлар байрам учун кўп ҳам ярамайдиган даврлар эди. Биз қашшоқ эдик. Ҳамма беистисно. Оёғимиздаги пойафзалга қараб бўлмасди, одеядан тикилган пальтомизни кўрган одам кулавериб қотиб қоларди. Дераза пардаларидан кўйлак тикардик, чойшаблардан ичкўйлак ясардик. Совуқдан ва кўмирдан қўлларимиз қорайиб кетганди. Деворлардаги гулқоюзлар кўчиб кетган, захлик ва моғор босган хона бениҳоя ғариб кўринарди. Мебел деган нарса йўқ эди. Стол устида на дастурхон, на идиш-товоқ, на ейдиган овқат бўларди. Ҳатто кийим-кечакка қадайдиган тугма йўқ эди. Ботинкаларни тозалашга ҳам ҳеч вақо йўқ, пайпоқларни чатишга ип топилмасди. Бу аҳволда хориждан келган меҳмон — Айседора Дунканнинг кўзига қандай кўриниш мумкин? Фақат кўзларимиз-у, гап-сўзларимизгина янги-ю, юракдаги завқ-шавқимиз баланд эди, холос.

Георгий Якулевнинг зиёфатига ҳам қашшоқлитимиз ва завқ-шавқимиз муҳрини босган эди. Ҳар ким топганини кўтариб келди. Дурадгорнинг иш жойига ўхшаган узун стол устида писта, қовун, колбаса, карамел конфетлар, олма ва нок қўйилган. Оқ нонни фахрий меҳмонимиз топиб келган. Стол устида ичкилик ҳам бор. Ким олиб келганини мен билолмай қолдим. Қонун бўйича ичкилик сотиш тақиқлаб қўйилганди. Рассомнинг кенгинга устахонаси байрам тусини олганди. Хонанинг ўртасидаги фишгдан урилган печка яхши қизитилган. Шунинг ўзи бу ерда байрам бўлаётганидан далолат берарди. Печканинг устига гилам тўшалган, шунга ўхшаган гилам полга ҳам тўшалган. Устахонанинг бир қисми меҳмонхона қилиб қўйилган. У ерда бир нечта ўриндик ва кушетка бор эди. Узлуксиз телефон жиринглайди. Телефон олдида кекса югурдак Борис Пронин ивирсиб юрипти. Бир вақтлар у Питерда ёш адабий такасалтангларнинг хизматини қиларди. Актёрлар, шоирлар, рассомлар, ташқи ишлар комиссарлигининг ходимлари, ҳатто Мосссоветдан ҳам кимдир бор. Улар ўзаро гурунглашади, овозини кўтариб, баҳслашади. Маданият комиссари Анатолий Васильевич Луначарскийнинг келишини кутишмоқда. Лекин ҳозирча унинг ўрнига иккита вакили — ёрдамчилари Захарий Григорьевич Гримберг ва Давид Петрович Штеренберг шу ерда.

Георгий Якулов рассомликдаги инқилобий йўллар ҳақида гапирди. Ҳамма Якуловнинг улкан жанг манзараси тасвирланган сурати теварагига тўпланиб олишган эди. Есенин билан Мариенгоф бошқаларга қараганда тузукроқ кийинишган эди. Улар ўз либосларини сақлаб қолишга муваффақ бўлишганди. Есенин ҳафсала билан тозаланган ва дазмолланган костюм кийиб олган. Афтидан, у ҳаяжонини босолмай, устахона бўйлаб, тентираб юрипти. Ўтириш чўзилиб кетди, кўплар кетиб қолишди. Шовқин-суроннинг кучлилигидан шаррос ёғаётган куз ёмғирининг шовурини ҳеч ким эшитмади.

Соат тунги 12 бўлди. Кўкқисдан эшик очилиб, бир тўп одам кириб келди.

Улар силкиниб, устларидан ёмғир сувларини туширишди. Бу одамларнинг русларникига ўхшамаган либосларини кўриб, русчага ўхшамаган гап-сўзларини эшитиб, ҳайрон бўлди. Булар Айседора Дункан, Ирма Дункан ва Айседора Дунканнинг котиби Илья Ильич Шнейдер эди. Машина чироқларининг шуъласи ҳаммаша машинадан олдин юрганидек, машҳур одамларнинг шуҳрати ҳар доим улардан олдинда юради. Айседора Дунканнинг оламшумул шуҳрати қудратли прожектор каби уни ҳар томондан ёритиб турарди. Ўша оқшомда ҳамма Айседоранинг оламшумул шуҳрати таъсирида эди. Кўп йиллар мобайнида матбуот саҳифаларида узлуксиз равишда унинг мислсиз бойликлари, ҳаётдаги музаффариятлари, сафарлари, болалари, фожеали йўқотишлари тасвирлаб келинган ва бу гаплар бутун дунёга маълум эди. Уни яхши кўрган эркакларнинг номларини, болаларининг исмларини, режиссёрлар, композитор дўстларининг отларини одамлар пичирлаб айтиб юришарди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ инглиз режиссёри Гордон Крэг¹нинг исми тилга олинарди. Аммо шон-шуҳрат бевафо. У қариб улгурмасдан оламдан кўз юмади... Айседора Дункан бундан яхши хабардор эди. У ҳаётда Эпикурнинг издошларидан эди.

Айседоранинг кўзлари совун пуфакчасига ўхшарди. Лекин бу пуфакчаларда капалакнинг ҳамма ранглари мужассам эди. Оғзи бодомдек кичик, бурни римлик аёлларники каби қиррали, тўғри, бироз залварли кўринадиган елкалари, узун бўйин, тўлачадан келган гавда, раққосанинг товусники каби енгил юриши. Манглайи кенг, даҳани гўштдор. Шуларига қараб унинг фикрловчи, тиниб-тинчимас, серғайрат, замонавий аёл эканини билиб олиш мумкин эди. У ипак туфлисидан юмшоқ калишларини ечиб олди ва уларни карашма билан деворда чўччайиб турган қозикқа илиб қўйди. Калишларнинг турқини кўриб роса ҳайрон қолдим. Унинг энгида тугмалари солинмаган калтагина мўйна жакет бўлиб, бўйнига ҳалдан ташқари узун нафис шарф ўраб олганди. У жакетини ечиб, қадимги юнонларникига ўхшаш енгсиз кўйлақда қолди. Кўйлақ қизил рангли матодан тикилганди. Дунканнинг калта қилиб тарашланган сочлари қизғиш-мисранг эди. Қадимги дунё одамларининг расм-русмларига кўникиб қолганми — энли ёғоч каравот устига ярим ёнбошлаб, ўрнашиб олди. Шу лаҳзанинг ўзида хонанинг бу бурчи жамики кузги ранглар билан яшнаб кетди.

Айседора йиғилганларнинг чехраларига қизиқувчанлик билан синчиклаб қараб чиқди, худди уларнинг юзларини эслаб қолишга ҳаракат қилаётгандай тикилиб-тикилиб, диққат-эйтиборини жамлаб қаради. Йиғилганлар уни қуршаб олиб, саволларга кўмиб ташлашди. У бир вақтнинг ўзида уч тилда — француз, инглиз ва немис тилларида саволларга бийрон-бийрон жавоб қайтарарди. Унинг товушида илқиклик бор эди, баъзан у оҳангдор жаранглар, баъзан инжиқлигини ошкор қилиб қўяр, ҳаяжонда экани билиниб қоларди. Овози кўп гапириб ўрганган аёллар сингари ғоятда ширали эди. Хонанинг нариги бурчагидан Айседорага Сергей Есенин тикилиб турарди. Унинг кўзлари жилмайиб турар, бошини эса сал-пал бир томонга қийпайтириб олганди. Айседора буни идрок этиб улгурмай, унинг тикилиб турганини ҳис қилди ва унга анча давом этган илғифотли табассум билан жавоб берди. Кейин кўли билан уни ҳузурига чақирди. Есенин келиб, Айседоранинг оёқлари тагига ўтирди. У индамас эди. У хорижий тилларни билмасди. Ҳамма саволларга у фақат бошини чайқаб, жилмайиб қўярди. Айседора у билан қандай қилиб гаплашишини билмай, бармоқлари билан шоирнинг тилларанг сочларини силеди. Бу ҳаракатидан кейин Айседора Есенинга маҳлиё кўзларини қадади. Кейин Айседора кулиб юборди-да, кўққисдан унинг бошини кучоқлаб, лабларидан бўса олди. Сўнг кўзларини юмганча яна бир марта бўсани такроулади. Есенин юлқиниб унинг кўлидан чиқди, икки ҳатлаб хонани кесиб ўтди-да, сакраб столнинг устига чиқди. Ўша ерда туриб шеър ўқий бошлади. Ўша оқшом у, айниқса, яхши ўқиди. Айседора Дункан немис тилида шивирлаб деди: “У... У фаршга. У — шайтон. У — даҳо!” Есенин шеър ўқиб бўлгач, иккинчи марта Айседоранинг ёнига борганида, у жон-жаҳди билан қарсақ чалди-да, чала-чулпа рус

¹ Крэг Эдвард Гордон (1872-1966) — инглиз режиссёри, рассоми, театр назариячиси ва иксоҳотчиси.

тилида “Жуда яхши!” деди. Улар бир-бирларини кучиб, бир-бирларига термулиб туришарди. Шу алфозда анчагача индамай туришди.

Эрталабга яқин Айседора шоирни ўзи билан бирга олиб кетди. Шу оқшомни, шу учрашувни Есенин кейинчалик Берлинда ароқдек аччиқ сатрларда тасвирлаб берди.

Есенин севиб қолди. Унинг олдида дўстлари ожиз эди. Дўстлик ҳам худди муҳаббат каби рашкчи бўлади. Есениннинг дўстлари — Мариенгоф, Сахаров¹, Колобов²лар шоирни ўғирлаган аёлга қарши ҳар хил найранглар қилдилар. Тарафлар ўртасида хуфиёна кураш бошланди. Айседора Дункан ғоятда майинлик билан табиий равишда душманларини ўз кулбасига жалб қиларди. Орадан бир ой ҳам ўтмай Есениннинг дўстлари Пречистенкадаги Балашованинг собиқ қасридан қадамларини узмайдиган бўлиб қолишди.

ЭҲТИРОСЛАР ГУРКИРАБ АВЖ ОЛГАНДА

Айседора Дункан уларга ўзининг шухрати билан, ўзининг меҳмондорчиликлари билан, доно хушомадлари билан маъқул келарди. Гуё у Есениннинг дўстларини сеҳрлаб олгандек эди. Лекин аслида уларни кўрарга кўзи йўқ эди. Мақсад — Есениннинг дўстларидан ажратиб олиш эди, холос. Аста-секин. Қадам-бақадам. Айседора қирқдан ошиб қолган эди. Қошлари ўртасидаги чуқур ажин оғир ўйлар, уйқусиз тунлар, ғам-ғуссадан далолат берарди. Сергей Есенин эса йигирма беш ёшда эди. У рус эди. У ўзининг шухратини яхши кўрар, ўз халқини, ўз аргумоқларини, ўз “Россия”сини куйларди. У ичар ва мудом сиқиларди. Ва “Пугачев”ни ёзишини қўймасди. Уни олис вилоятларда истиқомат қилувчи қиз-жувонлар яхши кўришарди. Улар оддий қалб эгалари эди. Уни Галя Бенилавская севарди. Кўзлари чақноқ, нигоҳи оташ, кўксиди Лениннинг нишонини таққан жувон эди у. Галя дўст ва маҳбуба сифатида унга садоқатли эди ва бунинг эвазига ундан ҳеч нима талаб қилмасди. Ҳеч нима! Унинг тумордеккина бир хонаси бор эди, лекин зиммасидаги юмушлари кўп эди — рўзгор ҳам бўйнида, партия топшириқлари ҳам. Аммо ўзининг муҳаббати йўлида буларнинг ҳаммасидан кечишга тайёр эди. Бу аёл ўзининг кунлоши — яшнаб-яйраган Айседора Дунканни азбаройи ёмон кўрарди.

Есенин унинг даврасидан ғойиб бўлиб қолди. У Пречистенкадаги қаерга кўчиб ўтди. “Пегаснинг оғили”да кам кўринадиган бўлиб қолди. Мабодо келганида ҳам, Айседора билан кўлтиқлашиб келарди. Улар гуё иноқ эру хотин каби бир-бирларидан ажралмас эдилар. Бир куни “Пегас оғили”га Есенин Дункан билан келиб қолди. Мен саҳнада туриб, шеър ўқиётган эдим. Дунканнинг кўлида сариқ ва оқ чиннигуллар бор эди. Лекин улар менга аталган эмасди. Айседора уларни Есенин учун сотиб олганди. Шейр ўқиб бўлганимдан кейин у мени қизгин олқишлаб чапак чалди, гулларини менга тутди ва бир-икки оғиз рус тилида гап айтди. Унинг тил ўрганишга иқтидори ғоятда кучли эди, лекин рус тилини ҳар қандай хорижли ҳам қийинчилик билан ўрганади. Мен Айседорага шунга айтдим. У Есенинга шодмон кўзларини тикди-да, “менинг устозим — муҳаббатим” деб жавоб берди. Айседора мени ёнига ўтқазиб, елкамдан кучди. Бу оқшом биз кўп гурунглашдик. Асосан, у гапирди, немисча гапирди, завқ-шавқ билан, жўшиб-жўшиб гапирди: “Руслар жуда ажойиб одамлар. Россия жуда ажойиб мамлакат. Рус инқилоби — ер юзидаги энг улуғ инқилоб. Мен Россияда яшаб, Россияда ўлмоқ истаيمان. Мен рус бўлмоқни истаيمان... Мен Есенинни севганимдан бахтиёрман... Есенин — улуғ шоир. У — даҳо! Мен уни бутун дунёга кўз-кўз қиламан. Мен Сергей Александрович Есенин қаршисида бутун жаҳон бош эгишини истаيمان”. Сўнги иборани у алланечук ўзгача кўтаринкилик билан айтди. Тушундимки, Айседора Есениннинг севгиси учун жон-жаҳди билан курашади ва уни ҳеч кимга бермайди.

¹ Александр Михайлович Сахаров (1894-1952) — нашриёт ходими, Есениннинг яқин дўсти. У билан 1918 йилнинг охири — 1919 йилнинг бошида танишган.

² Григорий Романович Колобов (1893-1952) — ВСНХнинг Транспорт-моддий бўлимининг мудари, шоирнинг яқин дўсти.

Кейин у менга ўзининг инглизча ёзган ва рус тилига таржима қилинган шеърларини кўрсатди. Шеърлари ҳам худди нутқлари каби кўтаринки руҳда эди. Уларда Есенин навқирон овчи ва чўпон деб аталган эди. Бироқ улар ҳазин оҳангларда тамом бўларди — у ҳаётининг шомини сўнгги муҳаббати шуъбалари билан нурлантиргани учун тақдирга миннатдорчилик изҳор қилади.

Есенин Айседора Дунканнинг сўнгги муҳаббати эди. Гулханнинг сўнгги ёлқини лов этиб порлагани билан умри қисқа бўлади... У ўзининг сўнгги муҳаббатини ҳаммадан авайлаб-асрашга ҳаракат қилди. Бунинг учун уни ким ҳам қоралар эди. Мен уни кўрганимда, унинг оламни тутган доврueини, санъатта бўлган фидокорона муҳаббатини, ўз санъатидан ясаган маъжусий санамини ўйладим ва ундан “Айседора, нима кучлироқ — шуҳратми, муҳаббатми?” деб сўрадим. У менга гаши келиб қаради-да, кичик лаблари тортишганда бужмайиб кетди. “Санъат — бу туман, тутун, ҳеч нарса эмас... Санъат — бу қора нарса, муҳаббатнинг занжиси, унинг хизматкори, унинг қули. Агар муҳаббат бўлмаганда, санъат ҳам бўлмасди!”

ДУНКАННИНГ ОЛАМШУМУЛ ШУҲРАТИ ЕСЕНИННИ СЕҲРЛАБ ҚЎЙГАНДИ. РАШК

Есенин хуноб эди. У немисча тушунмасди. Айседора буни пайқаб қолди ва мендан ўзининг оғзидан чиқадиган ҳамма гапни Есенинга таржима қилиб беришимни илтимос қилди. У ҳамманинг кўз ўнгида Есенинни ўпар, қўлларини силар ва эркалатарди. Мен унинг Есенин ва Россия тўғрисида айтган кўтаринки гапларини таржима қилиб бердим. Есенин мамнуният билан жилмайди. Айседора Дункан жуда ҳам унинг ҳушига келганди. Унинг шунчалар севиши ва мақтовлари Есенинга ёқарди. “Тентаг-ей...” — деди у меҳр билан Айседоранинг елкасини силар экан. “Тентаг-ей” дегани нима дегани? — деб сўради Айседора. Мен таржима қилиб бердим. Айседора унинг қўлларини яна ўтди-да, кўзлари билан уни суйиб туриб, “Тен-та-гей”, дея такрорлади.

“Пегас оғили”даги одамлар табассум билан бу манзарани кузатиб туришарди, Айседора эса яшариб кетган, чиройлик, ҳаяжони ичига сиғмаган ҳолда ҳаммага бахтиёр нигоҳ билан боқиб турарди. Кейин кўққисдан: “Мен рақс тушмоқ истайман. Шу ерда, ана шу сахнада, менинг Есениним шеър ўқийдиган жойда! Жамики халойиқнинг кўз ўнгида. Менинг қандай рақс тушишимни ҳамма кўриб қўйсин!” — деб қолди.

Лекин Есенин бунга йўл қўймади. “Нима учун? Нима сабабдан? Нега?” У ҳадеб кистайверди. Есенин жавоб бермади. Шоирнинг аввалги ишқий саргузашглрининг қаҳрамонлари бўлмиш ёш-ёш қизлар ва жувонлар деворга қисиниб олишган, лекин Есенин уларни пайқамасди. У лоақал уларга бир-икки оғиз гап ҳам айтмади. Фақат Галя Бениславскаянинг ёнига бориб, икки-уч дақиқа турди-да, унга бир неча оғиз гап айтди. Галя Айседора Дунканнинг кўзларига қараб, ижирганиш билан истеҳзоли жилмайди. Айседора асабийлашди ва “Бу ким?” деб сўради. Кейин ўрнидан туриб, Есенинни ёнига чақириб олди-да, бир оздан кейин уни шаҳд билан “Пегас оғили”дан олиб чиқиб кетди.

“Бағри кенг рус табиати” деган ибора — адабий тушунчадир. Уни руҳий ҳодиса сифатида оладиган бўлсак, бу карамазовчиликдан ўзга нарса эмас. Шоир ҳамиша ёлғиз, Есенин эса шоир эди. Есениннинг дўстлари... Шоир бу гапга “Одамлар орасида дўстим йўқ менинг”, деб жавоб берганди. Бу тўғрида шеърларининг кўпгина мисраларида ҳам айтиб ўтган. Лекин рус кишиси улфатчиликни ёқтиради. Есенин ёлғизликдан кўрқарди. Унга дўст бўлиб кўринган қаламкаш оғайнилрининг гала-говурли даврасида бўлса ҳамки, у ўз ёлғизлигининг қобиғига ўралиб оларди. Есенин аёллардан ортиқроқ, ватандан ортиқроқ, оиладан ортиқроқ шуҳратни яхши кўрарди. Ва уни биров билан баҳам кўришни истамасди. У шон-шуҳратта ишончисизлик билан муносабатда бўларди. У шуҳратнинг қули эди. У шуҳрат қаршисида титраб-қақшарди. У шуҳрат йўлида қурбонлар беришга тайёр эди. У ҳамиша шон-шуҳрат нурларида

чўмилишни истарди. Дункан эса шуҳратли аёл эди, унинг донғи бугун оламни тугган эди, унинг шуҳрати доврўгли, оламшумул шуҳрат эди. Шу шуҳрат Есенинни элитиб кўйди. Ва бу шуҳратдан Айседорани қизгана бошлади. Хўш, Айседора ўз шуҳратини ким билан баҳам кўрган эди? Унинг столи устида Гордон Крэгнинг сурати турар эди. Француз тилида баландпарвоз оҳангда у меҳмонлардан бирига Гордон Крэг — даҳо ижодкор эди, деб тушунтиради Айседора. Бир кулоч гапнинг ичидан Есенин бор-йўғи “даҳо” деган сўзнигина илғаб олади. Есениннинг қаҳри келади, у стол устидаги портретга қарайди-да, шу заҳотиёқ бу уйни тарк этмоқчи бўлади. Бу ошиқнинг рашки эмас эди. Есенинни ҳозир севадилар, Гордон Крэгни бир замонлар севган эдилар. Есенин — ёш, Гордон Крэг — кекса. Бу — шуҳрат бобидаги рақобатдир. Есенин ўзгаларнинг шуҳратини кўришга тоқати йўқ эди. Шоир, умуман, бирор бегона нарсани ёқтирмас эди. Бегона нарса — дўстлик қилмайди. Бегона нарсани тушуниб бўлмайди. Бегона нарса унга кулгили кўринади. Булар ҳам русча табиат билан боғлиқ, Айседора Дункан — бегона. У севимли, лекин, бегона. Ҳамма бегона нарсалар устидан голиб келмоқ керак ва уларни таъзим қилдирмоқ жоиз. Ҳамма бегона нарсани жиловлаб олмоқ керак. Мўғул татарлари замонасидан бери шундай қилинади.

Айседора Дунканнинг тийиқсиз рус изгироблари шу тарзда бошланган эди. Аммо ҳамма нарсанинг ҳам ўз чегараси бор. Айседора қаноат қилди. Айседора Россияни яхши кўрарди. 1921 йилда Россия ҳали шундай бир эҳром эдики, унинг эшиги ҳамма художўйлар учун ланг очиқ эди. Жаҳон бўйлаб инқилоб руҳи кезиб юрарди — у бошдан-оёқ жумбоққа ўхшаган баҳайбат пирпиракдай гап эди. Инсоннинг қайта тирилиши кутилмоқда эди. Оврўпо саҳнасининг мудроқ аҳволидан нафратланадиган Айседора Дункан ўз санъатининг улуғ шинавандаси эди, шунинг учун ҳам у ҳеч иккиланмай Россияга талпинди. Унинг назарида Москванинг муаззам майдонларида халқ оммаси ўзининг озодликка чиққонига бағишланган улкан томошаларни намойиш этарди. У ишчилар ва деҳқонларнинг болалари озодлик рақсини ижро этаётганларини кўришни истарди. Айседора уларга ўргатиш ниятида эди. У билардики, халос бўлган санъатнинг ўрни озодлик мавжуд жойда. У буларнинг барини русларнинг инқилобий ҳокимиятига ёзиб юборган. Ва инқилоб тилида ёзилган қисқагина, лекин кўтаринкиликка тўла жавоб олди: “Фақат Россиянинг инқилобий халқигина сизни тушуниши мумкин. Бизга келинг. Биз сизга яшашингиз ва ишлашингиз учун имкон яратиб берамиз”. У ҳам мухтасар жавоб қилди: “Розиман”. Шундай деб, Россияга жўнаб кетди. Буларнинг барини мен Айседора Дунканнинг хотираларидан олдим.

Россия бамисоли ўқланган милтиқдай, завқ-шавққа тўла эди. Ичи бўм-бўш милтиқ бўлмайди. Россия истаган озодликни муборакбод қилар ва бошқалари ичида санъат эркинлигини ҳам олқишлар эди.

* * *

Пречистенка кўчасидаги хос ҳовли ари уясидак тўс-тўполон эди — у ер болаларнинг шовқин-суронига тўлиб кетганди. Болаларни ювинтиришади, сочларини тарашлайдилар, овқатлантириб, қоринларини тўйгазишади ва рақс тушишга ўргата бошлашади. Уларни янги даврнинг янги оҳанглирига ўргатмоқ керак эди. Булар камбағал-қашшоқларнинг ертўлаларидан йиғиб келинган фарзандлари бўлиб, рангиар, чалакурсқликдан кучдан қолган нимжон болалар эди. Айседора Дункан тушунмаса-да, болаларнинг чуғур-чуғурига кулоқ солар ва уларга санъаткор сифатида оналик меҳри балқиб турган кўзлари билан қарарди. У болаларни яхши кўрарди. Ўзининг болаларидан ажралиб қолганди.

Мактаб ўсиб, кенгайиб борди. Дунканнинг режалари жуда ҳам катта эди — у ўзи раҳбарлик қилаётган инқилобий мактабнинг томошаларини бугун дунё бўйлаб ташкил қилиш ниятида эди. Эски дунёда унинг алами бор эди. Шунинг учун у болалар билан қизил байроқни кўтариб, “Байналмилал” рақсини машқ қила бошлади. Бу унинг фаолиятининг авж нуқтаси эди. Эҳтимол, бу рақс анча жўн ва анойи бўлгандир, лекин ҳар қандай ишонч ҳам

оддий ва жўн бўлади-ку! Айседора Дункан имонли аёл эди, у Россияни ва рус инқилобини яхши кўрарди, ҳар қандай муҳаббат каби бу севги ҳам унинг қалбида тўсатдан туғилганди. Айседоранинг Россияга очиб қўйган бағрида Есенин биринчи ўринни эгаллади.

Бу ҳамма нарсани ўзгартириб юборди. Муҳаббатнинг худбинлиги шунақа. Икки улуғ инсоннинг бу муҳаббати улар ўртасидаги улуғ мухорабага айла-нишга маҳкум эди.

— У гоёгда жозибатор! У — фаришта. Мен Сергей Александровични жуда-жуда яхши кўраман. У — даҳо! Мен у билан Оврўпага ва Америкага бораман, мен уни бутун оламга машҳур қиламан. Есенин ва менинг қаршимда бутун дунё бош эгиб, таъзим қилади.

БИР-БИРИНИ АЗОБЛОВЧИ ОШИҚ-МАЪШУҚАЛАР. ЕСЕНИННИНГ ҚОЧИШИ

Бу сўзларнинг баланд руҳи мўлжалга бориб тегди. Есенин оламшумул шон-шухрат тўғрисида орзу қила бошлади, у бутун дунёни қойил қолдириш қўйига тушиб қолди. Мен билан хайрлашаётим у деди: “Кўрқма, мен ёзиб тураман. Буларнинг бари ҳеч нарсани билдирмайди. Мен вужудимга куч қуйилиб келаётганини ҳис қилмоқдаман. Улар худди сайёраларга ўхшаб гир айланмоқда, билдингми, улар худди сайёралар каби гир айланмоқда... Бир сайёра — муҳаббат, иккинчиси — инқилоб, учинчиси — ўлим... Бу кучга эрк бермоқ керак. Мен ёзаман. Кўп ва ҳўб ёзаман... Имажинизмни нима қиламан — билолмай хунобман. Ундан ҳафсалам пир бўлди. Фақат Марионгофга буни айтма, унинг жаҳли чиқади...”

Айседора Дункан Есениннинг дўстларидан, ватанидан, ўтмишидан ажратиб олиш режаси устида жиддий бош қотира бошлаганди. Ҳамманинг оғзида уларнинг хорижга қиладиган сафари. Қишнинг охирида мен Петербург майдонларидан бирида тасодифан Есенинни ёлғиз учратиш қолдим. Менинг қўлимда илк баҳорнинг гули бор эди, уни Есенинга узатдим. У жилмайди, гулни олди ва “гулларга тоқатим йўқ”, деди. Менинг уйимга етиб боргунимизча, у гулнинг барглари бирин-бирин узиб бўлди, кейин бандини осмонга отган эди, улар қайтиб йўлка устига тушди. Есенин гулларни ёқтирмасди, уларни ҳеч қачон ёқасига қистириб юрмас, аёлларга тортиқ қилмас, гулдонга солиб ёзув столининг устига қўйиб қўймасди. Мен Есениннинг қабрига гул олиб борганим йўқ. Мен ўшанда унга гул берганимда бўлган воқеани эсладим.

Ўша куннинг ўзида Есенин меникига вақт анча бўлиб қолганда келди. “Сеникида бир кеча тунасам майлими? Айседора мени ҳамма жойда излаб юрипти, мен уникига қайтмоқчи эмасман. Мен бутунлай чиқиб кетдим...”

У пайтларда фақат ухлайдиган хонагина иситилар эди. Мен унга “сен ётмоқчи бўлган хонада печка ёқилмайди, совуқ, кечаси музлаб қоласан”, дедим. У бўлса “Майли, ҳечқиси йўқ. Пречистенкага боргим келмаяпти. Пальтомни ёпиниб оламан. Музлаб қолмасман”, деди. “Майли, қолақол”, дедим мен. Қовоғи солиқ ҳолда Есенин хона бўйлаб юрарди. Нақадар ўзгариб кетипти. Рангида қони йўқ, кўз остида кўкиш ҳалқалар, кўзларининг мовийлиги ҳам хира тортган; тўзғиган, оҳори тўкилган сочлар... Есениннинг кайфи йўқ эди.

— Сенга нима бўлди, Сергей? Муҳаббат, изтироблар, мажнунлик эзиб қўйипти-ку?

У қовоғини уюб менга қаради-да, дудуқлана-дудуқлана, оғир хўрсиниб, деди:

— Билмадим. Шу пайтгача менинг ҳаётимда рўй берган воқеаларнинг ҳеч қайсисига ўхшамайди. Айседора роса тепамга чиқиб олган. Уйдан чиқиб кетаётганда, ҳар гал энди ҳеч қачон қайтиб келмайман, деб чиқиб кетаман, лекин эртасига ёхуд индинига яна қайтиб боравераман. Кўпинча назаримда мени

ёмон кўрадигандек туюлади. У — бегона! Биласанми, бутунлай бегона! Унга қараб турсам, менга тегмоқчи бўлаётганини кўриб, кулим қистайди. У-я! Уни бошимга урайми? У мени нима қилади? Менинг шеърларим... Менинг номим... Ахир, мен Есенинман-а! Мен Россияни яхши кўраман, сигирларни, деҳқонларни, қишлоқни яхши кўраман... У бўлса, юнон вазаларини яхши кўради... ҳа... ҳа... ҳа... Юнон вазаларида менинг сугим ачиб қолади-ку... Унинг кузлари бирам бўм-бўш... Бегона чехра... қилиқлари, овози, сўзлари — ҳаммаси бегона!

Лекин шундоқ бўлса-да, мен унга қайтаман. У — ақли! У жуда ҳам ақли! У мени яхши кўради. Унинг кўзёши тўкканини кўрсам, менинг ҳам кўнглим бузилиб кетади. Унинг рус тилида гапириши бирам ёқимли. Баъзан у билан бирга бўлиш менга чунонам роҳат бағишлайдики... Чинакамга хузурланаман. Айниқса, икковимиз ёлғиз қолганимизда... Икковимиз сукутта чўмганимизда... Ёки мен унга шеърларимдан ўқиб бераётганимда... Ҳайрон бўлма, мен унга жуда кўп шеър ўқиб берганман. У тушунади, у ҳаммасини тушунади. Худо ҳаққи, ҳаммасини тушунади. Жуда зийрак. Қалби билан тушунади. У мени жуда ҳам яхши кўради. Йўқ, пул учун севади ёки шухрат учун яхши кўради деб ўйлама. Мен бунга тупураман. Менинг шухратим уникидан катта. Мен — Есенинман! Менинг пулим кўп эди, ҳали яна кўпаяди. Менга нима керак? Менга Айседора керакми? Буларнинг бари разил гийбатдан бошқа нарса эмас. Буларнинг бари ҳасадгўйларнинг иши — улар сувни лойқалатиб балиқ ушлаш ҳаракатида юришипти.

Буларнинг бари менинг ҳамиятимга тегади. Ҳаммадан кўнглим совуган. У қариб қолган... Аммо... у билан бирга яшаш мен учун мароқли. У менга ёқади... Биласанми, у баъзан бутунлай яшариб кетади. Ҳа, буткул яшариб кетади. У мени қаноатлантиради, ёш қиздек мени севади, мен билан ёш қиздек турмуш кечиради. Унинг олдида ёш қизлар менга зерикарли кўринади — айтсам, ишонмайсан.

— Ундай бўлса, нега ундан қочиб юрибсан?

— Билмайман. Бунга жавоб тополмайман. Баъзи-баъзида Балашованинг хос ўғидаги ҳамма нарсани кунфаякун қилгим келади. Бирор нарсани соғ қўйма-сам дейман. Уни ҳам майдалаб кукунга айлантириб юборсам...

— Нега ахир? Нима сабабдан?

— Баъзан менга шундай туюладики, унга мен Есенинманми, бошқаманми, барибир. Баъзан менга яна шундай туюладики, унга менинг кўзларим, сочларим, менинг навқиронлигим керак, холос. Баъзан эса унга Россия ёқмайдиган кўринади менга. Менинг ёзгим келади, у бўлса рақс тушаётган бўлади. Нечун рақс тушган одам бу қадар доврўели бўлади? Тасаввур қилайлик, мен уни санъат деб эътироф этай. Худди бошқа санъатларни эътироф этгандай. Лекин бу кулгили-ку! Рақс менга ёқмади. Мен уни тушунмайман. Театрда унга қарсак чалишса, менинг ансам қотади. Бу русларнинг санъати эмас, негаки мен уни ёқтирмайман. Мен русман. Мен ўзимизнинг халқ рақсларини яхши кўраман. Ҳўп, бас қилайлик. Ухлаш керак.

У эски кушеткадаги муздеккина ўринга ётди. Мўйнали ёқасининг тагидан сап-сарик сочларининг кокиллари ялтираб кўринарди. Эски каравотнинг узук-юлуқ симтўрлари яна анча вақтгача унинг тагида гижирлаб турди. Ўзи ҳам анчагача хўрсиниб, уҳ тортиб ётди. Эрталаб жуда барвақт уйғонди ва биз ўрнимиздан тургунимизча кетиб қолди. Эртаси куни унинг Пречистенкага қайтиб бораганини эшитдим.

Эски қадрдонлари унинг ёнига камқатнов бўлиб боришарди, кўчаларда, театрларда, ресторанларда у Айседора билан қўлтиқлашиб юрган ҳолда кўпроқ кўринадиган бўлиб қолди. Танишлари билан учрашиб қолишганда у ўзини бардам ва хуррам кўрсатишга ҳаракат қиларди. Айседора билан Есениннинг хорижга кетиши муқаррар бўлиб қолганди. Аммо баҳор оқшомларидан бирида мен уларнинг иккови билан учрашиб қолдим. Мен Дунканга бизникига келмоқчи бўлганини эслатдим. У мамнуният билан рози бўлди ва биз шу лаҳзадаёқ бизникига жўнашга қарор қилдик.

АЙСЕДОРА ДУНКАННИНГ ТУГАНМАС РАШКИ. ТҶЙ

Бироқ Есенин уни Мариенгоф кутаётганини эслаб қолди ва олдин уникига чиқишни, кейин меникига боришни таклиф қилди. Мариенгоф хотини Никитина билан истиқомат қиладиган иккита хона Богославский тор кўчасида эди, яқин-яқинларда Есенин ҳам шу уйда яшаган эди. Ҳша кунларда Есенин билан бирга ўтган шодумон кунлар, байрамлар ҳақидаги, икки дўст шоирнинг турмуши тўғрисидаги хотиралар ҳаммамиз учун ардоқли эди. Айседора Дункан бу хотираларнинг барига аёлларга хос сезгирлик билан муомалада бўлар ва юятда асабийлашарди. Унинг бутун эътибори Есенинга қаратилган эди. У бу хоналардаги буюмлар, улар билан боғлиқ буюмлар, уларда ҳукм сурган муҳит кўрсатадиган таъсирни заифлаштиришга интилаётгандай кўринарди. Бу хоналарга кириб бир оз ўтиришга-ку, умуман, тоқати йўқ эди.

Есенин, мен, Айседора ва менинг эрим каравотга ўтирдик, чунки хонада курсилар йўқ ҳисобида эди. Мариенгоф билан журналист Колпакчи стол ёнида ўтиришипти. Никитина мезбон сифатида бизни кутяпти, ҳаммага чой қўйиб берапти. Дункан алақачон рус тилида тузуккина гапирадиган бўлиб қолган, лекин ҳали ҳам кўпгина сўзларни бузиб талаффуз қилар, бу эса Есениннинг турмасликни илтимос қилди. Ҳаммамизнинг кайфиятимиз жуда яхши эди. Айседора кўксига қадаб олган кичик гулдастани олиб, Есениннинг сочларини безай бошлади. Есенин менга ўзининг шеърлари тўғрисида, Оврўпа билан Америкага кетаётгани, у ерда маърузалар ўқимоқчи ва имажинизмни тарғиб қилмоқчи экани ҳақида гапириб ўтирарди. У бошини менинг елкамга қўйиб олганди, мен эса ғайриихтиёрӣ тарзда унинг сочларидаги гулларни териб олиб, уларни яна дасталаб ўтирдим. Тўсатдан Айседора Дункан кучли бир изгироб билан асабий чинқириб юборди. Унинг бақувват қўллари мени кўтараётганини ҳис қилдим. Ҳамма кўрқиб кетди ва бизнинг устимизга ёпирилишти. Мен унинг кўзларини бир умрга эслаб қолдим — улар ғазабдан чақчайган, оғзи туганок тугаётгандай буришиб кетганди. Унинг оғзидан тушуниб бўлмайдиган алақандай инглизча сўкишлар отилиб чиқмоқда эди. Унинг қонсиз пешонасида томчи-томчи тер пайдо бўлди, елкалари дағ-дағ қалтирарди. Мажақлаб ташланган гуллар полда сочилиб ётипти. Айседоранинг рашки тутиб қолганди. Есениннинг ранги оқариб кетди. Бу бемазагарчиликка жавобан у Айседорага икки марта тарсаки урди.

Мен йўлакка югуриб чиқдим. Шунақа нохуш воқеанинг сабабчиси бўлганим учун таассуфда эдим. Айни чоғда, машҳур, оқила бир аёлнинг шу даражада энгилтаклигига ҳайрон бўлдим. Мариенгоф мени кўшни хонага олиб кириб, тинчитишга ҳаракат қилди. Айседора Дункан ҳали ҳам кўзлари ёниб, Есенинга илтижолӣ нигоҳини тикиб ўтирар эди. У менга қўлини узатиб, аламли кўзёшларини ичига ютиб, “Русча муҳаббат!” дея хитоб қилди.

Кейин биз анча вақтгача кўришмадик. Есенин бизникида кутиммаганда пайдо бўлди. Ҳеч қандай муқаддимасиз, томдан тараша тушгандай деди: “Бугун уйланыпман. Айседора билан ЗАГСга борамиз. Кечкурун бизникига келинлар. Албатта, келинлар. Агар келмасанлар, бир-биримиз билан ёвлашиб қоламиз”. Есениннинг чехраси тантанавор тус олди. Мен уларнинг тўйига бормасликка қарор қилдим. Мен билан Айседора ўртасидаги сулҳ, назаримда, жуда омонат эди. Орамизда бўлиб ўтган можаро душманлик муҳитини вужудга келтирган эди. Бироқ кечкурун узлуксиз кўнғироқ бошланди. Есенин телефон қилди, Айседора Дункан телефон қиди. У мен билан таъсирчан — илтижолӣ оҳангда гаплашти ва гапининг охирида “агар келмасанг, ўзим бориб олиб келаман”, дея пўписа қилди. Мен боришга ваъда бердим.

Мен жуда кеч — тунги соат бирларда бордим. Тантаналар авжида эди. Меҳмонларнинг кайфлари бениҳоя чоғ, ҳамма “горько!” деб қичқиради, Айседора билан Есенин ўпишади, меҳмонлар билан қадаҳ уриштиришади, лекин қам ичишмоқда. Есенин хушёр эди. Айседора Дункан мени ётоққа олиб кир-

ди, у ерда мен учун бир шиша шампань олиб қўйишган экан. Биз уч киши шампанни ичдик ва мангу дўст бўлиш тўғрисида қасам ичдик. Мен ҳали бир-рор марта ҳам Айседорани бу қадар гўзал, бу қадар қувноқ ва жозибадор тарзда кўрмаган эдим. Россия тўғрисида, Есенин ҳақида, муҳаббат ҳақида Айседора бу кеча бир-биридан чиройли гапларни кўп гапирди.

Айседора бундан буён уни Дункан деб эмас, Есенина деб чақиришларини талаб қилди. Шу кеча менга совға қилган суратига у “Есенина” дея имзо чекди. Айседора русча ҳарфларни ёзаётганда, Есенин унинг қўлини юргизиб турди. Кейин у рақс тушди. Бўйнига ўраб олган ҳаддан ташқари катта қизил шарф рақсда унинг танҳо шериги бўлди. Бу шарф худди аланганинг тилидек унинг қўлларига ўралиб оларди. У жуда узоқ рақс тушди. Жуда яхши тушди. У бутун диққат-эътиборини жамлаб, ич-ичидан берилиб ўйнади, унинг тик қадди-қомати, зарҳал туфличаси эса уни маъжусий илоҳадай кўрсатар эди. Унинг санъатига тоқати йўқ Есенин лол қолганича бурчакдан туриб кузатарди. Айседора Шопен куйига рақс тушмоқда эди.

Балашованинг хос ҳовлисида биз тун билан қолиб кетдик. Мавритания услубида жиҳозланган ошхонага улкан каравот олиб киришди. Бошқа меҳмонларга матрац, ёстиқ, рўжалар тарқатишди ва улар Айседора мактабининг рақслар залида ўрнашишди. Эртасига кеч турдик. Ҳар ким ўзи хоҳлаган вақтда нонушга қилди. Кечта борибгина тарқалишдик. Яна бир кундан кейин Айседора Дункан билан Сергей Есенин самолётда Берлинга учиб кетишди.

Оврўпа Есенинга маъқул тушмади. Биринчи қарашдаёқ, биринчи қадамлариданоқ. Бошидан бошлаб, Оврўпа Есенинни душманлик руҳи билан кутиб олди. Оврўпа унга “бегона” эди. Аммо бу “бегона” ўлкадан кўра ортиқроқ даражада у муҳожирлар билан учрашувларни ёмон кўрди. Унинг теварагида гирдикапалак бўладиган муҳожирлар ҳар куни бирон галвани бошлар эдилар. Бу ишларда нечукдир тақдирнинг қўли бордай кўринарди. Муҳожирлар унинг учун “уч карра ортиқ бегона” эдилар.

ЕСЕНИНДА ЯНГИ ҚУДРАТ УЙҒОНМОҚДА. РАҚҚОСАНИНГ ИЗТИРОБЛАРИ

Есенин билан аҳён-аҳёндаги тасодифий учрашувлар юракни яралаб кетди. Фавкулудда истеъдодли шоирнинг ажали яқинлашаётганини индамай томоша қилиб туриш оғир эди. У билан олишмоқ ҳам жуда қийин эди, шунинг учун ҳамма ундан ўзини олиб қочарди. Бир қанча вақт ўтгандан кейин унинг Айседора билан турмуши бўлмаганини, шоир ундан ажраб, ҳозир Гаяляникида яшаётганини эшитдим. Миш-мишлар тўғри чиқди. Айседора Дунканни энди бошқа эркаларнинг даврасида кўришадиган бўлиб қолишипти. У анча ўзгариб кетган, гоётада ғамгин, қаримсиқ қиёфада экан. У “русча муҳаббат”дан зорланар, ўзининг бутун туйғуларини охиригача Есенинга бахш этганини гапирар, у билан умрининг сўнгги кунларигача бирга яшаш орзусида бўлганини айтар, унинг таъсирини йўқ қилиб ташлашга интиланган шоирнинг ошна-оғайнилларини қоралар, Гаяляни жон-жаҳди билан ёмон кўрарди. У ишлай билмасди. Ўз мактабини барпо этиш борасидаги режалари тутундай тарқалиб кетди, томошалар муваффақиятли чиқмади...

Йил сўнгида у Россияни тарк этди, лекин унинг кўнглида, албатта, қайтиб келиш нияти бор эди. Лекин қайтмади...

Ўша кезлардаёқ Есениннинг энг оғир изтироблари бошланди. Хафақонликларди уни қийнарди. Ташвишларнинг кўплигидан Галя бутунлай ночор аҳволга тушиб қолди. Есенин уни қийнаб юборганди — кунда жанжал, ҳар куни инжиқликлар... Бу Есениннинг ичиб олиб қиладиган хархашалари жуда авжга чиққан пайт эди. Милициядан қутулса касалхонага, касалхонадан қутулса, милицияга тушар эди. Адабий доираларда ташвишга тушиб қолишди. Унга васийлик қила бошладилар, лекин бу самара бермади... Унинг саломатлигидан алақачон путур кетиб бўлган эди.

Шереметьево касалхонасида анча давом этган муолажадан кейин уни оёққа тургазишга муваффақ бўлишди. Касалхонадан у анча соғайиб, асаблари тинчиб чиқди. Унда яшаш ишгиёқи унчалик кучли эмас эди, лекин шундоқ бўлсада, яшамоқ умидидан у бутунлай воз кечгани йўқ эди. У яшамоқ истарди... Есенин яна ёзабошлади. Аммо унинг жуда латиф, гуссага тўла шеърлари соғайиб келаётганидан далолат бермас эди. Шахсий ҳаёти йўқ эди, қулайликлар йўқ эди, баъзан энг зарур нарсалардан ҳам маҳрумлиги уни қаттиқ қайғута соларди. У ширин хаёллари, орзуларини соғинар, оиласи йўқлигидан сиқилар, дўстларини, севган қалбларнинг меҳрини қўмсарди. Истаган туйғуни, баъзан жуда арзимас туйғуни ҳам у чинакам шоир сифатида муҳаббат деб қабул қиларди. Шу тарзда ёлғизликда унинг А.Миклашевскаяга бағишланган шеърлари ғоятда нафис янгради.

Лекин муҳаббатдан дарак йўқ эди. Эски муҳаббатдан фақат ҳасрат, дард ва алам қолган эди, холос. Галяни эса у ҳеч қачон чинакамига севган эмас эди.

ИНТИХО. ДАФН

Аллакимнинг "Есениннинг куни битяпти. У сил бўлиб қолган" деган гапи қулоғимга чалинди. Мен уни излаб топдим. Брюсов кўчасида "Правда"нинг уйида унинг опа-сингиллари истиқомат қиларди. Мен ўша ёққа бордим. Есенин улар билан бирга турарди. Хонада ғарибгина бир стол, энсиз каравот ва пастаккина тахта ўриндиқ турарди. Стол устида бир шиша нарзан ва яна аллақанча бўш шишалар. Озгин, рангига беморликнинг нуқси урган, қўллари дардчил одамларниқига ўхшаб сарғайиб кетган Есенин хона бўйлаб юрмоқда. Унинг устида рангдор шоҳидан тикилган уй кийими шалвираб турипти.

У мени кўриб хурсанд бўлиб кетди ва ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Сил бўлиб қолибман... Врачлар йиғилишиб маслаҳат қилишди. Куним битиб қолипти.

— Бўлмаган гап. Сенинг умринг ҳаммамизникидан узоқ бўлади... Ким касал бўлмапти? Сен даволанишнинг керак. Жанубга бор.

— Ҳа, бораман. Лекин менга барибир. Барибир ҳадемай ўлиб кетаман... Би-ламан... Мен буни сезиб турибман... Мана, иссиғим ҳам баланд. Қолбуки, ичаётганим йўқ. Ҳозир нарздан бошқа ҳеч нарса ичаётганим йўқ.

Галя стулда ўтирипти. Озгин, қоп-қора, қомати тик, роҳибага ўхшайди... У ўтирган жойида кўзидаги тошга "С.Е" — "Сергей Есенин" деб ёзилган узукни қўлида айлантриб ўйнапти. Унинг юзи қотиб қолгандай қимир этмайди. Қуруқ лабларини қисиб олган.

— Шеърларингдан ўқиб бер, Серёжа, анчадан бери эшитганим йўқ. Умуман, бироз бардам бўлсанг-чи! Кўзёши нимаси? Бу эркакнинг иши эмас.

У кўзларини артди. Лекин кўзёшлари қуйилиб келаверди. У йиғисини тўхтата олмади. Уни кўриб менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, катта қийинчилик билан ўзимни йиғидан тўхтатиб қолдим. Галя ташқарига чиқди.

Есенин шеър ўқий бошлади. У завқ-шавқ билан ўқир эди. Бироқ унинг овози бугкул йўқолипти. У шивирлаб ўқиди. Унинг ижодида тақдири азал, ўлим, ёлғизлик, интихонинг яқинлигини, ҳалокатни олдиндан сезиш оҳанглари кучайипти. Булар — ҳали ўлмаган одамнинг ўз сағанасига битиб қўйиш учун аталган шеърлари эди. Уларни эшитиш жуда оғир эди. Унинг шеърларида эшитилиб турган бир овоз мени ларзага солди — бу овоз гўёки қабристондаги мис кўнғироғининг жарангини эслатарди.

Аҳвол чатоқ. Есениннинг боши узра фалокат қанот ёйипти. Ҳеч қандай куч бу фалокатдан қутқариб қолаолмайди. Есенин узоқ ўқиди.

"Бағримга келинг сўзлар, Ўзга ҳеч ким келмайди". Мен келишга ваъда бердим.

Мен уни бошқа кўрмадим.

У жанубга кетди. Қайтиб келгандан кейин мени изламади. 1925 йилнинг 28 декабрига ўтар кечаси эса Есенин Ленинграддаги “Англетер” меҳмонхонасида ўзини осиб қўйди. Унинг ўлими ҳақидаги телеграмма бутун Россияни ларзага солди. Москва мотам тугди. Мен оппоқ сочли кекса одамларнинг кўзларида ёш кўрдим, уни таниган ва танимаган, ҳатто умрида Есенинни кўрмаган одамлар ҳам йиғларди. Қанчадан-қанча қизларнинг кўзларида ёши шапқатор эди. 30 декабрда Есениннинг жасади солинган тобут Москвага олиб келинди. Ўша куни бутун тун бўйи ва эртасига бутун кун бўйи Москва шоир билан видолашди. Матбуот уйининг эшиклари орқали тўхтамай ўн мингларча одам ўтди. Кўздаги ёш пардалари орқали одамлар иморат деворидаги мотам лавҳасини ўқишди:

БУ ЕРДА УЛУФ РУС
МИЛЛИЙ ШОИРИ СЕРГЕЙ
ЕСЕНИННИНГ ЖАСАДИ ЁТИПТИ

Бир неча кундан кейин Александр Васильевич Таировнинг номига Ниццадан телеграмма келди: “Есениннинг қариндош-уруғлари ва дўстларига менинг самимий ҳамдарддигимни ва таъзияларимни билдириб қўйишларингизни илтимос қиламан. Дункан”.

Орадан бир йил ўтгач, изғиринли қиш куни Ваганьков қабристонига Галья Бениславская ўзини отиб қўйди. У ёлғизлик ва соғиниш аламига орғиқ чи-долмади. Уларнинг қабрлари ёнма-ён. Икки йилдан кейин эса Айседора Дункан ҳалок бўлди. А.Дункан 1927 йилнинг 11 декабрь куни Ниццада ҳалок бўлди. Унинг сўнгги сўзлари шундай бўлган эди: “Алвидо, дўстларим! Шўрат сари кетдим!” Унинг узун шарфи ўзи кетаётган машинанинг филдирагига ўралиб қолиб, Айседора бўғилиб ўлипти.

“Знамя” журналининг
1999 йил 12-сонидан олинди.

МУЗАФФАР таржимаси.

А.КАШТАНОВ

Инсоннинг ўз-ўзи билан кураши

МУҚОБИЛЛИК

Виждон ҳақида гап сотувчилар камми? Ҳозирги замоннинг илмли ки-
шисини ҳеч нарса виждон ҳақидаги сафсатачалик газаблантирмайди.

Бугунги кунда виждон ҳақида гапираётганлар кимлар? Россиянинг сиёсат-
донлари ва санъатфурушлар. Тарихнинг орқага қайтишини хоҳловчи нафа-
қахўрлар. Яна кимлар?

Виждон ҳақида гапиришнинг не маъниси бор? “Айёрларнинг куни кун”
— бу гап биздан анча олдинлар айтилган ва ҳаминша шундай бўлиб келган.
Виждон амри билан яшаган кишиларнинг азиятлари тақдирланмади, улар-
нинг ишлари юришмади, ҳаётлари татимади, лекин бу билан дунё яхши бўлиб
қолмади. Кишилар бир-бирининг яшашига халақит бермасликлари учун улар-
ни виждонли бўлишга чақириш шарт эмас, балки технологияни такомиллаш-
тириш керак. Ривожланган мамлакатларда банкнинг оҳанрабо чипталари
кўчаларда ҳамёнларни ўмарилш ва талончилик қилишни чипшакка чиқарди,
кийим-кечак ва рўзгор техникасининг арзонлиги хонадонларни уриб кетиш-
ни маънисиз қилиб қўйди. Ўғирлаш мумкин бўлган ҳамма нарса энди супер-
маркетдан чиқаётганда ёки ўрнидан қимирлатишга уринганда чийиллаб шов-
қин солади. Ана шу чийиллаш бизда шартли рефлекс ҳосил қилади ва у Пав-
ловнинг сичқонларида электркўнғироқ уйғотадиган рефлексдан асло кам
бўлмайди. Интеркомлар қотиллар ишини ва безорилар эрмагини анча қийин-
лаштирди. Чорраҳалардаги йўл кўрсатувчи рангли чироқлар ёнига кинокаме-
рлар ўрнатилганидан бери ҳайдовчилар масъулиятининг аҳамияти қолмади.

Компьютерлаништириш, демократлаштириш, барча амалий ва мулкый муно-
сабатларни қатъий белгилаш шароитида жамиятнинг ҳар бир аъзосини назор-
рат қилиб туриш ҳақидаги масала асосан ҳал этилди деб ҳисобласа бўлади.
Энди бу масала этикага эмас, балки техникага тегишлидир.

Ҳозирги замоннинг илмли кишиси шундай деб билади ва мен ҳам шу
фикрга қўшилувчилар сафидаман. Бундан ташқари, раҳм-шавқат ва виждон
турли ҳодисалардир. Бизлар раҳм-шафқат деб атовчи нарса ҳайвонларга хос
бўлиб, бундай ҳиссиёт юкумлидир, зеро бошқанинг азобланишини кўрган
одам ҳам қийналади. Буни сичқонларда синаб кўрган психофизиологлар “ҳиссий
таъсир” деб атайдилар. Ҳайвон ўзига ўхшаш махлуқларни аяйди. Худди шу
маънода одам одамга бўридир. Виждон бизнинг биологик “шавқатимиз” ўрнини
эгаллади ва ҳар қадамда шу вазифани бажариб келмоқда.

Насронийлар, мусулмонлар ва яҳудийлар учун виждон ва онг бир-бирига
зид эмас, чунки иллат жазоланади, саховот эса у дунёда тантана қилади.

Кимда-ким у дунё ҳаётига ишонмаса, илмга ишонишга тўғри келади. Хуш,
илм нима дейди? Унинг барча кўрсатмалари икки хулосага олиб келади:

1. Виждон — жамиятнинг ички ўзлаштирилган талабидир. Бу талаб охир-
оқибатда инсон ҳатто ўз манфаатларига зид бўлса ҳам бошқалар манфаатига
ихтиёрий бўйсунуши керак.

2. Жамият талаблари ҳар биримизда дастур кўринишида мавжуд бўлади. Бу дастурлар атроф-муҳит таъсирида шаклланади ва инсон шахсини вужудга келтиради.

Нима учун одам жамият манфаатларини ўз манфаатларидан юқори қўйиши керак? Буни рад этишга асос бўлмаганидай, тушунтириб ҳам бўлмайди. У бунга тарбиясидан келиб чиқиб амал қилиши керакми? Лекин онгли одам ўз олдига унинг ўзига қарши бўлган, ёшлигида, ҳали ўзини ташқи тазйиқдан ҳимоя қилолмаган пайтда зўрлаб сингдирилган қурилма дастурдан халос бўлиш вазифасини қўйишга ҳаққи бор.

Эҳтимол, у ҳатто шундай қилишга мажбурдир ахир, ахлоқ-одоб билан бир қаторда унинг онгига қанчадан-қанча хурофотни сингдиришган. Булардан халос бўлиш жуда қийин. Хилма-хил касалликлар, меъда яралари, инсулытлар, инфарктлар, кўксовлар, меъда яллиғланиши, қулунж, ичкиликбозлик, ўз жонига қасд қилишлар — буларнинг ҳаммаси кўпинча виждонга онг билан келишга олмай унга қаршилиқ кўрсатиш оқибати эмасми? Халос бўлиш оғир, лекин, такрорлайман, эҳтимол биз шундай қилишимиз керакдир.

Газ-чўпсиз ўлчаб, тош-торозисиз тортиб бўлмайди ва умум томонидан қабул қилинган ахлоқни рад этувчи ҳар бир одам, майли, ҳали тушуниб етилмаган ва зиддиятли бўлса ҳам қандайдир ўз тизимини олға суриши керак, — акс ҳолда у кишиларнинг бир-бири билан муносабатларини баҳолай билиш имкониятидан маҳрум бўлади ва қарор қабул қилиш қобилиятини йўқотади. Ахлоқ — бу англанилган, оқилона шакллантирилган қоидалардир, виждон — инсонда оқилона фикрлашдан олдин вужудга келган англанилмаган қурилмадир (психологлар тажрибада исботлаганларидек, бу қурилмани йўқ қилиб бўлмайди, чунки руҳий қурилмаларни йўл қилиб бўлмайди, тўхтатиб турилади, холос). Ахлоқ ёзма, тизимли бўлиши мумкин, виждон эса бу тарзда аниқланмайди, у ахлоққа мос келиши ҳам, мос келмаслиги ҳам мумкин.

Мисол келтираман. Инқилобчи социалистлар ўз ғояларини деб қамоқхоналарга ташландилар, қаторгага ҳайладилар ва отиб ташландилар, бутун инсониятнинг порлоқ келажаги учун деган сўзлар билан жон бердилар. Ҳолбуки, улар ўз жонларини фидо қилган ўша ғоя марксча, материалистларча ғоя эди; материализмнинг таъкидлашича эса, кишилар бахтга худбинларча интилиб яшайдилар, шу боисдан инсон ўз табиатига мос тарзда яшаш лозим. Албатта, материалистлар инсоннинг бахтга табиий тарзда интилиши билан бошқалар бахти деб ўзини қурбон қилиш зарурати ўртасидаги фикрий боғлиқликни топа билганлар. Лекин, барибир, бу боғлиқликлар уларга нега керак бўлади? Улардаги фидойилар қаердан пайдо бўлди?

Улар ўз виждонларига зид бўлган ахлоққа эътиқод қилардилар. Ўз виждонларига улар гўдақликда соҳиб бўландилар, бу кишилар айнан шу виждон мансуб бўлган дунёга қарши бош кўтардилар. Улар насронийликдан, қисман эса яҳудийликдан чиқувчи биринчи авлод эдилар. Уларнинг кўшлари худога эътиқоддан юз ўгирдилар, лекин бу ҳеч нарсани ўзгартирмади. Улар виждонининг асосини шахсийдан устун — маънавий туйғу деб атаса бўладиган нарса ташкил қиларди: инсондан юксак нарса йўқ экан, демак ҳаёт маънисиздир ва инсон боқий яшай олмаслиги билан ҳам мағлубиятга маҳкумдир. Кишилар худо ғоясини йўқотгач, инсон шахсидан устун турадиган нарсани қидира бошладилар, бу уларга ўз жонларини бахш этиш учун керак эди, инқилобчилар “бошқа кишилар бахти” ва “порлоқ келажак” учун ўзларини қурбон қилаётган пайтда, олимлар Ҳақиқат ва Фан учун, рассомлар Санъат ва Гўзаллик учун жон фидо этдилар. Ахлоқи турлича, лекин умумий виждон қоидаши шахсдан устун турувчига хизмат қилиш бўлган ҳар хил социал гуруҳлар ҳақида гапириш мумкин. Бу қоида (қурилма) ҳаминша ҳам қурбон бўлиш ва шахсдан устун турувчига хизмат қилишни шарт деб билмайди. Шахсдан устун турувчига хизмат қилиш маълум кишилар типигагина хосдир. Қолганлар учун эса шахсдан устун турувчи мавжуд деган туйғунинг ўзи кифоя.

Шундай қилиб, мен виждон билан ахлоқ ҳаминша ҳам мос келвермаслигига мисол келтирдим. Бундай мос келмаслик, яъни номувофиқлик ҳаминша мавжуддир деб таъкидлаш мумкин, уни бартараф қилиш эса инсониятнинг маънавий тарихидир. XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаган кишилар

ана шу номувофиклик ҳақида ўйлаб ҳам кўрмадилар. Кейинги авлод ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин, ўшанда, Чехов таъбири билан айтганда “умумий гоё, тирик одам худоси“ йўқотилган эди, ўшанда улар, Хайдеггер ёзганидай “ташландиқ одам“, Камю таърифлагандай, “абсурд одам“ ҳолига тушибанди. Ўшанда ижтимоий қайта қуриш некинлиги бутун ғарб фалсафасининг умидсизлиги билан алмашинди, кишилар тўдаси эса ўйлаб ўтирмай ҳар қандай шахсдан устун турувчи гоёни — миллат, “Буёқ Германия“, ирқ, “бутун инсониятнинг порлоқ келажаги“ни ваъда қилувчи ҳар қандай сиёсатдон ортидан эрганиб бораверди.

Ахлоқ билан виждоннинг номувофиклигини англаш ва уни тушуниб етишга уриниш давримизнинг ўзига хос хусусиятидир. Ҳар қандай жиддий уриниш эътиборга лойиқдир. Бу эса мени ўқувчиға шахсий мулоҳазамни таклиф этиш жасоратига ундайди. Менинг ўйлашимча, инсониятнинг маънавий тарихида шундай палла бўлганки, унда кишилар — ахлоқий маънода — бир-бирларига ўхшашлик вазиятида яшаганлар. Ўшанда, эндиликда биз виждон деб тушунаётган нарса билан қандайдир бошқа ахлоқий тизим ўртасида муқобиллик, яъни зиддият мавжуд бўлган. Ўша пайт битта танлов бўлган, булун эса, спиралнинг янги айланмасидаги ўхшаш вазиятда, менимча, бошқа танлов қилинади.

Вазиятнинг ўхшашлиги нимада, зиддияти, қарама-қаршилиги нимада, ажодларимиз айнан нимани рад этишди-ю, бизлар нимани танлашга тайёрмиз — очеркнинг мавзуи шу ҳақда.

Зиддият ҳис-туйғулар, образлар, эътиқод расм-русмлар, турмуш тарзи ва оқилона фикр юритишнинг икки олами, икки тирик организм — туғилаётган насронийлик ва антик дунё тўқнашганда вужудга келди. У ўша пайтда ҳам, ундан кейинги икки минг йилликда ҳам виждон билан онг ўртасидаги зиддият сифатида қабул қилинди ва инсоният виждонни танлади. Бу, умуман, энг камида насронийлик дунёсида шундай талқин қилинади. Зиддият эса анча олдин вужудга келганди, унинг моҳияти — яккахудолик билан мажусийлик ўртасидаги фарқда эди. Агар эҳтиётроқ бўлиб айтсак яҳудийлик билан антиклик ўртасидаги фарқда эди.

Маълум матнлар бизга икки хил ахлоқий тизимлар ҳақида гапириш ҳуқуқини беради. Мазкур матнлар тахминан бир вақтнинг ўзиде пайдо бўлган ва тахминан айни бир вақтнинг ўзиде — бир авлод умри доирасида содир бўлган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Тарихчилар кўпчилигининг тахмин қилишича, бу воқеалар чиндан ҳам юз берган бўлиб, матнлар уларни ўз кўзи билан кўрганларнинг оғзаки ҳикоясида акс эттиради. Ана шу тарихчиларнинг таъкидлашича, турмуш китоби (Берешит) эрамизгача IX асрда Гомер достонлари эса VIII асрда пайдо бўлган.

БОШҚАЛАР БИЛАН КУРАШ

Қадимги юнонларнинг ўша даврдаги ахлоқий тизими ҳақида биз Гомерга қараб фикр юритишимиз мумкин.

Гомерда худолар одам қиёфасида тасвирланган бўлиб, улар ўзларини одамлар сингари тутадилар. Сенинг рўпарангда ким турибди — аёлми, худоми ёки маъбудами? Фетида худди шундай, ҳали қарасангиз денгиз худосими, ҳали қарасангиз маъбуда. Айни Фетиданинг тўйида жанжал бошланиб, Троянинг вайрон бўлиши билан тугайди.

Мана, юнонлар меҳмонни қабул қилишаркан, усталик билан байрам дастурхони тузайдилар. Ҳамма иш билан банд. “Кириб келди тилла заргари, керак яроғларни ясамоқ учун: сандон, болға, қимматбаҳо ишловли омбир ва яна кўп нарса, одатда ишига асқотар буюмлар билан, қурбонликни қабул қилиш учун ҳозир эди маъбуда Афина бунда...”

Кўриб турганимиздай бу ерда худолар одамлар орасида юришади, лекин улардан ажралиб туришмайди.

Маъбуда Колипсога Одиссей ёқиб қолади. Уни саккиз йилгача ёнидан қўйиб юбормайди. Унинг Пенелопани соғинганини сезиб, ишонтаришга уринади:

“На юзимнинг гўзаллиги-ю, на сарвдек қоматим билан ундан қолишман”, — дейди.

Одиссей бўлса, унинг орзуси — “ўз уйини кўриш, қайтишнинг ширин дамларига етишиш” эканини айтади.

“Бу пайтга келиб қуёш ботади, атрофни қоплайди тун қоронғуси. Горнинг ичкарасига киришиб улар, севги шаробини ичдилар тўйиб, бирга ўтказдилар тунни тонггача”. Жисмоний куч, соғлиқ ва гўзаллик қадимги юнонларда энг аввало олий қадриятлардан саналади.

“Мен туғма чўлоқман, лекин айб мендами? Бунда ота-онам айблидир фақат. Шўрим курсин, шўргинам менинг! Нечун келдим ёруғ дунёга?” — дея оҳ уради чўлоқ Гевест. Инсон бошига тушган бахтсизлик, масалан, унинг кемасини чўктириб юборган бўрон, бечорани қоралаш учун баҳона бўлиб хизмат қилади:

“Йўқол, нолойиқ зот!
Дарҳол тарк эт менинг оролим
Ўлим билмас, хушбахт
Худоларга ёқмас одамни
Ҳимоя қилмоқ асли
Уятлидир бизга азалдан,
Йўқол! Худоларга ёқмаган
ёқмас бизга ҳам”.

Таомлар, таҳорат, ташналикни қондириш ҳақида, тоза кийим-кечаклар ва юмшоқ кўрпа-тўшаклар тўғрисида Гомерда жуда кўп гапирилган. Унинг тасаввурида бахт дегани шу эди деса ҳам бўлади. Лекин юнонларда “бахт” деган сўз йўқ. Унинг ўрнига оддий “ноз-неъмат” сўзи ишлатилади. Гомер бизларни оддий қувончлар дунёсига олиб киради, бу дунёда эса асосий нарса лаззатланиш, ахлоқ меъёри эса омадлик билан ўлчанади. Дўстлик ва муҳаббат табиий равишда оддий қувончлар доирасига киради.

Бу оддий дунёда яхшилик ва ёмонликни ажратishi осон. Яхшилик — бу роҳат-фароғат ва яшашни давом эттириш, ёмонлик — дард-алам ва ўлимдир. Бу ҳаёт аксиомаси бўлиб, қолган ҳамма нарса шундан бунёд этилади. Қадимги юнон файласуфлари яхшилик учун нима қилиш кераклиги ва ёмонликдан ўзни қандай асраш кераклигини белгилаб берганлар. Этиканинг биринчи тизими завқ олиш тактикаси эди. Қуйидаги афоризмларни Гомер дostonларининг ёзма матнлари пайдо бўлиши даврига оид деб ҳисоблайдилар. Булар Солоннинг: “Ҳаддан ташқари ҳеч нарса”, Клеобулнинг: “Энг муҳими меъёрини билишдир”, Хилоннинг: “Ўз-ўзингни англа” афоризмларидир. Тактика истак ва ҳаракатни, истак ва имкониятни тўғри нисбатлашни талаб этади.

Албатта, худолар ўйини олдида одам кучсиздир. Ҳали кўп асрлар ўтади ва Эсхил, Софокл ҳамда Еврипиднинг фожиялари ҳамон ўшалар ҳақида бўлади. Эдиш қисматига худолар аъмолини бузиш кўргилиги ёзилганини яхши билади, у бу мусибатнинг олдини олишга уринади, жиноят қилмасликка ҳаракат қилади. Лекин унга ҳеч нарса ёрдам бермайди, у маҳкум. У ўзини айблай олмайди, виждон азобидан қийналади. Эдишнинг бошига тушган бахтсизлик унинг қилмишларига, иродасига, онгига ва фазилатларига боғлиқ эмас. Бу унинг пенюнасига ёзилган қисмат.

Балки, агар жониворлар ўзларининг онгли қадриятлар тизимини хоҳласалар ва уни ярата олсалар, у Гомер пайтидаги мажусий юнонлар бунёд этган қадриятлар тизимидан фарқ қилмас эди.

Бир қарашда — бунинг битта истисноси бор.

Мазкур истисно инсоннинг энг муҳим далилларидир.

Троя уруши оддий ранж-аламдан бошланади. Адоват худоси Эрида уни денгиз худоси Фетиданинг тўйига таклиф қилишмагани учун хафа бўлади. У ранжигани учун ўч олмоқчи бўлиб, адоват уругини сочади. Нақш олма кўринишидаги ана шу адоват уругини Парис Афродитага беради. Шунда “Гўзаллар гўзали” мақомига даъвогар бўлган Афина билан Гера жуда ҳам ранжишади... ва ранжу аламлар бир-бирига улашиб кетаверади.

Бунда худолар ва одамлар бир-бирларидан фарқ қилмайдилар, бир-биридаги бу туйғуни яхши тушунадилар ва эъозлайдилар.

Одиссей яланғоч ва лоғга беланган бир алпозда уни ҳеч ким танимайдиган шаҳарни оралаб ўтиши керак бўлганда, ҳомий Афина уни кўз илгамас булут билан ўраб ташлайди, такаббур фуқаролар бу ҳолатда кўриб Одиссейни ҳақорат қилишмасин, деб ҳимоялайди.

Шоҳ қизи Навская, нима учун уни қабул қилолмаслигини Одиссейга тушунтиради: одамлар менга таъна қилишади, ранжийман, хафа бўламан, дейди.

“Сўзларинг ранжлидир сенинг; кўриб турибман, ёвуз ниятли одамдирсан сен”, дейди Одиссей Евриалга.

Гомер дostonларида ҳамиша ҳамма ранжийди, худолар ҳам, одамлар ҳам. Ҳатто Зевс ҳам хотинидан хафа бўлади. Ҳозирги пайтда ҳам болаларча “ранж” сўзи шон-шарафни, ушбу дунёнинг олий қимматини билдиради.

Атрид жанг олдидан имиллаб қолган юнон аскарларига ғазаб билан мурожаат қилади:

Аргоснинг фарёди, манфур ўқчилар,
 уят йўқми ёки сизларда?
 Қўрқувдан қалтираб турибсиз ҳуркак
 оҳулардай титраб тиззалар.

Ор-номус жангчининг бирдан-бир энг муҳим далилидир.

Фетида Зевсдан ҳарбий мағлубиятга учраган ўғлига ёрдам беришни сўрайди. Йўқ, унинг ўғли жанговар жароҳатлардан азоб чекаётгани йўқ, егулик ва бошпанасиз қолмаган — мағлубият унинг нафсониягига теккан, кўзёши тўкиб, ғам-андухда кун ўтказаяпти. Унинг аҳволини кўриб: “Сени шу аҳволга тушсин деб туғиб ўстирдимми?” дейди онаси куйиниб. Ғолиб келмасанг, туғилмаганинг маъқул эди. Зевс унинг ўғлига ёрдам бериши керак, токи трояликлар устидан ғалаба қозонасиз. “Акс ҳолда ахейликлар унинг ўғлини ҳурмат қилмай ва шаънини улугламай қўядилар.

Яхшилик тушунчасига атрофдагиларнинг маъқуллаши, ёвузлик тушунчасига эса — шармандалик ва номуссизлик қўшилади. Бу нарса инсон ҳаётида қисматнинг ролини ўзгартрмайди. Шармандалик ва бошқа кулфатларни унинг бошига худолар ўйини, тақдир солади. Афинанинг “олтин даври” — эрамизгача бўлган V асрда одам аввалгидай виждон азобидан қийналишга мойил эмас. Ўз хатосини англаш ёки кучсизлигини ҳис қилиш унинг учун тазарру эмас. Еврипиднинг “Электра” фожиасида Орест билан Электра жиноятчи оналарини ўлдирар эканлар, жиноятга қўл уришганини англашади, шунинг учун ҳам уларнинг тақдири фожиали тугайди. Бу англаш ҳар иккаласини даҳшатта солади. Лекин улар иккаласи ҳам бошқача йўл тутолмасликларини яхши билишади. Тақдири азал шунақа ва ўз жиноятлари учун интиқомни мардона кутиб олишлари керак. Агар одам “худо қарғаб” бахтсизлик йўллари экан, ор-номус, тавба-тазарруни эмас, бўйсунуш ёки ўз-ўзини ўлдиришни тақозо этади.

О, яшаш менга нечун керакдир яна?
 Афсус менга! Сен, эй ажал, ечиб юборгил
 Менинг ҳаёт ришталаримни — зеро ундан нафратланаман.

(Еврипид, “Медея”)

ЎЗ-ЎЗИ БИЛАН КУРАШ

Яҳудийларнинг яккахудолиги янги масъулиятга олиб келди. Одамнинг эмас, худонинг масъулиятини оширди. Агар материя ва одамнинг яратувчиси битта бўлса, у дунё тартиби ва одамнинг хатти-ҳаракатига “шахсан” жавоб беради. Одамни мукамал қилиб яратишда худога ҳеч ким халақит бергани йўқ, шу боисдан унга ҳар қачон савол бериш мумкин: сен бизни нега шундай яратдинг, бундан мақсадинг нима эди? Яҳудийлар бу саволга дуч келган дастлабки одамлар эди, лекин олинган жавоблар варианти ҳалигача унча кўп эмас.

Эндилликда биз яҳудийлар матнларининг анча қадимий маданиятининг адабий манбалари билан алоқаларидан етарли тарзда хабардормиз. Бир-биридан олинган матнларда Тавротдаги янгиликлар ҳам учрайди. Шумерларда дунёни сув босгани ва унда Зиусудранинг қутулиб, омон қолганининг баёни мавжуд. Шунга ўхшаган бошқа баён Бобил адабиётида ҳам бор. Унда тошқиндан Утнапиштим қутулиб чиқади. Мажусийлар оламни сув босганини худолар ўйини ва жанги деб тушунтиришади. Яҳудийлар матнида бу тўфон — гуноҳлар учун жазо деб аталган.

Гуноҳ — бу одамнинг жавобгарлигидир. Бу Худо йўллаган синов бўлиб, инсон ўтолмаганидир. Гуноҳ худонинг қаҳрини келтиради ва гуноҳга яраша жазо юборади. Одам Ато ва Момо Ҳавонинг гуноҳи, Каин гуноҳи, Содом ва Гоморра аҳолиси гуноҳи, бутун халқ қилган гуноҳлар учун яҳудийларнинг пайгамбарлари тангридан жазо тилайдилар. Ҳарбий мағлубият, ибодатхонанинг бузилиши, Бобил ҳалокати — буларнинг ҳаммаси гуноҳ туфайлидир деб тушунтирилади.

Худо яҳудийларнинг душманларига ибодатхонани бузишга ва ўз тарафдорларини ўлдиришга йўл кўйиб берганда яҳудийлар бошқаларга ўхшаб худди шундай вазиятда: бу худо ожиз экан, бошқа худолар кучли чиқди, деб айтишга олмади. Улар учун бошқа худолар бўлмаган. Уларнинг бунга бирдан-бир изоҳи: “Биз ёмон одамлар бўлиб чиқдик, ҳаддан ташқари гуноҳга ботиб, яратганининг қаҳрига учрадик, лекин ўзининг раҳмдиллиги туфайли тангри бизларга покланиш ва унинг жаннатига муносиб бўлишга имкон беради. Гуноҳкорлик тушунчасининг оқибати виждон азобига айланди. Бу инсоний тирикликнинг бутунлай янги фазилидир”.

Биз буни Юсуф тарихида ҳам кўрамиз. Биродарларининг хоинлиги туфайли азоб чеккан Юсуф улардан ўч олиш имконига эга бўлади. Тақдир тақозоси билан ака-укалари унинг қўлига тушиб қоладилар. У ўч олмоқчи бўлади, лекин... ўз қадрдонларининг қонини тўкиш даҳшатли гуноҳ-ку (эслаш жоизки, Юсуф ва унинг биродарлари патриархал, кўп белгилар бўйича ибтидоий жамоа қабиладан эдилар). Шунинг учун ҳам Юсуф йиғлаганича биродарларининг бўйнидан кучоқлайди. Йиғи — бу биродарлик меҳри эмас, балки интиқомдан воз кечиш ишорасидир. Кураш қуввати ичга йўналтирилади, юракни эзди — виждон азоби ана шу, бу бошқалар билан эмас, ўз-ўзи билан урушидир.

Виждон асосий маънавий қадриятга айланади. Демак худо томонидан амр этилган нарсалар муҳокама қилинмайди, улардан бўйин товлашнинг ҳеч қанақа йўли йўқ. Агар уларни бажариш мумкин бўлмаса, бунга бирдан-бир исботи — гуноҳга ботишдир. Инсоннинг қисмати инсоннинг ўзидан қимматлироқ бўлган шахсдан устун турувчига, худога хизмат қилишни такомиллаштиришдан иборат бўлиб қолади.

ИККИ АХЛОҚИЙ ТИЗИМ

Табиийки, ҳеч бир мажусий ёшлиқдан олинган қурилмаларсиз, яъни виждонсиз яшай олмайди. Иккинчи томондан эса насронийлар ва яҳудийларда ор-номус, шон-шараф ҳақидаги тасаввур устун туради. Шунингдек, яна шу нарса тушунарлики, зиёли мажусий ўзини идеалларга мос равишда тарбиялашга ҳаракат қилади, насроний билан яҳудий эса тақдир тўғрисида ундан кам билишмайди. (“Ё Раббим, ўзгартириш мумкин бўлган нарсани ўзгартириш учун, ўзгартириш мумкин бўлмаган нарсани эса тан олиш учун менга куч ато эт, уларнинг бирини иккинчисидан фарқ қила билиш учун эса менга идрок бер”.) Шунга қарамай, биз икки ахлоқий тизим ҳақида гапиришга ҳақлимиз. Уларнинг бири виждонга асосланса, иккинчиси ор-номусга асосланади.

Ахлоқ соҳасидаги бизнинг алтернативимиз, яъни муқобилимиз ана шу. Уни муҳокама қилишда қийинчиликлар терминологиядан бошланади. “Виждон” ва “номус” сўзларига мен бутуннинг маъносини юклаётганим тушунарли, чунки мен аслиятдаги бошқа сўзлар ва тушунчалар ўрнида айни шу ибораларни қўллаяпман. Қойдага қатъий амал қилиб гапириладиган бўлинса, лингвистик, тарихий, филологик ва фалсафий тадқиқотлар талаб қилинади, улар кутилган натижани бермасликлари мумкин. Лекин аввало масалани кўя билиш лозим бўлади.

Яна шу томони ёмонки, бугунги сўзларнинг маъноси ҳам унчалик тушунарли эмас. Ахлоқчилик—тирик организм бўлиб, унинг лугавий маъноси, яъни файласуфлар таъбири билан айтганда—интуиция мунтазам ўзгариб туради. Умид қиламанки, ушбу мақолани ўқиган кишида ҳам у билан танишиб чиққач, қандайдир интуициялар ўзгаради — акс ҳолда унинг маъноси қолмайди. Шунга қарамай, масала қўйишга уринар эканман, мен фақат интуицияга суянаман.

Уларни аниқлаштириш ва яқинлаштириш учун икки тизимни қараб чиқайлик, чунки иккаласи тарихан таркиб топгандир.

Аполлонга қурбонлик келтиришни Гомер шундай тасвирлайди:

Дуодан сўнг арпа билан туз сепиб қурбонликка,
Баланд қилиб осдилару шилдилар терисини,
Сонларин ажратдилар, обдон ёглаб устини,
Қолган гўштни тахладилар икки қават устма-уст.
Кохин чўғда қиздираркан, пурқаб турди шаробдан;
Қуршаб турар йигитлар, қўлларида паншаха.
Пишган сонларни қўрдан олиб кўришар татаб,
Қолганини майдалаб, сихлаб ёғоч қозиққа,
Чўғ узра айлангириб, пиширдилар авайлаб,
Тайёр қилиб кабобни қурдилар зўр тантана,
Авжига чиқди шу кун ахеяликлар базми.
Еб-ичдилар баробар зиёфатда шоҳона.
Майкосалар гуллади, йигитларнинг қўлида,
Ҳаммани тўйдирдилар юртнинг ўнгу сўлида.
Ахеяликлар шу кун олқишлаб худо шаънин,
Аполлонни баралла қўшиқда айлашиб ёд,
Шарафлаб ул найзабоз худони этдилар шод.

Қадимги ёзма асарларда тасвирланганидек, тантанали маросимларда юнонлар ва яҳудийлар бир-бирига ўхшаб кетадилар. Юнонлар худоси қўшиқ тинглаб, кайф-сафо қилса, яҳудийлар маъбуди қурбонлик гулхани нашъу намо-сидан яйрайди. Эҳтимол, юнонлар маросими анча маданийлашгандир. Чунки унда қурбонлик устига қон ўрнига аргувон шароб сепиб турилади. Қурбонлик пайтида амалга ошириладиган удумлар шу қадар ўхшашки, беихтиёр юнон ва яҳудий маросимлари мушгарақ манбага асосланади, дея фараз қилиш мумкин.

Юнонларнинг худолари тўдага қўшилиб одамлар билан аралашиб кетадилар, гўзал маъбудалар қахрамонлар билан муҳаббат шаробидан ичадилар ва улардан фарзанд кўрадилар. Ана шундай муомалалар атроф-муҳит жонланган-лигининг ибтидоий мистик ҳиссиётини акс эттиради. Инсон билан муносабатда бўлган ҳамма нарса иродага эга, унга нисбатан дўстона ёки душманлик кайфиятида бўлади. Рухият нуқтаи назаридан бу нарса оддий одам кечими-ларига ўхшашдир. Бундай одамлар учун эса уни ўраб турган буюмлар, булут, шамол, чақмоқ, денгиз ва ҳатто дарахтларнинг шоҳлари ҳам кишиларга ўхшаб ўз истакларига биноан ҳаракат қилади, деб ўйлашади. Шунга қарамай, бу энди бизни ўраб турган дунёни мифлаштириш эмас. Ҳолбуки, XX аср элшунослари таърифлаган оддий халқларда ана шундай деб кўрсатилади. Ҳозир биз турган анча юқори босқичда мифнинг ҳақиқатдан четлаштирилиши уни рамзлар ёрдамида янада яхшироқ тасаввур қилиш имконини беради. Шундай қилиб, миф санъат асарига айланади. Бугунги кунда Гомер дostonларига ана шу нуқтаи назардан қаралмоқда.

Худонинг расмини чизишни тақиқлаш — иудаизм (яҳудийлар) динининг асосий қонунаридан биридир. Яҳудийлар худосини ном билан аташ ҳам мумкин эмас, бу — сир.

Эҳтимолки, ана шу тақиқлар бўлмаганда, яҳудийларда, шунингдек насронийлар ва мусулмонларда ҳам яккахудолик вужудга келмасди. Яҳудийларни ўраб турган буюк давлатлар мажусий эдилар. Улар халқлар ва қабилаларнинг бирлаштирилиши натижасида буюк давлатга айлангандилар. Ҳар бир қabila ва халқнинг ўз худолари бўларди. Қабилаларни бирлаштирган фотиҳ худоларни ҳам бирлаштирди. Енгилганларнинг маъбудлари миф иерархиясида ўз ўрнини эгалларди.

Ҳўш, яҳудий қабилалари ягона халқ бўлиб бирлашган чоғида нега шундай

бўлмади. Шундай бир вазият вужудга келган эдики, бу шароитда чўпонларнинг кўчманчи қабилалари билан ерли деҳқонлар ё бирлашишлари ёки қирлиб кетишлари керак эди. Чунки уларнинг чор тарафини анча қудратли халқлар ўраб турарди. Шунинг учун улар бу қабилалар ўз худоларини қурбон бериш эвазига бўлса ҳам бирлашдилар. Холбуки, ўша давр одамлари бунга кўниши қийин эди. Шундай бир шароитда худонинг расмини чизиш ва унинг номини аташнинг тақиқланиши оқилона қарор эди. Бу қарор қабилалар ўртасида низо чиқишга йўл қўймади. Улар бирлашиб кетгач эса, яҳудийларнинг ягона худоси сиймосида ўз маъбудаларини кўргандай бўлдилар.

Мажусий қабилалар — Гомер достонларида айни шу қабилалар ҳақида гап боради, бирлашиб халқ бўлдилар — ўз маъбудаларини, ўз ибодатхоналарини сақлаб қолдилар. Улар ана шу ибодатхоналарда ўз худоларига қурбонлик қилдилар. Бу эса уларга кўпроқ мустақиллик берарди.

МАСЪУЛИЯТ ҲИССИ

Бугунги кунда, христианликнинг православлар, католиклар ва бошқа мазҳабларга бўлинганидан сўнг, Достоевский ва Толстойдан сўнг, “Бўйсун, мағрур банда”дан сўнг, биз гурур ва ор-номус одамларни айиради, виждон эса бирлаштиради, дея оламиз. Бу жуда улкан мавзу ва мен унга тўхталмоқчи эмасман. Кишиларни бирлаштирувчи маънавий ҳис-туйғу ҳақида тўхталмоқчиман, холос.

Дунёни сув босиш жазоси ҳеч кимни аямади, ҳатто чақалоқларни ҳам. Фақат пайғамбар Нухгина омон қолди. Нухнинг кемасида унинг оиласидан ташқари турли жонворлар ҳам жон сақлаб қолди.

Улиб кетган гўдакларнинг гуноҳи не эди? Бундай гуноҳлар Нухда ва омон қолган жониворларда йўқмиди?

Бунга жавоб фақат битта: халқ гуноҳкор эди, чунки халқ билан худо ўртасида тузилган битим бузилган эди ва бунинг учун халқ жавоб бериши керак эди.

Бугун халқнинг масъулияти жамоа масъулият ҳиссини назарда тутати. Жамоада ҳамма бир-бири билан боғлиқ. Бир кишининг қасри ҳаммага уради.

Одам Ато билан Момо Ҳавонинг жаннатдаги гуноҳи уларнинг авлодларига, ҳали туғилмаган гўдакларга ҳам уради. Қобилнинг авлодлари ўз аждоди учун жавоб берадилар. Содом ва Гоморра шаҳарлари аҳолиси қилган гуноҳ туфайли беғуноҳ кишилар ва гўдаклар ўлимига маҳкум бўладилар.

Пайғамбарларда ҳам худди шундай давом этади.

“Эшитингиз, эй Иаков дарғалари ва Бани Исроил ҳукмдорлари! Ҳақиқат нимада эканини сизлар билмайсизларми? Сизлар эса яхшиликни кўра олмайсиз, ёвузлик қилмасдан тура олмайсиз, терини ва суяқдан этни шилиб олмасиз...” “Қуддус вайронага айлангусидир...”

Бу мантиқсиз бўлиб қолмади. Лекин менинг теримни шилиб олувчилар гуноҳи учун худо олдида улар билан бирдек жавобгар бўлар эканман, унда менинг тақводор бўлишимнинг не маънисини бор?

Бунинг маънисини йўқ, қадим-қадим замонлардан давом этиб келаётган ноэркинлик бор, холос.

“Яқин кишинини ўзинг каби сев” деган ахлоқий қонун ярим ёввойи қабилаларни қуршаб турган юксак маданиятли мажусийлар томонидан эмас, балки айнан ўша ярим ёввойи қабилалар томонидан чиқарилган эди.

Шимолда ҳам, жанубда ҳам минг йиллардан бери суғорма деҳқончилик мавжуд эди, фан ва ҳунармандчилик ривожланганди. Мисрда ва Бобилда математика, тиббиёт, илми нужум, адабиёт, меъморчилик гуркираб кетганди. Қасрлар қуришар, бронза буюмлар қуйишар, темир эритишар, кутубхоналар бунёд этишарди.

Яккаю ягона Худо — бу ибтидоий оиланинг худочаси, Ота саналарди. Маданий ривожланган халқлардан фарқли ўлароқ яҳудий қабилалари ибтидоий-жамоа ҳаётининг психологиясини сақлай олган эдилар.

Элгуносларнинг таъкидлашгича, масалан, ҳиндиларда шикорда ёки урушда муваффақият қозониш фақат овчигагина ва диний маросимларигагина боғлиқ бўлмай, қўнолғада қолган аёлга, унинг у ёки бу овқатни тановул қилишдан, бирор хатти-ҳаракатдан ўзини тийиб туришига ҳам боғлиқ бўлган.

“Лаослик овчилар йўлга чиқар эканлар ўз хотинларига ўзи шикорга кетган пайтда сочларини қирқтиришдан, ўзига хушбўй ёғлар суришдан, гуруч оқлаш учун кели ёки келисони ташқарига қўйишдан, эр-хотинлик садоқатига хиёнат қилишдан тийилиб туришни тайинлаганлар, чунки бундай ҳаракатлар шикор натижасига таъсир қиларкан... Агар бордию қўлга туширилган фил у қамалган қафасни бузиб кетса, демак овчининг уйида қолган хотини эрига хиёнат қилган ҳисобланарди. Агар фил боғлаб қўйилган арқонни узиб кетса, демак овчининг рафиқаси сочини олдирган, бордию фил ипдан сирғалиб чиқиб кетган бўлса, уйда овчининг хотини ўз танасини ёғлаган деб саналарди...”

Британия Колумбиясида шундай бир ақида бор: “Агар балоғатта етган қиз хом гўшт еб қўйса, унинг отасига овда асло омад кулиб боқмас эмиш...”

Оила аъзоларидан ҳар бирининг ҳар қандай хатти-ҳаракати уларнинг барчаси учун оғир оқибатларга олиб келиши мумкин.

“Тарихда биз қанчалик узоққа назар ташлайдиган бўлсак, деб ёзади элшунос Л. Леви-Брюл, — шунчалик аниқ қўрамизки, жамоа соясида шахс аста-секин йўқола бошлайди. Агар биз, ниҳоят ибтидоий руҳшуносларга етиб боролсак, шунга аниқлаймизки, у ерда шахс индивидуаллиги ҳақидаги тушунча хусусида умуман гап бўлиши мумкин эмаскан. Биз у ерда ўзига хослик ўрнига жамоага қарамликка дуч келамиз”.

Элшунос фон ден Штейнен Шимолий Бразилияда ибтидоий трумаи қабиласини топди. Қабила аъзолари гуруч билан ўзларини сув махлуқлари деб аташди. Улар билан ёнма-ён яшовчи бороро қабиласи эса ўзларининг арара, яъни қизил тўтиқушлар эканликлари билан мақтанишди. Олим аввалига гап номларда бўлса керак, деб ўйлади. У бороро ўлгандан кейин арарага айланса керак, ёки арара ўлгач, боророга айланади деб тахмин қилди. Лекин элшунос ҳайрат билан шуни аниқладики, ибтидоий кишилар ўзларини бир элтининг ўзида ҳам одам, ҳам қизил патли қуш деб ҳисоблар эканлар. Бизлар учун бунда қандайдир сир бор: сен ё қуш, ёки одамсан. Ибтидоий одамлар учун бундай зиддиятнинг ўзи йўқ.

Қизил тўтиқуш тотем эди ва диний маросимлар рақсида кишилар ўзларини тотем билан бир хилдек ҳис этардилар.

Ҳайвонот дунёси билан инсоният ҳаёти сарҳадларида тотем диний ҳиссиёт уйғотмасди. У ўзини ўраб турган нотаниш ва бегона уммонда бор-йўғи бир оролча эди, холос. Ҳайвонот оламида жонивор ўз ҳудудини бегоналардан қўриқлаш учун белгилаб қўйганидек, тотем ҳам ўз руҳий муҳитининг руҳий белгиси бўлиб хизмат қиларди. Ўз доирасида — ўзининг диний маросимлар ҳаракати доирасида инсон ўзини ўз уйидагидек ҳис қиларди. Тотем худо эмас, балки муштараклик эди — диний маросим қатнашчилари буни бирдек ҳис қилар эдилар.

Ҳозирги замон психологияси тилида бу — ўзини тенглаштириш дейилади.

Гўдакликда шундай давр бўладики, ички ва ташқи ҳиссиёт бир-бирдан ажралмаган бўлади. Гўдак, энди кўпгина имо-ишора, интонация ва сўзлар маъносини ажратса-да, буйруқни рад этолмайди. Унга “бер!” дейишса — у беради. Каттанинг буйруғи ва ўзининг аниқ истаги, масалан, шақилдоқни ўйнаш истаги куч билангина фарқ қилинади ва ушбу аниқ вазиятда нима кучлироқ ҳис этилса ўша ғолиб чиқади.

Худди шундай инсон ташқи ва ички ҳиссиётда тотемни ажрата олмайди. Шахс ҳали шакллангани йўқ. Худди эмадиган гўдак ёки ҳайвон сингари у ҳали “мен”га эга эмас. У индивидуал жисмоний сезгига эга бўлса ҳам ҳали ўзини англашга қодир эмас. Инсоният тарихида “Биз” тушунчаси “Мен”дан олдин вужудга келган. Жамоавий масъулият ҳисси индивидуал масъулият ҳиссидан олдин пайдо бўлгандир.

МУҚОБИЛЛИК ВАЗИЯТИ

Қадимги яҳудийларнинг виждони “Иккинчи Қонун”нинг ахлоқий ва ҳуқуқий қоидаларида ифодаланган. Гомер достонларида келтирилган ор-номуснинг ахлоқий ҳислари ҳали шаклланмаган. Улар ахлоқий хусусиятлар шаклида эмас, образларда берилган.

Юнонларнинг ахлоқий тизимини Периклнинг эрамиздан аввалги асрда ҳалок бўлган жангчиларни дафн этиш маросимида сўзлаган машҳур нутқи бўйича тасаввур қилишимиз мумкин. Мен ана шу нутқдан бир неча мисол келтирмоқчиман, зеро уларда ўша давр одамининг руҳияти ўз аксини топган.

“Олижаноб одамга таҳқирлашдан чеккан изтироблари ўлимдан кўра азобдир, чунки у ўз кучининг умум фойдасига сарфланаётганини тушунган ҳолда ҳалок бўлади”.

“Бу қаҳрамонлар эса мардона туриб, бойликдан лаззатланишдан жирканиб ёки қачонлардир бойиб кетишдан ҳазар қилиб, хавф-хатардан тап тортмадилар. Душмадан ўч олишни улар ҳар нарсадан устун қўйдилар ва ватан учун жон беришни буюк саодат деб билдилар”.

“Шаҳримизнинг улуғворлигидан фахрланар экансизлар, шуни эсдан чиқармангларки, уни бурч нима эканини яхши билган, шон-шараф туйғусидан руҳланган кишилар бунёд этдилар”.

Бу идеал — олий мақсаддир. Ана шу идеалдан руҳланган Периклнинг дўсти афиналикларга таъна қилиб, уларни олий мақсадсиз яшаётганликда айблайди:

Ахир, бу одамлар учун ёруғ дунёда
 Ҳеч нарса йўқ, муқаддас бўлган.
 Уларга пул бўлса бас, шаҳарларни ҳам
 Вайрон қиладилар.
 Уйларида ҳайдайдилар фуқароларни
 Ва тоза қалбларни ўргатадилар
 Ифлос амалларни адо этишга.

(Софокл, “Антигона”)

Нима ҳам дейиш мумкин, идеал — турмуш тарзи эмас, бир қолипга солинган тизим аксидир.

Гомер даврида шундай эди. Шоир олий мақсадсиз яшаган одамлар ҳақида нафрат билан ёзади. Бундай одамларга эҳтиром кўрсатилмайди: Евриал Одиссейга тиг ўрмоқ ниятида истеҳзо билан дейди:

“Сайёҳ, уста ҳуққабозга ўхшамайсан менинг наздимда,
 Фақат хўп келишган қад-қоматинг бор;
 Албатта, сен кўп эшакли кеманга денгизлар оша
 Тижорат-ла шугулланиб юрган бир одам.
 Бир ўй билан бандсан доимо: молларимни
 Сотсаму дарҳол, яна юқдан ортиб кемамга
 Кўпроқ фойда топсам, деган ўйдасан”.

“Сўзинг ранжитади кишини”, — дея жавоб беради унга Одиссей. Афинанинг ҳарбий қудрати билангина яшаб турган юнон полислари иттифоқи туғалгач, давлат инқирозга учраб, аҳоли қашшоқлашгач, идеал ҳам қулади. Софокл, Еврипид, Аристофан ҳали яшашда давом этарди, лекин яшашнинг моҳияти ўз аҳамиятини йўқотган эди. Интеллектуаллар учун бу нарса шахсий фожиага айланди. Кимдир ўлди, кимдир кетиб қолди, кимдир ўлдиришди. Бу нарса кимларгадир қаҳрамонона халқ аввалги саховатпешалар, шон ва шараф ҳақидаги тасаввурдан воз кечгандай бўлиб туюлди, бошқалар бўлса ахлоқ нормалари оёғости қилинганини, жамиятда эса виждонсизлик ва тамагирлик ҳукм сураётганини яхши билардилар. Лекин барибир ана шу бошқалар ҳукм сураётган виждонсизлик — фақат вақтинчалик адашган деб ўйлардилар. Шу тариқа бойлик юксак қадриятга айланди. Қандай бўлмасин яшаб қолишга интилган шаҳарликлар бойлик орттиришга зўр бердилар. Бунга қарши қўйиладиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Афина қолди, лекин Буюк Афина гоёси бутунлай йўқолди.

Иудаизм тарихи бундай тангликларни кўрмаган эди. Ибодатхона бузилиб, давлат йўқ бўлгач, халқ ўз еридан маҳрум бўлди. Лекин идеал — маънавий туйғулар ва ахлоқий ақидалар қолди. Агар худо ягона бўлса, унинг муқобили бўлмайди.

Мажусийлик эса бошқа гап. Худолар кўп бўлар экан, улар рақобатлашиб бир-бири билан жанг қилар экан, дунё кўркўроналик ва тушуниб бўлмайдиган кучларнинг кураш сахнасига айланади. Ана шундай бир шароитда одам фақат ўзига, ўз онгигагина суяна олади. Мажусий дунёни идрок эта билмиши керак. Файласуф В.Соловьёв таъкидлаганидек, ғарб фалсафаси онг сифатида шахсий тафаккур билан обрў-эътибор ҳамда умумхалқ эътиқоди ўртасидаги бўлинишдан бошланади... Онг ҳақиқий обрў-эътиборга зид келмайди, аммо қандай обрў-эътибор ҳақиқий ҳисобланади? Онгта, яъни тафаккурга зид келмайди. Демак, барибир тафаккур ҳал қилувчи рол ўйнайди. Обрў-эътибор эса, ўз-ўзича ҳали ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, у сохта бўлиши мумкин: у ҳақиқий бўлсагина аҳамият касб этади. Аслида ҳақиқат тафаккур билан мувофиқликда белгиланади.

Шундай қилиб, мажусийлик фалсафага олиб келади. Фалсафа эса космополитикдир. Рим фотиҳлари бир вақтлар юнон қоҳинларини таъқиб қилиб, ҳамма жойга ўз худоларини тиқиштирар эдилар. Лекин Афлотун ва Арасту уларнинг ҳақиқий қоҳинлари бўлиб қолган эдилар. Юнон фалсафаси иудизмни ҳам ўзгартирди. Иудейлар худоси авваллари бошқа худоларга ўхшаб кўлларга, кўзларга ва қулоқларга эга эди. У одамлар билан муомала қилар, Иаков билан олишар, Сарра билан ҳазил-мutoййбага киришарди. Фақат янги эранинг биринчи асрига келиб бунга аллегория ёки фаришталар воситачилиги деб қараладиган бўлди: Иудея мутафаккири Филон Александрийский юнон файласуфлари таъсирида ўз худосининг кўринмаслиги ва унинг ҳамма жойда ҳозир нозирлигига ишонч ҳосил қилди.

Ягона худогона юз бераётган ҳамма нарса учун диндорлар олдида жавобгар эди. Римликлар ибодатхонани вайрон қилишганида, буни одамларнинг гуноҳи деб ҳисоблаш мумкин эди. Биз гуноҳдан фориг бўламиз, деб ўйлашарди улар ва ҳалоскор Исо Масиҳ келиб, дунёвий ҳаёт бошланади. Насронийлар Масиҳ деб Исони тан олдилар. Ҳалоскор келди, деб ҳисобладилар. Дунёвий ҳаёт эса заруратга кўра, самовий — яъни фонийдан боқийга айланди. Умидлари эса аввалгидай қолаверди: гуноҳ жазоланади, яхшилик тантана қилади.

Рим мажусийлари юнон мажусийлигини мерос қилиб олдилар. Зиёли римликларнинг фалсафаси император Марк Аврелий битикларида ўз ифодасини топгандир: “Онгли мавжудотнинг табиати ва тузилиши одамларга майл, худоларга эса бўйсунлишни тақозо этади”, — деб ёзади Аврелий.

Мажусий император Аврелий ўз устозларига эргашиб тафаккурга мурожат қилади. У ахлоқни фақат онг асосига қуради ва ўз ахлоқи бўйича яшашга интилади... Рим ахлоқи, худди христиан ахлоқи сингари инсондан яқин кишига меҳр-муҳаббатни ва меҳр-оқибатни талаб қилади.

Шундай қилиб икки ахлоқ тўқнашади; иудия ахлоқи кўра, келгусида яхшилик тантана қилади, гуноҳкорлар эса худо томонидан жазоланади. Демак, виждонан яшаш лозим. Антик ахлоққа кўра, инсон барибир ўлади, тақдир — худолар ўйини. Инсон фақат ўз онгига ишониб яшаш мумкин. Унинг онги эса номус-орини ҳимоя қилиб мардона яшашга даъват этади.

“Дружба народов” журналнинг 2000 йил 10-сонидан жузвий қисқартиришлар билан таржима қилинди.

Ҳулкар ВАЛИЖОНОВА
таржимаси.

СЕН-ЖОН ПЕРС

Шоирлар олим-у,
олимлар — шоир

Нобел мукофоти бериш зиёфатидаги нутқ

Бу ерда менга кўрсатилган из-зат-хурматни шеърият шарафига қабул қилдим ва унга қайтаришга ошиқман.

Шеърият ҳар доим ҳам эътиборга тушавермайди. Чунки шеърий ижод билан моддий таъшишлар жиловиди қолган жамият фаолияти ўртасидаги фарқ мураккаблашяпти, чоғи. Шоир бу айроликни қабул қилади, гарчи унга интилмаси ҳам. Агар фанларда амалият бўлмасайди, олим ҳам шундай аҳволга тушган бўларди.

Бироқ, бу ерда олимни ҳам, шоирни ҳам бегараз фикрлари учун шарафлашяпти. Ҳеч бўлмаганда, шу ерда буларга “Рақиб” деб қарашмаяпти-ку. Улар биттаю битта чоҳ тепасида сураётган ўй-фикрлар бир-бирига яқин, ўхшаш, фақат англаб етиш усуллари гина бошқача.

Биз, ҳатто математик мутлақлик ичида фикрлаш мумкин бўлган чегараларни кашф этаётган замонавий

фаннинг драмасини тушуниб етган бир пайтда; биз, физикадаги икки асосий назария, бир томондан, нисбийликнинг умумий принципини, иккинчи томондан, жисмоний ўлчамлар аниқлигини буткул чеклаб қўйишга қаратилган ноаниқлик ва “квант” принципини илгари сураётганини кўриб турганимизда; биз, ушбу асрнинг энг улуғ кашфиётчиси — замонавий космология асосчиси ва тенгламалар асосида буюк хулосалар ясаган зот, ички ҳисларни ақлга ёрдамга чақираётганини ва “тасаввур илмий етукликнинг ҳақиқий замини” дея туриб, олим учун ҳатто ҳақиқий бадий мушоҳада ҳуқуқини талаб қилаётганини эшитаётганимизда, шеърият қуролини бошқа ҳар қандай мантиқий қуроллар сингари қонуний деб ҳисоблашимиз жоиз эмасми?

Ҳақиқатда ҳам, ақлнинг ҳар қандай маҳсули аввало том маънода “поэтик”дир. Олим билан шоир меҳнати

Ҳақиқий исми Алексис Сен-Леже. Леже 1887 йили Кариб денгизидаги Францияга қарашли ороллардан бирида туғилган, шоир ва дипломат, 1960 йили Нобел мукофотида сазовор бўлган. Унинг улуғвор, тантанали, ҳақиқий эпик қувват уфуриб турган лирикаси (“Мадҳиялар” — 1907 й., “Анабасис” — 1924 й., “Мўлжаллар” — 1957 й., “Қушлар” — 1963 й.) олис Коинотдаги мавжудотлар, ғалати, экзотик табиат, қудратли ва даҳшатли стихия сирларига қаратилган. Бунда шеърият ибодат билан тутатиб кетади ва афсона яратувчи шоир қандайдир нотаниш маданиятнинг шохона хизматчиси сифатида намоён бўлади.

Франция иккинчи жаҳон урушида босиб олинишидан олдин юқори дипломатик лавозимни эгаллаган; ҳукуматга муҳолиф нуқтаи назарни ёқлагани учун чет элга қочишга мажбур бўлган; Франция фуқаролигидан маҳрум қилинган, қўлёзмалари ёқиб юборилган. Уруш йиллари, қувғинда ёзилган шеърлари (“Қувғин” — 1942 й., “Шамоллар” — 1946 й.) Қаршилик даври шеъриятида алоҳида ўрин тутди. Шоир 1975 йили вафот этган.

ҳиссий ва маънавий жиҳатдан бир хил ва қадимдан шундай.

Нима нарса узоққа боради: мулоҳазали фикрми ё шеърий фаросатми? Фараз қилинг, тун қоронғилигида иккига туғма кўр пайпасланиб боришяпти. Бири илм билан қуролланган, иккинчиси — ички ҳис билан ҳаракатланаётгани. Қайси бири вазиятдан олдин чиқади? Қайси бирининг дилида йўл кўрсатувчи ёруғлик кўп? Жавобларни фарқлаш қийин. Сир — ягона.

Шеърий руҳнинг улуғвор жасорати замонавий фаннинг драматик янгиликларидан ҳеч нарсада қолишмайди. Астрономлар Коинотнинг кенгайи бориш назариясидан ташвишга тушдилар, бироқ бошқа бир коинотда — инсоннинг руҳий чексизлигида ундан қолишмайдиган кенгайиш рўй бераётгани. Фан ўз чегараларини қанчалик нари сурмасин, бу эгри-бугри чегара чизиқларининг бошидан-охиригача биз, илпаритидек, шоирнинг този итлари тўс-тўполонини эшитамиз. Шеърият “муғлақ борлиқ”ни акс эттирмаса-да, шубҳасиз, унга энг яқин турган ҳаяжондир, уни англашнинг энг муносиб шакли бўлиб, энг сўнгги туташ нуқтасига етади ва бу нуқтада шеърият ўз-ўзини ҳам англайди.

Одатий ва тимсолий фикр, икки ўртадаги образнинг узоқдан бир йилг этиб, турфа ҳиссиётлар уйғотиши ва ниҳоят, Борлиққа хос бўлган барча ҳаракатларни акс эттира оладиган нуқтанинг қудрати, мана буларнинг бари шоирни мавжудликдан юқорига чиқариб қўядики, бу нарса илм аҳлига насиб этмаган. Одамда, уни янада тўлқинлантирадиган ва ҳар томонлама сафарбар этадиган бошқа биронта диалектика бормикин? Файласуфларнинг ўзи метафизика остонасидан чекинганларида, шоир метафизикачи ўрнини эгаллайди ва энди, поэзияга ўта шубҳа билан қараган қадимги файласуф (Платон — тарж.) тили билан айтганда, “ҳайратлар қизи” — фалсафа эмас, шеърият бўлиб чиқади.

Бироқ, шеърият нафақат билиш қуроли, у, аввало, ҳаёт усули. Шоирлик ёрда яшаган ибтидоий одамларда ҳам бўлган ва атом асрлари одамларида ҳам бўлади, чунки у инсон шахсиятининг ажралмас бўлагидир. Шоирона иштиёқ, ўз моҳияти билан — руҳий, динни у туғдирди ва

шеъриятнинг қудрати инсон қалбидаги чақмоқтошдан илоҳий учқунларни уриб чиқаради. Афсоналар барбод бўлганида илоҳийлик шеъриятда бошпана ва, эҳтимол, келажак учун кафолат топади. Ва, ҳатто ижтимоий ҳодисаларда, инсоний турмушнинг энг муҳим ўринларида, антик намойишга чиққан машғалачи қизлар нон-туз кўтарган қизлар ўрнига келганида, нақ шеърий тасаввурда, нур истаган халқларнинг юксак эҳтирослари қайтадан алангаланари.

Мангулик юкини елкасига олиб, йўлга чиққан инсонга офарин! Ўзининг инсоний машаққатларини қабул қилиб, йўлга чиққан одамга офарин! Унгагина янгидан-янги, ҳаққоний умуминсоний ва руҳан мукаммал инсонпарварлик намоеън бўлади...

Бизнинг кунлардаги шеърий инсоний сир-асрорни англаб етишдек ўз бурчига содиқ ҳолда бутун инсониятни узил-кесил бирлаштириш билан боғлиқ изланишларга чуқур кириб бораётгани. Бундай шеъриятда ҳеч қанақа соф эстетизм бўлмагани каби ҳеч қанақа алжираш ҳам йўқ. У муаммолаш ёки безаш санъати эмас. У маданият дурдоналарини асло шарафламайди, сохта нарсалар ва нишонлар билан савдо қилмайди ва ҳеч қанақанги мусиқа базми уни қониқтирмайди. Дунё кезишида у гўзаллик билан қўшилиб кетади (Олий иттифоқ!), бироқ бунда на мақсадни, нафақат озукани кўради. У санъатни ҳаётдан, муҳаббатни англашдан ажраттиси келмайди ва бунга йўл қўймайди; у — ҳаракат, у — эҳтирос, у — куч-қудрат ва у — даврларни суриб ташлайдиган мангу янгилашиш. Муҳаббат — унинг ўчоғи, бўйсунмаслик — қонуни ва унинг жойи — ҳаммаёқда, олдиндан пайқашда. У ҳеч қачон бефарқ ва паришон бўлмайди.

У асрлардан ҳеч нима тама қилмайди; ўз тақдири билан боғланган ва ҳар қандай мафкурадан холи тарзда, ўзини ҳеч қанақанги важ-қарсонни тан олмайдиган ҳаёт билан тенглаштиради. Ва, худди улкан, ҳансираб турган байт сингари ҳозирги замонни, ўтмиш ва келажакни, инсонийликни ва ундан юқориларни, сайёралар маконию бутун Коинотни ягона бир бағри билан қамраб олади. Унга зулматни тиркаб таъна қиладилар, гарчи бу зулмат унинг нурланишга мажбур қила-

диган табиатидан келиб чиқмаган, балки у тадқиқ этадиган ва шундай мажбурият олган тун туфайлидир. Бу тун инсон қалбида бўладиган ва унга мавжудоти ботган тундир. Шеъринг тили ҳаммавақт зулматга қарши бўлган ва бу тил талабчанликда илм тилидан қолишмайди.

Шундай қилиб, шоир ҳамма нарсага шаксиз алоқадорлиги билан бизни Борлиқнинг доимийлиги ва яхиллиги билан боғлайди. Ва унинг сабоғи кўтаринкидир. У, мутаносибликнинг ягона қонуни воқеликнинг ажралмас дунёсини бошқаришга ишонади. Бу дунёда ҳеч нима, ўз табиатига кўра, инсон кўлампидан ўтиб тушолмайди. Тарихдаги энг даҳшатли ағдар-тўнгарлар ҳам нари борса, боғланишлар ва янгиланишлар деб аталмиш катта давр ичидаги муваққат даврчалардир. Қасоскор худолар ҳам машғаласини баланд тутиб, саҳнадан бир-бир ўтадилар-да, чексиз давом этадиган тарихнинг бир онини ёритиб берадилар, холос. Етилиб келаётган маданиятлар “қунботар” тўлғоғида ҳалок бўлмайди, фақат пўст ташлайди. Фақат турғунлик хавфли. Шоир, одатлар ипини бизнинг ўрнимизга узатадиган шахсдир.

Шоир ана шундай тарзда тарихнинг ёлғонлари билан боғланган бўлиб чиқади. Ва унинг даври драмасида ҳеч нарсага бефарқ қарамайди. Бу шиддатли даврда у ҳаёт мазмунини ҳаммага аён қилиб ифода этаверсин! Чунки, ўзлигини қайтадан топган он улғудир. Ва биз, давримизнинг шон-шафани кимларга қолдирамиз?

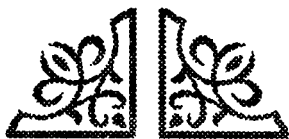
“Кўрқма, — дейди бир куни Тарих, дарғазаб ниқобини ечиб ва қўли билан ҳавода алланималарни чизаркан.

— Кўрқма ва шубҳаланма, чунки гумон фойдасиз, кўрқоқлик — хушомадўйликдир. Яхшиси, менинг қўлларимга қара, улар мангу ижод этилаётган инсоний ифодаларнинг улғурлигини оширади. Бунга кўмаклашадиган юрак уришларга қулоқ сол. Ҳаёт ўз-ўзини инкор қилади, деган гаплар бекор. Ҳеч қандай тирик жон йўқликдан пайдо бўлмайди ва йўқликни қилдирмайди. Ва ҳеч нарса Борлиқнинг мутгасил босимида бардош бериб, шакли ва ўлчамларини сақлаб қолишга қодир эмас. Фожиа бундай эврилишда эмас. Асрнинг ҳақиқий драмаси давр ичидаги одам билан муваққат одам орасидаги жарликда ва унинг кенгайиб, чуқурлашиб боришида. Қияламалардан бирида илҳомланган одам бошқасида сўниб қолиши керакми? Ва унинг жамиятда, жамоасиз жадал этилиши — сохта, ёлғон этилиш эмасми?..”

Ички қиёфаси иккита бўлинмайдиган шоир одамларнинг иккиёқлама майллари ҳақида бизга сўзлаб бериш вазифасини ўз зиммасига олган. Бу — ақлнинг рўпарасига, руҳий имкониятларни янада кучли сезадиган кўзгу кўйиш, демакдир. Бу — аср гирдобиде азалий одамга хос инсонийликка чақиритиш, демакдир. Ниҳоят, бу — дунёнинг руҳий қуввати дарёсига кўпқиёфали руҳни янада дадиллик билан қуйиш, демакдир... Атом қуввати турганида шоир ўз мақсадларига етиши учун қўлидаги жинчирокнинг ўзигина кифоямикин? Кифоя, агарда у пиликни унутмаган бўлса.

Ва, агар шоир ўз даврининг хас-таланган имонини гавдалантира олса, унга бошқа талаб йўқ.

*Қўдрат ДУСТМУҲАММАД
таржимаси.*

Гул лабида бахт шабнами

УЙҒУР ШОИРИ УЧҚУН ШЕЪРИЯТИНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хозирги уйғур адабиёти мумтоз адабиётнинг илғор анъаналарини изчил давом эттирмоқда. Юсуф Баласоғун, Аҳмад Югнакий, Новбати, Зелели, Хирқатий, Билол Нозим авлодлари жаҳон адабиёти қарвонидаги ўз ўрнини сақлаб қолиш баробарида дунё амалиётида тўпланган барча яхши хусусиятларни ўзида жамлай олди. У шакл ва мазмун жиҳатидан бойиди. Зиё Самадий, Хизмет Абдуллин, Учқун, Хелит Ҳамроев каби уйғур ёзувчиларини хорижда ҳам яхши билишади. Мазкур ижодкорлар ичида шоир Учқун ижоди алоҳида ажралиб туради.

Шоирнинг таржимаи ҳоли оддийгина. Учқун — шоирнинг тажаллуси бўлиб, ҳақиқий исми эса Долқун Ясеновдир. У 1938 йилнинг 25 апрелида Суйдуне номли кичкина уйғур шаҳарчасида дунёга келди. Уларнинг оиласида зиёли муҳит қарор тошган эди.

Отасининг давлат тизимидаги юқори лавозимлардан бирида хизмат қилгани бўлажак шоирнинг ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатди. Ҳатто кейинчалик бу ҳол Долқун Ясеновнинг қийин синовларни бошдан кечиришига сабаб бўлди. Шоирнинг отаси Ясен Худаведи дурустгина шеърлар ёзар, шаклланаётган янги уйғур театри сахналарида турли ролларни бажарар эди. У маданият вазири, маданият ва адабиёт арбоблари бирлашмасининг раиси, Синжон Уйғур автоном республикаси ҳукуматининг давлат котиби, Урумчи шаҳрининг раҳбари лавозимларида фаолият юритса-да, ижодни тарк этмади ва ўз фарзандларини ҳам маданият ҳамда санъатни қадрлашга ўргатди.

Шоирнинг онаси Ойшамоҳнинг умри эса уй ишлари ва болалар тарбияси билан андармон бўлиб ўтди. Бироқ у эрига нисбатан фарзандларига кўпроқ таъсир кўрсатди. Ёш Долқунни уйғур халқ оғзаки ижоди билан илк бора таништирган, унга уйғур мумтоз адабиёти намуналаридан ўқиб берган одам онаси эди.

Шундай зиёли оилада улғайган Долқун Ясенов 1953-56 йилларда Синцзян педагогика билим юртининг тил ва адабиёт факультетида ўқиди. Уни тамомлагач, ўқишини яна давом эттириш мақсадида бир гуруҳ хитойлик ёшлар билан Тошкентга келди. Собиқ Урта Осиё Давлат университетининг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) филология факультетида ўқишга кирди. Бу вақтда келиб унда ижодкорлик куртаклари ниш ура бошлади. Синцзянда чиқувчи “Тарим” журналининг 1954 йилги июн сонидан унинг дастлабки шеърлари нашр этилди.

Университетдаги таълим Учқунга кўп нарсани берди. Бу ерда ижодий муҳит ҳукмрон эди. Фулом Каримов, Субутой Долимов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қатомов каби билимдон устозлар талабаларда адабиётга муҳаббат туйғусини уйғотиш баробарида уларни ижод қилишга ҳам рағбатлантирдилар. Долқун Ясенов Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби сабоқдошлари орасига қўшилди. Бирин-кетин унинг шеърлари рус ва ўзбек тилларига ўгирила бошланди. Улар ўзбекча нашрларда дам-бадам чоп этилиб, “Синцзян шоирлари”

шеърӣй тўпламига киритилди. Шу тариқа шоир ижодининг янги саҳифаси очилди. Улар кейинчалик амалга оширилажак улуғ ишларнинг дебочаси бўлди.

Тошкентдаги таҳсил фурсати тугагач, шоир туғилган юртига қайтди. Дастлаб “Тарим” журнали нашриётида ишлади. Газета ва журналларда бир қанча шеърларини чоп эттирди. Бироқ худди шу даврда Хитойда “маданий инқилоб” бошланиб қолди. Пекин ҳукумати ёш шоирни ревизионизмда айблаб, уни ҳибсга олди. Уйғурлар ҳаётидаги оғир қора кунлар бошланди.

Долқун Ясенов 1963 йилдан бошлаб то 1968 йилгача Комула шаҳри яқинидаги мажбурий тузатув хизматида ишлади. Бу даврда уни ҳар бир қадамда ўлим пойлаб турди. Аммо яшаш насиб этган экан, у омон қолди.

Қирғин ва кўркүвдан безган Долқун Ясенов бир амаллаб Қозоғистонга қочиб ўтди. Ватандан жудолик, оиладан айрилиб яшаш, таъқиб ва жавобгарлик шоир учун шафқатсиз ҳаёт дарсини ўтади.

Учқуннинг шоир сифатида камол топиши, ҳаётӣй ва маънавий бойликларни орттириши шахс сифатида такомиллашиши билан боғлиқ равишда кечди.

Ҳозирда Долқун Ясенов Олмаота шаҳрида яшаб, ижод қилаётти. У етакчи уйғур шоири ва журналисти, Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси совриндори, бир неча ажойиб шеър ва дostonлар тўплами муаллифи. Шеърӣй асарлари уйғур мактабларидаги адабиёт фани дастурига киритилган, улар турк, ўзбек, қорақалпоқ, рус тилларига ўгирилмоқда.

Учқун ижоди — уйғур адабиётидаги ўзига хосликни намоён этди. Унинг шеърлари миллийликнинг ёрқин ифодаси. Бу хусусиятни қадимги уйғур мумтоз адабиётӣ ва халқ оғзаки ижодининг замонавий адабиёт ютуқлари билан уйғунлашиши вужудга келтирган. Унинг ижодига бошқа халқлар адабиётӣ, жумладан, ўзбек адабиётӣ ҳам ўз ҳиссасини қўшди.

Болқар шоири Қайсин Қулиев шундай деб ёзган эди: “Ўзига хос бўлиш ва чекланиш, жумладан, миллий чекланганлик, — бирликка хос бўлмаган икки нарса”. Бу ҳақиқат. Мана шундай ҳақиқат эса Учқун ижодида ўз аксини топди.

Учқун илк асарлариданоқ уйғур шоири эканини исботлади. Бу хусусияти миллати, яшаш тарзида эмас, аксинча, ижоди туфайли ҳосил бўлди. Шоир ўсмирлик вақтидан бошлаб ўзини, атрофида юз бераётган воқеликни теран англай бошлади. Ватани ва ўзи хўрланганда топталган миллий туйғу ўз ватанига нисбатан муҳаббатни уйғотди:

Шеъримни яратган дардсан, Ватаним,
Қанча дард тортсам-да, мардсан, Ватаним.

Учқуннинг 1973 йилда нашр этилган “Тошдаги гул” номли илк шеърӣй тўплами уйғур адабиётига янги овоз келиб қўшилганидан дарак берди. Бу вақтда уйғур адабиётига ўзига хос овозга эга бўлган ёш шоирларнинг катта бир гуруҳи кириб келдилар. Раҳимжон Рўзиев, Абдуғофур Қутлуқов, Мўминжон Ҳамроев, Совуджон Маматқулов ва бошқалар ана шу гуруҳга мансуб эди. Улар ижоди кўп жиҳатдан уйқаш бўлса-да, айрим тафовутлар ҳам кўп. Учқун шеърӣятида ҳам тақлидчилик аломатлари сезилади. Умуман олганда, шоир ижоди ўзига хос ва ҳеч ким билан адаштириб бўлмайдиган жиҳатларига эга.

Лекин манман, кибор тутундан
Чўғни афзал кўради ҳар ким.
Шунинг учун тутундан қочиб,
Чўққа таъзим қилади балким.

Учқун шеърларининг мавзуси бир қарашда оддийдек туюлади. Аммо те-ранроқ назар солинса, шоир кундалик жараённи ёрқин бўёқлар билан чизганига гувоҳ бўлиш мумкин. Улар шоирнинг шахсий ҳаёти орқали ҳис этилган туйғулар тарихидир.

Мен қарасам ҳар доим сенга,
Олиб қочдинг кўзингни мендан.

Кўзинг айтиб турса-да барин,
Яширасан сўзингни мендан.
Мен қарадим юлдузга кўп вақт,
Юлдуз дедим сенинг кўзингни.
Ой кулганда термулиб узоқ,
Шуъласида кўрдим ўзингни.

Учқун шеърларида иқрор ва истиғфор оҳанглари етакчи.
“Ер ўғлониман” шеърида қуйидаги сатрлар бор:

Мен замин ўғлиман, лекин мабодо
Тоғ бўлсам, нур бўлсам, сув бўлсам-да мен —
Ерга интилишдан толмасдим асло
Тортиш кучи бўлиб тураркан замин.

Инсон ва унинг зиддиятли тақдири Учқун ижодининг бош мавзуи. Уни ифодалаш учун шоир бетакрор ва ўзига хос бадиий сўз бўёқларидан фойдаланади. Шоирнинг лирик қаҳрамонлари ўқувчиларини ўзи билан бирга дардлашишга, ўз ҳис-туйғуларини ёрқинроқ тушунтиришга, инсонлар орасидаги ўзаро алоқаларнинг мушкул дунёсига киришга мажбур қилади. Унинг шеърий умумлашмалари ҳаётини ва келажакка интилувчандир. Жумладан, “Чўққилар” номли шеърида шоир шундай таъкидлайди:

Мени мафтун этмас осмон қизлари
На сочиқ юлдузлар, на тўлишган ой.
Кўксимга нақшдир инсон излари,
Мен — Одам қадами етган қутлуғ жой.

Учқун ҳаётни бугун борлиғича севади. Шоир ижодининг асосий мавзуси ҳам она юртига муҳаббатдир. Бу мавзуга бағишлаб кўпгина самимий ва сермазмун шеърлар яратган, аммо улар орасидан “Екидэм” шеъри алоҳида ажралиб туради.

Биллал Нозим, Ҳирқатий, Умар Муҳаммади, Лутфулла Муталлип ва бошқа уйғур шоирлари Ватан ҳақида кўпиаб шеърлар ёзишган. Шоир Учқун эса уларнинг бирортасини такрорламайди:

Мен унинг қўйнида кулга айланай,
Майли, олов ёниб турсин устимда.
Ўшал ёнғиндан ҳам кучли бир ёлқин —
Ватаним соғинчи яшар кўксимда.

Инсон улғайган сари унинг барча ҳаётини тушунчалари, жумладан, Ватанга муҳаббати ҳам оддий ва қуйма шаклга кела бошлайди:

Бир туйғу мужассам эътиқодимга,
Бу туйғу мазмундир ҳам ҳаётимга.
Парвозда чарчасам йўллар шу туйғу,
Бахш этиб тутамас куч қанотимга.
Туйғум ҳам ҳар доим сенсан, Ватаним,
Ҳам жонда мен билан бир тан, Ватаним.

Шоир Ватан ҳақида қисқа, лўнда гапирди, аммо ундаги таъсирчанлик жуда юқори. Унинг шеърларидаги ҳар бир сўз орасида образ, ҳар бир сатр орасида манзара, қадрдон оила, ўз уйининг гўзал манзараси гавдаланади.

Ҳар бир шоир ижодида миллий қадр-қиммат ҳиссиёти қанчалик жўш урмасин, барибир, унга чекланиш ва миллатчилик бегонадир. Шоир Қозоғистонда яшаш боис “Олатов”, “Қозоғистон”, “Олмаота”, “Қалпчиғай юлдузлари” каби шеърларида шу юртни тараннум этган:

Сен Абай, Маҳамбетнинг армонисан,
 Дўстликнинг беғубор, соф осмонисан,
 Қадрингни тушунган шоир дostonисан,
 Толеи, бахти бутун Қозоғистон,
 Шон-шухрати, тахти бутун Қозоғистон.

Машҳур танқидчи Г.Ломидзе “умуминсонийлик миллийликни бекор қилмайди, балки кейингиси асосида юзага келади” деб ҳаққоний таъкидлайди. Дарҳақиқат, миллийлик ва умуминсонийлик Учқун ижодида ўзаро уйғунлашган. Бу икки жиҳат шоир ижодида ўзига хосликни вужудга келтирган.

Учқун ижодининг илдизлари кўҳна уйғур шеърятининг энг буюк анъаналари ва халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Шу боис унинг барча шеърлари халқ оҳангига асосланган. Донишмандлик, фикрнинг аниқлиги дostonий асосга эга бўлиб, халқ маънавий онгини ифодалаб келади.

Миллийлик, халқчиллик Учқун шеърятининг ҳар бир сатрида, ҳар бир образида мужассам. Мана шу ҳиссиёт билан унинг ижодиёти йўғрилган. Бунинг ортида эса — ўз халқининг маданияти ва тарихини етарли даражада яхши билиши ва самимий муҳаббати ётади. Шунинг учун ҳам унинг услуби эркин, ёрқин ва раvon. Қуйидаги шеър бунинг яққол далили:

Мадҳиям — жаҳолатнинг бағрин ёрар қўнғироқ,
 Беғамларга уйқу бермай кеча-кундуз чалинган.
 Унинг умри асрлардан, минг йиллардан узокроқ,
 Одамизот яралган кун — ҳамма унга ялинган.
 Номи унинг эркинликдур,
 Номи унинг истиқлол,
 Ҳаётдан-да ширин ўзи ва бағоятда қадрли,
 Сардор каби шиддатлигу,
 Оналардек меҳрибон,
 Ботирлардек жасоратли,
 Донишманддек сеvimли.

Шоир бадий образларида фикр ва ҳис-туйғуни бутунлигича, ўзининг шахсий ва шу билан бирга фақат унинг ўзигагина хос бўлмаган дардларни бера олади. Буларсиз эса санъат асарларини тасаввур этиш мумкин эмас.

Шоирона идрокнинг ўзига хослиги билан фикрнинг ажойиблиги ва шеър ёзиш маҳоратининг зўрлиги шоир учун ҳақиқий шеърят шаклларини яратишга имкон берди. Бундай юқори савияда ёзилган шеърлар эса талайгина. Мана, улардан бири:

Ерга оқиб тушди икки томчи ёш,
 Икки дил кўрсатган икки хил туйғу.
 Бири — булут тўккан қайғуга қиёс,
 Бири — гул лабида бахт шабнами у.
 Бири — фарзанд кўрган она қувончи,
 Бири — фарзандидан жудо зот оҳи.
 Уруш-ку кечади. Икки хил томчи
 Инсон бугунининг мудом ҳамроҳи.

Она юртининг манзараси Учқуннинг ёрқин образларидандир. Бу манзара унга қиёслаш учун мавзу беради. Шу боис шоир ижодида турли кўринишдаги образларни ва уйғурларга хос борлиқни учратиш мумкин. Улар шоир маънавияти, ҳис-туйғулари орқали она халқининг ҳаётга бўлган муносабатини жонлантиради.

Шоирнинг қатор шеърларини оддий баён этиш ва шарҳлаш жуда қийин: сатрлардаги аниқлик, қатъийлик, ички жиддийлик ва туб маъносини тўлалигича баҳолаш учун уларни ҳис этиш лозим.

Учқуннинг кўпгина шеърлари таниқли шахсларга бағишланган. Улар орасида Алишер Навоий, Садир Полвон, Лутфулла Муталип, Абдулла Рўзибо-

қиев ва бошқалар бор. Уларга аталган шеърларида шоир инсон ҳаётининг моҳияти ва мақсадини кўрсатишга ҳаракат қилади. Жумладан, Лутфулла Муталлипга бағишланган “Исёнкор” шеърда Учқун ўз замондошига, устозига қарата мурожаат этади. Лутфулла Муталлип — уйғур халқининг ифтихори. Зеро, ҳақиқий қобилият, ҳақиқий шеър вақт измидан ташқарида эмасми?!

Йиллар қариб борар букчайиб,
Номаълум бир ҳасратни койиб.
Куйи билан ҳамсуҳбат бўлиб
Давр ҳатлаб келар Муталлип.

Учқун ижодининг муҳим мавзуларидан бири онага бўлган муҳаббат саналади. Шоир ўзига ҳаёт бағишлаган инсон учун самимий, сидқидилдан ёзилган сатрларни изҳор қилади.

Унинг шеърлятидаги лирик қаҳрамон она билан айрилиқдан чуқур азият чекади, ваҳоланки, шоирнинг ўзи ҳам буларнинг барчасини бошидан кечиради ва унинг онага бўлган муҳаббати ҳақиқатдан ҳам чекланмаган:

Гўё бир умрлик табассум бўлиб,
Сенинг лабларингдан агар олсам жой.
Ёки то мангуга сўлмас гул бўлиб,
Сенинг кўз олдингда очсам мен чирой.
Барчаси, барчаси арзимас, она,
Куюшдек улуғвор сенинг меҳринга.
Табиат қуёшни дейди бошпана,
Куюш ҳам бош эгар илиқ чехранга.

Онага бўлган миннатдорчилик туйғуси унинг юрагида доимо яшайди. Шоир туйғулари шунчалар таъсирчан ва нозикки, уларни ўқиб, киши қалби беихтиёр тўлқинланиб кетади.

Дўстликка бағишланган шеърларида дўстликнинг кадр-қиммати, айрилиқ азоблари куйланади. Шоирнинг дўсти Мурод Ҳамроев хотирасига бағишлаб ёзган “Инсон қадри” номли шеърда куйидаги мисралар бор:

Мен сени излайман, қайдасан, дўстим,
Ёш тўксам, ёшимни ювади ёмғир.
Сенсиз бутунликдан маҳрум вужудим
Сенсиз мискин эрур сен севган уйғур.
Мен ёлғиз кезаман кўчалар бўйлаб,
Сенинг изларингни излайман ҳамон.
Жўшқан, шўх кулгингни, сўзингни эслаб,
Ахтариб бораман, дўстим, сен томон.

Кишиларга, дўстларга ишонч шоирда ҳам ўз кучига ишонч туемиради. Бошқа томондан эса кишиларни меҳрибон бўлишга, уларнинг қадрига етишга ундайди.

Адабиётнинг олға қараб ривожланиши, ҳаётнинг янги ижтимоий-тарихий шароитлари айрим адабий шакл ва аъёналарни йўқола бориши муқаррар экани ва унинг ўрнига янгисининг вужудга келишини кўрсатади. Лекин адабиёт ривожланишидаги бундай тарихий жараённинг ўзига хос қонун-қоидалари мавжуд. Одатда адабий жанрнинг айрим кўриниш ва шакллари ўзгаради, холос. У янги мазмун билан бойийди, вақти келиб ўзига хос замонавий адабий жараён бўлиб шаклини ўзгартиради. Бу кўпгина жанрларга хос хусусият бўлиб, энг аввало аъёнавий жанрларда юз беради.

Шоир Учқун ҳам уйғур мумтоз адабиёт аъёналарини давом эттириб, шу жанрда асар яратган. У аъёнавий шаклдан фойдаланган ҳолда айрим мумтоз образларни бугунги кун назаридан ўзгартиради. Унинг ғазал, муҳаммас, рубой шаклидаги асарлари ҳам анчагина. Шоир қадим аъёналарга ҳурмат билан қарайди.

Умуман эса шоир шеърятининг жанрлари турли-туман. Лирик шеърлар билан бирга ҳазиломуз шеърлар, диалог ва монологлар ҳам кўп учрайди. Шоирнинг кейинги тўпламларидан бири унинг ажойиб болалар шоири ҳам эканини кўрсатди.

Учкун болалар ҳаётини тасвирлар экан, кутилмаган мураккаб саргузашт ва ҳодисаларни ўйлаб топмайди. Шоир уларда бизнинг ҳар кунги ҳаётимизни кўрсатишга, гўзалликни кўра билишга интилади:

— Қаҳрамонлик нимадир? —
— Қўрқмай, фақат рост сўзлаш
Камчиликка йўл қўйса,
Уни вақтида тузаш.

Шунингдек, шоир кейинги йилларда йирик шеърый жанрларда баракали ижод этди, қатор баллада ва дostonлар яратди. Бу ўринда шоирнинг 1982 йилда нашр этилган “Ёр овози” дostonлар китобини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ушбу китоб уйғур қишлоғининг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақидаги уч дostonдан ташкил топган. Улар орасида “Кариз қиссаси” номли дoston бадиий жиҳатдан пишиқлиги билан китобхонда илиқ таассурот қолдиради.

Хулоса сифатида шуларни таъкидлаш жоизки, Учкуннинг ижодий ютуқлари шоирнинг бадиий ҳаёли, ижодий дунёқараши ранг-баранг эканини кўрсатади. Ҳаётни, Ватанни севиш, севгини тушуниш — ҳаётий неқбинлик шоир ижодининг асослари ҳисобланади. Бундан ташқари, шоир бир қадар сиёсийлашган шеърлари орқали ижтимоий ҳаётда ишгирик этишни хоҳлайди:

Кўз ёш тўкма, мағрулангин, фахрлангин, онажон,
Ўғлинг кетди бу дунёдан Ватанни деб, сени деб.
Умидсизлар олдида мард кўксинг кергин, онажон,
Ўғлинг кетди уйғурим зор, ҳақиқатлар қани деб.
Йиғламагин, ҳақиқатни ўзим бошлаб келурман,
Халоскорни ёвдан эмас, ўз-ўзимдан топганда.
Элимни шод, душманларнинг кўзин ёшлаб келурман,
Шаҳидларнинг қонларидан қизариб тонг отганда.

Албатта, шоирнинг барча асарлари ҳам бадиий ва маънавий жиҳатдан тенг қимматга ҳамда юқори савияга эга эмас. Шоирнинг бўшроқ ёзилган асарлари, жўнроқ фикрлари ҳам кўп... Айрим шеърлари, хусусан рубоийлари анча дағал ва сунъийроқ. Булар аслида табиий ҳолат ва хусусиятлардир.

Учкун шеърятини умумлашган ҳолда Или дарёси билан таққослаш мумкин. Буюк Илиннинг тор жойлари бўлишига қарамасдан, унинг оқими чуқур ва гўзалдир.

Йўл юрган одамгина манзилга етади! Шарқда шундай гап бор... Шоир Учкун ижоди ҳаракатда. Ижод йўлида давом этаётган карвон манзилга қадам-бақадам яқинлашиб бормоқда. Ижодининг қудрати, сеҳри ҳам ана шу хусусиятда жамулжам бўлган.

Фарҳод ҲАМРОЕВ.

Навоийшуносликда ёр муаммоси

Ёр тимсоли Алишер Навоийнинг мураккаб дунёқараши, маънодор шеърляти, сиру синоатларга бой шахсиятини англашда алоҳида аҳамиятга эга. Шоир лирик шеърларида унга тез-тез мурожаат қилади ва нозик фикр-туйғуларини баъзан ошкора, кўпинча сўфийлик атамалари, рамзу тамсил, ташбиҳу киноялар орқали ифодалайди. Бироқ афсус-надоматлар бўлсинки, ана шу ғоят муҳим тимсол навоийшуносликда хилма-хил талқин этиб келинади. Уни кўпчилик навоийшунослар маҳбуба, маъшуқа, яъни дўст тутинган аёл, қиз; айримлар маҳбуб, дўст тутинган эркак, йигит; баъзилар дўст деб атайдилар ва шу тарзда таҳлил этадилар.

Адабиётимиз тарихининг билимдони М.Шайхзода “Гениал шоир” (1941) китобида ёр тимсолини умуман тилга олмайди. “Алишер Навоий ўзининг ғазалларида ғўзал хотин образининг сўлмас намунасини яратган” деб ёзса-да, мисолларни шоир ғазалиётидан эмас, дostonларидан келтиради (мазкур китоб, 20-бет). Умрининг охиригача Навоий ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган, Навоийхонлик илмий конференцияларини бошқарган “Мир идеяи ва образев Алишера Навои” (Алишер Навоийнинг ғоялар ва тимсоллар дунёси, 1961) ва “Улуғ шоир ижодининг қалби” (1970) номли йирик асарлар муаллифи, академик В.Зоҳидов ҳам ўз асарларида, жумладан, кейинги китобида ёрни тилга олмайди. Ёр ўрнига эса унинг маънодошларидан бири — маҳбуб тимсолини қўллайди ва уни ҳар икки жинсга — эркаклар ва аёлларга мансуб деб билади. Олим муаммонинг мунозарали эканига ишонганидан бўлса керак, “...севги, маҳбуб масаласи Навоий дунёқарашининг, ижодининг энг қийин, жуда мураккаб масалаларидандир”, — деб ёзади (мазкур китоб, 151-б.). Урушдан кейин етинган кўпчилик навоийшунослар М.Шайхзодага эрганиб, ёрни маҳбуба, маъшуқа тарзида талқин эта бошладилар ва бу ҳол ҳозир ҳам давом этмоқда.

30-йилларнинг асорати матншунослик ва луғатшуносликда ҳам ўз изини қолдирди. Чунончи Навоийнинг нашр этилган тўрт томлик “Ҳазойин ул-маоний” ва 15 томлик асарларига шоирнинг “йигит” радифли етти ғазали кири-тилмади. Бир жилдлик, “Навоий асарлари луғати”да (1972) ёр сўзи алоҳида изоҳланмайди. Маҳбуб, маҳбуба сўзлари — севимли, маъшук ва маъшуқа, ёр, дўст тутинган шахс тарзида изоҳланади. Бундан ёр сўзининг ҳар икки жинсга мансублиги англашилади. Тўрт жилдлик “Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да ёр сўзи дўст, ҳамроҳ тарзида тўғри изоҳланса-да, унинг маҳбуба маъноси ҳам борлиги айтилади ва мисол келтирилади. Хонаси келганда шунини ҳам айтиб ўтиш лозимки, ҳар икки луғатда ҳам коммунистик мафкура таъсирида май, жом, соқий, ёр, маҳбуб, маъшук, ринд, харобот каби кўплаб муҳим атамаларнинг сўфийлик маънолари берилмайди. Қисқаси, Навоий асарлари йигирма жилдликка илова қилинадиган луғат Навоий ижодини тушунишга ёрдам берадиган, ҳар жиҳатдан мукамал, янги луғат бўлиши керак.

Мустақиллик шарофати билан навоийшуносликда янги давр бошланди ва совет навоийшунослигида йўл қўйилган айрим хатоларни тузатишга ёрдам берувчи қимматли асарлар яратилди. Султонмурод Олимнинг “Ишқ, ошқ ва маъшук” (1992) китоби шулар жумласидандир. Муаллиф ўз асарида ёрни маҳбуба ёки маъшуқа эмас, балки дўст деб изоҳлайди ва Навоийнинг “Икки вафоли ёр” ҳамда Маҳмуд ва Аёз ҳақидаги ҳикоятларидан далиллар келтира-

ди (мазкур китоб, 62-б.). Шоирнинг Гули номли қизни севгани тарихий манбаларда йўқлиги ва у “Туркман халқ ҳикоятлари”дан олинганини эслатади. Шу тариқа, ёр тимсолини хилма-хил талқин этилиши шеърларнинг мазмун моҳиятини, умуман санъаткор дунёқарабини ҳар хил таҳлил қилишга олиб келди. Бу эса, табиий, китобхонлар оммасининг эътирозига сабаб бўлди.

Биз Султонмурод Олимнинг ёр тимсолини дўст тарзида талқин этишга қўшиламмиз ҳамда бу ҳодиса шоир ҳаёти ва лирик шеърларида қандай акс этган деган саволга жавоб топишга ҳаракат қиламмиз.

Кўпчилик навоийшунослар ёрни маҳбуба, маъшуқа деб атаганларида, унинг сўнгги асрларда кенг тарқалган маъносига асосланадилар ва икки жинс учун қўлланилган бадиий тасвир воситаларини фақат аёлларга хос деб ҳисоблайдилар. Навоий, унинг замондошу издошлари эса ёрни асл маъносида қўлладилар:

“Аларнинг (Жомийнинг — М.М.) Сафиуддин Муҳаммад отлиғ фарзандлари тенгри раҳматига борди. Азо сўрар ойининг бажо келтирурга отланиб, алар хизматига борадурғонда ёри азизим Шайхим Суҳайлий йўлда йўлуқти, қаён борадурғоним билгач, ҳамраҳ бўлди”. (Алишер Навоий, 20 томли Мукамал асарлар тўплами, 15-том, 26-б.)

Паҳлавон эрди менинг ёриму бир шўх анисим.

(20, 4, 519)

Олам аҳли, билингизким, иш эмас душманлиғ;
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ иш!

Ҳусайний энг яқин кишиси, афтидан, Мўъмин Мирзодан ажралганида ёзади:

Ёр борди кўздину кўнглумда фурқат шиддати,
Ҳажри бедод айлади, жонимга даврон жаври ҳам.

(*Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. Т. 1968, 78 б.*)

Ватани ва ёру дўстларидан ажралиб узоқ йиллар ғариблиқда яшаган Бобур рубоийларининг бирида “Кўпдан бериким, ёру диёрим йўқтур”, деб ёзади.

Нодира турмуш ўртоғи Умархонга атаб ёзган шеърларида уни ёр деб атайди:

Ёрким ер тубида пинҳондур,
Нодира, моҳи осмондин кеч.

(*Нодира. Девон. Т. 1963, 122-б.*)

Юқорида келтирилган насрий ва назмий парчаларда ёр сўзининг маҳбуба ёки маъшуқа эмас, балки дўст маъносида эканлиги кўзга аниқ ташланади. Шоирнинг кимларни ёр деб атагани ва уларга бўлган муносабатлари нималарга асослангани ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш учун шоир ҳаёти ва ижодининг баъзи муҳим қирраларига қисқа бир назар ташлайлик.

Навоий мактабда ўқиб юрган чоғларида Фаридиддин Атгорнинг “Мантиқ ут-тайр” (Қуш нутқи) китобини қўлидан қўймай, берилиб муголаа қилиб юради. Китобнинг Алишер руҳиятига салбий таъсир қилишидан хавотирланиб, уни ўқишни ман қиладилар, бироқ асар аллақачонлар ёд бўлиб қолган эди. Асарнинг муқаддас ғояси ва Худхуднинг садоқату жасорати ёш Алишерни мафтун этади. Навоий умрининг охирида ўз фалсафий қарашларига мос тарзда “Лисон ут-тайр” (Қуш тили) дostonини яратади. Унда ҳикоя қилинишича, қушларнинг катта бир тўдаси (Худжўй инсонлар) ўз подшолари Симурғни (Оллоҳни) излаб топиш учун Худхуд (пири комил) раҳбарлигида

парвоз қиладилар. Бироқ манзилга сафар машаққатларини (ҳаёт иллатларини) сабот билан енгган ўттиз қушгина етиб боради, қолганлари эса йўлда ҳалок бўлади. Худхуд қушларни манзилга етказгач, уларга сизлар излаган Симурғ сизларнинг ўзларингиз, чунки сизлар ҳам си мурғ (ўттиз қуш) дейди. Бу билан муаллиф Оллоҳ уни астойдил севган, излаган, ҳаёт иллатларини енгиб покланган инсонларнинг ўзларида деган пантеистик қарашни олға суради. У Худхуддек жасоратли пири комил бўлиб етишиш ва халқни, аввало ёшларни Ҳақ йўлга бошлашни асосий мақсад қилиб олади. Мақсадга эришиш учун китоб муголаасига берилади. Углининг илмга чанқоқлигини кўрган Ғиёсиддин уни тарбиялашни Абулқосим Бобурдан илтимос қилади. Абулқосим Бобур Алишернинг мазмунан теран шеърларини тинглаб, ғоят завқланади ва фарзандим дея, севиб таълим беришга киришади. Сўнгра, маълум бир муддат ўтгач уни тарбиялашни Саййид Ҳасан Ардашерга топширади. Аллюма ҳам истеъдодли шогирдини фарзандим деб атайди ва унга ҳар томонлама теран билим бера бошлайди. Улар ўртасида устозу шогирдлик ва оталиғу фарзандлик муносабатлари юзага келади. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да уни “...Бу фақирга ота масобасида (ўрнида) эрди” деб ёзди.

Шоир унинг раҳбарлигида жуда қисқа бир муддатда иршод эгаси бўлади. Бироқ унинг неча ёшида муршид бўлганлиги ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Манбаларда ёзилишича, Хожа Абдуллоҳиқ Ғиждувоний ва Хожа Аҳмад Яссавийларнинг пиру устози Хожа Юсуф Ҳамадоний 17 ёшида муршидлик хирқасини кийган. Шунга биноан фавқулодда кучли хотира, ўтқир зеҳн ва катта истеъдод соҳиби Навоийнинг тахминан 15—16 ёшида муршид бўлганини фарз қилиш мумкин.

Шоир пиру устози вафоти (1489) муносабати билан ёзган шеърда ўзининг унга фарзанд ва ёр, яъни унинг қўлида тарбияланган шогирд ва муршид бўлганини мамнуният билан тилга олади:

Ғаҳ бошингни тузатиб, Ғаҳ оёгингни ёпиб,
Эврулуб бошинга фарзандлиғ айлаб изҳор,
Тарк этиб олам ишин қабринг уза сокин ўлуб,
Кўрсатиб элгаки не навъ керак эрмиш ёр.

(20, 4, 500)

Бу ерда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, қадим замонлардан тариқатда муршиду халифалар орасида ёру дўстлик, ёру биродарлик, пиру устозлар билан муриду шогирдлар ўртасида оталиғу фарзандлик анъанаси давом этиб келган. Муршиду халифалар бир-бирларига — ёрим, дўстим, биродарим, иним; пиру устозлар муриду шогирдларига — фарзандим, ўғлим, нуридийдам, қаро кўзим; муриду шогирдлар эса уларга ота, падар, қиблагоҳ деб мурожаат қилганлар.

Хуросон давлати Абу Саййид Мирзо (1457—1469) қўлига ўтиб, Ҳиротда сиёсий барқарорлик юз бергач, Навоий Машҳаддан она шаҳри Ҳиротга ошиқади.

В.В.Бартольднинг ёзишича, Навоий пойтахтга 1464 йилда, С.Айнийнинг фикрича, 1459—1460 йилда, “Ҳамсатул мутаҳаййирин”даги маълумотларга кўра, тахминан 1458—1459 йилларда қайтади ва бу ерда Абдурахмон Жомий, Шайхим Суҳайлий каби пиру устозлар билан танишиб, маслакдош дўстлар орттиради. Йиллар ўтгач, Навоий нафақат шеърятда, балки тариқатда ҳам Нақшбандия сулукининг йирик намояндаси сифатида кенг шуҳрат қозонади. Шоир Астрободдан юборган рубоийсида буюк сўфий Паҳлавон Муҳаммадга муршид деб мурожаат қилганида, у “Эй Мир, ту пиру мо ба иршоди туюм”, яъни Эй Мир, сен пир-у, биз сенинг иршодингда — Ҳақ йўлингдамиз дея маслакдошнинг ўзидан ва бошқа муршидлардан устун кўяди. Навоий “Ҳайрат ул аброр”да замондошлари уни авлиё деб атаганлари ҳақида ёзади ва бу борада “Ҳамса тул-мутаҳаййирин”да ҳам фикр юритади.

Шоир сўфийлик қарашларини, жумладан, “Лисон уг-тайр”даги ғояларни ўз тариқат мактаби ва ижодида маҳорат билан тарғиб этади. Масалан, у “Хазойин ул маоний”нинг биринчи, дастурий ғазали матлаида Оллоҳни севиш — ҳидоят йўли, Ҳақ йўл деган фикр тасдиқланади ва “Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо” мисрасида ёр — Оллоҳ, май — унинг ишқи, шавқу

ишгиёки, жом қалб, кўнгил маъносида келади. Бу Баҳоуддин Нақшбанднинг “Дил ба ёр” — ёр кўнгида деган машҳур ғояси билан ҳамроҳандир. Санъаткор “Истадим” (изладим) радифли иккинчи бир дастурий ғазалида бир умр “қон ютуб”, художўйлик билан шуғуллангани ҳақида ёзади:

Қон ютуб, умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лек ул камрак топилди, гарчи бисёр истадим.

Мазкур байтнинг биринчи мисрасидаги “бир ёр” — Оллоҳ, иккинчи мисрасидаги “камрак” топилганлари Саййид Ҳасан Ардашер, А.Жомий каби ҳар жиҳатдан комил инсонлардир. У пиру устозлари орасида Саййид Ҳасан Ардашерни энг комил, энг ибратли инсон деб билади ва бу ҳақда ёзади: “...Бу фақир турк ва сорт орасида андин тамомроқ (комилроқ) киши кўрмайдурмен”. Навоий бундай инсонларни кўпроқ уйланмаган, истеъдодли, маънан ва жисмонан гўзал ёшлар орасидан излайди. Бунинг бош сабаби, бизнингча, Оллоҳнинг бениҳоят гўзал йигит қиёфасида бўлиши, якка-ёлғизлиги ва одамни ўзига ўхшатиб яратишидир. Шоирнинг уйланмаслиги, Фарҳодсифат ёшларни оталардай беҳад севиши, ҳаёти, муришдлик фаолияти ва ижодида чексиз ардоқлаши уларнинг камолоти учун моддий ва маънавий ёрдамани аямаслигидек ҳоллар унинг Тангрига бўлган юксак муҳаббати, садоқати ва миннатдорчилигининг ўзига хос бир рамзий ифодасидир. Бу масаланинг яна бир ғоят муҳим томони бор. Бу улғу зотнинг бир замонлар Оллоҳ жамолита мушарраф бўлишидир. У “Фарҳод ва Ширин” достонини ўз ишқи учун яратганини таъкидлар экан, Хусравнинг “Деди — Кай чоқдин ўлдинг ишқ аро маст?” деган саволига Фарҳод тилидан “Деди — Рух эрмас эрди танга пайваст”, деб жавоб беради.

Навоийнинг художўйлиги “Мажолис ун нафоис”да “гўзал шайх” лақаби билан шуҳрат қозонган. Шайх Садриддин Равосий ҳақидаги мақолада аниқ ифодаланган. У шайх сиймосида илоҳий жозиба, теран ақлу заковат ва беназир хусну латофатни кўради: “...Шайх зебо ва раъно эрди. Шақли дилписанд ва ҳақойиқ ва маориф айтмоғи дилфириб эрди. Шариф суҳбатига фақир мушарраф бўлдум. Бадашшон шоҳиғаким, анга мурид бўлиб эрди, “Фусус” (Ибн ал-Арабийнинг мураккаб услубда ёзилган тасаввуфга оид асаридан) дарс айтур эрди, кўнглумни баса сайд қилди. Замон подшоҳи (Абу Саид Мирзо — М.М.) ҳам шайх мулозаматига етар эрди, ўзга халойиқга худ не еттай!”

Қадим замонлардан тасавуф — камолот илми, муришдлар эса халқни Ҳақ йўлга бошлаб, комил инсонлар қилиб етиштирувчи фидоий пиру устозлар сифатида обрў-эътибор қозонганлар. Навоий бу борадаги фаолиятини муносиб фарзандлар — истеъдодли муриду шоғирдлар излаб топишдан бошлади. Бизнинг назаримизда, ана шундай дастлабки фарзандларидан бири машҳадлик Ҳожи Муҳаммаддир. У “Мажолис ун-нафоис”да шоғирди ҳақида шундай ёзади: “Мавлоно Ҳожи Муҳаммад — Машҳаддиндур. Кўпроқ авқот (вақт, замонлар) бу фақир била мусоҳибдур (ҳамсуҳбатдир) ва фарзанд ўрнигадур, балки андин ҳам азизроқ...” (20, 13, 124).

У иккинчи бир шоғирди Мирзобек ҳақида “Мажолис ун-нафоис”да “...Андоққим, Мирзобек фарзанд масобасида эрди, ҳам анга (С.Ҳ.Ардашерга — М.М.) ва ҳам фақирга”, — деб эслатади. Учинчи бир шоғирди Мир Иброҳимнинг Хусайн Бойқаро девонида шоирга нисбатан “фарзандлик” ва “ошнолик”, яъни ёр-дўстлик дафтарига қайд этилганини уқтиради. Навоийнинг Султон Хусайн Хатмий, Мир Ҳайлар Сабуҳий, Мир Дарвеш Хожа Шихобиддин Убайдулло каби яна бир қатор талабалари бўлган. Муришд шоғирдларининг қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг камолоти устида ишлайди ва таълимнинг ҳаётийлигига алоҳида эътибор қилади. Чунончи, у шоғирди Сабуҳий ҳақида шундай ёзади: Туфулиятдин (болаликдан) шабоб (йигитлик) айёмиғача улум иқтисоби қилди (илмларни ўрганди) ва таъби шеър ва муаммо ва сойир фазлиётда (ўзга фазилатларда) мулоиймдур (муносиб, уйғун). Агарчи бот (тез) тарк қилди, аммо сипоҳийликда ҳам эрдамларким (мардларча) бўлур, ўқ отмоқда жалд (жасур, чаққон) ва қилич чопмоқда чобук (илдам) ва сойир жалодатларда (бошқа жасоратларда) онча борким, асрининг аҳли писанд қилурлар. Чун жунун (риндлик, савдойлик) нашъасидин бебаҳра эмасдур, сулук тарийқида кўп офат (мустаҳкам) ва андоз (қатъий) бўлди”.

Навоий толибларнинг комилларинигина ёр деб ҳисоблайди. Чунончи у “Соқийнома”да, Мирзодек ва Мир Дарвеш ҳақида фикр юритганида, фақат Мирзобекни ёр деб атайди:

Бирн ҳам ёр манга, ҳам фарзанд,
Жонга орому юракка пайванд
Бирн ҳамсуҳбату ҳамдарду рафиқ,
Туққанмдин доғи юз қатла шафиқ.

(20, 6, 489).

Навоий инсоният — одамийликни комил инсоннинг бош белгиси деб биледи. У шогирди Мирзобек ҳақида “...инсоният ва хуш ахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Таъб ва фаҳм ва отару тутарда бу икки мулк йигитлари орасида саромади замона”, — деб ёзади. Мир Иброҳимга атаган мактубида унинг номи девондаги “эрлик ва инсоният ва мусулмонлик ва ҳамият” дафтарида қайд этилганини таъкидлайди.

У комил инсоннинг касбни мукамал эгаллашни комил инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири деб биледи. Навоийнинг шогирдлари илму ҳунарда камол топган ёшлардир. Шоир комил инсон ёрнинг дўстлиги, меҳру вафолиги, ростлиги, ҳалоллиги, поклиги каби сифатларига ҳам алоҳида эътибор қилади. У “Икки вафоли ёр” ҳикоясида ҳақиқий вафоли дўст тимсолини яратган бўлса, уни лирик шеърларида хилма-хил шаклларда тавдалантиради. Шоир газалларининг бирида:

Ёр улдурким тилию, кўнгли анинг бўлса бир,
Ким, тили ўзгаю кўнгли ўзга, ул ёр эмас, —

(20, 4, 168).

дея ёлғончиликни қоралаб, ростлик, самимийликни улуглайди. Йигит радифли бир шеърда:

Етти иқлимда офат йигитимча эрмас,
Куёшдин ясаса бу етти афлок йигит.
Поклик пардасида тутсун ани Эзиди пок,
Ким, эрур асру юзи поку ўзи пок йигит.

(20, 3, 86).

дея покликни тараннум этади.

Хуллас, Навоий тариқат йўлига кирган, илоҳий ва инсоний хислатларга эга бўлган комил инсонларни ёр деб атайди, уларни чексиз севади ва ҳурмат қилади. Шоирнинг уларга бўлган яқин муносабатлари одамийлик, мардумлик, дўстлик, маслақдошлик, ростлик, самимийлик, поклик, меҳру вафо каби энг яхши сифатларга асослангандир. Навоийнинг халқлар ва инсонлар орасидаги ёру дўстликка оид қарашлари ўз замонавийлиги билан ҳам гоят муҳимдир.

Муҳаммаджон МАҲМУД,
филология фанлари номзоди.

Орифлар султонининг ИЗДОШИ

Юсуф Сарёмий. Танланган асарлар.
Тошкент, "Маънавият" нашриёти, 2002.

Куёш ҳақида қанчалик совуқ сўзлар сўзланмасин, бундан унинг тафти зинҳор пасаймайди. Ёритиш ёки иситиш хусусияти йўқолиб қолмайди. Чинакам ижодкорлар мероси ҳам шундай. Асарларининг "зарари" ҳақида ҳар қанча бўҳтонлар тўқилмасин, шахсиятига қора чаплашга қанчалик ҳаракат қилинмасин, улар қолдирган маърифат зиёси кўнгилларга мудом нур улашаверади. "Туркистон мулкининг шайх ул-машойихи" (Навоий таъбири) Хожа Аҳмад Яссавий ва унинг издошлари мероси бунинг далили.

Юсуф Сарёмий худди шу йўналишга мансуб ижодкорлардан. Шу сабабли унинг мероси яқин-яқингача деярли ўрганилмай келди. Шу боис бу ном бизга қадар таниш бўлса-да, асарлари моҳиятидан кўпда хабардор бўлолмадик.

Шўролар замонида шеърларидан айрим намуналар "Ўзбек адабиёти" антологиясига кирганлиги, 1990 йили Сайрамда кичик бир тўплами нашр этилгани ҳисобга олинмаса, шу пайтгача асарларининг катта қисми китобхонлар эътиборидан четда қолиб келди. Ваҳоланки, у Қори Фазлуллоҳ Алмаий (1852-1891), Каримбек Камий (1865-1922), Саидахмад Васлий (1870-1925), Тошхўжа Асирий (1864-1916), Ҳожи Мухйи (1835-1911) каби замонасининг етакчи ижодкорлари эътиборини қозонган. Улар томонидан эътироф этилган. Мирзо Тўлаган Тавалло, Абдулҳақ махзум Роиқ ва бошқа истеъдодларга устозлик қилган.

Бинобарин, XIX аср охири XX аср бошлари ўзбек адабиётини бу номдан айри тасаввур этиб бўлмайди. Шу пайтгача шундай салоҳиятли ижодкор асарларининг қўлга илинадиган бирор нашрига эга бўлмай келганимиз адабиётимиз тарихи ҳақидаги тасаввурларимизда муайян кемтик ҳосил қилиб келган эди.

Нихоят, миллий истиқлолнинг ўн биринчи йилида ушбу кемтик тўлдирилди. "Маънавият" нашриётида Юсуф Сарёмийнинг салмоқли "Танланган асарлар"и 5000 нусхада чоп этилди. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифлари: филология фанлари доктори, профессор Бегали Қосимов ва филология фанлари номзоди Муқаддас Тожибоева.

Мазкур нашр ютуғини таъминлаган қуйидаги жиҳатларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш зарур.

Биринчидан, "Танланган асарлар" ишончли манба — шоирнинг шогирди, ўз замонасининг етуқ ижодкори Тавалло томонидан 1914 йили тошбосмада нашр этилган "Девони Мавлавий Юсуф Сарёмий" асосида тайёрланган.

Б.Қосимов ва М.Тожибоеваларнинг ёзишича: "Китобга Расулмуҳаммад Шоший ўғли Мулла Утаб хаттотлик қилган. Камий, Васлий, Саъдий, Хилватийлар таъриф битганлар, шоир "жувонмард, ихлосманд" Таваллони, "хатти хўб" Мулла Утабни олқишлаганлар. Китоб анъанавий девон тартибига амал қилиб тузилган. Ҳажми 160 бет бўлиб, шоирнинг ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий, қитъа, фард, таржиябанд каби 12 поэтик жанрга мансуб 200 дан ортиқ шеъри киритилган. Умумий адади 4684 мисра".

Иккинчидан, нашрга ёзилган тадқиқот даражасидаги сўзбошида Юсуф Сарёмий ҳаёти ва ижоди ҳақида янги илмий мулоҳазалар баён этилган. Жумладан, шу пайтгача адабиётшуносликда шоирнинг таваллуд санаси 1840 йил деб кўрсатиб келинар эди. Сўзбоши муаллифлари бу сананинг 1262 хижрий (1845-1846 милодий) эканлигини ишончли далиллаганлар.

“Бизнингча, — деб ёзади муаллифлар, — шоирни яқиндан билган Каримбек Камийнинг у ҳақдаги:

Ўтуб кетти, афсус, даврони Юсуф,
Тутуб мотамин қилди ихвони Юсуф.
Етушганда етмишга умри азиз,
Ажал охири тутти домони Юсуф, —

сатрлари Юсуф Сарёмий ҳаёти саналарига бир оз аниқлик киритишга ундайди. Кўриняптики, Камий унинг етмишга кириб вафот этганини маълум қияпти. Шоирнинг 1332 ҳижрий (1912-1913 милодий)да вафот этгани аниқ. (Барча марсияларда шу сана берилган). Сарёмий “етмишга етишган”да “ажал домонини тутган” бўлса, 1262 ҳижрийда туғилган бўлиб чиқади. 1262 ҳижрий эса 1845-1846 милодийга тўғри келади (Бу ерда бир нарсани ҳисобга олиш керак. Гап милодий эмас, ҳижрий, яъни ҳар йили 354 кундан иборат бўлган 70 устида кетмоқда)”.

Бундан ташқари, сўзбошида шоирнинг оиласи, Сайрам, Тошкент ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олганлиги, “Кўкалдош”, “Бекларбеги” мадрасаларида мунтазам равишда бўладиган шеърхонликлардаги иштироки, Тошкент адабий мухитининг Шоҳмурод котиб (Тигбандий), Қосимхонтўра Музтариб, Раҳимхўжа Хатмий, Алоуддин Фунуний, Каримбек Камий, Қодирқори Рамизий, Афандихон махзум Ахтарий каби етук намояндалари билан муносабатлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Юсуф Сарёмийнинг “қалами пухта шоир”-лиги, “сўзни, оҳангни теран ҳис этган”лиги, “шеър санъатидан яхши хабардор”лиги асарлари таҳлили орқали асосланган.

Учинчидан, шоир девони юқори савияда нашрга тайёрланган. Матн жорий имлога билимдонлик билан табдил қилинган. Нашрга тайёрловчилар ўз ишларига шу қадар масъулият билан ёндошганларки, баъзан асосий матнда, эҳтимол котибнинг эътиборсизлиги туфайли, йўл қўйилган хатоларни ҳам тузатганлар. Масалан, “Танланган асарлар”нинг 65-бетиде берилган:

Авжи истиғнода бўлса, бир тараннум “Чоргоҳ”,
Тенг эмаским, Зухраи чарх ўлса ҳам овоз соз, —

байтидаги “Чоргоҳ” сўзи, ноширларнинг таъкидлашларича: “Матнда “чорагоҳ” берилган. Мазмунига кўра “Чоргоҳ” деб олинди.

Шунингдек:

Бир замон Фарҳоддек ўзни қилурди кўҳқан,
Бир табассум бирла боқса ул маҳи ширинмақол, —

байтидаги “замон” сўзи ҳам кўлөзма матнда “жаҳон” берилган бўлиб, ноширлар сўзни мантиқ тақозосига кўра таҳрир қилишган.

Тўртинчидан, изоҳ ва лугатлар билан таъминлангани, айниқса, мазкур нашрнинг илмий қийматини оширган. Ушбу изоҳлар наинки Юсуф Сарёмий шеърлари, умуман адабиётимиз тарихи намуналарини тушунишда ўқувчига қўл келади.

“Танланган асарлар”га кирган Юсуф Сарёмий шеърларининг мазмуни теран, бадиияти юксак. Ҳусни таълил санъати билан музайян қуйидаги байт ҳам ушбу фикрни қувватлайди:

Рашқдин боғларда гуллар коса-коса қон ичар,
Чиқса гулгашт этгали, ул шўхи баргигул қабо.

Маълумки, ҳусни таълил — чиройли далиллаш маъносини англатади. Бу санъат талабига кўра, бирор ҳодиса унга боғлиқ бўлмаган бошқа бир ҳодиса воситасида далилланади. Юқоридаги байт гулбарг либос кийган ёрнинг гўзалликда танҳо эканлиги гул сайрига чиққанида уни кўрган гулларнинг рашқдан “коса-коса қон ичиши”, яъни қизариб кетиши орқали исбот этилган.

Ушбу санъат шоирга кўпроқ манзур бўлган шекилли (тўпламдан унга кўплаб мисоллар топиш мумкин), “Ҳеч” радифли ғазалида яна ҳусни таълиддан фойдаланади:

Интизори мақдамнингдин шабнами гул боғ аро,
Кўрмадим беашки ҳасрат дийдаи яфроғ ҳеч.

Яъни, лирик қаҳрамон боққа чиқса, бирор гул ёки япроқ қолмабдики, шабнам тушмаган бўлсин. Буни у ёр қадамига интизор бўлиб тўкилган ҳасрат ёшларига қиёслайди. Оҳорли фикрнинг бетакрор тасвири!

Тазод ва таносуб санъатлари воситасида юзага келган куйидаги байт жозибасидан ҳайратланмаслик мумкин эмас:

Онча гулшанда бўлди рустаҳез,
Бир яқодин чиқорди бош гулу хор.

Умуман, бир байтда бир неча санъат уйғунлигида фикр ифодалаш Юсуф Сарёмий ижодининг хос хусусияти. Тасдир ва тажнис санъатлари бирйўла қўлланган куйидаги байтлар буни тасдиқлайди:

Бу ёшлардинки, йўқтур бир жафосиз кўрмаган ёшим,
Борар ёшлар кўзумдин, бу нечук кулфатли ёшимдур.

Қарошимдин қаро кўзларга ҳаддин оша қўрқарман,
Манга титратма солгон ул кўзи қотил қарошимдур.

Юсуф Сарёмий Хожа Аҳмад Яссавий аъналарини давом эттирган шоирлардан. Унинг куйидаги байтлари ҳар жиҳатдан Яссавий ҳикматларига уйғун:

Кўп қувонма, кўрмишам деб неча ойу йил ҳаёт,
Суд йўқтур, юз мунигдек бўлса беҳосил ҳаёт.

Кўрганнинг бари абас, фармони Раҳмон тутмасанг,
Чун шайтон ҳам кўрар то сури Исрофил ҳаёт.

Яъни, инсон қанчалик узоқ умр кечирмасин, ҳаёти беҳосил ўтса, ўзидан бирор из қолдира олмаса, бундай умрдан ҳеч қандай наф йўқ. Модомики, у ўз яратилишидан кўзланган асосий мақсадга амал қилмас экан, кўрган-кечирганлари бари абас. Бинобарин, шайтон ҳам Исрофил сур чалғунига қадар умр кечиради-да, деган хулоса қилади шоир.

Унинг улуғ Яссавий зиёратига тез-тез бориб турганлиги маълум. Ҳатто бу ҳақда махсус мусаддас ҳам ёзган. Мусаддас Юсуф Сарёмийнинг орифлар султонига бўлган юксак эҳтироми ифодаси сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Унда, жумладан, куйидагиларни ўқиймиз:

Эй, қошифи ҳақойиқ, асрори содиқин,
Вей воқифи дақойиқ, мишкоти ҳориқин,
Рушди тарийқи ҳодии иршоди толибин,
Эй, қулзуми ҳидоят, бурҳони ошиқин,
Келдим ғубори дарғаҳинга сурғали жабин,
Эй, махзани каромату султон ул-орифин.

Сарёмий ҳазрат Яссавийни содиқлар сирларининг ва ҳақиқатларнинг қошифи, ингичка ва нозик маънолар воқифи, Ҳақ ишқида ёнувчиларни бирлаштирувчи, толибларни тўғри йўлга бошловчи, ҳидоят денгизи, ошиқлар ҳужжати каби сифатлар билан таърифлайди. Юзини (пешонасини) каромат ҳазинаси, орифлар султони бўлган бу улуғ зот даргоҳининг ғуборига сурмоқни шараф деб билади. Шоирнинг аксар шеърларида Яссавиёна руҳ мавжудлиги, эҳтимол, мана шу эҳтиром туфайлидир:

Боғлама дунёга кўнгул, мулку моли фонидур,
Ким кўнгул боғлар анга, нодонлар нодонидур...

Ким хабарсиз бўлса ўздин, нафси танпарвар бўлуб,
Бу қаро ер остида қолгон балоға жонидур.

Шоирнинг фикрича, комилликка интилган киши (моддий) дунёга кўнгул қўймаслиги, танпарвар бўлмаслиги керак. Инсон, биринчи навбатда, вужуднинг эмас, руҳнинг тарбияси билан шуғулланиши зарур. Бинобарин:

Ким бўлуб мағрури дунё, аҳли дилни оғритур,
Ўз замонининг ўшал Фиръавн ила Ҳомонидур.

Фиръавн — кибру ҳаво, манманлик тимсоли. Ҳомон — бойликка ҳаддан зиёд ҳирс қўйган, оқибатда ҳалокатга гирифтор бўлган бой, жаҳолат ва разолат рамзи. Шоир байтда талмеҳ санъатини қўллаш орқали фикрнинг таъсирчан бўлишига эришган.

Шоирнинг моддий дунё устидан чиқарган хулосаси шундай:

Сен гумон этма бақо бор деб жаҳон айвонида,
Бил яқин, аввалда фоний эрди, охир фонидур.

Юсуф Сарёмий фардларида ҳам инсон камолоти ва маърифатининг асл моҳияти, унга тўсқинлик қиладиган салбий хусусиятлар хусусида баҳс юритилган:

Ҳар ким ўзини кўрди, ҳаргиз бўлакни кўрмас,
Суратда дийдаси бор, маънида келди аъмо.

Аъмо — кўр дегани. Демак, шоирнинг фикрича, худпарастлик, яъни, фақат ўз ғамини ейиш, ўз манфаатинигина ўйлаш фазилат эмас. Бундай киши, зоҳиран кўзи бўлса-да, моҳиятан кўр.

Бир сўз билан айтганда, бу шеърлар мутолааси ўқувчини дунёга очиқ кўз билан қарашга, ўз ҳоли ҳақида тафаккур юритишга, муайян хулосалар чиқаришга ундайди. Уларда инсоннинг даражаси, ким эканлиги ташқи қиёфасига эмас, маънавий баркамоллигига қараб белгиланиши уқдирилади.

Юсуф Сарёмийнинг барча жанрларга оид шеърлари ҳам катта илмий ва ҳаётий хулосалар чиқаришга асос бера олади.

Ўрни келганда, "Танланган асарлар"даги айрим жузъий нуқсонлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш зарурати сезилади. Булар баъзан форсий изофаларда (**тавофу Каъба**, аслида **тавофи Каъба**, 32-бет), арабий жумлаларда (**нуруллоҳ марқадаху**, аслида **наввароллоҳу марқадаху**). Маъноси: Оллоҳ унинг қабрини нурли қилсин, 135-бет), айрим сўзларнинг нотўғри табдил қилинишида (**ахвон**, аслида **ихвон**, 5-бет) кўзга ташланади.

Бундан ташқари, Сарёмийнинг Яссавий зиёратига бағишланган мусаддасида "мишкоти ҳориқин" тарзида берилган жумла сўзбошида "мушкўйи ҳориқин" шаклида келтирилган.

Лекин, бу жузъий камчиликлар тўпламнинг юқори илмий ва амалий аҳамиятини асло туширмайди. Улар кейинги нашрларни тайёрлаш жараёнида енгил таҳрир билан тузатилиши мумкин.

Умуман, Юсуф Сарёмий "Танланган асарлар"нинг ушбу нашри шоир ижодий мероси тўғрисида тўлақонли тасаввур бера олиши баробарида, кейинги академик нашрларни яратиш йўлидаги муҳим босқич сифатида ҳам қимматлидир.

Профессор Бегали Қосимов раҳбарлигида тайёрланган мазкур нашр олимнинг миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти намуналарини чоп эттириш ва оммалаштириш борасида амалга ошираётган улкан ишларининг дастлабкиси эмас. Мустақиллик шарофати билан унинг заҳматли меҳнатлари натижасида бу давр адабиётининг Бехбудий, Фитрат, Авлоний, Сидқий-Хондайлиқий, Сиддиқий-Ажзий, Сўфизода, Тавалло каби йирик намояндалари асарлари ҳам сўзбоши ва илмий изоҳлар билан нашр этилди. Олий ва ўрта таълим адабиёт дастурларига, дарсликларга кирди. Бугунги маънавий ислохотлар ютуғини таъминлашда муносиб хизмат қилмоқда. Бунда, шубҳасиз, "Маънавият" нашриёти мутасаддиларининг ҳам ҳиссаси бор.

Нурбой АБДУЛ ҲАКИМ,
филология фанлари номзоди.

Морис ДРЮОН

Шато-Гайар асираси

Роман

УЧИНЧИ ҚИСМ

МОНФАКОН ЙЎЛИ

БИРИНЧИ БОБ

ОЧАРЧИЛИК

Бу йил Франция халқи шундай қашшоқликда кун кечирдики, бунақасини сўнгги юз йилликда кўрмаган эди. Бу асрда бир неча бор очликдан жафо чеккан мамлакат бошига яна шу офат даҳшатли ҳамла қилди. Бир неча ошлик туз Парижда ўн кумуш су туради, озгинагина буғдойга олтмиш су — илгари ҳеч қачон бўлмаган баҳони сўрашарди. Бундай қимматчиликнинг биринчи сабаби ўтган ёзда мамлакатда рўй берган ҳосилсизлик эди. Лекин бунинг бошқа сабаблари ҳам йўқ эмасди; буларнинг энг муҳимлари қатъий бошқарувнинг йўқлиги, кўпгина вилоятлардаги баронларнинг кўзғолонлари, одамларнинг бир бурда нонсиз қолишдан қўрқиб ва шу боис егулик нарсаларни гамлаб олишлари, олибсотарларнинг очкўзлиги эди.

Ҳар қачонгидек энг даҳшатли ой феврал ойига тўғри келди. Охирги, куздаги захиралар батамом тугаган, одамлар ҳам жисмоний, ҳам маънавий адоий тамом бўлганди. Бунинг устига совуқ роса запига олди. Очликдан ўлганларнинг энг кўп қисми феврал ойига тўғри келди. Одамлар нима қилиб бўлса ҳам баҳорга етиб олишга интилишарди, халқдаги умидсизлик авж пардасига кўтарилганди. Умидсизлик бировларнинг гам-аламларини кучайтирган бўлса, бошқаларнинг нафрасини оширганди. Яқинларини охирги йўлга кузатаётган ҳар бир одам беихтиёр равишда менинг навбатим қачон келаркин деб ўз-ўзидан сўрарди.

Қишлоқларда барча итларни еб адо қилишди, энди эса йиртқич ҳайвонлардек ёввойилашиб бораётган мушукларни ейишга тушишди. Ем-хашак йўқлигидан моллар қирила бошлади, оч одамлар бир парча ўлакса учун мушглашишарди. Аёллар қор остидаги яхлаган ўтларни кавлаб олишлари биланоқ ейишарди. Одамлар қора қайин дарахтининг пўстлоғидан қилинган ун эман дарахтининг пўстлоғидан тайёрланган ундан яхшироқ эканлигини билиб олишди. Ўспирин болалар ҳар кун қўл ва ҳовузларнинг юзини бирор балиқ тутиш умидида ёришарди. Қишлоқларда кексалар деярли қирилиб бўлди. Силласи қуриган, тўхтовсиз ишлаганидан адоий тамом бўлган дурадгорлар тинимсиз тобут ясашарди. Тегирмон гилдираklarининг овози батамом тинди. Ақлдан озиш ҳолатига келган оналар жажжи қўлчаларида похолни ушлаганлари ча тош қотган болаларини аллалашарди. Баъзан оч деҳқонлар ибодатхоналарга ёпирилишарди, аммо сахийлик билан берилган садақа ҳам уларни очликдан қутқариб қололмасди, зеро, пулга тобутдан бошқа ҳеч нарса сотиб олиб бўлмас-

Охир. Боши ўтган сонларда.

ди. Жимжит дала йўлларида бир бурда нон топиш умидида тирик скелетлар тўдаси мадорсизликдан оёқлари майишиб, шаҳар томон интилишарди. Уларнинг қаршисида эса худди ўзларидек скелетлар қишлоқ томон йўл олишганди. Франциянинг бой вилоятларида ҳам, азалдан қашшоқ саналган вилоятларида ҳам аҳвол шундай эди. Валуа ва Шампанида ҳам, Марш ва Пуатуада ҳам, Ангулем ва Бретанида ҳам, ҳатто Бос, Бри Ил-де-Франсда ҳам аҳвол шу тахлит эди. Вазият Нофл ва Крессэда ҳам шунақайди.

Гуччо Бувиль билан биргаликда Авиньондан қайтишаётганда ана шундай гамгузор Француз тупроғидан ўтиб келишди. Лекин бизнинг сайёҳларимиз тунаш учун мансабдор шахсларнинг қароргоҳларида ёхуд таъсирли сеньорларнинг жойларида тўхташгани, ўзлари билан етарли даражада егулик нарсалар олиб юришгани, ҳамёнларида қовоқхоначилар оғзидан чиққан пулни тўлайдиган даражада олтинларнинг борлиги, энг муҳими Гуччо уйига шошиб тургани сабабли очарчилик ҳукм сураётган мамлакатта унчалик эътибор бермади, шунчаки енгил нигоҳ ташлади.

Ҳатто пойтахтга келгандан кейин уч кун ўтгач, Париждан Нофлгача от сурганда атрофда рўй бераётган нарсаларни унчалик ўйлаб кўрмаганди. Мўйна қошланган йўл-йўл ёмғирлиши совуқдан яхши асрарди. От ҳам чопқиргина экан, Гуччонинг ўзи эса севгилиси ёнига шошаётганди. Йўлда кетаётганида Франциянинг бўлажак қироличаси Клеменция Венгерская билан бўлиб ўтган суҳбатини қай тарзда ҳикоя қилиб беришини хаёлида чамалаб борарди. Уша суҳбатда ўзининг гўзал Марисини бир неча бор эслаганини ва хаёлан у билан бўлганлигини севгилисига айтиб беради. Зеро, тасодифий хиёнатлар эса севгига тўсқинлик қила олмайди. Сўнгра Марита Неаполнинг дабдаларию гўзаллигини таърифлаб беради. Бир сўз билан айтганда, Гуччо ўзида бу фахрли вазифа, ажойиб саёҳатнинг акс-садосини ҳис этарди, у севгилисини янада кучлироқ севишига ишонарди.

Фақат Крессэга кириб келгандан кейингина Гуччо атрофга биринчи марта эътибор билан қаради, унга ёд бўлиб кетган жойларга теранроқ нигоҳ ташлади. Бу жойлар севгисига ажойиб бир фон бўлган гўзал масканлар эди.

Далалар ва моллар кўринмайдиган ўглоқзорларнинг хувиллаб ётганлиги, у ер-бу ердагина тутун чиқиб турган маъюс кулбалар, дабдаласи чиқиб кетган ифлос кийимлардаги қоқсуяк ўткинчилар, уларнинг сўз билан ифодалаш мушкул бўлган гамгин нигоҳлари йигитни ҳайрон қолдирди. Маррага яқинлашган сари ундаги ташвиш, гам-алам ортиб борарди. Гуччо Модра ирмоқчасидан оти билан сакраб ўтиб қўрғонча ҳовлисига кириб келганда эса кулфат устидан чиқди. Ахлат уюмини титадиган хўроз ҳам кўринмас, отхонада молларнинг маъраши, итларнинг вовуллаши ҳам эшитилмасди. Йигит отдан сакраб тушди, ҳеч ким — на хизматчилар, на хонадон соҳиблари унинг истиқболига чиқишмади. Уйни гўё ер ютгандай. “Эҳтимол, улар кетиб қолишгандир”, — ўйлади Гуччо. Балки мен йўқлигимда уларни бу ердан олиб кетишгандир, уйни қарз эвазига сотишгандир? Нима бўлди ўзи? Эки бу ерда вабо тарқалдимми?

Отни деворга ўрнатишдан ҳалқага боелаб (бундай яқин масофага Гуччо хизматчисини олмаганди, шунда у эркинроқ бўларди) уйга кирди. У уйга кириши биланоқ де Крессэ хонимга рўбарў келди.

— Эҳ, жаноб Гуччо! — ҳигоб қилди у. — Мен ўйловдимки... Мен эса ўйловдимки... Мана, сиз келганингизда...

Элиабель хонимнинг кўзларидан дув-дув ёш оқарди. У кутилмаган учрашув ҳаяжонидан тинкаси қуриган одамдай столга тираниб турарди. Шу вақт ичида аёл йигирма қалоқларга озган, ўн йилга қариганди. Қачонлардир кучли беллари ва кўкракларига ёпишиб турган кўйлагига халвираб турибди, бева-ларга хос рўмолча ўраб олган юзлари заъфарон, шишиб кетганди.

Гуччо ўзининг ҳайрон бўлаётганини сездирмай кўзини ундан олди ва зални кузатди. Крессэ қўрғонига аввали келганларида ҳамма нарса — ҳатто майда-чуйдаларгача жой-жойида бўларди, озгина маблағ ҳисобига бўлса-да, илгариги ругбаларини сақлашга интилишарди: ҳозир эса ҳаммаёқда қашшоқлик, тартибсизлик ҳукм сураб, чор-атроф қалин чанг билан қопланганди.

— Афсус, биз меҳмон кутадиган аҳволдамасмиз, — гамгин овоз билан гапирди Элиабель хоним.

- Ўғилларингиз Пьер ва Жанлар қаерда ўзи?
- Ҳар қачонгидек — овда улар.
- Мари-чи? — сўради Гуччо.
- Эссиз! — жавоб берди Элиабель ерга қараб.

Гуччонинг назарида кимдир-бирова совуқ тирноқларини мияси ва юрагига ботираётгандай туюлди.

- Нима бўлди ўзи?

Элиабель хоним бошини ҳам қилди, унинг ҳаракати адоқсиз ғам-алам ва умидсизликни ифодаларди.

— У шунчалик дармонсиз, ҳолдан тойганки, ҳеч қачон ўрнидан тура олмас керак, ҳатто Пасхагача ҳам етолмайди, шекилли.

— Қандай касал у? — бақирди Гуччо тирноқларини ботирган ҳалиги қўл бўшашгандай туюлиб. Зеро, у аввалига тузатиб бўлмас бирор фожиа рўй берган деган ҳаёлга борганди.

— Ҳаммамиз азоб чекаётган касаллик, бутун-бутун оилалар қирилиб кетаётган касалликка чалинган. Очлик касалига, жаноб Гуччо. Ўзингиз ўйлаб кўринг, қанчалик семиз бўлганимга қарамасдан, мен шунчалик қуриб қолиб, оёқда базўр турган бўлсам, очлик ўзи қилтириққина бўлган қизчамни қай аҳволга солиши мумкин, ахир.

— Элиабель хоним, мен бўлсам очликдан фақат камбағалларгина азоб чекапти деб ўйлаб юрибман, — нола қилди Гуччо.

— Сизнингча, биз киммиз ўзи? Ахир фақир бечоралар эмасми? Агар биз насл эътибори билан рицарлик ругбасига эга бўлсак, мана ҳозир устимизга қулай-қулай деб турган уй-жойлар бизга қараса, бошқаларга қараганда бизга осон деб ўйлайсизми? Фақир дворянларнинг бутун бойликлари крепостнойларда, уларнинг меҳнатида. Уларнинг ўзлари тишларининг кирини сўриб, бир бурда нон сўраб эшикларимиз остонасида бирин-кетин ўлаётганларида қандай қилиб бизларни боқинлар дея оламиз. Шунинг учун барча молларимизни улар билан баҳам кўрдик. Устига-устак, бу ернинг ҳокими охири егуликларимизни ҳам тортиб олаяпти. Париждан келган фармонга кўра бу иш ҳамма ерда амалга оширилаяпти. Тортиб олинган нарсалар пристав ва бошқа сарой аъёнларини боқиш учун эмиш. Улар эса ҳозир ҳам аввалгидай хўппа семиз, юзларидан қон томади. Барча деҳқонларимиз ўлса биз нима қиламиз? Бизнинг ҳам йўлимиз бир — ўлим. Ахир бизнинг ер-сувларимиз ҳеч нарсага арзимади. Ерга ишлов берсангинга у қимматга эга бўлади. Ерни эса мурдалар ҳайлаб экин экадими? Энди ҳеч қандай хизматчи эркаклар ҳам, аёллар ҳам йўқ. Бегона маймоққинам...

— Сизлар дастурхончи деб чақирадиган хизматчиларингми?

— Ҳа, ўша, бизнинг дастурхончимиз, — тасдиқлади Элиабель хоним маъюс кулимсираб. — Уни ўтган ҳафтада дафн этдик.

— Қани у? — сўради Гуччо.

— Ким? Марими? Тепада, ўз ётоқхонасида.

— Кўрсам майлими?

Бева жавоб беришга шошилмади: шундай оғир дамларда ҳам Крессэ хонадонининг соҳибаси одоб қоидаларини унутмади.

— Хўш, майли, — деди ниҳоят, — мен кириб уни сизнинг киришингизга тайёрлаб тураман.

У юқори қаватта аранг чиқиб борди ва бироздан сўнг меҳмонни чақирди. Гуччо уч зинани битгдан ҳатлаб ўқдай отилиб кирди.

Мари де Крессэ оддийгина оқ чойшаб ташланган эски модалаги энсиз каваротда ярим ётган ҳолатда эди. Орқасига ёстиқлар қўйилганди.

— Жаноб Гуччо... Жаноб Гуччо, — шивирлади Мари.

Атрофлари кўқарган кўзлари ҳаддан ташқари катта кўринарди, узун қуюқ сочлари олгиндай товланиб баҳмал ёстиқ устига ёйилганди. Юзларининг териси ва нозиккина бўйни шу қадар оқ эдики, бу одамда қандайдир қўркув уйғотарди. Илгари Марининг нигоҳига оламдаги бутун ёруғлик жо бўлгандек туюлса, эндиликда уни палахса-палахса оқ булутлар тўсиб олгандай.

Элиабель хоним йиғлаб юборишдан кўрқиб ёшларни холи қолдирди. Гуччонинг ҳаёлига беихтиёр равишда хонадон соҳибасига ўзи ва қизи ўртасидаги

сир маълуммикин, Мари йигитга бўлган туйғуларини онасига айтганмикин деган фикр келди.

— Менинг гўзал Марийим, — деди Гуччо каравотга яқинлашаркан.

— Ниҳоят, сиз шу ердасиз, ниҳоят, қайтиб келибсиз. Мен эса сизни кўролмасдан ўлиб кетаман деб жуда кўрққандим.

Қиз хастаҳол равишда йигитга тикилди. Унинг кўзларида ташвишли савол зухур этганди.

— Сизга нима бўлди, Мари? — сўради Гуччо бошқа сўз тополмай.

— Дармонсизлик, севгилим, дармонсизлик. Яна мен сиз мени бутунлай ташлаб кетдингиз деб кўрқдим.

— Менинг қиролнинг топшириғи билан Италияга жўнаб кетишимга тўғри келиб қолди. Шунчалик шошилиш равишда жўнаб кетдимки, ҳатто сизни хабардор қилиб қўйишга ҳам улгурмадим.

— Қиролнинг топшириғи билан, — шивирлаб қўйди Мари.

Лекин ҳамон кўзининг туб-тубида савол ифодаси турарди. Шунда Гуччо тўсатдан ўзининг айқириб турган саломатлиги, мўйна тикилган ёмғирпўши, Италияда ўтказилган беғам кунлари учун уялиб кетди. Ҳатто Неаполда куёшнинг ялғиллаб туриши, дунё устунларига яқинлиги билан ифтихор қилишидан ҳам хижолат чека бошлади. Мари унга озиб кетган гўзал қўлини узатди. Гуччо бу қўлни ўз қўлига олди, бармоқлар бир-бирини танир, бир-бирларига овозсиз савол беришарди. Бармоқлар бир-бирлари билан чирмашди. Гуё умумий ибодатга отланган қўлларнинг бундай бирлашиши қайноқ бўсалар, вафо ҳақидаги қасамёдлардан ҳам кўра кучлироқ муҳаббат рамзи.

Марининг кўзларидаги унсиз савол йўқолди, пастга қаради.

Шундан кейин улар жим қолишди, қиз Гуччонинг бармоқлари теккандан кейин йўқотган кучлари ўзига қайтгандай бўлди.

— Мари, кўрдингизми, мен сизга нима олиб келдим! — тўсатдан гап қотди Гуччо.

У ҳамёнидан тўғноғич ва қимматбаҳо тошлар қадалган икки олтин тўқа чиқарди. Бундай тўқалар зодагонлар орасида эндигина расм бўлаётганди, устки кийимнинг орқасига тақиб юриларди. Мари совгани қабул қилиб олчак, уни лабига босди. Гуччонинг юраги ачишди. Зеро, ҳатто венициан заргарининг санъаткорона яратган олтин совғаси ҳам очликни қондира олмаслигини тушунди. “Бир кўза асал ёхуд мураббо ҳозир шу шакилдоқ нарсалардан қимматлироқ эди”, — деган хаёлга борди. У шошилиш равишда ҳаракат қилишга ошиқди.

— Мен ҳозир сизни тузатадиган дори топиб келаман, — деди у.

— Сиз фақат шу ерда турсангиз бўлгани, мен ҳақимда ўйласангиз бўлгани, менга бошқа ҳеч нарса керак эмас. Наҳотки, сиз мени яна тарк этсангиз?

— Бир неча соатдан кейин қайтиб келаман.

У шаҳдам қадамлар ташлаб эшик томон йўналди.

— Сизнинг онангиз... биладими? — сўради ярим овоз билан.

Мари “йўқ” дегандай бош чайқади.

— Мен сизнинг туйғуларингизга ҳали қатъий ишонмагандим, шунинг учун ўртамаздаги сирни оймга айтмагандим, — шивирлади Мари. — Агар ўзингиз истамасангиз бундан кейин ҳам ошқор қилмайман.

Гуччо залга қайтиб тушгач, Элиабель хонимдан ташқари ҳозиргина овдан қайтиб келишган икки ўғилни ҳам учратди. Пьер ва Жаннинг ташқи қиёфалари — хурпайиб кетган соқоллари, нотабийй йилтиллаб турган ҳорғин кўзлари, йиртилиб кетган, у ер-бу еридан чатиб қўйилган афтодаҳол кийимлари қашшоқлик уларга ўз панжасини ботирганини кўрсатиб турарди. Ака-ука Гуччони эски дўстларидек хурсандчилик билан кутиб олишди. Лекин ўзларидаги ҳасад туйғусини енга олмаганликлари боис анча ёш бўлган ломбардчи йигит ҳамон гуллаб-яшнаётганлигини кўриб Жан: “Банкирлик олий зот бўлишдан кўра ишончлироқ экан-да”, деган хаёлга борди.

— Ойимиз ҳаммасини гапириб бергандирлар, ўзингиз ҳам Марини кўрдингиз, — гап бошлади Пьер. — Қарға ва юмронқозиқдан бошқа ҳеч нарса овлай олмаямиз. Бунақа овдан бутун бошли оиланинг тирикчилик ўтказиши амри-маҳол. Лекин нима ҳам қилардик? Овлаш мумкин бўлган барча нарсалар ов-

лаб бўлинди. Деҳқонларни ўзбошимчалик билан ов қилманглар деб қанчалик уришманг, бир парча эт учун калтак ейишга ҳам тайёр. Бу ҳам тушунарли: уларнинг ўрнида биз бўлганимизда ҳам худди шундай қилардик.

— Ўтган йили кузда мен келтириб берган милан бургутлари ов қилишларингизга ёрдамлашмаяптими? — қизиқди Гуччо.

Ака-ука уялишганидан ерга қараб қолишди. Кейин табиатан қизиққонроқ ака бутун ҳақиқатни очишга қарор қилди:

— Уларни маҳаллий ҳоким Портфрююга беришга тўғри келди, акс ҳолда охирги чўчқамизни олиб қўймоқчи бўлди. Бунинг устига биз бургутларни яхши ўргата олмадик, ёввойи қушлар йўқ эди.

Гуччо берган совгадан ажраб қолишганини эътироф этиши ўзи учун ғоят оғир, аламли эканлиги кўришиб турарди.

— Сизлар жуда тўғри қилгансизлар, — маъқуллади Гуччо, — иложи бўлса сизларга улардан ҳам ёмон бўлмаган бургутлар келтириб бераман.

— Уша ҳоким итдан ҳам баттар! — ғазаб билан хитоб қилди Пьер де Крессэ. — Қасам ичиб айтаманки, сиз бизларни унинг чангалидан кутқариб кетганингиздан кейин ҳам заррача ўзгармади. У ҳар қандай очарчиликдан ҳам расво. У туфайли азоб-уқубатларни бошдан кечиришимиз янада оғирроқ кечмоқда.

— Мени маъзур тутинг, жаноб Гуччо, бизнинг фақирона дастурхонимиз учун. Афсус-надоматлар бўлсинким, сизга бундан дурустроқ дастурхон ёзолмаймиз, — деди бева.

Гуччо назокат билан Нофлдаги банкир уйи бўлимининг хизматчилари тушликда кутиб туришганини айтиб таклифни рад этди.

— Ҳозир энг асосийси, қизингизнинг саломатлигини ушлаб туриш учун зарур бўлган энг муҳим нарсаларни топиш, Элиабель хоним. Унинг ҳолдан кетишига йўл қўймаслик. Мен бу иш билан шуғуланаман, — деди Гуччо.

— Биз ғамхўрлигингиз учун чексиз миннатдоримиз, лекин кўрқаманки, ҳозир йўл бўйларигадаги ўтлардан бошқа ҳеч нарса топа олмасангиз керак, — деди Жан де Крессэ.

— Бу нимади? — хитоб қилди Гуччо камарига қистириб олган ҳамённи кафти билан уриб. — Бирор нарса топиб келмасам ломбардчи отимни бошқа қўяман.

— Ҳозир ҳатто олтинлар ҳам ёрдам бермайди, — хўрсиниб қўйди Жан.

— Буни ҳали кўрамиз.

Шундай ҳол рўй бердики, Гуччо ҳар сафар Крессэ хонадонига ташриф буюрганида қарз берувчи одам вазифасини эмас, олийжаноб халоскор вазифасини бажарарди. Шундоқ ҳам жаноб де Крессэ ўлиб кетгандан кейин уларнинг уч юз ливрлик қарзлари тўланмай қолиб кетганди.

Гуччо оёғини қўлига олиб Нофлга югурди. Толомеи идорасининг ходимлари кулфатдан чиқишга ёрдам беришларига қатъий ишонарди. “Мен фаҳм қиламанки, зарур нарсаларни барчасини ғамлаб олишган, ҳеч бўлмаганда егулик сотиб олиш учун қаерга мурожаат этиш зарурлигини кўрсатишди”, — ўйларди у.

Лекин бахтга қарши торф ёнаётган ўчоқ атрофига ғужанак бўлиб олган уч ватандошини учратди. Уларнинг юзлари қандайдир сомондай заъфарон бўлиб кириб келган одамга қиё ҳам боқишмади.

— Мана икки ҳафтадирки, барча савдо-сотик ишлари тўхтатилган, жаноб Гуччо, — дейишди улар. — Кунига биттагина операция ўтказилса жон деймиз. Қарзлардан ҳеч қандай фойда тушмаяпти. Йўқ нарсани йўндириб бўлмайди-да... Егулик нарсаларни қаердан ҳам топиб бўларди?

Улар елкаларини қисишди.

— Биз ҳозир базми жамшид курмоқчи эдик: бир фунт каштанни тушириб оламиз, — деди бўлим бошлиғи, — кейин уч кун рўза тутаимиз. Парижда ҳозирча туз бор. Одамлар асосан туз етишмаганидан ўлишмаяпти. Агар сиз бизга озгина туз топиб берсангиз жуда саз бўларди! Монфор ҳокимида туз бор, лекин у ҳеч кимга бермаяпти. Унда ҳамма нарса ортиб ётибди. Лаънати бутун округни талади, ўзини ҳақиқий истилочидай тутаяпти.

— Яна умми? Бу Портфрюю чиндан ҳам офат чиқди-ку! — қичқирди Гуччо.

— Ҳечқиси йўқ, мен унга кўрсатиб қўяман. Бир маротаба бу муттаҳамнинг адабини берган эдим.

— Жаноб Гуччо... — деди нофль бўлимнинг вакили жазовага туша бошлаган йигитнинг эсини ўзига келтириш мақсадида.

Лекин Гуччо ташқарига чиқиб, отига минишга улгурганди. Унинг юрагида ҳеч қачон ҳозиргидек нафрат ўти ёнмаганди.

Мари де Крессэ очликдан ўлаётганди. Шунинг ўзи Гуччонинг фақирлар ва изтироб чекаётганларнинг томонига ўтишига етарли эди. Ҳозир эса, айниқса, қизни чинакамига севишини англади. У ломбардчи, банкирвачча фақирларнинг ҳимоячилари томонига узил-кесил ўтди. Энди у тўсатдан ҳатто уйларнинг деворларидан ҳам ўлим нафаси келаётганини фаҳмлади. У энди бутун юраги билан бу бахтсиз, оёқларини зўрға кўтариб босаётган, ўз яқинларининг тобутлари орқасидан судралаётган, атрофга қўрқа-пуса разм солаётган, устига тери ёпилган тирик скелетлар билан бирга эди.

У ўз ханжарини Портфрюининг мечкай қорнига тикиб юборади. Гуччо ҳокимни саранжом қилишга қатъий қарор қилди. У Мари учун қасос олади, мана бу қишлоқдагилар учун ўч олади, адолат курашчиси сифатида ўртага чиқади. Уни табиийки, шу ондаёқ ҳибсга олишади; лекин Гуччо шундай бўлишини, катта шов-шувга сабаб бўлишини истайди. Амакиси Толомеи ер ва кўкни ағдар-тўнгар қилиб юборади, сўраб жаноб Бувилль олдига, Валуа жаноби олийлари ҳузурига югуради. Гуччони Парижда суд қилишади, албатта унда қиролнинг ўзи ҳам қатнашади. Ано ўнанда Гуччо: “Мен шунинг учун ҳам ҳокимингизни ўлдиридим”... деб қичқиради.

Лекин бир ярим лье¹дан ошиқроқ бўлган масофани бир меъёрда босиб келган от туёқларининг овози ғазабланган йигит ҳушини бироз ўзига келтирди. “Шуни эсингда тутки, ўғлим, мурда ҳеч қачон процентларини тўлай олмайди”, — деган сўзларни қайтаришни ёқтирарди Толомеи. Бунинг устига, ҳар бир одам ўзи ўрганган қуролини яхши ишлата олади. Гарчи Гуччо ханжар ўйнатишни яхши билса-да, яккама-якка жангда унчалик эмасди.

Гуччо Монфор — л'Аморига яқинлашгач, отини секинлатди, ўзини қўлга олди, шундан кейингина ҳоким турадиган уйнинг эшиги олдига борди. Посбон нотаниш йўловчига унчалик илтифот кўрсатмагач, Гуччо ёмғирпўши чўнтагидан қирол муҳри босилган ёрликни чиқарди. Бу ёрликни жиянини фахрли вазифа билан Италияга юборишаётганида банкир Толомеи Карл Валуадан вакиллик учун илтимос қилиб олганди.

Ёрликда умумийроқ иборалар: “Қиролликнинг барча вакиллари, ҳокимларга мазкур илтифот ва ёрдам кўрсатишни буюраман...” деб ёзилганди. Шунинг учун Гуччо бу ёрликдан яна анчагина фойдаланиб юрмоқчи эди.

— Қироллик хизмати! — деди Гуччо.

Қиролнинг шахсий муҳрини кўрган посбон дарҳол югуриб-елиб илтифот билан дарвозани очди.

— Отимга сули беришни буюриб қўй, — буюрди Гуччо.

Агар қайсидир одамни бир марта енгиб олсангу тақдир сени у билан иккинчи маротаба рўбарў қилса у ўзини олдиндан енгилган ҳисоблайверади. У ҳатто аввалига қаршилиқ кўрсатиб кўриши ҳам мумкин, лекин барибир дарё суви доимо бир томонга оқаверганидек изминга тушади. Портфрюи билан Гуччо муносабатлари ҳам айни шундай кечди.

Маҳаллий ҳоким гўшгдор танасини липиллатганича ғоят ҳаяжонланган ҳолда меҳмон истиқболига чиқди.

Ёрликдаги: “Қиролликнинг барча вакиллари, ҳокимларига...” дейилган дастлабки сўзлар унинг ташвишини янада оширди. Бу навқирон ломбардчи қандай сирли ваколатларга эга экан? Тафтиш ўтказиш мақсадида келдимикин ёхуд сир олиш учунми? Ўз вақтида Филипп Чиройли вилоятларга айғоқчиларни яширин равишда юборарди. Улар киши кўзига бирор беозорроқ юмуш билан шуғулланишарди-ю аслида қиролга маълумотномалар ёзишарди. Қараб-сизки, кимнингдир калласи елкасидан учиб кетарди ёхуд бирортасининг орқасидан қамоқонанинг дарвозаси умрбодга беркиларди...

¹ 4,5 км.га тенг узунлик ўлчови.

— Эй, жаноб Портфрюю! Аввало сизга шуни маълум қилиб қўяйки, — бошлади Гуччо, — Крессэллар хонадонининг мероси ҳақидаги ишни юқоридаги одамларга айтганим йўқ. Шу иш туфайли мен ўтган йили сиз билан танишиш бахтига мушарраф бўлган эдим. Мен қандайдир хатолик рўй берган деб ҳисоблардим. Умид қиламанки, бу сизни хотиржам қилади. Бечора ҳоким буни таскин деб тушуниши ҳам, таъна деб билиши ҳам мумкин эди: “Эсингиздами, сизни мен мансабингизни суиистеъмол қилаётганингизда ушлаб олган эдим. Истаган вақтимда сирингизни ошкор қилишим мумкин”.

Портфрююнинг юмалоқ юзи оқариб кетди. Унинг пешонасидаги машҳур сўтали пишиб кетган қулупнайни эслатарди. Кичкина кўзларининг оқи сарғайиб кетганди. Чамаси унинг жигари касал эди.

— Мен сиздан жуда миннатдорман, жаноб Бальони, мен ҳақимда яхши фикрлар билдирганингиз учун, — минғирлади у. — Дарҳақиқат, хатолик ўтган экан. Мен ҳисоб-китобларни яна бир қараб чиқишни буюрдим.

— Бундан чиқди, ҳисоб-китоб бир текшириб чиқишга муҳтож экан-да? — айёрона сўради Гуччо.

Портфрюю шу ондаёқ аҳмоқона гапириб қўйганини, гапирганда ҳам анча хатарли хатога йўл қўйганини тушунди. Бу навқирон ломбардчи ҳар сафар ўзини адаштириб йўлдан ураётганини тан олди.

— Ҳозир тушлик қилмоқчи бўлиб турувдим, — деди гап мавзуини тезроқ ўзгартиришга ҳаракат қилиб. — Биз билан тушлик қилиб менга илғифот кўрсатасиз деб умид қиламан...

Унинг меҳмон олдида хушомадгўйлик қилаётгани шундоққина кўриниб турарди. Қадр-қиммат туйғуси таклифни рад этишни талаб этарди. Лекин айёрлик туйғуси эса розилик беришга ундарди. Инсон бошқа ҳеч қаерда овқатланаётган пайтдагидек ўзини эркин тутолмайди. Бунинг устига, Гуччо эрталабдан бери туз тотмаганди. Ҳолбуки, у озмунча йўл босиб келдими. Шу боис Нофлдан лаънати ҳокимни албатта ўлдирарман деб йўлга чиққан навқирон ломбардчи у билан бир дастурхон устида ўтириб қолди. Ханжарини қинидан чиқардию уни маромида пиширилган, олтинранг, киши ишгаҳасини очадитган қайла ичида сузиб турган ёш чўчқачанинг каттагина бўлагини кесиб олиш учун ишлатди.

Атрофини оч-наҳорлар ўраб олган ҳокимнинг мечкайлиги чинакамига ҳайратланарли эди.

“Буни қаранг-а, — ичида ўйлади Гуччо, — мен бу ерга Марини боқишга егулик қидириб келган эдим. Ҳозир эса оғзимни тўлдириб гўшт чайнаб ўтирибман”. Томоғидан ўтаётган ҳар бир луқма меҳмоннинг мезбонга нафратини ошириб борарди. Мезбон эса Гуччони янада хурсанд қилмоқ учун энг лаззатли таомлар ва ноёб винолардан келгиришни буюрди.

Гуччо стакандаги винодан ҳўшларкан ичида ўйларди: “Сен ҳали буларнинг ҳаммаси учун жавоб берасан! Хотиржам бўлавер, менинг ёрдамимда ҳали дорга осиласан”. Ҳали ҳеч қачон ҳеч қаерда дастурхонга қўйилган ноз-неъмат хушмуомала мезбонга бунчалик кўп мусибатлар келгирмаган бўлса керак. Гуччо қулай келган ва қулай келмаган ҳолатда ҳам Портфрююни ноқулай вазиятга солаверди.

— Эшитишимга қараганда, жаноб Портфрюю, бир неча бургутингиз бор экан? — Тўсатдан мезбонга тик қараб сўради Гуччо. — Бундан чиқди сиз сенъорлар билан баробар ов қилиш ҳуқуқига эга экансиз-да?

Вино ичаётган ҳоким қалқиб кетай деди.

— Мен маҳаллий сенъорлар овга таклиф этишган пайтларида улар билан бирга бораман, — қизғин жавоб берди у.

Гапни қалтис бўлмаган мавзуга буриш ва бирор нарса айтиш мақсадида деди:

— Янглишмасам, сиз жуда кўп саёҳат қилгансиз-а?

— Дарҳақиқат, кўп юрганман, — беписандлик билан гапирди Гуччо. — Яқинда қиролимиз топшириғи билан Неаполитан қиролчаси хузурига, Италияга бориб келдим.

Портфрюю биринчи маротаба Гуччони учратганида у эндигина Англия қиролчасининг олдидан қайтиб келган эди. Чамаси бу йигитни тасодифан қиро-

личалар хузурига юборишмаган бўлса керак, чамаси у жуда таъсирли одам. Бунинг устига у англаш қийин бўлган қандайдир йўллар билан бошқалардан сир тутиш лозим бўлган нарсаларни билиб олади...

— Жаноб Портфрюи, амакининг Нофлдаги бўлими хизматчилари жуда қашшоқликда кун кечиришади. Очарчиликдан уларнинг тинка-мадорлари батамом қуриб қолибди, ҳеч нарса сотиб олиб бўлмайди, — Гуччо тўсатдан терс гапирди. (Мезбон айнан шу нарса учун келганини тушунди.) — Очлик халқни хонавайрон қилган ўлкада солиқни мол, маҳсулот шаклида йиғишингизни, бу билан уларнинг охирги бурда нонларига ҳам чанг солишингизни қандай тушунмоқ керак?

— Эй, жаноб Бальони, сиз фавқулудда муҳим масаланигина эмас, мен учун ғоят ташвишли ва маънос масалани ҳам кўтардингиз. Гапимга ишонаверинг, лекин мен Париждан келган буйруқни бажаришга мажбурман. Бу ерлардаги бошқа маҳаллий ҳокимлар сингари ҳафтасига уч арава озиқ-овқатни пойтахтга етказиб туришим керак. Чунки жаноби олийлари де Мариньни халқ ғалаёнлари чиқиб кетишидан қўрқади ва шаҳарни ўз измида ушлаб туришни хоҳлайди.

Ҳаммавақтдагидек бунда яна қишлоқ аҳли қийин аҳволда қолади. Миршабларингиз эса аҳолидан тўрт арава озиқ-овқат йиғишади-ю сиз тўртинчисини ўзингизга қолдирасиз, шундайми?

Кўрқувдан ҳокимнинг юраги ўйнаб кетди. Эҳ, бу тушликни уюшгирмасам бўларкан, ҳали томоғимдан тепшиб чиқади, шекилли!

— Нималар деяпсиз, жаноб Бальони, бундай бўлиши мумкин эмас. Қанақасига шундай фикрга бордингиз?

— Эй, қўйсангиз-чи, ҳоким. Бўлмаса бу нозу-неъматлар қаердан келди? — қичқирди Гуччо қўли билан дастурхонга ишора қилиб. — Сон гўшти боғингиздаги дарахтларда ўсмаса керак. Миршабларингиз ҳам азбаройи семириб кетишганидан озиш учун нилуфар чайнашади.

“Эҳ, буни аввалроқ билганимда эди, — ўйларди Портфрюи, — ҳеч қачон бунақа кутиб олмасдим”.

— Давлатда тартиб ўрнатиш учун, — деди у, — аввало уни қўллаб-қувватлайдиганларни тўйгазоқ керак.

— Баҳслашмайман, балки тўғридир, — деди Гуччо. — Сиз нима дейишингиз лозим бўлса шуни айтаяпсиз. Масъулияти юқори сиздай одамлар худди бошқалардек мулоҳаза юритиши ёхуд улар сингари ҳаракат қилмоғи даркор эмас.

Гуччо кугилмаганда гап оҳангини ўзгартирди, у энди мезбоннинг ҳар бир сўзи, фикрлари ўз фикрлари билан уйғун чиқаётгандек бош қимирлатиб тасдиқлаб турди. Ҳозир у беихтиёр равишда Робер Артуага тақлид қилаётганди. Робер Артуа билан қилинган суҳбат ёш ломбардчида унутилмас таассурот қолдирганди. Орадан яна бироз фурсат ўтса унинг елкасига дўстона қоқиб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди. Дадиллик учун яхшигина ичиб олган мезбон эса ўзини тутиб олиб, бамисоли товусдек эркин сеза бошлади.

— Хайр-садақалар ҳам, шундай-да, — деди Гуччо.

— Қандай хайр-садақа?

— Албатта, хайр-эҳсонлар ҳам шундай! Сиз уларни ҳам мажбурий йиғасиз. Улар қандайдир яшашлари, хизматкорларига ҳақ тўлашлари керак-ку, ахир? Шунинг учун сиз хазинанинг ҳам, ўзингизнинг ҳам эҳтиёжингизни қондиришга ҳаракат қиласиз. Буни қандай амалга оширасиз? Солиқларни икки баробар оширасиз, тўғрими? Менга маълум бўлишича, барча ҳокимлар ҳам шундай қилишади.

— Маълум даражада, — розилик билдирди Портфрюи яшириб ўтиришни ва гапни айлантиришни истамай. Қаршисидаги йигит бу ишларнинг бевосита иштирокчиси бўлмаса-да, кўп нарсалардан хабардорлигига тан берди, — сиз ҳақсиз, бизни бунга мажбур этишади. Ахир эгаллаб турган лавозимимизни сақлаб туриш учун ҳам жаноб Мариньни қотибларидан бирининг оғзини мойлаб туришимиз керак-да.

— Наҳотки, жаноб де Мариньни секретарининг шахсан ўзини шундай қилишга тўғри келса!

— Сўзларимга ишонаверинг, Муқаддас Николай туғилган кунига ҳар сафар муайян сумма жўнатиб туришим керак. Йиғилган нарсаларни солиқ йиғувчим билан бўлишим керак. Менинг тепамда турган бальини кўяверинг, у ҳам пайтдан фойдаланиб қолади. Пировард-натижада эса...

— Гапингизни тўғри тушунган бўлсам ўлчовли нарса қолар экан-да... Хўп майли, бўлгани бўлди, ҳоким. Мендан қарздор бўлганингиз учун ёрдам беришингиз керак. Сизга фойдали бўлган битим таклиф этаман. Мен ўз хизматчиларимни боқишим керак. Ҳар ҳафтада уларга туз, ун, ловия, асал, янги ёки қуритилган гўшт — хуллас, ҳаёт кечирिश учун зарур маҳсулотларни етказиб турасиз. Буларнинг ҳақини Парижда урф бўлган юқори нархлар билан санаб олаверасиз, ҳар бир ливрнинг устига яна уч су қўшиб оласиз. Закалад сифатида ҳатто эллик ливр қолдиришим ҳам мумкин, — қўшимча қилди Гуччо олгин солинган ҳамённи жаранглади.

Олтиннинг ёқимтой овози ҳокимнинг ишонқирамай турганига бутунлай барҳам берди. Жон деб турган экан демасин деган маънода бироз сукут сақлади, кейин маҳсулотларнинг нархини олдиндан айтди, юбориладиган нарсаларнинг миқдорини аниқлади. Гуччо шу ондаёқ маҳсулотлар миқдорини икки баробар кўпайтирди, чунки у де Крессэ оиласининг эҳтиёжларини ҳам кўзда тутаётган эди.

Гуччо егуликлардан баъзиларни ҳозироқ олиб кетишини талаб қилгач, ҳоким уни омборхонага, тўғрироғи, савдо растасини эслатадиган жойга бошлади.

Энди битим тузилгандан кейин яшириб ўтиришнинг ҳождати қолмади. Портфрюи ҳатто ўз омборхонасидаги ноз-неъматларни ҳеч қандай таънаю дашномсиз кўрсата олишидан хурсанд бўлди. У ўз омборхонасидан, мансабидан ҳам кўпроқ фахрланарди. Нафсоният, шухратпарастлик туфайли ҳоким бўлган эди, аслида у ўзининг табиий қобилиятига кўра ҳақиқий дўкондор эди. Юмалоқ юзли, пучуқдан келган бу одам ясиқ ва нўхат бочкалари орасида чаққон ҳаракат қилар, сирни бир чеккасидан ҳидлаб кўрар, худди тасбеҳлардай юқоридан бойлам-бойлам осилиб турган қолбасаларни калта қўллари билан мулойим ушлаб кўярди. Гарчи у дастурхон тепасида икки соатдан кўпроқ ўтирган бўлса-да, ишгаҳаси яна очилиб кетаётгандай эди.

“Омборхонасини панҳаша ва калтақлар билан қулини кўкка совуриб юборса ҳам бўларкан, бу шунга арзийди”, — деб ўйлади Гуччо. Хизматкор егуликлар солинган каттакон тутунчани тайёрлади, ундаги нарсалар бегона кўзларга кўринмаслиги учун устига материал қоплади. Гуччонинг буйруғига биноан тутун эгарга маҳкамланди.

— Худо кўрсатмасин-у, ўзингиз ҳам Парижда озиқ-овқатдан танқислик сезсангиз у ерга ҳам юбориб туришим мумкин, — деди Портфрюи, меҳмонни дарвоза олдиғача кузатаркан.

— Ташаккур сизга, таклифингизни ўйлаб кўраман. Айтгандай, биз сиз билан вақтинча хайрлашамиз. Кўнглингиз тўқ бўлсин, сиз тўғрингизда зарур жойда бир гапириб кўяман.

Гуччо мезбон билан хайрлашиб Нофла от сурди, бироз фурсатдан сўнг Толомеининг бўлимига кириб келди. Амакисининг хизматчилари йигитнинг қилган ишларидан хабар топиб, уни кўкларга кўтариб мақташди.

— Шундай қилиб ҳар ҳафтада ҳоким сизларга юборадиган маҳсулотларнинг ярмини қоронғи тушганда Крессэлар хонадонига етказиб турасизлар. Ёки уларнинг ўзлари келиб олиб кетишади. Амаким бу оиланинг тақдири билан жуда қизиқади. Гарчи ҳозирги аҳволлари бундай дейишга изн бермаса-да, бу оиллага саройда ҳам ҳурмат билан қарашади. Уларнинг бирор нарсадан камчиликлари бўлмасин-а, тагин.

— Маҳсулотларнинг пулини нақд тўлашадими ёки уларга тегишли сумма ни қарз ҳисобига ёзиб кўяйликми?

— Алоҳида ҳисоб-китоб юритинглар, мен ўзим кўриб чиқаман.

Ун минутдан кейин Гуччо ғолиб чиққан одамдек тутунни тантанавор кўтариб Крессэлар кўрунига кириб борди. Марининг ётоқхонасида келтирилган нарсаларини ёйиб қўйганда қизнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Гуччо, мен энди сизнинг ҳақиқий сеҳргар эканлигингизга ишона бошладим! — хитоб қилди у.

— Бундан кўра юз маротаба кўпроқ иш қилишга тайёрман. Фақат қувватта кириб кетсангиз ва мени севсангиз бас. Ҳар ҳафтада худди шунча егулик олиб турасизлар... Бу Авиньонда кардинални топишдан кўра осонроқ, Гапимга ишонаверинг, — қўшиб қўйди табассум билан.

Бу сўзларни айтатуриб Гуччонинг хаёлига тўсатдан Крессэларникига фақат илғифот кўрсатиш учунгина келмаганлиги ёдига тушди. Хонада ёлғизликларидан фойдаланиб Маридан ўтган йили кузда ибодатхонанинг ҳеч ким билмайдиган пана жойига қўйишган қутича қаердалигини суришгирди.

— Уни ўзимиз қўйган ўша жойнинг ўзидан топасиз, — жавоб берди Мари. — Шу нарса ҳам мени ташвишга солаётганди. Ўлиб кетсам қутича нима бўлади деб қўрқаётгандим.

— Энди ташвишланманг, мен қутичани қўйган жойимиздан олиб кетаман. Лекин мени севадиган бўлсангиз ўлим тўғрисида гапирманг.

— Энди гапирмайман, — жавоб берди Мари табассум қилиб.

Гуччо қора олхўри қоқисини лаззатланиб еяётган қизни энди тез-тез келиб тураман деб ишонтирди-да, залга тушди.

У Элиабель хонимга Италиядан бебаҳо шифобахш табаррук нарса олиб келганини айтди ва ибодатхонада Марининг бутунлай соғайиб кетиши учун ёлғиз ўзи дуо ўқимоқчилигини айтди.

Бева хоним бу чаққон, ишбилармон ва садоқатли йигит, устига-устак, имонли эканлигини билиб, меҳри товланди, жуда кўп фазилатларга эгаллигига ишонди.

Хонадон соҳибасидан ибодатхона калитини олган Гуччо уни ичидан беркитди. Торгина меҳробга кириб, айланадиган тошни қийинчиликсиз топди, номаълум табаррук одамнинг суяклари орасидан кўрғошин қутичани олди. Сандиқчанинг ичида архиепископ Жан де Мариньни томонидан берилган тилхат бор эди. “Мана шу ёдгорлик бутун Француз давлатини даволаши мумкин” деб ичида пичирлади. У тошни суриб жойига қўйди-да, хонадон соҳиблари олдига қайтиб келди. Кўрғон бекаси ва унинг икки ўғлининг қизгин миннатдорчиликларидан сўнг Гуччо Парижга қараб от сурди.

Йўлда анча толганини сезса-да, Версал деб аталмиш кичкина қишлоқчада тунашга мажбур бўлди. Фақат эртасига у амакисининг қаршисида пайдо бўлди ва унга ўзининг барча, тўғрироғи, деярли барча ишларини сўзлаб берди. У Крессэлар хонадони тўғрисидаги буйруқларига унчалик урғу бермади, лекин уларнинг номини ночор ҳаёт кечираётганлар қаторида эслади. Йигит ҳокимнинг ноқонуний ишлари тўғрисида шу қадар нафрат ва жазава билан гапириб бердики, банкир ёқасини ушлаб ҳайрон бўлиб қолди.

— Сен архиепископнинг тилхатини олиб келдингми? — сўради Толомей.

— Албатта олиб келдим-да, амаки, — жавоб берди Гуччо кўрғошин қутичани тутқазиб.

— Шундай қилиб сен ўша ҳоким солиқларни икки маротаба кўп олиши ва улушнинг бир бўлагини Мариньни котибларидан бирига беришини эътироф этди демоқчимисан? Баайни кимга эканлигини билмайсанми?

— Билишим мумкин. Эндиликда Портфрюю мени ўзининг энг яқин дўсти деб билади.

— У яна бошқа ҳокимлар ҳам худди шундай йўл тутишади деб тасдиқлаяптими? Бунга ахир аниқ айтаяптими? Ахир бу уят эмасми? Уларнинг барчаси очарчилик орқасидан бойияпти. Халқ очликдан қирилиб турган бир пайтда улар чўчкадай семиряпти. Ахир бу гапларни қиролга етказишга биз бурчли эмасмизми? — Толомейнинг чап кўзи — овозаларга қараганда ҳали ҳеч ким кўрмаган кўзи бирданита ярқиллаб очилиб кетди, банкирнинг юзи эса унга хос бўлмаган кинояли ва ташвишли эди. Шу билан бирга банкир кафтларини бирлаштирди, узун ўткир тирноқлари билан бир неча бор артди.

— Сен Гуччо, менга хушxabар келгирдинг. Жудаям катта хушxabар.

И К К И Н Ч И Б О Б

ВЕНСЕННАДА

Замондошимиз Ўрта асрларни ўзича тасаввур этишга ҳаракат қилиб кўрганда унга бунга фақат ҳаёл воситасидагина эришиш мумкиндай туюлади. Ўрта асрлар эндиликда орқага чекинган, қуёш ҳам чиқмаган даҳшатли даврларга ўхшайди, одамлари ҳам, ижтимоий ҳаёти ҳам ҳозирги одамлардан, ижтимоий ҳаётдан тубдан фарқ қиладигандай тасаввур қолдиради. Сайёрамизга дурустроқ нигоҳ билан қараш, ҳар тонгда янги газеталарни ўқиш Ўрта асрлар ҳамон бизнинг остонамизда эканлигини, у бизни ташлаб ҳеч қаёққа кетмаслигини, у фақат ёдгорликлар орқали эмас, шундоққина денгизнинг нарёғида яшаётганини, француз империяси деб аталган мамлакатнинг ажралмас қисмини ташкил этишини англаш имконини беради. Ва у XX аср давлат арбоблари олдида ечиш мушкул бўлган мураккаб масалаларни кўндаланг кўяди.

XIV асрнинг ҳаёт тарзи шундоққина сақланиб қолган Шимолий Африка ва Яқин Шарқнинг кўпгина мусулмон мамлакатлари эндиликда маълум маънода ўрта асрлар Европа ҳаётини тиклашга уринмоқдалар. Уша-ўша фақирона хароба уйлар; одамлар қайнаб ётган тор, файзсиз кўчалар; уларнинг сал нарироғида серҳашам саройлар; қашшоқлар билан бойларнинг ўртасидаги жарликнинг тобора кенгайиб бориши; чорраҳалардаги сайёр созандалар; шаҳар янгиликларини бақриб айтаётганлар; ўша-ўша узоқ йиллар мобайнида зулмага дош бераётган, эндиликда бирданига қалбида исёнкорлик туйғуси кучайган деярли саводсиз омма; диннинг ўша-ўша жамоат ишларига аралашуви; илгариги фанатизм, замон зўравонларининг фитналари; турли табақаларнинг бир-бирига нафрати; муқаррар равишда қонли тўқнашувга олиб борадиган тил бириктиришлар!.. Ўрта аср руҳонийларининг фанатиклар бошчилигидаги мусулмонларга ўхшаб кетиши. Сўнгги Капетинлар даврида рўй берган сулолавий драмалар билан ҳозирги баъзи араб мамлакатларида тахт учун курашнинг бир-бирига ўхшаши. Эҳтимол, биз Валуа билан улуг вазир де Мариньи ўртасидаги муросасиз курашни сўзлаб берсак, ҳимоямиз моҳиятини ўқувчиларимиз тушуниши осон кечар. Тафовут шундаки, Европа мамлакатлари ўрта асрда техник жиҳатдан тараққий этган ва яхши қуролиланган давлатлар иқтисодий экспансия бўла олмаган. Рим империяси қулаши билан колониализм ҳам барҳам топди.

“Агар биз унинг пешонасини мўлжалга ололмасак, ёнидан зарба берамиз”, — банкир Толомеи қиролнинг илтифотига яна сазовор бўлган Мариньи ҳақида гап кетганда шундай иборани такрорлашни ёқтирарди.

Гуччо амакисига Монфор л’Амори шаҳарчасининг ҳоқими найрангбозликларини гапириб бергач, бутун бошли икки кун мобайнида обдон ўй сурди, учинчи кун ичига мўйна қолланган ёмғирпўшини ва қалпоғини кийди, ёмғир ёғиб тургани боис капюшонини туширди-да, Карл Валуа саройига йўл олди. У ерда қиролнинг амакиси ва унинг жияни Артуани учратди. Уларнинг ҳар иккаласи ўз мағлубиятларидан гоят аламзада ва газабнок эдилар. Бу муваффақиятсизликка кўникилари келмас, энг муҳими ўч олишни исташарди.

— Муҳтарам афандилар, — уларга мурожаат этди Толомеи, — ўзингизни шундай тутаяпсизларки, агар мабодо банкир ёки коммерсант бўлганларингизда аллақачон ишларингизни йиғиштирган бўлардингизлар.

Ломбардчи бундай оҳангда гапиришининг сабаби муҳтарам жаноблар ундан ўн минг ливр қарздор эдилар, шу боис бундай кўполроқ муомаллага индамай кўя қолишди.

— Мендан маслаҳат ҳам сўраб ўтирмадиларинг, — гапида давом этди банкир, — ўзим эса бекордан-бекорга суйканишни хоҳламадим. Лекин мен сизларга шундай катга ҳокимиятга эга бўлган одам — Ангерран де Мариньини кўзда тутаяпман — қўлини тўғридан-тўғри давлат хазинасига тикмаслигини исботлаган бўлардим. Агар у давлат ҳисобидан бойиган бўлса-да, гапимга ишонинглар, бунинг бошқа йўлини топган.

Кейин у граф Валуа томонга ўтирилиб деди:

— Жаноби олийлари, қиролнинг ишончини қозонақолинг деб каттагина маблағ ўтказдим. Мен уни тез орада қайтарасиз деб ҳисоб-китоб қилганман.

— Бу маблағ ўзингизга қайтарилади! — ҳитоб қилди Валуа.

— Қачон? Сўзингизга ишонмасликка асосим йўқ, жаноби олиғлари. Мен қарзни тўлай олишингизга ишонаман, лекин улар қайси йўл билан қайтарилишини билмоқчи эдим: ахир хазина сизнинг ихтиёрингиздан яна Мариньни қўлига ўтди-ку.

— Бу сассиқ чўчқани орадан кўтариш учун нимани таклиф қилмоқчисиз? — сўради Робер Артуа. — Гапимга ишонинг, биз бундан сизга қараганда кўпроқ манфаатдормиз. Агар сизнинг каллангизга бирор жўяли фикр келган бўлса, биз уни билишдан жуда хурсанд бўлардик.

Толомеи чакмонини тузатиб қўлини қорнига қўйди.

— Мариньнига қарши ҳар хил айбномаларни гапираверишни бас қилинглари, жаноблар, — деди у. Қиролнинг ўзи уни гуноҳсиз деб топгандан кейин ҳар чеккада уни ўғри деб ғийбат қилавериш ярамайди. Гарчи вақтинча бўлсада, ўзингизга Мариньни давлат хазинасини бошқараётганига қарши эмасдай кўрсатинг, бу ёқда эса зимдан чекка жойларни текширинг. Бу ишни қиролликнинг амалдорларига сира топшира кўрманг, зеро, бизнинг зарбамиз уларга қаратилган бўлади. Дворянларга, сизнинг таъсирингиздаги йирик ва майда помешчикларга буюрингким, токи улар имконият бўлган барча жойларда Мариньни қўйган одамларнинг ҳаракатлари тўғрисида маълумотлар тўплашсин. Кўпгина вилоятларда солиқлар қонундагидан кўпроқ йиғилади, лекин уларнинг фақат ярмигина хазинага тушади. Солиқни олгин ҳисобида тўплай олмасалар маҳсулот шаклида йиғадилар ва уларни сотиб бойлик орттирадилар. Буларнинг ҳаммасини текширтиринглари, кейин эса қирол ва Мариньни барча ҳокимлар, солиқ йиғувчиларни бир жойга тўплашларига эришинглари, қиролликнинг баронлари ишгирокида уларнинг ҳисоб-китоб қоғозлари текшириб чиқилса, аминманки, шунчалик кўп, мансабни суистеъмол қилиш ҳолатлари аниқланадики, натижада Мариньни шахсан ўзи жиноят қилганми-йўқми, бундан қатъий назар, айбни унга ағдаверасиз. Шундай қилсангиз Мариньни қўйган одамларни ёқтирмайдиган зодагонларнинг ҳам, ўз қашшоқлигининг сабабчиларини топишни истайдиган ва очдан ўлаётган фуқароларнинг ҳам меҳрини қозонасиз. Мана, сизларга мен бермоқчи бўлган маслаҳат, жаноблар. Сизларнинг ўрнингизда бўлганимда шу фикрни қиролга айтардим... Шунинг ҳам ҳисобга олишинглари мумкинки, Франциядаги барча ломбард компаниялари, агар истасанглари тафтиш ўтказишда сизларга ёрдам кўрсатишлари мумкин.

— Энг қийин жойи қиролни бунга ишонтириш, — сўз қотди Валуа. — Ҳозир у Мариньни ва папани сайлашни ўз бўйнига олган архиепископ укасига ишониб турибди.

— Бундан хавотир олманг. Архиепископ масаласига келсак, мен уни тизгинлаб туришга қурбим етади, бунинг йўли бор, зарур пайтда айтарман керак бўлса.

Толомеи графнинг уйдан чиқиб кетгач, Робер Валуага мурожаат этди:

— Бу хўппа семиз биздан кўра ақлироқ чиқиб қолди.

— Ақлироқ.. ақлироқ.. — минғирлади Валуа. — У шунчаки ўзининг савдогарчасига тили билан биз анчадан бери ўйлаб юрган нарсани айтди-қўйди.

Карл Валуа иккинчи маротаба пул ҳокимиятининг тимсоли бўлган одамнинг маслаҳатига юрди. Шахсий жавобгарлиги ҳисобига италян оғайнилари-дан ўн минг ливр топиб берган жаноб Спинелло Толомеи лозим бўлса Францияни ҳам бошқараверарди.

Лекин Людовик Мижғовни кўндиргунча орадан икки ой ўтди. Валуа жиянига шундай деб ўқтиришни қўймасди:

— Отамизнинг сўнги сўзларини эсланг, Людовик. У сизга шундай деган эди: “Давлат ишларини иложи борича тезроқ ўрганинг”. Мана ҳозир қироллик ишлари билан танишининг ажойиб имконияти пайдо бўлди, бунинг учун барча ҳокимлар ва солиқ йиғувчиларни бир жойга тўплаш керак. Сизнинг номингиз қўйилган Муқаддас ажлодимиз ҳам бу ишда ўрнатилган бўлади. Ахир у бир минг икки юз қирқ еттинчи йилда бирваракай ҳаммаёқда ёпшасига тафтиш ўтказган.

Мариньни асос-эйтибори билан бундай йиғинни маъқуллади, лекин ҳали бунинг мавруди эмас, у бундай йиғинни кейинроқ ўтказиш учун етарли асослар

келтирди, бугун мамлакатда галаёнлар авж олиб турган бир пайтда барча мансабдор одамларни ўз жойларидан чақириб олиш, қиролликнинг маъмурий органларининг обрўйига соя ташлаш яхши оқибатларга олиб келмаслигини тушунтирди.

Энди ҳаммага Францияда бир-бирига қарама-қарши, бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр икки лагер борлиги аён бўлиб қолди. Икки партия исканжасига тушиб қолган, давлат ишларидан унчалик хабардор бўлмаган, ким фитначию, ҳақиқат қай томонда эканлигига фаҳми етавермайдиган, табиатан ўзи бирор нарсани ҳал эта олмайдиган, бугун биттасига, эртага иккинчисига ишониб кетаверадиган Людовик фақат бошқаларнинг тазйиқи билан қарорлар қабул қиларди. Гарчи ўзгалар куткуси билан иш юритаётган бўлса-да, мамлакатни ўзим бошқараяпман деб ҳисобларди.

Авиньон уфқида ҳамон папа бўлиши мумкин бўлган руҳонийнинг аниқ қиёфаси кўринмасди. Зеро, Мариньни тўхтовсиз равишда кардинал Дюэзга қарши зафар қозониши қийин бўлган янги-янги кардиналларнинг номзодларини кўярди.

Нихоят, Людовик X 1315 йилнинг 19 мартда Қироллик кенгашидаги кўпчиликнинг тазйиқи билан норманд сеньорларининг ҳужжатига имзо чекди. Шундан кейин тез орада Лендедок Бургундия, Пикардия, шунингдек, Шампань вилояти дворянларининг ҳужжатларига ҳам қўл қўйилди. Вилоятларнинг аввалги қирол даврида ман этилган нисбий эркинликлари, зарур бўлса ҳатто бир-бирларига уруш очиб ҳуқуқлари ҳам тикланди. Шундай қилиб французларнинг юқори доира кишилари яна юришлар қила олар, ўзга жойларга чопқинлар қилишга, бемалол қурол кўтариб юришга эришдилар... Сеньорлар эндиликда ерларни ўзлари бемалол бўлиб бериш, шу йўл билан ўзларига тобе ҳудудлар ташкил этишга мурасар бўлишди. Буларнинг барчаси қирол руҳсатисиз амалга ошаварди. Юқори табақа кишилари фақат сеньорлар суди томонидангина суд жавобгарлигига тортилишлари мумкин эди. Қироллик назоратчилари ёхуд маҳаллий ҳокимлар шу жойдаги сеньорнинг олдиндан розилигисиз жиноятчиларни ушлаш ва уларни судга бериш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Шаҳарликлар ва эркин деҳқонлар фавқулодда ҳолатлардан ташқари сеньор ерларини ташлаб кетишлари ва қироллик судига ўзларини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат этишлари мумкин эмасди.

Нихоят, баронлар энди ҳарбий ҳаражатлар учун маблағ сарфлай олганликлари туфайли аскарлар ҳам ёллардилар, маълум мустақилликка эришгандилар. Бошқача айтганда, давлат олиб бораётган урушда қатнашиш ёки қатнашмасликни ўзлари ҳал этардилар, агар қатнашсалар бунинг учун қанча маблағ талаб этишларини ўзлари айтардилар.

Мариньни ва Валуа ҳаётларида илк маротаба мурасага келиб бу ҳужжатларнинг тагига қиролнинг ҳуқуқи ҳамманикидан юқори маънодаги “Азалдан ҳамма нарсани пировардида ҳал этиш фақат ҳукмдоргагина хос бўлган” мужмал имборани кўшиб қўйишди. Бу фикр кучли ҳокимият учун дворянларга берилган имтиёзларни бирма-бир йўққа чиқара олиши мумкин эди. Аслида эса бу ҳужжатлар темир қиролнинг барча қонун қоидаларини йўққа чиқарарди. Лекин Людовик Мижғов Карл Валуанинг таъсири остида ҳар сафар отаси Филипп Чиройли номига мурожаат этишганда катта бобоси Людовик Муқаддас соясига яширинишга уринарди.

Мариньни ўн олти йиллик ҳаётини бағишлаган ишнинг ҳимояси учун курашаркан, Қироллик кенгашидан чиқиб кетаётганда мазкур ҳужжатлар остида жуда катта фитнаю галаёнлар ётибди деб баҳо берди.

Уша Кенгашида барча ҳокимлар, солиқ тўловчиларнинг йигинини апрелнинг ўрталарида чақиритишга қарор қилинди; Франциянинг барча томонларига “реформатор” деб юритилган расмий текширувчилар жўнатилды. Йигинининг жойи масаласи ўртага тушганда Карл Валуа Людовик Муқаддас хотираси учун Венсенн қалъасини таклиф этди.

Йигин белгиланган кун Людовик X пэрлар, баронлар, ўз Кенгашининг аъзолари, қиролликнинг юқори мартабали кишилари, Фискал палатаси аъзолари Венсенн қалъаси томон йўлга чиқишди. Отларнинг устида келаётган серҳашам кийинган юқори мартабали кишиларни кўриб аҳоли уйларининг осто-

насиға чиқишди, болалар чавандозлар орқасида югуришиб шакарга босилган бир ҳовуч бодом мағзи олиш умидида: “Яшасин қирол!” деб қичқиришарди. Халқ ўртасида қирол солиқ йиғувчиларни жазолармиш деган шов-шувлар тарқалди ва бу хабар барчанинг қалбини қувончларга тўлдирди.

Апрел ойининг майингина кунларидан бири эди, Венсенн ўрмони устида енгилгина булутлар сузиб юрарди. Шундай баҳор кунларида одамлар қалбида умид учкунлари пайдо бўлди: гарчи ҳамон очарчилик ҳукм сураётган бўлса-да, совуқ кунлар ортда қолганди, агар ўт-ўланларни совуқ уриб кетмаган бўлса кексалар бу йил ҳосил мўл бўлишини айтишаётганди.

Йиғинни қиролик қаласи яқинидаги очиқ жойда ўтказишга қарор қилинди. Туғри, Людовик Муқаддас тагида суд йиғинларини ўтказган эман дарахтини топиш қийин бўлди. Чунки атрофда эман дарахтлари жуда кўп эди. Икки юзга яқин солиқ йиғувчилар, хазинабон ва ҳокимлар доира бўлиб ёғоч курсилардан жой олишди, кўпчилик эса шундоққина ерга ўтира қолишди.

Тож кийиб олган ёш қирол қўлида салтанат ҳассасини ушлаганча атрофларига Франция герблари туширилган гулдор қимматбаҳо чодир тагидан жой олди, сафар вақтларида тахт вазифасини бажарадиган йиғма стулга ўтирди. Ҳукмрон стулининг тирсаққўйғичлари эса чолқир итнинг калласига ўхшатиб ишланган, стул ўтиргичига эса қизил ипак ёстиқча ташлаб қўйилганди. Қиролнинг чап ва ўнг томонларидан пэрлар, баронлар, оддий чорпоюларда Фискал палатасининг аъзолари жой олишди. Давлат амалдорлари бирин-кетин стол олдига чақириларди, улар қўлларида рўйхат дафтарларини кўтарганча олдинга чиқишарди, шу билан бир вақтнинг ўзида мазкур жойни текширган “реформатор”лар улар ёнига келишарди. Охири кўринмайдигандай туюлган бу текширув Людовик X нинг жонига тега бошлади, ўзини чалғитиш учун шохдан-шоҳга учиб ўтаётган говкаптарларни санашга тушди.

Тақдим этилган ҳужжатларнинг деярли аксарияти кейинги ойларида, айниқса, Филипп Чиройли вафотидан кейин авж олиб кетган ўтакеттан муттаҳамлик, мансабни сунистеъмом қилиш, порахўрлик янада кучайганини исботлашга унчалик кўп вақт сарф бўлмади.

Баронлар ўртасида саросима бошланди, давлат амалдорлари юрагини кўрқув эгаллади. Саҳнага Монфор — л’Амора, Нофль, Дурдан, Дрэ ҳокимлари ва солиқ йиғувчилари кўтарилишганда қирол атрофида ўтирган барон ва пэрларнинг газаби авжига чиқди. Буларга қарши Толомей гоёт синчковлик билан материаллар йиғдирган эди. Лекин газаб отига минган амалдорлар орасида ҳаммадан кўра Мариньи кўпроқ ҳайрон ва жазавага тушганди. Кутилмаганда бақириб берган Мариньининг овози барча овозларни босиб кетди. У қўл остидагиларга шу қадар даҳшатли оҳангга гапирдики, улар беихтиёр бошларини елкалари орасига олишди. Коадьютор дарҳол ўғирланган нарсаларни жой-жойига қайтаришни талаб этди, айбдорларга даҳшатли жазолар берилишини айтди. Шунда тўсатдан Валуа ўрнидан турди, Мариньи эса жим бўлди.

— Бизнинг ҳузуримизда қандай олижаноб одам ролини ўйнаяпсиз, жаноб Ангерран? — таҳдид қилди у. — Лекин сиз бу майда ўғричаларга бекорга дўк уряпсиз. Зеро, улар сизнинг одамларингиз, сизнинг илтифотингиз туфайли улар шу мансабларни эгаллаб туришибди. Улар ўз ўлжаларини сиз билан баҳам кўришади.

Бу сўзлардан кейин чор-атрофга шу қадар сукунат чўкдики, ҳатто қишлоқнинг қаеридадир вовуллаган кучукнинг овози ҳам эшитилди. Мижғов аввал чап томонга, сўнг ўнг томонга ўтирилиб қаради; у ўз амакисининг бундай ташланиб қолишини сира кутмаганди.

Мариньи кутилмаганда ўрнидан туриб Карл Валуа томон юрди. Атрофдагилар нафасларини ичларига ютганларича жим туришарди.

— Сиз менга, жаноби олийлари, сиз менга, — деди бўғиқ овозда. — Менга шундай дейишга журъат этдингизми?.. Агар бу аблахлардан биронтаси (Мариньи қўли билан солиқ йиғувчиларга ишора қилди), агар қироликнинг ярамас хизматчиларидан бирортаси солиқлардан тушган нарсаларга шерик бўлганимни ёки тариқча нарса олганимни виждонан айтса ва Муқаддас черков номидан қасам ича олса олдинга чиқсин.

Шу дақиқада Робер Артуанинг узун бақувват қўли орқасидан олдинга ита-

риб юборган калтақўл, юмалоқ юзли одамга ҳамманинг кўзи тушди. У секин, ишончсиз қадам ташлаб юриб келар, қошининг тепасида кулупнайсимон сўлаги ликиллаб турарди.

— Сиз кимсиз? Нима демоқчисиз? Дорга осилпингиз келиб қолдими? — бақирди Мариньи.

Портфрюй анқовларча жим турарди. Лекин аввалига Гуччо, кейин Монфор ҳукмдори граф де Дрэ, ниҳоят, Робер Артуанинг ўзи уни бекорга ўқитишмаганди. Агар у Мариньига қарши ёлғон гувоҳлик берса фақат ҳаётини сақлаб қолишнигина эмас, унинг барча бойликларини ҳам ўзида қолдиришга ваъда беришганди.

— Хўш, сиз нимани гапириб бермоқчисиз? — унга мурожаат этди Карл Валуа. — Ҳақиқатни айтишдан қўрқманг, ахир бизнинг севимли қиролимиз бу ерга адолат қилиш учун келганлар.

Портфрюй Людовик X қаршисига чўк тушди ва шундан кейин гапира бошладики, унинг сўзлари атрофдагиларга аранг эшитиларди:

— Ҳукмдоримиз, қаршингизда катта бир жиноятчи турибди, лекин мени бу қинғир ишларга жаноб Мариньининг котиби мажбур этди. У йилига тушган солиқларнинг тўртдан бирини ўз хўжайини учун бериб туришимни талаб этди.

Мариньи тиз чўкиб турган Монфор ҳокимининг орқасига бир тепди. Қораниятини бажариб бўлган ҳоким шу ондаёқ кўздан йўқолди.

— Ҳукмдор, — бошлади Ангерран, — бу одам айтган сўзларининг бирортасида заррача ҳақиқат йўқ. Унинг гапи бошқалар томонидан ўргатилган, ким ўргатганини мен аниқ билиб турибман. Номуссизлиги чегарадан ўтиб кетган бу қурбақаларга ишонганим учун мени айблашларингиз мумкин, буларнинг ишларини етарли даражада назорат қилмаганим, бу ярамаслардан ўнлабини дорга осиб юбормаганим учун мени айблашларингиз мумкин. Гарчи кейинги тўрт ой мобайнида ҳамма ишда, айниқса, чекка жойларни идора қилишда йўлимга ҳар хил тўғаноқлар қўйишаётганига қарамай мен бу таъналарни қабул қиламан. Лекин мени ўғрилиқда айблашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бу энди иккинчи уринишингиз, жаноб Валуа, лекин бу бўҳтонингизни сираям қабул қилмайман.

Граф Валуа қирол томонга ўтирилди, ясама ҳаракатлар билан бақирди.

— Жияним, бу ярамас одам ҳаммамизни алдади, орамизда юриб кўп номаъкулчиликларни қилди, уйимизга кулфатлар келтирди. Халқ шикоят қилаётган дўқ уриб солиқ ундиришларнинг ҳаммасига фақат унинг ўзи айбдор. Бошқаларга сотилгани учун ҳам давлатимизга иснод келтирадиган ишни қилди, Фландрия билан битимни амалга оширди. У деб отангиз чексиз ғам-андухга учради, ажалидан эрта ўлиб кетди. Зеро, Ангерран унинг ўлимига сабабчи. Мен шахсан унинг ўғрилигини, ватанфуруш эканлигини исботлайман. Агар сиз уни шу ердаёқ ҳибсга олишни буюрмасангиз Худо номи билан қасамёд қиламанки, саройда ҳам, Кенгашингизда ҳам қорамни кўрсатмайман.

— Юзимга қараб туриб тухмат қиласиз-а! — фарёд қилди Мариньи.

— Сиз ёлғон гапиряпсиз, Ангерран! — зарбани қайтаришга уринарди Валуа.

Шу сўзлардан кейин у Мариньининг томоғига ёпишди, ёқасини чангаллади. Икки буқа, бири Константинопол императори, иккинчиси тириклигидаёқ Франция қиролларининг мақбарасида ҳайкал қўйилган икки сеньор худда авом кишилардай сарой аҳли, мансабдор одамлар кўз ўнгида олишар, бир-бирларига шалоқ сўзлар ёғдиришарди.

Баронлар ўринларидан туриб кетишди, ҳоким ва солиқ йиғувчилар қўрққанларидан ўзларини орқага олишди, ёғоч ўриндиқлар шарақ-шуриқ қилиб ерга ағдарилди. Тўсатдан қаттиқ кулги овози эшитилди. Бу Муқалдас бувасининг ролини охиригача ўринлатиб ўйнай олмаган Людовик Мижговнинг кулгиси эди.

Бу кулгидан уришаётганларнинг уятли томошасидан ҳам кўпроқ ғазабга келган Филипп Пуатье олдинга чиқиб рақибларни куч билан ажратди, иккаласини икки томонда узун қўллари билан ушлаб турди. Мариньи ва Валуа оғир нафас олишар, юзлари бўғриқиб кетган, кийимлари афтодаҳол эди.

— Амаки уялмайсизми, шундай қилишга? — деди Филипп Пуатъе. — Сиз Маринъи ўзингизни қўлга олишни билмайсизми? Буюраман сизларга, иккалангиз ҳам уйингизга кетинг, ўзингизга келиб тинчлангунингизгача кутинг.

Эндигина йигирма бир ёшга чиққан навқирон йигитнинг ҳукмдорона қуввати ва амр-фармони ундан икки барабар катта бўлган эркакларни тинчитди.

— Маринъи, кетинг бу ердан, гапимни эшитаяпсизми, — давом этди Филипп. — Бувилль, уни олиб кетинг!

Маринъи Бувиллнинг орқасидан эргашиб Венсенн қалъасининг дарвозаси томон қадам ташлади. Майдондан олиб чиқиб кетилаётган буқадан қўрққандай одамлар ўзларини чеккага олишди.

Лекин Валуа жойидан қўзғалмади: у азбаройи ғазабланганидан қалтирарди.

— Мен уни дорга осаман, айтганимни қилмасам одам эмасман, — қичқирарди у.

Людовик кулишни бас қилди. Кичик ука жангга хотима бериб унга ҳукмронликнинг дарсини берди. Қирол бирданга шунча вақтдан бери бошқаларнинг қўлида қўғирчоқ бўлганлигини тушуниб етди. Сафар тахтидан туриб елкасидан пастроққа тушиб кетган ёмғирпўшини тўғрилади, жаҳл билан Валуага буюрди:

— Амаки, мен сиз билан гаплашиб олишим керак, орқамдан юринг.

У Ч И Н Ч И Б О Б

КАПТАРЛАРНИ ОВЛАШ

— Амаки, сиз бу сафар барча ишни Маринъини қоралаш учунгина ташкил этмасликка мени ишонтирган эдингиз, — бақирди Людовик Мижгов Венсенн саройининг хоналаридан асабий юрганича. — Лекин сиз сўзингизда турмадингиз! Менинг иродамни ҳаддан ташқари сунистеъмом қилаяпсиз!

Людовик хона девори олдида боргач, кескин бурилди, ёмғирпўшининг этаклари қиролнинг ингичка оёқлари атрофида доира ташкил этди.

— Тушунинг мени, жиян, бундай пасткашлик олдида чидаб туrolмадим! — жавоб берди Карл Валуа йиртилиб кетган ёқасини кафти билан тўсганча. Даҳанаки жангдан кейин у ҳамон ўзига келолмас, ҳансираб нафас оларди.

У қиролга шундай деркан, далил-исботларига деярли ишонар, гарчи бу комедия бундан икки ой олдин ўйланган ва обдон машқ қилинган бўлса-да, ғазаб алангаси остида тўсатдан рўй берганига ўзини ҳам ишонтирмоқчи бўларди.

— Сиз менга папа кераклигини, бу ишда менга фақат Маринъи ёрдам бера олишини биласиз-ку, ахир? Бу тўғрида Бувилль қатъий гапни айтди-ку! — қўрқоқлик қилди Мижгов.

— Бувилль! Бувилль! Ҳеч нарсани тушунмаса ҳам Бувиллнинг гапига ишонаверасиз. Неаполга олгинга юборган ёш ломбардчимиз Авиньон ишлари тўғрисида Бувиллга қараганда яхшироқ гапириб берди. Маринъи ҳеч қачон сиз истагандай папани сайлашга йўл қўймайди. Аксинча, сизнинг истагингизни билиб олгандан кейин ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиш учун йўлингизга ҳар хил тўсиқлар қўяди. Бугун кечқурун нима қилмоқчисиз?

— Шу ерда қолишни мўлжаллаяпман, — унинг гапини кесди Людовик.

— Жуда соз. Ундай бўлса кечқурунгачаёқ мен сизга Маринъининг қинғир ишлари тўғрисида шундай ишончли далиллар топиб бераманки, натижада, унинг миси чиқади. Ишонаманки, ўшанда уни менинг қўлимга топширасиз.

Карл Робер Артуа ва отбоқарлари кузатувида сарой уйларидан чиқиб Парижга йўл олди. Йўлда Венсеннга каравотлар, қутилар, идиш-товоқлар — хуллас, қиролнинг тунаши учун зарур нарсалар ортилган бутун бошли аравалар карвонига дуч келишди. Зеро, ўша пайтларда қироллик саройлари бўш турар, ёхуд озгина мебеллар қўйилган бўларди. Қирол бундай сафар пайтларида қайси саройни қароргоҳ қилиб танласа Париждан тезликда мебел созловчи усталарнинг бутун бир отряди етиб келарди-да, бинони икки соат ичида тайёр қилишарди.

Валуа жанг маҳалида йиртилган кийимларини алмаштириш учун уйига жўнади, Роберни эса Толомеининг олдига юборди.

— Дўстгинам, банкир, — бақирди маҳобатли йигит ломбардхонага кириши биланок, сиз менга айтган тилхатни берадиган вақтингиз бўлди. Мен тампшерлар мулкани талон-торож қилган архиепископ Мариньи тилхатини кўзда тутаяпман. У жаноби олийлари Валуага шошилинч равишда зарур бўлиб қолди.

— Секинроқ, секинроқ гапиринг, жаноблари. Сиз бир вақтлар мени ва дўстларимни кутқариб қолган қиролимни қўлдан чиқаришни хоҳлайсизми? Агар у Мариньини сафдан чиқарса гоёг хурсанд бўлардим. Лекин мабодо бахтимизга қарши Мариньи омон қолса мен тамом бўламан. Кейин, кейин яна мен яхшилаб мулоҳаза юритгач...

Робер банкир тўқийётган сафсагани эшигиб қони қайнаб кетди. Валуа тез қайтиб келишини тайинлаганди, ўзи ҳам ҳар дақиқанинг қадрини яхши биларди. Лекин шу билан бирга Толомеи билан муомалада зўрлик ва қўпол муомала кетмаслигини, бу йўл билан мақсадга эришолмаслигини ҳам яхши биларди.

— Ҳа, мен яхшигина мулоҳаза қилиб чиқдим, — чайналди банкир. — Людовик Муқаддаснинг эндигина қайта тикланаётган яхши одатлари ажойиб, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан диққатга сазовор. Лекин мен шахсан Париждан барча ломбардчиларни четта суриб чиқариш одатини хушламайман. Менинг дўстларим бу ҳолатни эслатишди ва менга тегмасликларига тўла ишонч ҳосил қилмоғим керак.

— Ахир Валуа жаноб сизга айна шуни ваъда қилдилар-ку. У сизни қўлаб-қувватлайди, ҳимоя қилади!

— Ҳа, тўғри. Сўзда ҳаммаси рисоладагидек, лекин биз бу ваъдалар қоғозларда акс этгисини хоҳлаймиз. Сиз биласизки, мен бош капитан бўлган ломбард компаниялари анъанавий имтиёзларимизни тасдиқлаб беришни сўраб илтимоснома ёзганмиз. Бошқа ҳужжатлар қатори бизнинг ўша ҳужжатимизга қиролнинг имзо чекишини истаймиз. Шундан кейингина Мариньининг тақдирини ҳал этадиган ҳужжатни жанобларига топшираман. Ана ўшандан кейин хоҳ Мариньиларнинг акасини, хоҳ укасини дорга оссангиз ҳам, чопиб ташласангиз ҳам ихтиёр ўзингизда. Эҳтимол, иккаласини шундай қиларсиз.

Артуа столни шундай зарб билан урдик, ҳаммаёқ жаранглаб кетди.

— Томошангиз етар энди, Толомеи, — таҳдид қилди у. — Мен сизга биз кутиб турмаслигимизни айтдим. Менга ҳалиги айтаётган илтимосномангизни, шу билан бирга мен сўраётган ҳужжатни беринг. Сиз билан анчадан бери биргаликда ишлаб келамиз, бир маротаба сўзимга ишонсангиз бўлар ахир.

Толомеи қўлларини қорнига қўйиб хўрсинди.

— Хўш, майли, — деди ниҳоят у, — баъзан таваккал қилишга тўғри келадиган пайтлар ҳам бўлади: лекин очигини айтсам, жаноб мен таваккалчилар тоифасига кирмайман.

Банкир илтимоснома билан биргаликда Гуччо Крессэдан келтирган қўрғошин кучичани ҳам граф Артуага берди. Лекин у бу ишни амалга ошираётганда қаттиқ кўрқиб кетди ва узоқ вақт ётиб қолди.

Бир соатдан кейин граф Валуа ва Робер тўс-тўполон билан Париждаги Биби Марьям ибодатхонаси рўбарўсидаги епископ саройига кириб келишди-да, архиепископ Жан де Мариньи билан учраштиришни талаб этишди.

Ёш руҳоний меҳмонларни ладан ҳиди анқиб турган гумбазсимон хонада қабул қилди ва узугини ўлтириш учун қўлини узатди. Карл Валуа ўзини бу ишорани сезмагандай тутди, Робер Артуа эса архиепископнинг қўлини лабларига шунчалик қўпол равишда олиб бордики, ташқаридан қараган одамга худди қўлни узиб олмоқчига ўхшаб кўринди.

— Муҳтарам жаноб, — гапини бошлади тўғридан-тўғри Карл Валуа, — сиз ва ақангиз қандай восита ва фитналар эвазига кардинал Дюэзни папалик тахтига ўтказишга қаршилиқ қилаётганингизни бизга айтиб беришингиз керак. Руҳонийларнинг Авиньондаги олий йиғини ҳамон саробга айланиб қолмоқда.

— Менинг бу ишга ҳеч қандай алоқам йўқ, жаноби олийлари, бутунлай

алоқам йўқ, — тилёғламалик билан жавоб берди Жан Мариньи, гарчи юзи қизариб кетган бўлса ҳам. Сизни ишонтириб айтаманки, акам умумхалқ манфаати йўлида ҳаракат қиляпти, унинг ягона мақсади — қиролга ёрдам бериш. Гарчи олий йиғин бизнинг истагимизга эмас, тамомила кардиналларга боғлиқ бўлса-да, мен ҳам кучим етганча бунга ҳаракат қилаётirman.

— Хўп, майли, христиан дунёси папасиз ҳам кун кўраверар экан, Сан ва Париж архиепископлиги ҳам архиепископсиз яшай олади! — хигоб қилди Робер.

— Мен сизни англамаяпман, жаноб, — жавоб берди Жан де Мариньи, — лекин сизнинг сўзларингиз худо йўлида хизмат қилаётган одамга таҳдид-ку.

— Жаноб архиепископ, давлат хазинасига тушиши керак бўлган тамплиерлар орденининг мол-мулкани ўзлаштириб юборишингизни ҳам худо буюрганмиди? Наҳотки, худонинг ердаги вакили бўлган қирол ўз пойтахтида архиепископлик тахтини нолойиқ руҳоний эгаллаб ўтиришига йўл қўйса? Таъияпсизми ёки йўқми? — қичқирди Артуа Жан де Мариньининг бурнига Толмеи тошан тилхатни тикиб.

— Қалбаки бу! — қичқирди архиепископ.

— Агар бу қалбаки бўлса, келинг, дарров судга берайлик, — деди Робер Артуа. — Қирол олдида товламачига қарши иш қўзганг.

— Муқаддас черков бундан ҳеч қандай обрў топмайди.

— ...сиз эса барча бор буди-шудингиздан ажраласиз.

Архиепископ баланд кафедра ёнига ўтирди ва худди қочиб кетишга жой ахтаргандай деворларга маънос тикилди.

У қопқонга тушганини тушунди ва ўзини ҳолсиз сезди.

“Улар ҳеч нарсадан қайтишмайди, — ўйларди у. — Энг ёмони ўшанда менга зарур бўлиб қолган икки минг ливр учун ёмонотлиғ бўлиб қолиш”. Қалин кўкимтир кийим кийганига қарамай қалтираб кетди, аъзойи баданидан совуқ тер чиқди. Бир йил олдин қўйилган биргина ножўя қадам туфайли келиши эҳтимол бўлган маломатлар кўз ўнгида намоён бўлди. У пуллар эса аллақачон йўқ бўлиб кетганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

— Муҳтарам жаноби олийлари, — гапга аралашди Карл Валуа, — сиз ҳали жуда ёшсиз, олдингизда диний соҳада ҳам, давлат хизмати соҳасида ҳам жуда яхши истиқболлар очилиши мумкин. Сиз қилган иш, — Карл Валуа тилхатни Робернинг қўлидан олди, — шубҳасиз, адашиш. Лекин маънавий асосларга узил-кесил дарз кетган бизнинг давримизда бу хато, адашишни кечирishi мумкин. Мен шундай ўйлайманки, сиз бу хатога бошқаларнинг ёмон таъсири туфайли йўл қўйгансиз. Фақат пул масаласи билан боғлиқ бу хатолик туфайли номингиз ёмонотликқа чиқса ёки умрингизга завол бўлса гоёг ачинарли ҳолат рўй берган бўлур эди. Зеро, агар худо кўрсатмасин, бирор тасодиф билан бу ҳужжат қиролнинг қўлига тушиб қолгудай бўлса, ибодатхонага қамаласиз ёхуд гулханда ёқилишга амр этиласиз. Муҳтарам зот, менинг фикрим шундай: сиз акангизнинг найрангларига учиб қилаётган ишларингиз бутун Франция учун мана бу қоғоздаги гуноҳдан кўра каттароқдир. Агар сиз иккинчи гуноҳингизни бўйингизга олсангиз, биринчисини унутиб юборамиз.

— Мендан нимани талаб қиласизлар? — қизикди архиепископ.

— Акангиз лагеридан воз кечинг, у ўйинни аллақачон бой берди, — давом этди Валуа, — акангизнинг кардиналлар олий йиғини ҳақидаги хавфли буйруқлари тўғрисидаги барча гапни қиролга зулликда айтиб беринг.

Рухоний табиатан иродаси бўш одам эди. Ўзининг бутун мавқеи учун акасидан бир умрга қарздор эди: унинг ғамхўрлиги туфайли бутун Францияда энг олий рутбага сазовор бўлди. Шу туфайли таглиерлар устидан суд олиб борди. Лекин Жан де Молэ устидан суд кuni Париждаги Биби Марьям ибодатхонаси олдидаги трибуналда ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Жан де Мариньи ҳамма иш жойида кетаётганида ботир эди, хавф-хатар олдида кўрқоққа айланарди. Баайни ана шу кўрқоқлик туфайли ҳозирги дақиқада бутун умрга қарздор бўлган акаси ҳақида ўйлаб ўтирмади, фақат ўзини ўйлади. Бу хоинлик узоқ давом этган бежавотир ҳаёт, француз тахтини олдинма-кетин эгаллаган тўрт қирол вақтидаги иззат-ҳурматни таъминлади.

— Сизнинг исбот-далилларингиз виждонимни уйғотиб юборди, — деди

ниҳоят, — мен ўз айбимни сизнинг маслаҳатларингиз асосида ювишга тайёрман, жаноби олийлари. Лекин менга олдиндан тилхатни беришларингизни ис-тайман.

— Бош устига, — деди Карл Валуа, епископга машъум ҳужжатни тутқазаркан. — Бу ҳужжатни биз граф Артуа билан кўрганлигимизнинг ўзи етарли. Бизнинг гувоҳлигимиз қирол олдида маълум қимматга эга. Ҳозир биз билан бирга Венсеннга йўл оласиз, ҳовлида сизни эгарланган от кутиб турибди.

Архиепископ устига ёмғирпўшини ташлади, қўлқопини кийди, бошига қалпоғини илди ва икки бароннинг олдига ўтиб секин, тантанавор қадамлар билан зинадан туша бошлади.

— Мен одам зоти бу қадар улуғвор жишанглай олишини ҳеч қачон кўрмаганман, — Робер Карл Валуанинг қулоғига шундай деб шивирлади.

Ҳар бир қирол, ҳар бир олдий одам ўзи хуш кўриб қолган бирор ўйинга интилади. Шу ўйинга муносабат, шу ўйинга вақтида ўзини тутиши муайян одам қиёфасининг сирли томонларини бошқа ҳаракатларига қараганда тўла-роқ очади. Қирол Людовик X овни, жанговар ўйинлар, турнирларни ёқтирмади. У болалигида копток ўйинига қизиқди. Копток албатта чармдан бўлиши керак эди. Лекин у каптар отишга жудаям қизиқарди. У қишлоқ жойларига бориб қолганда ёйни кўтарганча бирор сарой ёки омборхонага кириб каптарларни отишга тушарди. Отбоқар унга корзинадан кетма-кет ўқ олиб бериб турарди.

Амаки ва қариндоши омборхонага архиепископни олиб келишганда қирол айни шу шавқатсиз кўнгилочар ўйинига берилиб кетганди. Томнинг усти каптар патлари ва қон билан қопланганди. Қанотига ўқ тегиб омборхона тўсинига миҳлаб қўйилган каптар учиб кетишга интилар ва нола қиларди. Ҳар сафар ўқ мўлжалга текканда Людовик Мижгов қичқириб юборарди.

— Кейингисини бер! — буюрарди отбоқарга ва у корзина қопқоғини очарди.

Каптар икки-уч доира ясаб баландга кўтариларди; Людовик шу пайтда камонни таранг тортиб ўқни қўйиб юборарди. Агар ўқ мўлжалга тегмай деворга санчилиб қолса отбоқарга бақирар, қушни нотўғри учирганликда айбларди.

— Людовик, бутун менимча жудаям омадингиз чопаппти, — деди жиёнига Карл Валуа, — лекин сиз овчилик жасоратингизни салгина кечиктириб турсангиз, мен сизга илгарироқ хабар қилганим жуда жиддий нарсалар тўғрисида маълумот бераман.

— Яна нима гап? — бетоқат бўлиб жеркиди Людовик.

У ҳалиги ўйиндан ҳамон ҳаяжонда эди, терлаб кетганди. Тўсатдан унинг нигоҳи архиепископга тушди ва отбоқарнинг чиқиб кетишига ишора қилди.

— Муҳтарам зот, эшитишимча, сиз папанинг сайланишига тўсқинлик қилаётган эмишсиз?

— Ундай эмас, ҳукмдор, — жавоб берди Жан Маринья. Мен бу ерга сизнинг амрингиз бўйича ҳаракат қиляпман деб ўйлаганим, лекин минг афсуслар бўлсинки, сизнинг иродангизга қарши бўлиб чиққан ишларим ҳақидаги ҳақиқатни айтгани келдим.

Шундан кейин архиепископ ғоят самимий бир кўринишда, айёрона оҳангда Ангерран де Мариньянинг кардиналларнинг олий йиғини ва муқаллас тахтга кардинал Жак Дюэзни ўтказишни кечиктиришга қаратилган кирдикорларини сўзлаб берди.

— Ўз акамнинг ярамас ишларини сизнинг ҳузурингизда фош этиш мен учун қанчалик оғир бўлмасин, унинг ҳаракати давлат манфаатларига зид бўлганлигини тан олиш ундан ҳам оғирроқдир, — давом этди у. Бундан буён мен уни акам демайман. Зеро, менинг мақомимдаги одам биргина ҳақиқий оила — сизнинг сиймонгизда Христос оиласинигина тан олади.

“Бу одамнинг гапларини эшитган ҳар қандай одам меҳри товланиб йиғлаб юбориши ҳеч гапмас” — кўнглидан ўтказди Робер.

Гап билан бўлиб эслан чиқиб кетган каптар дераза тоқчасига тушди. Мижгов унга ўқ узди. Отилган ўқ қушни тешиб ўтиб ойнани синдирди.

— Энди мен қандай аҳволда қолдим? — тўсатдан нола қилди Людовик Карл Валуага ўтирилиб.

Робер Артуа зудлик билан архиепископнинг қўлтигидан олди-да, омбордан ташқарига олиб чиқди. Қирол амакиси билан ёлғиз қолди.

— Ҳа, мен энди қандай аҳволда қолдим? — қайтарди қирол. — Ҳаммаёқда хиёнат қилишяпти, ҳамма томондан ваъда беришяпти, лекин бирортасини ҳам бажаришмаяпти. Ҳозир апрел ойининг ўртаси, ёзгача эса бир ярим ой қолди. Қиролича Венгерская айтган: “ҳаммаси ёзгача тўғри бўлсин” дегани эсингиздами, амаки? Бир ярим ой ичида папа сайлай оласизми? Йўқми?

— Виждонан айтадиган бўлсам, қийинроқ бу иш.

— Мана кўрдингизми, мана шунақа-да! Менинг аҳволим не кечади?

— Мен сизга қишдаёқ Мариньини бирёқлик қилинг, дегандим.

— Ҳўш, ҳамонки шундай бўлмаган экан, Ангерраннинг ўзини чақириб яхшигина таъзирини бериш, дўқ-пўписа билан бу ишда қатъий ҳаракат қилишни буюриш лозиммасмикин? Агар янглишмасам, бу ишда бизга фақат угина ёрдам бериши мумкин.

Саросимага тушиб қолганлиги, тўғрироғи, табиатан қайсарлиги туфайли Мижфов юзага келган аҳволдан қутқарувчи ягона халоскор сифатида яна Мариньини ёрдамга чақириб қарор қилди. У оғир-оғир қадам ташлаб омбор ичида юра бошлади. Унинг этигига қапгарларнинг оппоқ паглари ёпишиб қолди.

— Жиян, гапимга кулоқ солинг, — тўсатдан гапга тушди Карл Валуа. — Мен иккита ажойиб хотинимдан айрилиб, икки маротаба бева қолганман. Сизни номусини йўқотган хотинингиздан қисматнинг ўзи ажратмаса адолатсизлик бўлади.

— Ҳа-да! — қичқириб юборди Мижфов. — Эҳ, Маргаританинг овози ўчиб қўяқолганда эди!

Қирол тўсатдан омбор ўртасида тўхтади ва амакисига қараб қўйди. Шу дақиқадан эътиборан иккаласи бир-бирларига тикилганча жим қолишди.

— Бу йил қиш қаттиқ келди, қамоқда ётиш аёл кишининг соғлиғига ёмон таъсир этади, — давом этди Карл Валуа. — Маринь анчадан бери Маргаританинг аҳволи ҳақида ҳеч нарса демади. Шундай ёмон шароитга у қандай чидаётганлигига ажабланиш мумкин, холос... Эҳтимол, Маринь сиздан унинг касалини яшираётгандир, ҳаёти тутаётганини айтишни хоҳумас.

Яна орага сукунат чўкди. Амакисининг сўзлари Людовикнинг эзгу орзуларини жўш урдириб юборди; лекин ўзи ҳеч қачон уларни овоз чиқариб айтишга журъат этмаган бўларди. Лекин энди эса унинг олдида Людовикни бундай гапни айтишдан ҳам озод этадиган шериги бор эди.

— Жиян, сиз папа сайланиши биланоқ Мариньининг ихтиёрини менга топширишга ваъда бергандингиз, — деди Валуа.

— Ҳа, шундай бўлган эди.

Валуа узуклар тақилган қўли билан гўшгдор юзларини силаганча ярим овозда гапирди.

— Уни олдинроқ беришингизга тўғри келади, ахир у барча қалъаларга хўжайинлик қилади ва Шато-Гайарга киришимизга халақит беради.

— Майли, ихтиёрингизча бўлақолсин, — рози бўлди Людовик X, — мен Мариньидан қўлимни тортиб олдим. Канцлер де Морнэга сиз лозим топган барча фармонларни имзо чекишим учун тайёрлашини айтишингиз мумкин.

Уша оқшом Ангерран де Маринь кечки овқатланишдан кейин ўз уйида ёлғиз ўтирганча қиролга мурожаатнома тайёрлаётганди. Мурожаатномада ўз номусини қурол билан ҳимоя қилишга рухсат этиш сўралаётган, ўзини хиёнаткорликда ва қасамни бузишда айблаганга журъат этган истаган одам билан яккама-якка олишишга тайёрлиги билдирилганди. Шу дақиқада унинг олдида тўсатдан Юг де Бувилль кириб келди. Филипп Чиройлининг собиқ камергери ичини турли кечинмалар эзар, чамаси у ҳамон ўзига келолмасди.

— Ангерран, — гапини бошлади у, — бу кеча уйда ётма, сени ҳибсга олишади. Мең бунинг ишончли манбалардан биламан.

Юг де Бувилль худди анча олдинги — машҳур коадьютор мансаб пиллапояларини унинг қўлида отбоқар бўлиб иш бошлаган вақтларидегидек Ангерранни сенсиранишга тушди.

— Журъат этишга олмайди! — деди Маринь. — Айтинг-чи, мени ҳибсга олгани ким кела олади? Алэн де Перейльми? Ҳеч қачон Алэн бундай буй-

руқни бажаришга рози бўлмайди. У уйим атрофига камончиларни қўйиб мени химоя қилса қиладики, сочимдан бир толасига ҳам тегмайди.

— Сен бекорга гапимга кирмаяпсан, Ангерран. Кейинги ойларда сен бекорга бундай ҳаракатлар қилдинг. Сен билан мен эгаллаб турган лавозимдаги одамлар қирол қандай бўлишидан қатъи назар, унга қарши чиқиши ўзига қарши чиқиши билан баробар. Мен ҳам ҳозир сенга дўстлигим хурмати, унга қарши чиқаяпман. Зеро, мен сени қутқариб қолишни истаганим учунгина шундай қилаяпман.

Семиз Бувиль ўзини гоят бахтсиз ҳис қилди. У ўзининг хайрли ниятидан гоят таъсирланганди. Ҳукмдорнинг содиқ хизматкори, вафодор дўст, виждонли амалдор эди, Юг де Бувиль. Лекин олижаноб туйғулар билан яшовчи, худо ва қиролликнинг қонунларига сўзсиз амал қилувчи бу одам фикри нега унчалик тош босмасийкин?

— Мен сенга айтаётган нарсаларни, — давом этди Бувиль, — жаноби олийлари Филипп Пуатъе орқали эшитдим. Эндилликда у сени қўллаб-қувватлайдиган ягона одам. Пуатъе жаноблари сени газабланган баронлар кўзидан нарироқда бўлишингни истайди. У акасига сени бирор чеккароқ ўлка, масалан Кипрни бошқаришга юборишни маслаҳат берибди.

— Кипрни? — газабланди Маринья. — Бутун Француз давлатини бошқариб турган одамни денгизлар ортидаги оролга қамаб қўйишмоқчимми? Бундан чиқди, мени сургун қилишмоқчи экан-да? Йўқ! Мен ё ҳамон хўжайинлардай Парижда бемалол юраман, ё бўлмаса шу Парижда ўламан.

Бувиль оқ оралаган қора сочини силкиб қўйди.

— Гапимга кулоқ сол, — қатъий гапирди Бувиль, — бутун уйингда ухлама. Қандай ҳодиса рўй беришидан қатъи назар, бўйнимдан соқит қилдим, кейинчалик виждон азобига қолмайман, сени ўз вақтида огоҳлантирдим.

Бувиль уйдан чиқиб кетиши билан Ангерран кейинги ҳаракатлари хусусида рафиқаси ва қайнэгачиси де Шантлу хоним билан маслаҳатлашиб олишга қарор қилди. Иккала аёл ҳам Бувильнинг фикрини қувватлашди, улар ҳам вақтинча Мариньяга қарашли норманд мулкига бориб туришни, агар хавфхатар кучайгудай бўлса бирор портга етиб олиб, Ангерранни хуш кўрадиган Англия қироли ҳомийлигига ўтишни маслаҳат беришди.

Лекин Мариньянинг жаҳли чиқиб кетди.

— Фақат аёллар ва қўрқоқлар ичида яшашнинг падарига лаънат! — кичқирди у.

Одатдагидай, ўз хобхонасига йўл олди. Хобхонага кетатуриб яхши кўрадиган кўпшагини силаб қўйди. Хизматқорни чақириб ўзини ечинтириб қўйишини буюрди. Кейин эса хизматқор ўша вақтларда эндигина урф бўла бошлаган, жуда катта пулга сотиб олинган девор соатининг тошини тортаётганига синчиқлаб қараб турди. Эрталаб туталиаб қўйишга қарор қилган илтимосноманинг сўнгги жумлаларини қандай тугатишни ўйлади, дераза олдига келиб, оғир пардаларни суриб қўйди-да, шаҳар уйларининг томига қаради. Шаҳарда деярли барча чироқлар ўчирилганди. Фоссе-Сен-Жермен кўчасидан тунги посбонлар ўтиб боришар, ҳар йигирма қадамдан кейин ёд бўлиб кетган жумлаларни қайтаришарди:

— Посбонлар келишяпти! Ярим тун бўлди!.. Яхши ухлаб туринглар!

Ангерран эрта тонгда этик овозларининг тапир-тупури ва киравериш эшикнинг қаттиқ тақиллашидан уйғониб кетди. Қўрқувдан ўзини йўқотиб қўйган отбоқар кичқирганича ётоқхонага чоғиб кирди-да, пастда камончилар турганини хабар қилди. Ангерран кийимларини келтиришни буюриб тезда кийинди-да, ўз хонадонларидан чоғиб чиқишган хотини ва ўғли билан бир вақтда зинапоя майдончасида пайдо бўлди.

— Сиз ҳақ экансиз, Жанна, — деб хотинига мурожаат қилди-да, унинг пешонасидан ўпиб қўйди. — Мен маслаҳатингизга кулоқ солмадим. Бутуноқ Луи билан бирга Париждан жўнаб кетинглар.

— Сиз билан бўлганда жўнаб кетардим. Лекин энди эҳтимол сиз изтироб чекишингиз мумкин бўлган жойдан узоқда бўлолмайман.

— Қирол Людовик мени чўқинтирган отам, — хитоб қилди Луи де Маринья, — мен ҳозироқ Венсеннга йўл оламан.

— Сени чўқинтирган отанг ақли қосир, бошидаги тож ликиллаб турибди, — газаб билан сўз қотди Мариньи.

Зинапоя қоп-қоронги бўлганлиги туфайли қаттиқ қичқирди:

— Эй, хизматчилар! Машғалани олиб келинг! Йўлимни ёритинг!

Хизматчилар етиб келишгач, зинанинг икки томонида саф тортиб йўлини ёритиб туришди, у эса худди қироллардек бамайлихотир зинадан пастга тушиб келди.

Қовлида қуролланган кишилар худди денгиз тўлқинидай туришарди. Тонг отишига яқин бўладиган гира-шира ёруғда баланд бўйли пўлат қалпоқли одамнинг шарпаси кўринди.

— Парейль, бундай ишга қандай рози бўлдинг?.. Қандай журъат этдинг? — деди Мариньи кўлини артиб.

— Мен Алэн де Парейль эмасман, — деб жавоб берди пўлат қалпоқли одам. — Жаноб де Парейль эндиликда камончилар командирлигидан четлатилган.

Гапираётган одам ўзини четта олиб қорамтир ёмғирпўш кийган озгин одамни олдинга ўтказиб юборди. — Бу канцлер Этьен де Морнэ эди. Бундан саккиз йил олдин тамплиерлар орденининг улуғ магистрини Ногарэ ҳибсга олиш учун келганидек, ҳозир ҳам давлат бошқарувчисини қўлга олиш учун Морнэ кириб келганди.

— Жаноб Ангерран, — деди у, — мен билан бирга Луврга юришингизни илгимос қиламан. Менга сизни ўша ерда ҳибсда сақлаш буюрилган.

Худди шу соатларда аввалги ҳукмдор вақтида мамлакат ҳаётида катта роль ўйнаган машҳур кишилардан Рауль де Прель, Мишель де Бурдене, Гийом Дюбуа, Жоффрау де Бриансон, Николь Ле Локетье, Пьер д'Оржеменлар ўз ўйларида ҳибсга олиндилар ва турли қамоқхоналарга ташландилар. Уларнинг айримларини қийноқлар кутарди. Шу вақтда Филипп Чиройлининг болалик дўсти Рухоний Пьер де Латильни ушлаб келиш мақсадида Шалонга махсус отряд ҳам юборилганди. Марҳум қирол сўнгги нафасларини олаётган дақиқаларида айни шу дўстини олиб келишларини талаб этган эди.

Бу одамлар билан бирга Темир қиролнинг барча йирик амалдорлари ҳам қамоққа ташланди.

Т Ҳ Р Т И Н Ч И Б О Б

ТОНГИ ОТМАС КЕЧА

Маргарита Бургундская ярим тунда занжирларнинг шақиллашини, кетидан осма кўприкнинг туширилганини ва Шато-Гайар ҳовлисида от туёқларининг тапир-тупурини эшитганда буларнинг ҳаммаси ўзига шундай туюлаётганга ўхшади. Граф Артуага хат ёзиб, унда тахтдан, ўзининг ва қизининг барча ҳуқуқларидан воз кечганлигини тан олиб, бунинг эвазига озод этишларини сўрагандан бери қанчадан-қанча уйқусиз тунларни бедор ўтказган, ҳозирги дақиқаларни орзу қилган эди.

Ўшандан бери ўн ҳафталик сукунат даври ўтди. Очиқдан кўра ҳолдан тойдирадиган, совуқдан ҳам ёвузроқ, қурт-қумурсқаларнинг чақишидан кўра таҳқирлироқ, ёлғизликдан кўра даҳшатлироқ эди бу сукунат, кутиш. Маргаританинг қалбини умидсизлик қоплаб олди, руҳини туширди, соғлиғига ҳам таъсир этди. Сўнгги пайтларда у ўрнидан турмас, иситмали қалтироқ тугар, ўзини билар-билмас ҳолатда эди.

Ташналик жон-жонидан ўтиб кетган пайтларидагина Маргарита донг қотган ҳолатдан чиқиб ёнидаги сув турган кружкани қақшаб қолган лабларига олиб борарди. Кўзларини катта-катта очганча хонани қоплаб олган қоронгиликка тикилар, соатлаб тез ура бошлаган юрагининг дукур-дукурита қулоқ соларди. Иситма вақтинча қўйиб юборган ёки совуқдан қалтирай бошлаган, юраги одатдагидай ура бошлаган пайтларда Маргарита дарҳол ўринга ўтириб оларди, ўлим тобора ўз чангалини ботириб келаётганлигини ҳис этиб нола чекарди. Қандайдир англаб бўлмас шитир-шитирлар сукунатни бузар, қорон-

гилик фожиавий хавфни ўз қаърига тортар, бу хавф одамлардан эмас, юқоридан келарди. Уйқусизлик ва босинқирайверишидан тинкаси қуриган, ақли ўтмаслашганди... Филипп д'Онэ, келишган Филипп ҳали тирик экан, мана у дабдаласи чиққан оёқларини зўрага судраб ёнма-ён кетяпти, кўкраги қон, Маргарита унга қўлини узатди, лекин етолмади. Баъзан эса у ҳаракатсиз ётган Маргаритани номаълум сўқмоқлар орқали ердан худонинг олдига олиб кетарди. Лекин у ердан узилганини ҳис этса-да, худони ҳеч кўрмайди. Улар бетўхтов юришса ҳам йўлнинг охири кўринмасди. Асрлар мобайнида то қиёматга қадар юраверишади. Эҳгимол, махшаргоҳ шудир...

— Бланка! — қичқирди у. — Бланка! Улар келишяпти!

Дарҳақиқат, пастдаги сурма қулфинғижирлади, қулфлар шиқирлади, эшиклар тарақлаб очилди; тош зинапояларида оёқ кийимларининг тапиллагани эшитилди.

— Бланка, эшитаяпсанми?

Лекин Маргаританинг кучсиз овозини устма-уст жойлашган уларнинг хоналарини кечаси беркитиб қўйиладиган темир панжара Бланкага эшиттирмади.

Шам нури асира қироличанинг кўзини қамаштирди. Эшик олдида бир тўп одамлар турарди, лекин Маргарита чамаси уларни пайқамади, у ўзи томон яқинлашаётган баҳайбат одамни кузатарди, унинг қизил ёмғирпўши, ўткир кўзлари, кумуш ханжарининг йилтиллаётганини пайқайди.

— Робер! — шивирлади у. — Робер, ниҳоят келдингизми?

Граф Артуанинг орқасидан бошида курси кўтариб олган аскар келарди. У курсини Маргаританинг ўрни ёнига қўйди.

— Қани, қариндош, — гапини бошлади Робер ўрнашиб ўтириб олгач, — сизнинг бундай аҳволингиз менга унчалик ёқмаяпти. Бу тўғрисида менга айтиб беришганди, энди бунга ишондим. Сиз кўриб турганимдек, қийналибсиз, шекилли.

— Жуда қийналдим, — жавоб берди Маргарита, — ўлганманми, тирикманми, ўзим билмайман...

— Ҳа, ўз вақтида келибман. Тезда ҳаммаси барҳам топади, мана кўрасиз. Мен сизга хушхабар олиб келдим: душманларингизнинг куни битди... Бир неча қатор хат ёза оласизми?

— Билмадим, — эътироф этди Маргарита.

Робер Артуа шамни яқинроқ келтиришга имо қилди ва касалдан ҳолсизланган асиранинг озиб кетган юзлари, ингичка лаблари, киртайган, галати йилтиллаётган кўзлари, туртиб чиққан пешонасига ёпишиб қолган қора гажакларига синчиклаб тикилди.

— Қирол сиздан қутаётган хатни балки айтиб туришга қурбингиз келар? — сўради у ва бармоқларини шиқиллатиб қичқирди: — Эй, капеллан!

Қоронғиликдан чиқиб келган оқ кийимли одамнинг шарпаси кўринди.

— Ниқоҳ бекор қилиндими? — сўради Маргарита.

— Сиз сўралган хатни ёзиб беришдан бош торттанингиздан кейин қанақасига бекор қилинади, қариндош?

— Мен бош тортганим йўқ, — шивирлади у. — Мен рози бўлганман. Ҳаммасига рози бўлганман. Бу қанақаси бўлди? Ҳеч нарсани тушунмаяпман.

— Дарҳол бир кўза вино келтиринглар, бемор ўзига келиб олиши керак, — буйруқ берди Артуа эшик томон ўтирилиб.

Кимдир буйруқни бажариш учун шошилди, тапиллатиб зинадан тушиб кетди.

— Ўзингизни қўлга олинг, қариндош, — деди Артуа. — Ҳозир мен сизга айтадиган гапга рози бўлишингиз маъқул бўлса керак.

— Мен ахир сизга хат ёзганман-ку, Робер. Хатни Людовикка бериб қўйишингиз учун ёзганман... мендан нимани талаб қилган бўлсангиз ҳаммасини, қизим ундан эмаслигини ҳам ёзганман.

Нарсалар ва одамлар асиранинг атрофида чарх уриб айланаётгандай туюлди.

— Қачон? — сўради Робер.

— Бундан икки ярим ой илгари... мана икки ярим ойдан бери мени озод қилишларини қутаман. Лекин ҳамон озод этишмаяпти.

— Хатни кимга берган эдингиз?

— Берсюмега албатта.

Маргарита кўрқиб кетди. “Мен ҳақиқатан ҳам хат ёзганмидим ўзи? Мен нима бўлганини эслолмаяпман. Бу даҳшат. Ҳеч нарса эсимда йўқ”.

— Яхшиси, Бланкадан сўранг, — шивирлади у.

Лекин шу дақиқада асирани даҳшатли шовқин гаранг қилиб қўйди. Артуа ўрnidан туриб қоронғиликда турган кимнидир ёқасига ёпишди, бор кучи билан силқитди, эшитилган овозга қараганда кулоқ-чаккасига туширди. Каттиқ чин-қирриқ аввал Маргаританинг кулоқларида, сўнг калласида акс-садо бергандай бўлди.

— Лекин, жаноби олийлари, мен хатни етказиб берганман, — кўрқувдан ҳамон қалтираб чиқаётган овоз билан жавоб берди Берсюме.

— Хатни кимга бердинг? Гапир, кимга?

— Жаноблари, мени қўйиб юборинг, бўғиб қўясиз. Мен хатни жаноб де Мариньига берганман. Буйруққа кўра.

Каттиқ бўғиқ овоз эшитилди: чамаси Артуа бор кучи билан Берсюмени деворга урганди.

— Ахир менинг отим Мариньими? Хат менга юборилган экан, уни бировга беришга нима ҳақинг бор?

— У хатни сизга бериб қўяман деб ишонтирди.

— Шошмай тур, мен сен билан ҳали гаплашиб қўяман, — пишиллади Артуа.

Кейин у Маргаританинг каравотига яқинлашиб: мен сиздан ҳеч қандай хат олганим йўқ, қариндош. Мариньи хатни ўзида олиб қолган.

— Шунақами?! — шивирлади Маргарита.

Асира деярли энди хотиржам бўлган эди. Ҳарҳолда у энди хатни ҳақиқатан ҳам ёзганини биларди.

Шу дақиқада бир кўза вино кўтариб Лалэн кириб келди. Робер Артуа Маргаританинг вино ичишини диққат билан кузатди.

“Агар бу винога заҳар қўшиб берганимда ҳаммаси осонгина ҳал бўларкан-қўяркан, — ўйлади у, — бу нарса ўз вақтида хаёлимга келмагани аҳмоқона иш бўлибди. Бундан чиқди у рози бўлибди... Афсус... буни олдинроқ билмаганим чакки бўлибди. Энди эса кеч бўлди. Нима бўлганда ҳам у узоққа бормайди”.

Робер кўнглини лоқайдлик, ҳатто алам эгаллади. Энди жанг қилишнинг кераги йўқ. Куролланган шунча аскар орасида қўлини белига қўйганча фақирона каравотда тобора сўниб бораётган ожиз аёл қаршисида турарди. Робер уни қиролича Наварская бўлган вақтидаёқ жини ёқтирмасди, энди эса Франция қироличаси бўлиши мумкин эди! Ахир унинг ўлими учун қанчадан-қанча ёлғон тўқиди, куч ва маблағ аямади, кўп жойларда дайиди, француз ва инглиз саройларида фитналар уюштирди. У аёл кучли бўлган вақтда кўролмасди, чиройли вақтида суқланиб боқарди. Яқиндагина, ўлган қишда машҳур ва қудратли тўра мана шу ожиз асира ўзи устидан голиблигини ҳис этарди. Энди эса граф Артуа ўзи истаганидан ҳам кўра узоқроқ кетганини ўз кўзи билан кўриб ишонди. Граф Валуа ундан бошқага ишонмайдиган топшириқни олганда эса энсаси қотди. Йўқ, асирага ачиниш туйғусини туйгани йўқ, балки қандайдир кўнгилни айнигадиган лоқайдлик, ҳорғинлик сезди. Кимга қарши шунчалик шов-шув, ҳаракат ўзи? Мана шу ҳимоясиз, адоий тамом аёлга қаршими? Робер қалбидаги ғазаб алангаси сўнди, зеро, улуг ғазаб кучда ўзингга тенг рақибни талаб этади.

У ҳақиқатан ҳам ўзига юборилган хат Мариньи томонидан ушлаб қолинганига ачинди. Ушанди уни ибодатхонада ҳибсда сақлашарди... Нима ҳам қилиб бўларди, энди жуда кеч: масала ҳал бўлган, бир нарса — охиригача юриш қолади, холос.

— Мана, кўрдингизми, қариндош, — деди у, — Мариньи сиймосида қандай душманга эга бўлганлигингизни кўрдингизми? Биринчи кундан бошлаб сизнинг тагингизга сув қўймоқчи бўлган. Агар у бўлмаганда сизни ҳеч қачон хиёнаткорликда айбламаган ва қаллигингиз Людовик сизни бундай куйларга солмаган бўларди. Людовик тахтта ўтириши биланоқ Мариньи сизни ҳибсда

ушлаб туришга ҳаракат қилмоқда, бутун Франция қироллигини ҳам инқирозга учратиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат этаётир. Лекин мен сизга ҳозир хушхабарни айтиб қўяй: сизнинг душманингиз қамоққа ташланди. Мен бу ерга сизнинг шикоятларингизни эшитиш, қироллик судини ва озод этилишингизни тезлаштириш мақсадида келганман.

— Мен нима деб ёзиб беришим керак? — сўради Маргарита.

Ичилян винодан асиранинг юраги яна қаттиқроқ уриб кетди, унинг уришини секинлаштирмоқчи бўлгандай қўлини кўкраги устига олиб борди.

— Мен ҳозир сизнинг ўрнингизга хатни капелланга айтиб тураман, — тинчитди уни Робер. — Мен бундай хужжат қандай иборалар билан ёзилишини биламан.

Капеллан шундоққина ерга ўтириб, хат ёзиладиган тахтачани тиззалари орасига олди, ерда турган шамлар ёриғи пастдан бу ердагиларнинг гавдасини ғалати қилиб кўрсатарди.

— Хукмдор, қаллигим, — Робер Карл Валуанинг ўзи томонидан тузилган текстдаги бирор сўз ҳам тушиб қолмаслиги учун аста-секин дона-дона қилиб айтиб турарди, — мен ғам-алам ва хасталиқдан қурий бораяпман. Мени авф этишингизни илғижо қиламан. Агар сиз илғифотингизни дариг тугсангиз узоққа бормайман, бандаликни бажо келтираман. Ҳаммасига жаноб де Мариньё айбдор. У сизнинг иззат-хурматингиздан мени жудо этди, мен тўғримда тухматлар тўқиди. Бу тухматларнинг ёлғонлигига қасам ичаман. Унинг буйруғига асосан даҳшатли шароитдан ва шуларни эътиборга олиб...”

— Бир минутга, жаноби олийлари, — ялинди капеллан. У қўлига пакки олиб қаламини қиртишлади.

— ...мен ҳозирги, — гапида давом этди Робер, — ночор аҳволга тушиб қолдим. Ҳаммасига шу нобакор айбдор. Яна бир маротаба сиздан мени қутқариб қолишингизни ялиниб сўрайман ва қасам ичиб айтаманки, мен ҳаммавақт худонинг иродаси билан сизнинг итоаткор рафиқангиз бўлганман”.

Маргарита ўз ўрнидан зўра турди. У нима сабабдан бир йил қамоқда сақлашгандан кейин оқлашмоқчилигини, бу ғалати қарама-қаршиликнинг моҳиятини англолмасди.

— Лекин нима бўлди ўзи, қариндош, — сўради у, — ахир ўтган сафар мендан бутунлай бошқа эътирофларни талаб этган эдингиз-ку?

— Энди улар керак эмас, қариндош, — жавоб берди Робер, — сиз тагига имзо чекадиган мана бу қороз аввалгисининг ўрнини босади.

Зеро, бу сафар Карл Валуа учун Ангерран де Мариньёга қарши турли далиллар — уларнинг рост-ёлғонлигидан қатъи назар, керак эди. Бу хужжат шунчаки, қўринишидан бўлса ҳам қиролдан шармандалик тамғасини олиб ташлашга, энг муҳими эса Маргарита ўз тили билан яқин келажакда ўлишни тан олаётган эди. Ҳақиқатан Карл Валуа хаёл уфқи кенг, уста одам эди.

— Бланка-чи, — сўради Маргарита, — Бланканинг ҳоли не кечади? Бланка ҳақида ўйлаб кўрдингизми ёки йўқми?

— Ташвишланманг, қариндош, — деди Робер. — Унинг учун ҳамма нарса бажо келтирилади.

Шунда Маргарита хатга ўз имзосини чекди.

Робер Артуа курсидан туриб қиролчи каравотига энгашди.

Унинг ишорасига кўра ҳозир бўлганлар остонага чекинишди. Маҳобатли йигит қўлини Маргаританинг елкасига, қарийб бўйнига қўйди.

Катта-катта қафтларнинг Маргарита баданига тегиши аёлга қандайдир таскин берувчи ёқимли иссиқлик бахш этди. Робер худди қўлларини тортиб олишдан чўчигадай озиб кетган жажжи қўллари билан ушлаб турарди.

— Хўп, хайр, қариндош, хайр, — деди Артуа. — Яхши дам олинг.

— Робер, — пичирлади Маргарита кўзлари билан унинг нигоҳини излаб.

— Робер, тўғриси айтинг-чи, ўтган сафар келганингизда менга эришмоқчи бўлдингиз. Ушанда мени ҳақиқатан ёқтириб шундай қилдингизми ёки?

Ҳар бир одамда, ҳатто расво одамларнинг қалбида ҳам яхшилик учкунлари бўлади. Граф Артуа ҳам ҳозир ўзига хос бўлмаган бағрикенглик билан Маргарита ундан эшитишни истаган сўзларни айтди:

— Ҳа, қариндош, мен сизни ҳақиқатдан севардим.

Ва у ўз кафтларининг тегишидан бу афтодаҳол, абжағи чиққан аёл хотир-жам тортаётганини, ҳозир у деярли бахтли эканлигини ҳис этди. Севимли бўлиш, ўзига нисбатан истак уйғотиш бу қиролича ҳаётининг мақсади, из-зат-икром, эътибор, ҳокимиятдан ҳам кўра олиёроқ эди.

Асира Роберни миннатдорона нигоҳ билан кузатар, у билан бирга олиб чиқиб кетилаётган шамнинг нури ҳам узоқлашарди. Қоронғиликда у фавкуллодда баҳайбат, худди қадимий эртақлардаги енгилмас баҳодирлардай кўри-нарди.

Эшик олдидаги оқ кийимли капеллан кўздан ғойиб бўлди, сўнгги маротаба Берсюменинг темир қалпоғи йилтиллади, эшик ўрнини энг охирида чиқиб кетаётган Аргуанинг гавдаси тўсиб турарди. У бамисоли Маргаритага яна бирор гап айтмоқчи бўлгандай бир дақиқа тўхтаб қолди. Лекин эшик тарақлаб ёпилди, хонага қоронғилик чўкди ва Маргарита қувончдан энтикиб кетди — у бу сафар дарвоза устидан қулф солинганини эшитмади. Шундай қилиб асираликдаги уч юз элик кун мобайнида биринчи маротаба унинг устидан қулфлашмади. Бу унга яқин орада озод бўлишининг гаровидай туюлди.

Эртага Шато-Гайарни сайр этиш учун қамоқхонадан ташқарига олиб чиқишади. Кейин замбил олиб келишади-да, уни дарахтлар ўсиб турган, одамлар яшайдиган, ғужғон уриб турган шаҳарга олиб кетишади. “Оёқда тура олармикимман? — ўйларди у. — Юришга кучим етармиким? Ҳа, албатта, кучқувватта кириб кетаман”.

Кўллари худди оловда ёнаётгандек иссиқ эди, лекин у энди соғайишини аниқ биларди. Лекин шу нарса ҳам аниқки, у энди тонг отгунча ухлай олмайдди. Ҳечқиси йўқ, умидворлик яна бир уйқусиз кечани ўтказишга ёрдам беради. Сукунат ичида тўсатдан эшитилар-эшитилмас шовқин қулогига чалинди, тўғрироғи, шовқин, ҳатто шитирлаш эмас, жонли нарсанинг нафас олиши эшитилди. Узидан ташқари хонада яна кимдир бор эди.

— Бланка! — қичқирди Маргарита. — Бу сенмисан, Бланка?

Чамаси қўриқчилар уларнинг ўртасини ажратиб турадиган панжарани ҳам очвишганди. Лекин Маргарита зулфиннинг гижирлаганини эшитмади-ку. Нега энди Бланка хона бўйлаб бунақа шовқинсиз ҳаракат қилади? Агар у... Йўқ, йўғ-э! Бланка узил-кесил ақлдан озган бўлса-я! Лекин у баҳор кириб келгандан кейин ўзини яхши тутаётган, касалдан деярли бутун фориг бўлган эди-ку.

— Бланка! — қўрқувдан қаттираб хитоб қилди Маргарита.

Лекин хонада яна жимлик ҳукм сурди ва Маргарита буларнинг ҳаммаси касаллигим туфайли алаҳсираш деб ўйлади. Лекин орадан бир дақиқа ўтгач нафас овози яна эшитилди. Кимдир иложи борича секинроқ нафас олишга ҳаракат қилди ва аёл кучукнинг тирноқлари билан полни тирнашига ўхшаган оҳиста шитирлашни эшитди. Нафас олиш тобора аниқроқ ва яқинроқдан эшитиларди. Эҳтимол, бу ҳақиқатан ҳам комендантнинг кучугидир. Ҳали Берсюме билан бирга келганда хонага кириб олган, сўнгра уни унутиб қолдиришган, балки бу каламушлардир, улар ўзларининг майда, одамларникидек эҳтиёткор қадамчалари билан худди фитначилар сингари эҳтиёткорона шитирлашарди, тун бўйи ўзларининг қандайдир сирли ишларини амалга оширишади. Қалъада тез-тез каламушлар пайдо бўлишар, комендантнинг кўппаги эса уларнинг кетига тушарди. Ахир ҳеч ким каламушларнинг қандай нафас олишини эшитмаган.

Маргарита ўрнига ўтириб олди, юраги гупиллаб урарди. Кимдир темир билан тош деворга тегиб кетди. Асира кўзларини катта-катта очиб, ўзини қуршаб олган қоронғиликка тикилди. Шарпа чап томондан келаётганди.

— Ким бу? — қичқирди у.

Асиранинг саволи сукунат ичига чўмиб кетди. Лекин энди Маргарита хонада кимдир борлигини аниқ билди. У нафасини ичига ютишга ҳаракат қилди. Унинг бутун вужудини шундай қўрқув қопладики, бунақа ҳолатни бутун умри мобайнида биринчи маротаба бошидан кечириётганди. Бир неча дақиқадан кейин у ўлади. У энди ўлим қўрқувидан кўра унинг қайси томондан ҳамла қилишини билмаслик даҳшатлироқ эканлигини ҳис этди. Зарба қаерга бериладию, сенинг ўрнинга бостириб келаётган кўринмас шарпаси ким ўзи?

Тўсатдан унинг устига қандайдир оғир нарса босиб тушди. Маргарита шундай даҳшатли қичқирдики, унинг овозини юқори қаватда ухлаётган Бланка Бургундская ҳам эшитди. Бу қичқирёқ овози ҳаётининг охиригача қулоғидан кетмади. Лекин қичқирёқ овози шу ондаёқ тинди, қандайдир қўллар Маргаританинг бошига чойшабни ёлди. Кейин бу икки қўл Франция қироличасини ушлаб олди, чойшабни унинг бўйнига ўради.

Боши кимнингдир яғриндор кўкрагига осилиб тушган Маргарита қўллари билан ҳавони тимдалар, ўзини қутқариш учун бутун гавдаси билан тўлганар, лекин фақат бўғиқ хирилларди, холос. Бўйнидаги қиздирилган қўрғошиндан қилинган бўйинбоғдек мато томоғини тобора қисиб борарди. У бўғилаётганди. Кўзлари олдида юлдузчалар рақсга тушар, улкан бронза қўнғироқ яқингинада чалинаётгандай, унинг овози томирларда акс-садо бераётгандай. Лекин қотил чамаси ўз иштини яхши биларди. Қўнғироқ овози Маргаританинг қовурғалари қирсиллаб тубсиз қоронғуликка йиқилгач, бирданига сўнди.

Бир неча дақиқадан сўнг буйруқни бергач, вақтни Шато-Гайяр ҳовлисида вино ичиб ўтказётган Робер Артуа олдида хизматкори Лорме яқинлашиб келаётганини кўрди.

— Тайёр, жаноби олийлари, — шипшиди Лорме.

— Из қолмадимми? — Робер ҳам секин гапирди.

— Қолгани йўқ, жаноблари. Ҳаммаси жойида бўлди.

— Қоронғида осон бўлмагандир...

— Қоронғида жуда яхши кўришимни яхши биласиз-ку, жаноблари.

Эгарга сакраб ўтириб олган Артуа имо билан Берсюмени ёнига чақирди.

— Қиролича Маргаританинг аҳволи жуда оғир, — гапини бошлади у. — Қўрқаманки, агар эртага бандаликни бажо келтирмаса, бир ҳафтага ҳам бормайди. Агар у ўлгудай бўлса югуриб Парижга боришни, тўғри жаноби олийлари Валуага учрашиб, унга биринчи бўлиб хабарни етказишни буюраман... Эшитдингми, жаноби олийлари Карл Валуага. Бу сафар адресдан адашмасликка ҳаракат қил. Ортиқча валдирашни ўйлама. Айниқса, бичиб-тўқишга уринма: сендан бу нарса талаб қилинмайди. Маринья қамоқдалигини, у осиладиган дор ёнида сенга ҳам жой топилишини унутма.

Анделис ўрмонлари узра кулранг-қизғиш бўлиб тонг отарди. Унинг фонидо даракларнинг учлари аниқ кўрина бошлади. Пастликда, Шато-Гайяр ястаниб турган қоялар ёнбағрида дарё юзи оҳиста живирларди.

Робер Артуа тик қияликдан тушгач, отининг бир маромда йўрғалаб боришига, яғринларига, этиклари билан маҳкам сиқиб олган илиқ биқинига қараб кетарди. У тоза тонгги ҳавода мириқиб нафас олди.

— Барибир яшаш яхши нарса-да, — минғирлаб қўйди у.

— Ҳа, нимасини айтасиз, жаноблари, қанчалар яхши, — жавоб берди Лорме.

— Бутун ниҳоятда очиқ, қуёшли кун бўлади!

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

ҚАТЛ КУНИНИНГ ТОНГИ

Тешикча қанчалик кичик бўлмасин, Маринья барибир тошлар орасига қўйиб юборилган қалин сим панжарадан шойи матога ўхшаб кетадиган осмоннинг кўк гумбазига ёйилган апрел юлдузларини кўриб турарди.

Унинг уйқуси келмасди. Париж шовқинига қулоқ солар, назарида фақат шу шовқингина унинг тирикчилигига гувоҳдай туюларди; лекин Париж тунда у қадар шовқин бўлмайди. Аҳён-аҳёндагина тунги посбонларнинг қичқирғи эшитилади, қўшни ибодатхонадаги қўнғироқ жаранглайди, қишлоқдан шаҳарга сабзавотлар ортиб келаётган деҳқоннинг араваси кўприкдан ўтаётгани эшитилади. Бу шаҳарнинг кўчаларини у, Маринья кенгайттирди, биноларини безаттирди, галаён пайтларда тинчитди. Бутун қиролликнинг нафаси уфуриб

турган, ўн олти йил мобайнида унинг фикр-зикри, хаёлини банд этган шу шаҳарни охириг икки ҳафта мобайнида кўргани кўзи йўқ эди.

Шаҳарга нафрати Карл Валуа ҳалигача Луврнинг коменданги бўлган Мариньни ўзига тарафкашлар топиб олишидан чўчиб Тампль қалъасига кўчирилган кундан бошланган эди. Отта ўтирган Мариньни кўриқчилар ва камончилар қуршовида деярли бутун шаҳарни кесиб ўтиб бу ерга олиб келишди. Мана шу кўчиш вақтида у кутилмаганда узоқ йиллар мобайнида боши ерга теккудай таъзим қиладиган омма уни ёмон кўришини сезди. Орқасидан айтилаётган таъна-дашном, ҳақоратлар, бутун йўл мобайнида эшитилган қувончли қийқириқлар, тугилган муштлар, киноявий кулишлар, таҳдидлар ҳибсга олишдан ҳам кўра даҳшатлироқ ҳалокат эди.

Узоқ вақт ҳокимият жиловини ушлаб турган одам умумий иш манфаати йўлида ҳаракат қиляпман деган фикрга кўникиб қолса, бу ишлар осонликча амалга ошмаганини билсаю тўсатдан ҳеч ким уни севмаганлигини, тушунмаганлигини, фақатгина чидаб келганлигини сезиб қолса қалби чексиз изтиробларга тўлади, бундан кўра бошқа иш билан шуғулланганимда бўлмасмиди деб ўйлаб қолади.

Ўша машъум тонгдан кейинги кунлар ҳам даҳшатли ўтди. Мариньни бу сафар амалдорлар билан йигин ўтказишга эмас, баронлар ва руҳонийлар суди олдида жавоб беришга Венсеннга келгирилганди. Улар орасида туғишган укаси, Санск архиепископи ҳам бор эди. Ангерран де Мариньни Карл Валуанинг буйруғига кўра мирза Жан д'Аньер томонидан ўқилган айблов ҳукмини эшитишга мажбур бўлди. Унда коадьюторнинг бутун кирдикорлари, порохўрлиги, хиёнати, мунофиқлиги, Франция душманлари билан яширин алоқалар олиб бургани саналган эди.

Ангерран сўз сўради. Буни рад этдилар. У душман билан яккама-якка очиқ-часита жангга чиқмоқчи бўлди, бунга ҳам йўл қўймадилар. Шунда у ўзини айбдор деб топишганини, худди мурдани суд қилгандай ўзини ҳимоя қилиш имкониятини бермаганликларини тушунди.

Ниҳоят қиролликнинг собиқ ҳукмдори ўз укаси Жанга қаради. Эҳтимол, лоақал у акасининг ҳимояси учун бирор гап айтар деб кутганди. Мариньнинг кўзи архиепископининг лоқайд совуқ юзига тушиди, у нигоҳини акасидан олиб қочди. Агар туғишган укаси ўз акасидан воз кечган, ҳаёсизларча душманлар томонига ўтган бўлса, бошқалардан, гарчи улар ўз мавқелари ва бойликлари учун Мариньдидан қарздор бўлганларнинг адолат сўзига қулоқ солиб ёки шунчаки эътироф учун унинг ёнини олишини кутиш бемаъниликдир.

Филипп Пуатье, Бувилль орқали огоҳлантирилганига қарамай, Ангерран де Мариньни гапига кирмаганлиги боис хафа бўлган шекилли, судда ҳам иштирок этмади.

Мариньни Венсенндан омманинг ҳақоратлари, таҳдирлари остида олиб чиқиб кетишди. Омма бу сафар уни бутун мамлакатни қоплаган ўз қашшоқликлари ва очарчиликнинг бош айбдори сифатида бақирликлар билан кутиб олаётганди. Уни яна Тампльга олиб боришди, лекин бу сафар кишан солишиб, илгари Жак де Молэ ётган хонага тикишди.

Ҳатто деворга қоқилган ҳалқа ҳам тамплиерлар ордени улуг магистри кишанининг занжири боғланган ҳалқа эди. Кекса баҳодир кунларни санаб деворга тимдалаб ёзган чизикчаларни ҳали пўпанаклар беркитиб ултурмаганди.

“Етти йил! Биз уни етти йил шу ерда ётишга ҳукм қилгандик. Шундан кейингина тириклайин ёқишга амр этилганди. Мен эса бу ерда бор-йўғи етти кун ётдим, ҳозирнинг ўзидаёқ у нақадар изтироб чекканини тушуняпман”, — ўйларди Мариньни.

Давлат одами учун органлар ва аскарлар ҳимоясида ҳокимиятни маълум бир баландликда туриб бошқарар экан, ўз танасини шу қадар мустаҳкам, балоқазолардан ҳоли деб ҳисоблайдики, ўлимга ҳукм қиладиган ёки умрбод қамоққа ташлаётган одамини шунчаки мавҳум нарса деб ҳисоблайди. Унинг иродаси билан ёқилаётган ёхуд қатл этилаётган одамлар тирик инсонлар эмас, балки

Ўз йўлидаги қандайдир тўсиқлар, тимсолилардай туюларди. Мариньни тамплиерларни Еврей оролида қатл этишгаётганида қалбини оғир туйғулар қоплаб олганини, ўшанда тўсатдан қандайин ақидаларни эмас, худди ўзлари сингари тирик одамларни ёқишгаётганини англаганини ҳозир эслади. Ўша куни Мариньни ўз туйғуларини ҳатто ошкор қилиб қўйганди. У ҳатто ўшанда қатл этилаётганга ачингани ва ўзи ҳам чўчиганидан уялиб кетганди. “Ўша хунрезлик ҳаммамизга лаънат тамғасини босади”.

Мариньини яна, учинчи маротаба Венсеннга олиб боришди. Токи бу билан одамларнинг нақадар пасткашлигини ўз кўзи билан кўрсин. Чамаси унга ағдарилган айблар етарли эмасдай эди. Одамлар онгидаги шубҳаларни ҳар қандай йўллар билан йўқотиш учун унга кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳар хил айбловлар қўйилганди.

Карл Валуанинг шуҳрати ошгандан ошиб борди: нега шундай бўлмасин. Ахир у фавкуллода зўр фитнани ўз вақтида фош этганди. Мариньининг рафиқаси ва унинг опаси Шантлу хоним фол очиш, дам солиш билан овора эдилар, қирол, Карл Валуа, граф Сен-Полнинг мумдан ясалган ҳайкалчаларига бало-офатларни ҳайдаш учун нина тикишарди. Ҳарҳолда Бурдоннэ кўчасидаги ҳамма нарсдан хабардор савдогарлар шундай гапни тарқатишганди. Ҳатто уларнинг тарафдорлари топилиб фош этилганмиш. Қандайдир шайтонсифат чўлоқ Павио қиролни қарғаётганда қўлга олиниб гулҳанга ташланганмиш. Бу тартибсизлик, ола-говурлар устига Маргарита Бургундскаянинг ўлганлиги хабари келди. Асиранинг ўлим олдида қамоқхонадан қиролга ёзиб юборган хати Мариньининг гуноҳкорлигини кўрсатадиган ишончли далил сифатида ўқиб берилди.

— Уни ўлдиришган! — қичқирди Мариньни. Лекин уни ўраб олган соқчилар коадьюторни орқасига тортишди, Жан д’Аньер эса ўз нутқига бу янги айбловни ҳам қўшиб ўқиди.

Англия қироли Эдуард II яна ўз қайнисини, француз қиролига хат ёзиб, Филипп Чиройлининг собиқ коадьюторига шафқат қилишни сўрагани, Луи де Мариньни ўзининг чўқинтирган отаси Людовик Мижғовнинг оёқлари тагига ётиб авф этиш ва адолатли бўлишга илтижо қилганининг ҳам фойдаси бўлмади. Людовик X Мариньнига ишора қилиб амакиси Карл Валуа айтган сўзларни қайтарди: “Ундан қўлимни олиб қўлтиққа урдим”.

Ангерран ўзини осиб ўлдиришга, хотинини қамоқ жазосига, бутун мол-мулкни давлат хазинасига ўтказиш ҳақидаги айблов актини эшитди. Жанна де Мариньни ва унинг опаси де Шантлу хоним ҳибсга олиниб, Тампль қамоқхонасига жўнатилгач, Ангерраннинг ўзини Шатлдаги қамоқхона — учинчи жойга юборишди. Чунки Валуа бир вақтлар Мариньни Тампль қамоқхонасининг бошлиғи бўлганлиги эсига тушиб қолди. Валуанинг назарида ҳамма жойда Мариньининг иттифоқдошлари борга ўхшар, сўнгги дақиқаларгача қасосини охирига етказиб қўёлмаслигидан чўчирди.

1315 йил 13 апрелга ўтар кечаси Мариньни Шатлдаги қамоқхона дарчасидан баҳорги осмонни кузатарди.

У ўлимдан кўрқмасди, ҳарҳолда ирода кучи билан муқаррар бўлган нарсани кутиб олишга тайёр эди. Лекин кўлчиликнинг ўзига бўлган нафрати ҳақида ўйларкан, вужуд-вужудини алам қопларди. У яратганнинг судига рўбарў бўлишдан олдин гуноҳқорми, йўқми, шунини ўзи учун билиб олгиси келарди.

“Нимага? Не сабабдан бизларнинг ҳаммамиз, тамплиерлар орденининг улуғ магистри санаб ўтган ёхуд санамаганларнинг барчаси ёхуд қатл вақтида шунчаки иштирак этувчиларнинг ҳаммаси лаънати бўлади? Ахир биз қиролликнинг гуллаб-яшнаши, дин, имон учун курашган эдик-ку. Бўлмаса не сабабдан осмонлар ҳам, бизга қарши тош қайрайди”. Гарчи қатл вақтигача бир неча соат қолган бўлса-да, тамплиерларга қарши ўтказилган бутун жараёни бирма-бир эслади. Уни шундай туйғулар билан эсладики, бутун умри мобайнида амалга оширган, ижтимоий ёхуд шахсий аҳамиятга эга бўлган ишларидан фақат шунгагина тўла изоҳ бера олар, мангуликка кўзини юмиш олди-

дан фақат шу ҳаракатнигина оқлай оларди. Ўз ҳаракатларини хотирлар экан худди зиндон зинапоясидан аста-секин кўтарилаётгандай, зина тепасида бирдан ёруғликни кўргандай ҳаммасига тушунди.

Лаънат худодан олиб ёғилмаётганди. Лаънат унинг ўзидан ёғилаётганди, ўз ҳаракатларидан озик ёғиб улғаяётганди. Бу барча кишиларга, улар дуч келган жаммики азоб-уқубатларга тегишлидир.

“Тамплиерлар ўз низомларини бузишди: христианликка хизмат қилишдан воз кечишди, фақат мол-мулкка ҳирс қўйишди, уларнинг сафларига бузуқлик оралади, ана шу ҳолат уларнинг лаънатланишига олиб келди, шу боис уларни йўқ қилиш адолат иши бўлиб қолди. Лекин тамплиерларга қирон келтириш учун кўрқоқ ва шухратпараст ўз укамни архиепископ қилиб сайладим. Бунинг эвазига тамплиерларнинг хаёлига келмаган жиноятда уларни айблаб берди, ажаб эмаски, укам менинг душманларим сафига ўтди, қутқариши мумкин бўлган пайтда мента хиёнат қилди. Бунинг учун мен уни гуноҳкор қилиб ўтирмайман: ҳамма айб ўзимда... Албатта, Франция учун ўз ватандошпимизни папалик тахтига ўтказиш гоят фойдали бўлур эди, лекин бу папа Муқаддас тахтга эга бўлиш учун ўз атрофига ҳақиқатни эмас, ўз афсунгарликлари билан ясамоқчи бўлган олтинларни ўйлайдиган кардинал — алкимёгарларни тўплади. Папа пировард-натижада ўлди, чунки бу кимёгарлар уни туйилган зумрад билан боқишганди. Ногарэ кўпдан-кўп бегуноҳ одамларни ўзига зарур кўрсатмалар олиш мақсадида бекордан-бекорга қийнагани учун душманлари заҳарлади... Маргарита Бургундская сиёсий мақсадларни кўзда тутиб, ўзи суймаган шаҳзодага турмушга чиқди, эр-хотинлик бурчига хиёнат қилганлиги учун қамоққа ташланди. Людовикнинг йўлини очиб юбориши мумкин бўлган Маргаританинг хатини ёқиб юбориб уни ҳам, ўзимни ҳам хароб қилдим. Ўз жиноятини менинг гарданимга ағдариб уни ўлдирган Людовикнинг ҳоли не кечади? Тўқиб чиқарилган гуноҳлар учун мени дорга осаётган Карл Валуа қисматига нелар ёзилган? Француз тахтига чиқиш учун қотилнинг хотини бўлишга рози бўлса Клеменция Венгерская қандай кунларга тушаркан?.. Гарчи бизни ёлғондан тўқилган гуноҳлар учун айблашса-да, бошимизга тушаётган бало-қазоларнинг ҳақиқий сабаби бор. Ҳар қандай нотўғри ҳаракат, гарчи у ҳақ иш учун амалга оширилган бўлса-да, ўз ичига нафрат ва лаънатни ҳам яширади.

Ангерран де Мариньи бу ҳақиқатни кашф этгач, ўз душманларига нафрати йўқолди ва у ўз қисматига фақат ўзи айбдорлигини англади. У ўз тавбасини шундай яқунлади ва бу тавба болалигидан ёд этиб юрадиган дуоларидан кўра самимийроқ эди. У кўнгли обдон хотиржам бўлганини ҳис этди ва ўз ҳаётини бундай яқунлаётган Яратганнинг иродасини қабул қилди. Бундай хотиржамлик уни эрталабгача тарк этмади, бутун тундаги хаёл парвози ва нурафшон остонага олиб келганди.

Эрталаб соат еттиларда Мариньи қамоқхона деворининг нариги томонидан ғовур-ғувур овозларини эшитди. Париж шаҳри ҳокими, суд ижрочиси ва прокурор хонага кириб келишганди ва секингина ўрnidан туриб уларнинг истиқболи томон юрди ва кишанни ечишларини бамайлихотир кутиб турди. Сўнгра ҳибсга олинган кунни уйдан кийиб чиқиб кетган ёмғирпўшини елкасига ташлади. У ўзини фавқуллодда кучли сезар ва ўзи кашф этган ҳақиқатни ичида қайтаришдан чарчамасди: “Ҳар қандай нотўғри ҳаракат гарчи у ҳақ иш учун амалга оширилган бўлса-да”... Унга тўрт отга қўшилган аравага чиқишни буюришди, атрофни аввал ўзининг қўл остида бўлган, ҳозир эса коадьюторни қатл жойига олиб кетаётган камончилар ва соқчилар эгаллашди.

Мариньи арава устида тик бораркан, Сан-Дени кўчасидаги омманинг гувиллашига кулоқ солар, уларнинг бақирӣқ-чақирӣқларига фақат “Яхшилар, мени дуо қилинлар” ибораси билан жавоб қайтарарди.

Тантанали юриш Сан-Дени кўчасининг охирида, христ қизлари ибодатхонаси дарвозаси олдида тўхтади. Мариньига аравадан тушишни буюришди, уни ибодатхона ҳовлиси бўйлаб гулдор қимматбаҳо чодир тагидаги чормихга тор-

тиладиган жойга олиб боришди. “Ахир ҳаммаси тўғри, шундай бўлса керак, — ўйлади у, — лекин ўзим бундай маросимда бирор марта ишпирок этмаган эканман. Лекин қанчадан-қанча одамларни ўлимга юборганман... Қисмат, эҳтимол, мен қилган яхшиликларим эвазига ўн олти йиллик зафар ва бахтни ато этди, ўн олти кунлик азоб-уқубатларни ва қатл тонгини мен қилган ёмонликлар эвазига юборди. Парвардигор яна ҳам менга раҳм-шафқат қилди.

Ибодатхона руҳонийси хоч тагида, чўкка тушган Мариньни тепасида жаноза дуоларини ўқиди, шундан кейин роҳибалар қатлга ҳукм этилганга бир стакан вино ва уч бўлак нон келтириб беришди. Мариньни бу дунё неъматидан сўнгги бор лаззатланиш учун нонни иложи борича секинроқ чайнашга ҳаракат қилди. Девор орқасидаги халойиқ эса унинг ўлимини талаб қилиб гувиллашда давом этарди. “Барибир улар бугун ейдиган нон ҳозиргина менга келтириб беришган нончалик лаззатли туюлмайдди”, деб ўйлади Мариньни.

Кейин тантанали юриш яна Сен-Мартен қишлоқчаси орқали йўлга тушди. Мана дўнглик тепасида Монфокон дори аниқ кўзга ташлана бошлади.

Мариньни қаршисида асос вазифасини бажарган тарашланмаган ўн икки тошга маҳкамланган тўртбурчакли улкан иншоот намоён бўлди. Тим тагида қатор дорлар турарди. Устунлар бир-бири билан иккитадан тўсин ва темир занжирлар билан боғланганди. Қатл этилганлар уларга осиб қўйиларди, бошқаларни қўрқитиш ва ибрат бўлиши учун қатл этилганлар чириб кетгунча осилганча тураверарди. Дайди шамол мурдаларни ликиллатар, қаргалар чўқишарди. Мариньни дорларга осилган ўн икки жасадни санади: баъзилари скелетларга айланган, бошқалари энди бузилиб, юзлари кўкимтир-кулранг тус ола бошлаган, оғзи ва қулоқларидан қандайдир суюқлик оқар, йиртқич қушлар йиртган кийимлари орасидан парча-парча этлари осилиб турарди. Чор атрофни чидаб бўлмас сассиқ ҳид қоплаганди.

Бу ажойиб дор пойтахтни тартибга солиш, соғломлаштириш мақсадида шахсан Мариньнинг буйруғи билан бунёд этилган эди. Ўз ҳаётини шу ерда интиҳосига етказиш пешонасига ёзилган экан. Ёвуз ниятли одамлар, жинояткорлар осиладиган илгакка қонун ҳимоячиси бўлган бундай одамнинг осилишидан кўра ибратлироқ мисолни тасаввур қилиш гоят қийин.

Мариньни аравадан тушгач, уни кузатиб келаётган руҳоний оталарча панднасихат қилди, уни қатл этишга олиб келган жиноятлари учун ўлим олдида тавба қилишни исташ-истамаслигини сўради.

— Йўқ, ота, — мағрур жавоб берди Мариньни.

У барчасини инкор этди: афсунгарлик билан ҳукмдор ҳаётга суиқасд қилганини ҳам, хазинани талон-торож қилганини ҳам бўйнига олмади. Ўзига қўйилган барча айбларни бирма-бир инкор этди. Айблов сифатида саналаётган барча ҳаракатларини марҳум қирол тасдиқлаганини ёхуд тўғридан-тўғри унинг буйруғи билан амалга оширилганини айтди.

— Лекин мен адолатли мақсадлар йўлида адолатсиз ҳаракатлар қилдим, — эътироф этди у.

Бу сўзларни айтаётиб руҳоний боши узра осилганларнинг жасадларига қараб қўйди.

Халойиқнинг гувиллаши дақиқа сайин кучайиб борарди. Мариньни бу тинимсиз қичқириқлар фикрларини тўзғитиб юборишидан чўчиб, беихтиёр қафтлари билан қулоқларини тўсди. У жаллод орқасидан тахтасупага олиб чиқадиган тош зиналардан юқорига кўтарилди ва одатдаги ҳукмдорона оҳанг билан дорларга имо қилиб сўради:

— Қайси бирига?

Баланд тахтасупадан пастдаги гуж оломонга сўнгги маротаба нигоҳ ташлади. Оломоннинг шов-шувини аёлларнинг асабий қичқириқлари, юзини ота-сининг ёмғирпўши этагига беркитиб олган болакайнинг чинқирғи ва: “Мана, яхши бўлди! У бизни талади! Энди жазосини тортсин!” деган ҳайқириқлар босиб кетди. Мариньни қўлиарини ечишларини талаб этди.

— Мени ушлаб туришмасин.

Унинг ўзи гарданидаги сочларини юқори кўтариб сирғанадиган сиртмоқни буқаникидек йўғон бўйнига илди. Сўнги ўлим дақиқасини орқага сурмоқчидай чуқур нафас олиб ўпкасига иложи борича кўпроқ нафас тўпламоқчи бўлди, қўлларини мушт қилиб тугди. Арқон оҳиста юқорига кўтарилар, жасад тобора ердан узоқлашарди.

Гарчи оломон буни кутиб турган бўлса-да, ҳаммаларининг кўкрагидан ҳайрат қичқирғи отилиб чиқди. Бир неча дақиқа давомида тананинг эгилиб бораётгани, кўзлари косасидан чиққани, юзи кўкариб, сўнг бинафша рангига киргани, тили оғзидан осилиб тушгани, қўллари ва оёқлари худди кўринмас мачтага қараб чиқаётгандек бесаранжом қимирлаётгани кўриниб турди. Ниҳоят, қўллари осилди, безовталиқ барҳам топди, гавда қимирламай қолди, нигоҳи нурсизланди.

Оломон ўзидан-ўзи худди қотилликка шерикчилик қилгандай жим бўлиб қолди. Жаллодлар жасадни дордан туширишиб, оёқларидан судраганча тахта-супа четига олиб келишди ва башанг кийимларида энг фахрли жойга, қатл этилганларнинг биринчи қаторига осиб қўйишди. Франция давлатининг энг ажойиб баҳодирларидан бири шу дорда чириши қисматига ёзилган экан.

О Л Т И Н Ч И Б О Б

ЙИҚИТИЛГАН ҲАЙКАЛ

Шамолда темир занжирлари гамгин гижирлаётган Монфокон қатлгоҳини тунги қоронғулик қоплади. Бундан фойдаланган талончилар машҳур вазирни дордан тушириб кийимларини ечиб олишди. Соқчилар эрта тонгда тахтасупада яланғоч ётган Мариньининг мурдасини кўрдилар.

Бу воқеа жаноби олийлари Карл Валуага шошилинч равишда етказилди, ҳатто уйқудан уйғотишди. У мурдага кийим кийгазилиб яна жойига илиб қўйишни буюрди. Карл Валуа ўзини одатдагидан ҳам қувноқроқ, бардамроқ сезган ҳолда уйдан чиқди, оломон билан қўшилиб кетди, қувонч билан бу шаҳарнинг шовқин-суронига, унда амалга оширилаётган ишларга, қироллик ҳокимияти қудратига алоқадорлигидан ўзида қувонч туйғусини туйди.

У саройга етиб келди. Собиқ канцлери, эндиликда Валуанинг гамхўрлиги туфайли саройнинг муҳр сақловчиси бўлган руҳоний Этьен де Морнэ ҳамроҳлигида меҳмонхона галереясига олиб чиқадиган ички йўлакча олдида тўхтаб анча йиллардан бери орзу қилиб келган манзарани кузатиб, ҳузур қилмоқчи бўлди. У ерда — пастликда, савдогарлар, турли бекорчилар гужгон уришар, ҳавозаларга чиқиб олган тўртта тошгарош Ангерран де Мариньининг ҳайкалини майдалашарди. Ҳайкал жуда мустаҳкам эди, чунки унинг пастки қисмигина эмас, бугун гавдаси деворга мустаҳкамланганди. Инсон бўйидан анча баланд бу ҳайкал чамаси ўз жойини ҳам, саройни ҳам тарк этгиси келмасди. Болға ва мисранглар қийинчилик билан ҳайкални майдаларди. Опшоқ кукунлар ишчилар устига тушарди.

— Жаноби олийлари, Мариньи мол-мулкени рўйхатга олишни тутатдим, — деди Этьен де Морнэ, — жуда битиб кетган экан!

— Жуда соз, қирол энди ўзининг содиқ хизматкорлари ва бу ишда уларнинг ёрдамчиларини қуруқ қўймайди, — деди Валуа. — Шахсан мен Гайфонтен мулкени ўзимга қайтаришни мўлжаллаб турибман. Уни анави товламачи ўзига олиб ўрнига қаёқдаги ерларни тиқиштирганди. Ўғлим Филипп балоғат ёшига етди, у аллақачон ўз уйига эга бўлиб ота-онасидан алоҳида турадиган вақти. Мана қулай вазият пайдо бўлди: буни албатта қиролга айтинг. Мен эса Отриш кўчасидаги хос уйда турсам ҳам, Фоссе-Сен-Жермен кўчасидаги уйда турсам ҳам барибир — иккаласи ҳам бўлаверади, лекин барибир Отриш кўчасидаги яхшироқ. Мен жияним каптарларни саватдан чиқариб турадиган Анриде де Медонни мукофотламоқчи ва уни ўзига шикорбеги қилиб тайинла-

моқчи бўлаётганини эшитдим. Ҳа, айтгандай, хазина ҳалигача граф Валуага Бомон графлигидан келадиган даромадлардан ўттиз беш минг ливрни тўлагани йўқ. Ўйлайманки, ҳозир у билан узил-кесил бўлмаса-да, қисман ҳисоб-китоб қиладиган пайти.

— Қирол бўлажак қаллиғига қимматбаҳо совғалар юбормоғи керак, — деди канцлер, — шу туфайли сарф-харажатлар жуда кўпайиб кетар. Қўрқаманки, хазина бундай сарф-харажатларни кўтара олмайди. Янги қироличага юбориладиган совға-саломларни Мариньни мол-мулкидан ушлаб қолинса қандай бўларкин?

— Яхши ўйлабсиз, Морнэ. Қиролга мол-мулк қисмини тақдим этаётганингизда айни шу нуқтаи назардан ёндошинг ва қонуний номзодлар рўйхатига биринчи бўлиб қариндошим Мария Венгерскаяни киритинг, — жавоб берди Валуа зимдан тошгарошларнинг ишини кузатаркан.

— Табиийки, жаноби олийлари, ўзимга ҳеч нарса сўрамайман, — таъкидлади канцлер.

— Ва тўри қиласиз, зеро тили аччиқ одамлар сиз Мариньнинг мол-мулкига эга бўлиш учун атайин уни ўлдирганликда айблашади. Иложи борича тарозининг палласи мен томонга боссин, мен эса хизматингизни қуруқ қўймайман.

Ҳайкалнинг бутун танаси девордан ажратилди. Ишчилар тош гавдани арқон билан боғлаб чиғирни айлантира бошладилар. Валуа кутилмаганда узуклардан ялтираётган қўлни канцлернинг елкасига қўйди.

— Биласизми, Морнэ, мен ҳозир галати туйғуларни бошдан кечирмоқдаман, менга айни Мариньни етишмаётганга ўхшаб туюляпти.

Морнэ анқовсираб, Валуа нима деяётганига тушунмай, қирол Людовикнинг амакисига тикилиб қолди. Чамаси Валуанинг ўзи ҳам ҳозир нималарни ҳис этаётганини тушунтириб бера олмасди. Узаро нафрат ҳам бамисоли чинакам муҳаббатдай кишиларни бир-бирига боғлаб қўяркан. Узоқ йиллар мобайнида панд беришга, оёғидан чалишга ўрганиб қолган душманингиз ер юзидан йўқолиб кетгач, юрагингизни улуғ эҳтирос тарк этганидек қандайдир бўшшиқ пайдо бўларкан.

Худди шу дақиқада қиролнинг хобхонасида соқол олиш маросими ниҳоясига етди. Ҳукмдордан сал нарироқда гўзал, юзлари қирмизи, таранг Эделина ўн ёшлардаги қизчани ушлаб турарди. Озгиндан келган бу қизча мана шу қирол ўз отаси эканлигини билмай журъатсизгина тикиларди.

Мижғов ўз хонасига иккала Эделиналарни чорлашни буюрди. Сарой кир ювувчиси умидлар оғушига фарқ ҳолда тўлқинланиб, тождор ошиғининг гап бошлашини пойларди.

Сарой сартароши иситилган сочиқ билан Людовикнинг энгагини қуришиб, тогорача, сургиладиган пардоз моллари ва устарани кўтариб таъзим қилганча чиқиб кетгач, Франция қироли сочлари қўйлак ёқаси атрофига тенг ёйилиши учун бошини силкитиб қўйди-да, сўради:

— Эделина, менга айтинг-чи, халқим де Мариньини дорга осибга буюрганимдан хурсандми?

— Албатта хурсанд-да, жаноби о-о... кечирасиз, жаноби олийлари, — жавоб берди кир ювувчи. — Бугун халқ тантана қиляпти, одамлар баҳорги куёшдан суюнишиб қўшиқ айтишяпти. Ҳамма кўргуликларимиз энди тамом бўлди демокда.

— Ишқилиб, шундай бўлсин, — унинг гапини бўлди Людовик. — Сенга эса бу болакайнинг тақдирини тошпиришга ваъда бергандим...

Эделина тиззасини букиб таъзим бажо келтирди, қизчани ҳам шундай этишга мажбур қилди. Шу таъзимкор қиёфада Людовик Мижғовнинг ўзидан қизи тўғрисидаги муруватли сўзларни эшитмоқчи бўлди.

— Ҳукмдор, — Эделина кўзларидан чиққан ёшни ҳам артмай паст овозда гапирди, — бу қизча ўз ибодатларида умрининг охиригача сизни дуо қилади.

— Жудаям яхши. Мен шундай қарорга келдим, — деди Мижғов, — Ибо-

датини қилаверсин. Мен уни вақти келиб Сен-Марсель ибодатхонасидаги роҳибалар қаторида кўришни истайман. Унга фақат юқори табақа одамларнинг қизларини қабул қилишади. Бошқа жойларга қараганда ўша ерда унга яхшироқ бўлади.

Таажжубда қолган кир ювувчининг юзига аламли изтироб балқиди. Жажжи Эделина шу дақиқаларда тақдири ҳал бўлаётганини ҳам, қиролнинг сўзларини ҳам тушунмасди.

— Бундан чиқди, ҳукмдор, сиз уни ибодатхонага қамашни истаркан-сиз-да?

Кир ювувчи шундай деб шахдам ўрнидан турди.

— Шундай бўлгани яхши, Эделина, — қулоғига шипшиди қирол. — Кўришишдан ақлли чиқадиганга ўхшайди. Кейин тақводорлик билан ҳаёт кечирса уни дунёга келтирган бизларнинг гуноҳларимизни ҳам ювиб кетади. Сенга эса...

— Мени ҳам ибодатхонага қамамоқчи эмасмисиз, ишқилиб, жаноби олийлари? — қўрқиб хитоб қилди Эделина.

Людовик Мижгов кейинги ҳафталарда жуда ўзгарди. Аёл қирол қиёфасида аввалги эҳтиёткор, унинг ёрдамида эркакка айланган ўспиринни эмас, ўз буйруқларини эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда қатъий айтадиган одамни кўраётганди. Эделина Филипп Чиройлининг дафн оқшомида совуқдан қалтираётган, ўзи иситиб қўйишга ҳаракат қилган ожиз ҳукмдорни ҳозир танимаётгандай эди. Фақат кўзларигина худди аввалгидай бир нарсадан иккинчи нарсага безовта тикиларди, холос.

Людовик иккиланиб қолди. У таваккал қилишни хоҳламасди. Тақдир унга яна нималарни ҳада этишини билмасди. Бу кун сайин очилиб бораётган, итоаткор гўзал билан яна яқинлашишга тўғри келармикин?

— Сенга эса, — деди у, — мана шу Венсенн саройидаги шароит, чойшаб ва кийим-кечакларга қараб туришни буюраман, менинг ҳар бир келишимга барча нарса батартиб ва кўнгилдагидай бўлсин.

Эделина бошини қимирлатди. Иккинчи даражали қароргоҳига юборилишидан ранжиди. Наҳотки, у қиролнинг кўнглини ололмаган, кийим-кечакларига яхши қарай олмаган бўлса? Бундан кўра ибодатхонада роҳиба бўлгани яхшимасмиди? Ушанда ҳеч бўлмаганда бунчалик изтироб чекмасди.

— Мен сизнинг содиқ қулингизман, қирол иродасига бўйсунаман, — совуқгина жавоб берди у. Эшик олдига яқинлашгандагина Эделина бирданига Клеменция Венгерскаянинг жавонча устида турган портретига кўзи тушди ва ўзини тута олмай сўради:

— Бу ўшами?

— Ҳа, Франциянинг бўлажак қироличаси, — жавоб берди Людовик.

— Худо ўз раҳматларини ёғдирсин, сизга, жаноби олийлари, — деди кир ювувчи қирол хоналарини тарк этаркан.

Эделинанинг қирол Людовикдан кўнгли қолди.

“Мен албатта бахтли бўламан”, — деб ўзини-ўзи ишонтиришга ҳаракат қиларди қирол ўз хобхонасини қадами билан ўлчаб. Хобхона ойнасига тўлқин-тўлқин бўлиб баҳор ёруғлиги ёйиларди.

Людовик Франция тахтига ўтирганидан бери илк маротаба ўзини бутунлай хотиржам сизди, ўзига ишонч руҳи кучайди: у хотинини бўғиб ўлдиришга, отасининг сафдошини осишга амр этганди, у маъшуқасини ўзидан узоқлаштирди, қонунсиз қизини ибодатхонага жўнатди. Эндиликда истиқлолдаги йўлида учраган мумкин бўлган барча тўсиқлар яқсон қилинди. У энди гўзал Неаполитан маликасини бамайлихотир кутиб олиши мумкин. У билан узоқ турмуш кечиришга, қироллик даврони шон-шухратларга буркашга ишонарди.

Людовик камергерга буюрди:

— Ҳузуримга жаноб де Бувиллни чорланг, — буйруқ берди у.

Худди шу дақиқада саройнинг нариги томонида, Меҳмонлар галереяси жойлашган ерда нимадир гурсиллаб тушди.

Ангерран де Мариньининг маҳобатли ҳайкали ниҳоят асосидан ажралиб бекорчилигининг қийқиришлари остида тош ерга қулади.

Оломоннинг биринчи қаторларида турган икки киши йиқитилган ҳайкал тепасига шошилиб эгилишди: булар жаноб Толомеи билан унинг жияни Гуччо эди. Карл Валуадан фарқли ўлароқ, ломбардчининг тантанаси афсус-надомат билан тугамади. Семиз Толомеи кейинги икки ҳафта мобайнида кўрқувдан қалтираб, ўзини қўйишга жой топа олмасди. Фақат душмани дорга осилгандан кейинги кечадагина хотиржам ухлади. Лекин ҳозир бутун вужудини қандайдир олижаноблик қоплаб олгандай эди.

— Азизим Гуччо, — мурожаат этди у қариндошига, — сен бу ишда менга жуда катта ёрдам бердинг. Мен сента ўз ўғлимдай қарайман. Сени тақдирлашни хоҳлайман, менинг ишларимдаги сенинг ҳиссангни оширишни истайман. Сен қандай қисмини олишни хоҳлайсан? Эҳтимол, юрагинга тутиб юрган, лекин айта олмаётган қандайдир орзуинг бордир? Айтақол, ўғлим, бемалол айтавер.

Толомеи баодоб қариндошларга ўхшаб Гуччо “Ўзингиз нимани лозим топсангиз шу-да, амакижон”, деб жавоб беришини кутди.

Лекин Гуччо ерга қараганча турарди. Шунда тўсатдан:

— Спинелла амаки, Нофлдаги бўлимимизга эга бўлишни истайман.

— Қандай, нималар деясан? — ажабланиб қичқириб юборди Толомеи. — Даъвоинг жуда кичкина-ку. Овлоқдаги кичкина бир бўлимни сўрайсан. Бор-йўғи учта хизматчи бўлса, уларга ҳам ҳаммавақт иш топилавермайди. Орзуларинг жудаям калтадум-ку!

— Менга шу бўлим ёқади, — эътироз билдирди Гуччо, — ишонаманки, бу бўлимнинг ишини юриштириб, кенгайтириб юбораман.

— Мен эса ишонаманки, — деди Толомеи, — ўша жойларда қандайдир гўзал қиз яшайди. Бекорга сен Нофлга серқатнов бўлиб қолмадинг. У шанақаям яхшими?

Гуччо жавоб беришдан олдин ер остидан амакисига қаради, у кулиб турганини кўрди.

— Яхши бўлганда қандай! Бутун оламда унақаси йўқ, амаки. Бунинг устига, аслзодалар оиласидан.

— Эҳ-ҳе! — хитоб қилди Толомеи, қўлини тепага кўтариб. — Аслзода оиласиданмиш! Хўш, энди ўғлим, кўнгилсиз нарсалардан эҳтиёт бўлавер. Таниқли сеньорлар ўзинг билганингдек, пулимизни жон деб олишаверадию, лекин қонларини бизнинг қонимиз билан қўшишга эҳтиёт бўлишади. Оиласидагилар розими?

— Рози бўлишади, амаки, мен бунга ишонаман. Қизнинг акалари мени ўз иниларидай кўришади.

— Улар бойми?

— Уларнинг катта қўрғонлари, анчагина ерлари бор, крепостнойлари билан бирга бир неча қишлоқ уларга қарайди. Крепостнойлар ҳали озод қилинмаган. Буларнинг ҳаммаси катта даромад келтириши мумкин. Бунинг устига, граф де Дрэ ва унинг вассаллари билан қуда-андачиликлари бор.

Бирин-кетин қўшилган иккита от билан Мариньининг ҳайкалини меҳмонлар гелереясидан судрашиб келишиб, қайтилиш орқасида кўздан йўқолишди. Тошпарошлар арқонларини йиғишар, оломон тарқаб кетди.

— Сен бунчалар мафтун бўлган таниқли сеньорлар, ҳатто қизини беришга рози таниқли сеньорлар ким экан ўзи? — қизиқди Толомеи.

Гуччо нимадир деб пичирлади, лекин банкир бунга эшитмади.

— Сўзингни қайтар, мен ҳеч нарсани эшитмай қолдим, — деди у.

— Де Крессэ сеньорлар, амаки, — баланд овозда қайтарди Гуччо.

— Крессэ... Крессэ... сеньор де Крессэ... Эҳ, ҳа, улар ҳалигача мендан уч юз ливр қарздор. Мана сенинг бойларинг қанақа! Тушунарли, ҳаммаси тушунарли!

Гуччо ўз бахтини ҳимоя қилмоқчидай бошини ғоз кўтарди, банкир бу сафар гап жуда жиддий иш устида кетаётганини тушунди.

— Мен уни севаман, шундай севаманки, — хитоб қилди Гуччо, сўзлари янада ишончлироқ бўлиши учун французчадан итальянчага ўтиб кетди. — У ҳам мени яхши кўради ва кимки бизни бир-биримиздан жудо қилмоқчи бўлса фақат ўлигимизни топади! Мен Нофлда ишлайдиган пул эвазига қаср қурилишини охирига етказаман. Гапимга ишонинг, амаки. Битказганимдан кейин ўша жойда яшагингиз келиб қолади, чинакам сеньор бўласиз.

— Ҳа, ҳа, лекин мен шахсан қишлоқни хушламайман, — эътироз билдирди Толомеи. — Мен эса бошқага никоҳлашни орзу қилгандим. Бардининг қариндошларидан бирортасига уйлантиришни мўлжаллаб юргандим. Бу ишимизни янада кенгайтиришга ёрдам берарди.

У бироз ўйланиб қолди.

— Лекин ўзинг яхши кўрган одамнинг бахтини унинг иродасига қарши борган ҳолда ташкил этиб бўлмайди, бу уни етарли даражада севмаганингдан далолат беради, — давом этди у, — майли, сенингча бўлақолсин, ўелим! Сента нофл бўлимини топшираман, лекин шу шарт биланки, ярим вақтингни Парижда, мен билан ўтказасан. Ихтиёринг ўзингда, кимни хоҳласанг, ўшанга уйланавер... Сиенликлар эркин одамлар, улар умр йўлдошларини юрак амрига кўра танлайдилар.

— Раҳмат, Спинелло амаки, катта раҳмат, — қувониб кетди Гуччо банкирнинг бўйнидан кучоқлаб.

Шу вақтда семиз Бувилль қиролнинг хоналарини тарк этиб зинадан тушиб келди ва Меҳмонлар галереяси орасидан ўтди. У энг тантанавор кунлардагидек ташвишли кўринарди, қирол унга ишонч билдирган пайтлардагидек қатъий ва шиддат билан қадам ташларди.

— Эй, дўстим Гуччо! — қичқирди у иккала ломбардчини бу ерда кўриб. — Мен эса сизни чақириб келиш учун чопар юбормоқчи эдим.

— Қандай хизмат, жаноб Юг? — қизиқди йигит. — Амаким ва мен хизматингизга тайёрмиз.

Бувилль Гуччога меҳр билан тикилди. Уларни жаноб Югнинг қалбига яқин бўлган ёқимли таассуротлар бирлаштирарди, бу йигитчанинг ёнида қиролнинг собиқ камергери ўзига ёшлик чоғлари қайтиб келаётгандай ҳис этарди.

— Хушxabар, ҳа, ҳа, баайни хушxabар. Мен қиролга сафаримиз вақтидаги сизнинг хизматларингиз гоаят фойдали бўлганлигини гапириб бердим.

Йигит эгилиб миннатдорчилик билан таъзим қилди.

— Шундай қилиб, дўстим Гуччо, — қўшиб қўйди Бувилль, — биз яна Неаполь томон йўлга тушамиз.

Тамом.

*Раҳматилла ИНОФОМОВ
таржимаси.*

SUMMARY

The March number of magazine starts with drama of Russian playwright Nicolay Erdman "I'll commit suicide". The end of the novel "The Khoesma among the fire" the first book of this novel our readers could achieve read the novel. On Poem mainland there was brought some examples of french poet Alec Boskey's poems. Besides, in magazine is given stock life of Yesenin and Doonkan, from the philosophic article of A. Kashtanov "People's fight by themselves", when given of the Nobel prize laureate. A speech of Sen John Pers's to this given prize, Farhod Hamroyev's Uyghur poet Uchqun to devoted his work an article, Muhammadjon Mahkamov's "Poetry of Navoi's fiancée problem", Nurbay Abdul Hakim's "Sain's sultan roots of" articles are given to the reader's attention. Fans of adventure are also on the number french writer Moris Druyon's "The prisoner of Shato-Gayar's" play which you may read it.

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

«Жаҳон адабиёти» журналида 2003 йилда эълон қилинадиган асарлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

ЎРОЗБОЙ АБДУРАҲМОНОВ (Қорақалпоғистон). «Бўсаға» *Роман.*
АМИН МААЛУФ (Франция). «Самарқанд». *Роман.*
ЕВГЕНИЙ ЗАГОРЯНСКИЙ (Россия). «Морфи». *Қисса.*
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). «Фидойи». *Роман.*
РАДЕК ЙОН (Чехия). «Олтин игна». *Роман.*
ТАРЪЕЙ ВЕСОС (Норвегия). «Қушлар». *Роман.*
ЯЦЕК РОЙ (Польша). «Қора от кечалари ўлдиради». *Қисса.*

Булардан ташқари Фарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам мушгарийлар!

«Жаҳон адабиёти» журналига обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

Хоҳловчилар «Жаҳон адабиёти» журналининг ўтган сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.